

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Ajani, prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka

Sućeska, Avdo

1965.

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/items/5d24b6a4-e7f4-4923-9732-3d6b937c81ca>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

NAUČNO DRUŠTVO SR BOSNE I HERCEGOVINE

DJELA

KNJIGA XXII

ODJELJENJE ISTORIJSKO-FILOLOŠKIH NAUKA

KNJIGA 14.

AVDO SUĆESKA

AJANI

PRILOG IZUČAVANJU LOKALNE VLASTI
U NAŠIM ZEMLJAMA ZA VRIJEME TURAKA

SARAJEVO

1965

NAUČNO DRUŠTVO SR BOSNE I HERCEGOVINE

DJELA

KNJIGA XXII

ODJELJENJE ISTORIJSKO-FILOLOŠKIH NAUKA

KNJIGA 14.

AVDO SUČESKA

AJANI

PRILOG IZUČAVANJU LOKALNE VLASTI
U NAŠIM ZEMLJAMA ZA VRIJEME TURAKA

Urednik

CVJETKO RIHTMAN,

redovni član Naučnog društva SR Bosne i Hercegovine

SARAJEVO

1965

SOCIÉTÉ DE LA R. S. DE BOSNIE-HERZÉGOVINE

MONOGRAPHIES

TOME XXII

SEKTION D'HISTOIRE ET DE PHILOGIE

LIVRE 14.

AVDO SUČESKA

A I A N I

APPORT À L'ÉTUDE DES AUTORITÉS LOCALES DANS LES
PAYS YOUGOSLAVES SOUS L'OCCUPATION TURQUE

Rédacteur

CVJETKO RIHTMAN,

membre actif de la Société Savante de la R. S. Bosnie-Herzégovine

SARAJEVO

1965

S A D R Ź A J

	Strana
UVOD	5
PRVI DIO	
POJAVA I MJESTO AJANA U DRUŠTVENO-POLITIČKOM SISTEMU OSMANSKE CAREVINE	
I. OSNOVNA ZNAČENJA POJMA AJAN U OSMANSKOJ CAREVINI	15
1. Ko su bili vilajetski ajani (âyâni-vilâyet)	17
II. OPŠTI POGLED NA STANJE LOKALNE UPRAVE U OSMANSKOJ DRŽAVI PRIJE POJAVE AJANA KAO UPRAVNIH FUNKCIO- NERA	24
1. Timarski sistem i lokalna uprava	24
2. Upravna ovlaštenja funkcionera pomoćnih i ostalih vojnih redova	32
3. Uloga knezova u poslovima turske lokalne vlasti	35
4. Janjičarska organizacija i lokalna uprava	37
5. Gradovi i lokalna uprava	40
6. Organi lokalne uprave u službi centralne vlasti	42
7. Mjesto kadije u državnom sistemu osmanske carevine	47
III. KRIZA OSMANSKOG DRUŠTVENOG I POLITIČKOG SISTEMA I NJEN ODRAZ NA LOKALNOJ UPRAVI — POJAVA AJANA	52
1. Slabljenje i raspadanje timarsko-spahijskog sistema	53
2. Slabljenje i dezorganizacija janjičarskog odžaka	57
3. Postepeno iščezavanje starih pomoćnih vojnih redova i proširi- vanje tvrdavskih i pograničnih vojnih posada	58
4. Finansijska kriza u osmanskom carstvu u XVII stoljeću	60
5. Promjene u načinu izvanrednog oporezivanja u XVII i u XVIII stoljeću	63
6. Ožadjanje autoriteta centralne vlasti i stanje u provincijama	73
7. Odraz sveopšte krize u osmanskom carstvu na lokalnoj upravi — stupanje ajana na pozornicu	76
IV. ANGAŽOVANJE VILAJETSKIH AJANA U POSLOVIMA LO- KALNE UPRAVE I POJAVA AJANSKE UPRAVNE FUNKCIJE — AJANLUKA (AYANLUK)	79
1. Uloga vilajetskih ajana u političkom životu u provincijama do kraja XVII stoljeća	79
2. Izrastanje funkcije ajanluka u lokalnu upravnu ustanovu i os- novno značenje pojma ajanluk	89
V. SADRŽAJ AJANLUKA U VRIJEME NJEGOVOG NASTANKA I UČVRŠĆIVANJA	98
1. Mjesna nadležnost ajana	98
2. Stvarna nadležnost ajana	105
a) Razrezivanje i ubiranje izvanrednih nameta	105

	Strana
b) Čuvanje i obezbjeđivanje javnog mira i reda	108
c) Suzbijanje krijumčarenja izvoza životnih namirnica, stoke i ostalog sa područja turske države	110
d) Maksimiranje cijena životnim namirnicama (narh)	110
e) Pomoć u podizanju poštanskih stanica, obezbjeđivanju hrane i ostalog za poštare (tatara, ulake); obezbjeđivanje potrebnog proja konja za prenos pošte, stočne hrane i ostalog	111
f) Mobilizacija opštenarodne vojske, snabdijevanje vojske i njeno predvođenje u ratu	113
g) Pomaganje u izgradnji tvrđava, čardaka i palanki, snabdijevanje tvrđavskih posada hranom	115
VI. OBLICI STICANJA AJANSKOG ZVANJA	118
1. Pitanje izbora ajana	118
2. Zloupotrebe vlasti od strane ajana i odraz tih zloupotreba u daljem razvoju ajanske ustanove	126
3. Borba velikaša za ajanluk i pokušaj centralne vlasti da reguliše pitanje ajanluka	132
a) Ajanske bujruđije	132
b) Fermani o ajanima	133
VII. POLITIČKA PREVLAŠT AJANA I KRAJ AJANA I AJANLUKA	145
1. Prevlast ajana u kadilucima i nahijama	145
2. Povelja o savezu i slozi (sened-i ittifak)	150
3. Obračun Mahmuta II s ajanima	153
4. Posljedice uništenja ajana za lokalnu upravu — uspostavljanje muteselimluka i muteselimima	159
: DRUGI DIO	
SPECIFIČNOSTI AJANLUKA U BOSNI	
I. SPECIFIČNOSTI U ISTORIJI BOSNE KOJE SU NASTALE U PERIODU USPOSTAVLJANJA I UČVRŠĆIVANJA TURSKE VLASTI	165
1. Krajiški karakter Bosanskog sandžaka i, kasnije, Bosanskog pašaluka	166
2. Specifičan razvoj spahijske organizacije u Bosni	168
3. Značaj islamizacije bosanskog stanovništva za učvršćivanje turske vlasti u Bosni i iskorištavanje tog stanja kasnije u izgradnji vojne organizacije u Bosni	174
4. Uloga kapetanija u odbrambenom sistemu Bosanskog pašaluka i mjesto kapetana u političkom životu zemlje	178
II. ODRAZ RANIJIH SPECIFIČNOSTI RAZVOJA BOSNE POD TURCIMA NA RAZVOJU AJANLUKA	181
1. Pojava i glavna obilježja ajanluka u Bosni	183
2. Kapetani kao nosioci ajanluka	193
3. Staleška ravnoteža među bosanskim ajanima i njen odraz na stanje ajanluka u Bosanskom pašaluku potkraj XVIII i na početku XIX stoljeća	197
4. Pitanje ajanskog vijeća	200
5. Kraj bosansko-hercegovačkih ajana	210
ZAKLJUČAK	222
ZUSAMMENFASSUNG	237
IZVORI I LITERATURA	255
SKRAĆENICE	264
REGISTAR	268

UVOD

Organizacija lokalne uprave u osmanskoj državi spada među najmanje obrađena područja njene državno-pravne historije. Koliko je nama poznato, sve dosada nije napisano djelo posvećeno potpunom izučavanju ovog problema. Sam problem ima izvanredan značaj i važnost za nauku ako se ima u vidu činjenica da se u sistemu lokalne uprave najneposrednije izražavala turska vlast u cjelini. Osim toga, izučavanje lokalne uprave omogućuje jasnije sagledavanje oblika ispoljavanja turskog feudalizma i daje mogućnost preciznije ocjene prirode toga feudalizma u ranije i kasnije doba. Sve to, dalje, ima izvanredan značaj za ocjenjivanje položaja zavisnog stanovništva (raje) u osmanskoj državi.

Iako stanjem u izučavanju lokalne vlasti u osmanskoj državi ni izdaleka ne možemo biti zadovoljni, treba ipak istaći da danas raspolazemo solidnim poznavanjem nekih osmanskih lokalnih upravnih ustanova iz ranijeg doba. Podatke o tome možemo naći u svim opštim djelima iz političke historije osmanskog carstva,¹ a još više u djelima koja se odnose na vojno-upravnu organizaciju i organizaciju centralne državne vlasti osmanske carevine.² Daleko najviše podataka o lokalno-upravnim ustanovama sakupio je turski historičar I. H. Uzunçarşılı u svojim djelima: *Istorija osmanskog carstva*,³ *O uređenju carskog dvora*,⁴ *O uređenju centralne vlasti i pomorstva*⁵ i *O uređenju janjičarskog i drugih odžaka najamničke vojske*.⁶

Najviše od svih, sistematskim izučavanjem turske provincijske i lokalne vlasti zadužio je nauku naš historičar i orijentalist H. Šabanović. U nizu njegovih radova s tom tematikom,⁷ svojim bogatstvom podataka

¹ Ricaut, *Histoire de l'Etat present de l'Empire Ottoman*; Amsterdam, 1670; Ohsson, *Tableau général*. Hammer Joseph von, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, I—IX; Pest, 1827—1835; *Zweite verbesserte Ausgabe*; Pest, 1834—1836. Zinkeisen J. W., *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa*, I—VII; Hamburg, 1859—1863. Uzunçarşılı İsmail Hakkı, *Osmanlı tarihi*, I—IV; Ankara, 1948—1956. Karal Enver Ziya, *Osmanlı tarihi*, V—VI; Ankara, 1947.

² Hammer, *Staatsverfassung*.

³ Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*.

⁴ Uzunçarşılı, *Saray teşkilâtı*.

⁵ Uzunçarşılı, *Merkez*.

⁶ Uzunçarşılı, *Kapukulu ocakları*.

⁷ Šabanović, *Upravna podjela; Organizacija turske uprave; Vojno uređenje*.

i obimnošću znatno se ističe studija Bosanski pašaluk,⁸ u kojoj je data dosada najpotpunija slika organizacije jedne provincije u osmanskome carstvu uopšte u periodu definitivnog uobličenja klasične osmanske državne organizacije.

Ako se pregledaju Šabanovićevi radovi, pada u oči činjenica da se on u obradi provincijske i lokalne turske vlasti obično ograničava na klasični period, koji vremenski donekle seže do kraja XVII stoljeća. Taj Šabanovićev postupak je, po našem mišljenju, ispravan jer su u XVII stoljeću, a naročito koncem toga stoljeća, nastupile značajne promjene u turskoj lokalnoj vlasti, koje su vidno izmijenile njenu dotadašnju sliku. Promjena stanja u klasičnoj organizaciji turske lokalne uprave nastupila je u prvom redu usljed pojave ajana u lokalnoj upravi.

Pitanja: ko su stvarno bili ajani, kako su i kada oni postali nosioci lokalne vlasti, dosada su u nauci ostala nerazjašnjena, iako su se na njih, najčešće uzgred, osvrtni neki strani i naši pisci. Kako problemu ajana nije dosada posvećena posebna studija, mišljenja raznih pisaca o ajanima data su uglavnom sumarno i površno, pa su zbog toga malo upotrebljiva za nauku. Neki opisi ajana, međutim, daju osnova da se uoči nužnost izučavanja toga problema, bez čijeg se poznavanja, kao što pokazuju rezultati naših izučavanja, ne može shvatiti proces raspadanja klasičnog osmanskog feudalizma i ustanova koje su na njemu počivale, kao ni proces izrastanja i učvršćivanja krupnog plemstva u pojedinim provincijama osmanskog carstva, kod nas osobito u Bosni, usljed čijeg se djelovanja pod konac XVIII stoljeća to carstvo našlo na rubu propasti.

Od osvrta na ajane, koji zaslužuju da budu na ovom mjestu spomenuti, na prvom mjestu ističemo Dosonovo⁹ mišljenje, jer je ono poslužilo kao podloga shvatanju mnogih stranih autora.

Doson je označio ajane kao lica koja su u upravnim poslovima pomagala namjesniku provincije. Oni su, po njemu, bili birani iz reda uglednih stanovnika jednog kraja, a potvrđivala ih je Porta. Doson, dalje, identifikuje ajane s opštinskim službenicima (iş erler). Osnovne funkcije ajana, po Dosonu, su: pomaganje upravniku provincije u upravnim poslovima, obavljanje nekih komunalnih službi i pomaganje vojnim komandantima u ostvarivanju naređenja više vlasti.

Opisujući faktički položaj ajana potkraj XVIII stoljeća, Doson ističe da je ajanska funkcija u nekim mjestima postala nasljedna, ali da je novi ajan trebalo da uživa povjerenje uglednih građana. Najzad, Doson je uočio činjenicu da su ajani često zloupotrebljavali vlast u svom interesu i u interesu upravnika provincija.

Na sličan način opisuje ajane i Olivije,¹⁰ koji je razloge njihovog postojanja vidio u potrebi sprečavanja potpunog raspadanja carstva. Olivije je, dalje, filološki objasnio pojam ajan i pokušao da preciznije definiše funkcije ajana. Prema njemu, ajani su bili dužni da bdiju nad

⁸ Šabanović, Bosanski pašaluk.

Mi smo se koristili i rezultatima drugog dijela Šabanovićevog djela, koje se nalazi u rukopisu, a odnosi se na upravnu organizaciju Bosanskog pašaluka. Koristimo se i ovom prilikom da se zahvalimo autoru na usluzi i predusretljivosti.

⁹ Ohsson, Tableau général, III, 384.

¹⁰ Olivier G. A., Voyage dans l' Empire Ottoman; Paris (1801), 308—312.

bezbjednošću i mirom stanovnika, nad poretkom i odbranom grada, da se suprotstavljaju nepravednim mjerama paša i pritisku vojske i da sudjeluju u pravednoj raspodjeli poreza. Ajani su, po Olivijeju, birani od naroda i vršili funkciju privremeno.

Dosta blisko Dosonovom shvatanju o ajanima zastupa Feliks Božur.¹¹ Za razliku od Olivijeja, koji je ružičastim bojama slikao ajane, Božur ističe da je trebalo da ajani vrše nadzor nad vlastima, ali su bili i sami ugnjetači i saradnici ugnjetača.

Žišeroovo¹² mišljenje najviše se približuje Olivijevom shvatanju. Novo kod njega je to što je uočio postojanje nekoliko vrsta ajana kao nosilaca izvjesnih upravno-političkih ovlaštenja: to su ajani čije se djelovanje ograničavalo samo na područje jednog grada i ajani čiji se uticaj širio izvan gradskih kapija.

Francuski poslanik u Porti Andreosi¹³ naziva ajane šefovima komune (opštine), a Žuanen,¹⁴ oslanjajući se, očigledno, na Dosona, u ajanima je vidio dostojanstvenike koji odgovaraju opštinskim gradskim službenicima i koje su birali ugledni građani jednog kraja, a potvrđivala Porta.

Sva spomenuta shvatanja potiču pretežno iz pera savremenika prevlasti ajana u političkom životu osmanske carevine sa kraja XVIII i početka XIX stoljeća i odnose se većinom na stanje u većim gradovima, koje nije bilo tipično. Zajednička im je mana što su iznesena manje-više na reporterski način i bez nekih naučnih pretenzija. Stoga su ona vrlo neprecizna i za nauku skoro neupotrebljiva.

Nešto opširniji i precizniji u opisu mjesta ajana u društveno-političkom životu osmanske carevine u drugoj polovini XVIII stoljeća su Austrijanac Šlehta¹⁵ i turski pisci. Šlehta je dao približno tačnu sliku položaja ajana u političkom životu turske države u posljednim decenijama XVIII stoljeća, ali nije ispitivao stvarno porijeklo ajanske ustanove, zadovoljivši se opisom njenih karakteristika u periodu prevlasti ajana u provincijama. Tako, npr., on piše da, ajani ranije, ne navodeći tačno kada, nisu sticali svoj položaj carskim fermanima niti vezirovim bujrukdijama, već time što su ih slobodno birali njihovi sugrađani. Tek kasnije pojavile su se u tom pogledu zloupotrebe, koje su se prvo sastojale u tome što su namjesnici provincija počeli da postavljaju ajane svojim bujrukdijama (ayanlik buyruldu). Zbog zloupotreba kojima je bilo praćeno izdavanje, tačnije prodaja, tih bujrukdija, u provincijama su se pojavili sukobi među velikašima i otpor naroda. Nastojeći da prekine tu praksu, centralna vlast je poslove ajana kasnije počela da povjerava tzv. gradskim intendantima (şehir kethodasi). I ta praksa je, međutim, morala uskoro da prestane pod uticajem faktičnog stanja u provincijama, u kojima su ajani igrali dominantnu ulogu. Prevlast ajana u provincijama postaje potpuna poslije tursko-ruskog rata

¹¹ Beaujour Félix, *Tableau du commerce de la Grèce, formé d'après une année, depuis 1787 jusqu'en 1797*; Paris (1800), I 48—49.

¹² Juchereau de Saint-Denys A. de, *Révolutions de Constantinople en 1807 et 1808, précédées d'observations générales sur l'état actuel de l'Empire Ottoman*; Paris, 1819, I, 180, 245—6.

¹³ Andréossy, *Constantinople et le Bosphore de Thrace pendant les années 1812, 1813 et 1814 et pendant l'année 1826*; Paris, 1824, 4.

¹⁴ Jouannin J. M. *Turquie*; Paris, 1840, 389.

¹⁵ Schlechta, *Die Revolutionen*, 38—42.

(1768—1774), a naročito poslije tursko-ruskog i tursko-austrijskog rata sa kraja XVIII stoljeća. Otada, ajani kao najviši feudanci počinju da sami mobilišu vojsku i da njom samostalno komanduju. Neki najveći ajani Anadolije, kao što su Čapanovići i Karaosmanovići, raspolagali su čitavim armijama od po 20 do 30 hiljada ljudi. S tom vojskom oni su katkada pratili sultana. Mnogo češće su se okretali jedni protiv drugih, ili protiv provincijskih namjesnika, pa i same centralne vlasti, zaključuje Šlehta.

Turski pisci, zahvaljujući boljem poznavanju osmanskog miljea, odlikuju se donekle većom preciznošću u definisanju ajanske ustanove, posebno u opisu funkcija ajana u drugoj polovini XVIII stoljeća. U postavljanju i objašnjavanju ostalih problema, kao što su: porijeklo ajanske ustanove, njena evolucija i mjesto u državnompravnom sistemu osmanske države, ni turski pisci nisu otišli mnogo dalje od ranije citiranih autora. I oni su, u suštini, tom pitanju pristupali mehanički i neistorijski. Tako, npr., Ahmed Rasim¹⁶ o porijeklu ajana sasvim uopšteno piše: „Prema načelima organizacije stare uprave (misli se na osmansko carstvo) poslovi uprave u provincijama pripadali su valijama, mutesarřifima, mutesellimima i vojvodama, a poslovi pravosuđa i maksimiranje cijena životnim namirnicama — kadijama i naibima. Osim njih, u gradovima i kasabama postojala su lica pod nazivom „ajan“, koja su birana od strane naroda“. Rasim je, dalje, istakao učešće ajana u razrezivanju i ubiranju poreza i ukazao na usku povezanost ajana s ostalim funkcionerima (osobito s kadijom).

Bolje od ostalih shvatio je ulogu ajana u drugoj polovini XVIII stoljeća Uzunčaršili.¹⁷ On je sa približnom tačnošću opredijelio pojam ajana i na osnovu nekoliko fermana iz druge polovine XVIII stoljeća dao, čak i u poređenju sa Šlehtom, precizniju sliku mjesta ajana u političkom životu turske države u to doba. Međutim, ni on nije ispitivao stvarno porijeklo ajanstva. Taj nedostatak nije otklonio ni time što je u svojoj četvrtoj svesci Istorije osmanskog carstva¹⁸ na jednom mjestu sasvim neodređeno konstatovao da je ajanluk postojao od davnina (ayanlik eskidenberi mevcud olup).

Od stranih autora, najzad, treba spomenuti još mišljenje o ajanima sovjetskog historičara A. F. Millera, koji se u svojoj izvanrednoj knjizi Mustafa-paša Bajraktar¹⁹ na više mjesta osvrnuo na ajane. U toj knjizi, kojom ćemo se koristiti na odgovarajućim mjestima naše studije, ima vrlo interesantnih podataka o ulozi ajana u političkom životu osmanske carevine u drugoj polovini XVIII i na početku XIX stoljeća. Na žalost, i Milerov opis ajana pati, u suštini, od istih nedostataka kao i opisi Šlehte i Uzunčaršilija, jer nije ni on uspio da do kraja opredijeli pojam ajana niti je ispitivao korijenje ajanluka i ajana. O načinu sticanja ajanskog položaja, u poređenju sa maločas spomenutim piscima, nije kazao takođe ništa novo.

Naši pisci nisu takođe kazali o ajanima više od stranih pisaca. Može se čak reći da su neki još više idealizirali ustanovu ajana i smatrali je,

¹⁶ Rasim Ahmed, *Osmanlı tarihi*; Istanbul, 1909—1911, III, 1.029, 1.030.

¹⁷ Uzunçarşili, *Rumeli ayanlarından*, 2—7, *İslam Ansiklopedisi*; Istanbul, 1945; sv. „Ayan“.

¹⁸ Uzunçarşili, *Osmanlı tarihi*, IV, 346.

¹⁹ Миллер, Мустафа-паша Байрактар, 264—265.

slično kapetanima, specifičnom bosanskom ustanovom. Takvo shvatanje izrazio je u nekim svojim djelima, npr., Kreševljaković. Nastojeći da objasni društveno-političku pozadinu antireformnog pokreta Husejin-kapetana Gradašćevića, u radu Husejin-kapetan Gradašćević Zmaj od Bosne²⁰ Kreševljaković je o ajanima pisao: „Uz plemstvo po krvi (misli se na Bosnu) nastalo je početkom XVIII stoljeća novo plemstvo: vojničko-političko. To su kapetani i ajani. Početkom XVIII stoljeća dobili su gradovi pravo od sultana, da njihovi viđeniji ljudi između sebe biraju po jednog predstavnika, koji će njihova prava kod državnih organa zastupati i čuvati. Ajani su birani na izvjesno vrijeme pa i doživotno, ali mahom iz istih porodica. Tako je od toga običaja biranja ajana iz istih porodica, postalo kao neko nasljedno pravo ajana i prelazilo je sa oca na sina. Ovo su pravo gradovima podijelili sultani, stoga što su početkom 18 stoljeća podanici bili ostavljeni na milost i nemilost pojedinih provincijskih starješina, vezira i paša, budući da je centralna vlast bila svedena do potpune svoje nemoći. I da bi se paralizirala objest pokrajinskih starješina, koji su se odmetali od centralne vlasti, dato je ovo pravo gradovima. *Ajani su neka vrsta narodnih tribuna* (podvukao A.S.), kojima se Porta služila za suzbijanje samovolje svojih nazovi predstavnika i organa. Ajani su se sastajali u svim važnijim poslovima na vijeće u Travnik, kome je predsjedavao bosanski vezir (medžlisi ajan).

Nešto kraće, skoro iste misli ponovio je Kraševljaković u svojim Kapetanijama,²¹ konstatujući malo opreznije da nije tačno poznato kakva je bila prava funkcija ajana, što predstavlja, kako on kaže, praznu stranicu bosanske istorije. To su, izgleda, opet ističe Kraševljaković, bili u neku ruku gradski „(varoški) tribuni”.

Premda je Kraševljaković donekle razradio ovo pitanje, on se u opisu ajana oslonio uglavnom na shvatanje koje je mnogo prije njega izrazio u svom radu Pokreti u Bosni i Albaniji protiv reforama Mahmuta II Drag. M. Pavlović,²² koji je, opet skoro doslovno preuzeo o tome misli Francuza Pertusijera.²³

Koristeći se, među ostalim, i Uzunčaršilijevim podacima, H. Šabanović je realnije od ostalih naših pisaca, sa manje preciznosti od Uzunčaršilija, prikazao kratko pojam ajan u Enciklopediji Jugoslavije.²⁴

Prikazano stanje nauke o problemu ajana pokazuje da ona nije odgovorila na zadovoljavajući način, tako reći, niti na jedno pitanje. Izuzetak čini opredjeljenje filološkog značenja pojma ajan i donekle pitanje položaja ajana u političkom životu turske države potkraj XVIII stoljeća. To znači da se moralo u obradi postavljenog problema poći, tako reći od početka i objasniti: osnovna značenja pojma ajan u osmanskoj carevini, ulogu ajana u političkom životu turske države u klasično doba, uzroke koji su uslovlili potrebu jačeg angažovanja ajana u poslovima turske lokalne uprave, pojavu ajanluka kao lokalne upravne usta-

²⁰ Kreševljaković, Husein kapetan, 3—4.

²¹ Kreševljaković, Kapetanije, 57—58.

²² Pavlović Drag. M., Pokret u Bosni i Albaniji protivu reforama Mahmuda II; Beograd, 1913, 14 i 15.

²³ Pertusier Charles, La Bosnie considere dans ses rapports avec l'Empire Ottoman; Paris, 1822, 199—202.

²⁴ Enciklopedija Jugoslavije, 1 A—Bosk; Zagreb, 1955; s.v. „ajan”

nove i sve aspekte koji se odnose na tu ustanovu te, najzad, uzroke odstranjenja ajana iz domena državnih poslova.

Samo primjera radi navedena pitanja, koja su predmet naše rasprave, pokazuju da problem ajana nije nimalo lak niti jednostavan. Njegov površan i sporadičan tretman u dosadašnjoj literaturi nije rezultat samo subjektivnog stava ovog ili onog pisca već ima i svoju objektivnu pozadinu. Tu mislimo, na prvom mestu, na nizak nivo naučne obrade osnovnih problema ekonomske i društveno-političke istorije osmanskog carstva u periodu njegovog nazadovanja i propadanja, koje snažno započinje već početkom XVII stoljeća. Kako se raspadanje klasičnih osmanskih ustanova odvijalo u okvirima starog pravnog poretka, to je ispitivanje promjena, utvrđivanje i tumačenje novih pojava, koje su se postepeno afirmisale u praksi, jako otežano, jer nameće drukčiji pristup ispitivanja istorijske građe. Dok je klasične ustanove bilo moguće ispitivati i objašnjavati tumačenjem pretežno zakonskih odredaba iz sultanskih kanuna, zemljišnih i sličnih knjiga (deftera), praćenje nastajanja i razvoja ustanova koje su nicali i razvijale se u praksi raspadanja klasičnih osmanskih ustanova zahtijeva prije svega sagledavanje te prakse. A ona može da se približno rekonstruiše samo iz akcija raznih organa turske vlasti (centralnih, provincijskih i lokalnih), kao i iz reakcija raznih slojeva stanovništva, osobito raje, na zloupotrebe i nasilja pojedinih organa turske vlasti. To stanje akcija i reakcija izrazilo se i u turskim izvorima, koji su jedino mjerodavni da posluže za približnu rekonstrukciju ekonomskog i društveno-političkog razvoja u turskoj državi u periodu njenog nazadovanja, u ovom slučaju razvoja ajanske ustanove. U te izvore spadaju, na prvom mjestu, mnogobrojne i raznovrsne naredbe centralne vlasti (fermani), naredbe organa provincijske vlasti (bujrudije), razna pisma sudskih organa (kadija) i mnogobrojne predstavke stanovništva organima centralne i provincijske vlasti (arz, arzuhal), ispunjene najčešće pritužbama protiv raznih zloupotreba i nasilja organa turske vlasti, ili drugih silnika.

Sačuvao se znatan broj spomenutih dokumenata iz XVII, XVIII i XIX stoljeća na našem području. Najvećim dijelom nalaze se zabilježeni u sudskim protokolima (sidžilima), za koje se može reći da su tada predstavljali neku vrstu službenih novina, ili prepisa originalnih akata, koji su upućivani, raznim organima vlasti, odnosno koje su viši organi vlasti upućivali nižim organima. Posljednji se čuvaju kao posebni dokumenti u našim arhivima i čine zbirke tzv. Acta turcica. Na žalost, ta građa nije sačuvana u cjelini, već najčešće fragmentarno, što otežava kontinuirano praćenje kretanja istorijskih pojava, zbog čega se u nekim ocjenama mora pribjeći manje ili više vjerodostojnim pretpostavkama ili analogiji. Na našem području, jedino su sačuvani skoro kompletni sidžili bitoljskog kadije za XVII, XVIII i dijelom za XIX stoljeće, koji se danas nalaze u Državnom arhivu SR Makedonije. Iz raznih kadiluka sa područja Bosanskog pašaluka sačuvao se izvjestan broj sidžila i fragmenata sidžila iz XVII, i znatno veći broj sidžila iz XVIII i XIX stoljeća. Od druge polovine XVIII stoljeća postoje kompletni sidžili sarajevskog kadije. Svi ti sidžili nalaze se danas u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu, ili u Orijentalnom institutu u Sarajevu, a izvjestan broj u Orijentalnoj zbirci Jugoslovenske akademije znanosti i umjetno-

sti u Zagrebu. U tim ustanovama nalaze se znatne količine ostale građe u zbirkama Acta turcica. Takve i slične građe ima podosta i u državnim arhivima u Dubrovniku i Zadru i arhivima nekih franjevačkih samostana u Bosni (Fojnica, Kreševo, Kraljevska Sutjeska) te Dalmaciji (Makarska, Zaostrog, Kaptolski arhiv Split).

Sav taj ogromni neobjavljeni materijal trebalo je pregledati i odabrati građu koja je bila od značaja za našu temu i neke druge dosada neobrađivane srodne teme, čije su dodirne tačke od takvog značaja da je bez razjašnjenja i tih perifernih problema bilo nemoguće izučavati kako treba glavnu temu. Kada je riječ o materijalu koji je poslužio za obradu naše teme, ističemo najzad da je izvjestan dio iskorišćenog materijala obično takvog sadržaja da samo posrednim putem omogućuje razumijevanje raznih aspekata teme.*)

Sve učinjene napomene, o građi kojom smo se koristili, učinjene su zbog toga da se vidi kakve teškoće stoje na putu ispitivanja istorijskih pojava u osmanskome carstvu u periodu propadanja njegovih klasičnih ustanova. U tom svjetlu postaje donekle jasnija pojava, koja se sreće u ranijoj istoriografiji, da se klasične osmanske ustanove, po sili neke inercije, prikazuju kao životvorne, u tako reći, neizmjenjenom vidu, sve do njihovog formalnog ukidanja Hatišerifom od Gülhane 1839. godine. Ukoliko ti istoriografi i primjećuju pojavu nekih novih ustanova, kao što su, npr. ajani, onda oni, zbunjeni njihovim „iznenadnim“ prisustvom, prikazuju te ustanove u njihovom završenom obliku kao da su s neba pale, iako je po izvorima, bez obzira na razne nedostatke tih izvora, moguće pratiti njihovu pojavu i evoluciju, koja traje obično više od jednog stoljeća.

*) Napominjem da je jedan dio rada na prikupljanju građe za ovo djelo finansirao Republički fond za naučni rad SR Bosne i Hercegovine, na čemu mu se i ovom prilikom zahvaljujem.

PRVI DIO

POJAVA I MJESTO AJANA U DRUŠTVENO-
POLITIČKOM SISTEMU OSMANSKE
CAREVINE

Glava I

OSNOVNA ZNAČENJA POJMA AJAN U OSMANSKOJ CAREVINI

Izraz *ajan* je arapska riječ upotrijebljena u obliku množine. Taj izraz je još davno upotrebljavan u značenju „ugledan čovjek”, ili „ugledni ljudi”. Kako je pojam uglednog čovjeka vrlo rastegljiv, izraz *ajan* je kroz istoriju upotrebljavan za oznaku različitih kategorija uglednih ljudi. U starim arapskim i perzijskim istorijskim i književnim spisima on je služio za oznaku onih građana koji su po svome bogatstvu i ugledu stajali iznad ostale mase gradskog stanovništva. Dalje je on upotrebljavan za oznaku lica koja su stajala na čelu grada, kasabe, ili pak za oznaku najviših predstavnika vladajuće klase. Najzad, izraz *ajan* upotrebljavan je katkada i za oznaku vojnih komandanta.²⁵

U suštini, u istom značenju sreće se upotreba tog termina i u turskim istorijskim spisima i službenim dokumentima. U jednom od najstarijih osmanskih historiografskih djela „*Târihi Ali*” izraz *ajan* upotrebljen je na jednom mjestu kao skupni naziv za oznaku najviših funkcionera centralne državne uprave u konstrukciji „*devlet-i ayan*”.²⁶ Izraz *ajan* u tom značenju upotrebljavan je ipak rjeđe. Redovnije su bili u upotrebi skladniji termini za skupnu oznaku najviših funkcionera centralne uprave, kao što su „*erkân-i devlet*” (stubovi države), ili još češće: „*ricâl-i devlet*” (državni prvaci). Sva tri termina u značenju najviših funkcionera centralne vlasti predstavljaju u stvari sinonime. Premda su druga dva ubrzo potisnula upotrebu prvog, njemu se nije zametnuo trag ni kasnije, u XVI, XVII i XVIII stoljeću.²⁷

Izraz *ajan* upotrebljavan je katkada i za skupnu oznaku vojnih starješina. Tako pisac djela „*Zubde-i vekâyat*” defterdar hadži Mehmed-paša (Damad), opisujući pripreme turske vojske za protuudar protiv Mlečana u cilju povratka izgubljene Gabele 1693. godine, na jednom mjestu u svom djelu navodi da su se komandanti (*âyân*) posavjetovali sa vojskom.²⁸ Međutim, upotreba termina *ajan* je i u tom značenju veoma rijetka, pa se može reći, kao i u prethodnom slučaju, da predstavlja izuzetak.

²⁵ Uporediti Uzunçarşılı, *Âyân* (Islam Ansiklopedisi, I).

²⁶ *Tevârih-i Ali Osmân* (Tahiri Ali); rukopis Nacionalne biblioteke u Beču, sv. II, str. 38.

²⁷ Mustafa Selaniki, *Târih*, 89; Rašid, *Târih*, III, 365.

²⁸ „... *âyân asâkir-ile istişare olundu*” (Damad, *Zubde-i vekâyi'ât*; rukopis Nacionalne biblioteke u Beču, 280—281).

Nešto češće upotrebljavan je izraz ajan u osmanskoj državi u značenju: najistaknutiji, najbogatiji slojevi grada. Kako je u gradovima bilo više kategorija uglednih ljudi s obzirom na imovno stanje, položaj u redovima feudalne klase ili, pak, u redovima duhovne elite (uleme), to je izraz ajan upotrebljavan kao opšti naziv za te vrste uglednih ljudi, bez obzira na porijeklo njihovog ugleda. Tako je pojam ajan u značenju uglednih ljudi grada i u osmanskoj državi imao veoma široko značenje. Takvo shvatanje osniva se na podacima iz Putopisa Evlije Čelebije, jer on slikajući uopšteno društvenu strukturu gradskog stanovništva svrstava ga u dva osnovna razreda, i to ajane i zanatlje.²⁹

Široko shvatanje pojma ajan ima svoj osnov i u službenim turskim dokumentima, u kojima se katkada tim izrazom označavaju ne samo najistaknutiji predstavnici spahijske i drugih vojnih organizacija već i najviši predstavnici duhovne elite (ulema), kao i najbogatiji građani. U sidžilu mostarskog kadije iz polovine XVII stoljeća na nekoliko mjesta se spominju ajani, među kojima ima muftija,³⁰ muderisa (profesora) viših feudalaca i trgovaca, pri čemu u redoslijedu njihovog spomena na prvom mjestu stoje muftije, muderisi itd.³¹ Slični podaci sreću se i u drugim dokumentima. U tom pogledu interesantna je jedna sudska presuda (hudžet) kadije iz Ruščuka iz 1697. godine u kojoj je izraz ajan upotrijebljen kao epitet za široki krug istaknutijih građana Ruščuka, među kojima se spominju carske i druge spahije, najviši predstavnici uleme, šeherski čehaja i neki trgovci.³²

Premda su izrazom ajan označavani i najviši duhovni predstavnici, češće je za njih bio u upotrebi izraz ešraf (časni ljudi). Taj termin u dokumentima najčešće stoji uporedo s izrazom ajan, pa se može reći da oni u takvoj konstrukciji predstavljaju sinonime, jer se po tadašnjem klasnom moralu shvatalo da su oni koji su na osnovu bilo čega imali bolje mjesto na ljestvicama društvene hijerarhije smatrani ne samo za ugledne već, upravo stoga, i za časne ljude.

U svim opisanim slučajevima izraz ajan upotrebljavan je kao epitet u značenju ugledan čovjek, ili ugledni ljudi, a nipošto kao termin za oznaku neke funkcije ili nekog položaja u vojnoj ili upravnoj hijerarhiji. Pojam ajan kao upravno-pravni termin pojaviće se tek kasnije, u XVIII stoljeću, kada će se pojaviti lokalna upravna ustanova ayânlik (ajanluk). To će se desiti onda kada iz grupe tzv. vilajetskih ajana (ayân-i vilâyet) evoluiru jedan određeni ajan za obavljanje izvjesnih opštedržavnih poslova u razmjerama kadiluka, koji će predstavljati sadržaj ajanske funkcije — ajanluka.

²⁹ Evliya Çelebi, *Seyahatname*; Istanbul 1314—1318, II, 30, 34; III, 182 itd.

U jednom dokumentu iz 1467. godine, koji se odnosi na Anadoliju, upotrijebljen je naslov iftihâr-ul âyân (ponosu ajana) i za krupne trgovce (Istambul Univerzitesi İktisad Fakültesi Mecmuası, No. 1—4, 1954, 59).

³⁰ Muftija je bio viši pripadnik islamskog duhovnog reda (ulema). On je bio ovlašten da daje autentično tumačenje pravnih odredaba šerijata, što je činio u obliku tzv. fetve (pravno mišljenje izraženo u strogo konciznoj formi). Muftijino mišljenje bilo je obavezno za kadiju.

³¹ OIS, sidžil br. 1, str. 38 i 50.

³² Haus-Hof und Staatsarchiv Wien, *Acta Türkei I*, Fasc. 99. dok. 66

KO SU BILI VILAJETSKI AJANI (AYAN-I VILAYET)

Pitanje ko su bili ayân-i vilâyet se postavlja stoga što je ono dosada ostalo potpuno nerasvijetljeno i, koliko je nama poznato, tek spomenuto od svega dva autora. Od naših pisaca jedini je S. Bašagić spomenuo vilajetske ajane u svojoj *Kratkoj uputi u povijest Bosne*. Opisujući timarsku organizaciju u Bosni, Bašagić, među ostalim, piše „Krluč zijameti (ratna imanja), koja su kao leno prelazila sa oca na najstarijeg sina, glavna su podloga bosanskom plemstvu, koje je od pada bosanske Kraljevine do Omerpašinih vremena vodilo glavnu riječ u zemlji. *Starješine moćnih begovskih porodica bili su ayâni vilâyet* (velikaši pokrajina, koji su se sastajali po jedamput u godini na sabor kod valiye (namjesnika)”.³³ Toliko je o tom pitanju rekao Bašagić.

Drugi se na to pitanje osvrnuo tek nedavno Uzunčaršili u svojoj posljednoj svesci *Istorije osmanskog carstva* (Osmanli tarihi). Govoreći na jednom mjestu u svojoj knjizi o ajanluku, Uzunčaršili tvrdi da je ajanluk postojao od davnina³⁴ i da su ajani birani od strane naroda iz redova provincijskih prvaka, koji su igrali posredničku ulogu između naroda i države, pa je stoga vlast šaljući fermane u provincije i njih spominjala nazivajući ih ayân-i vilâyet.³⁵

Premda između shvatanja Uzunčaršilija i Bašagića postoji prividna sličnost, ona se ipak unekoliko razlikuju. Bašagić je pojam vilajetskih ajana ograničio na uski krug starješina moćnih begovskih porodica, a po Uzunčaršiliju vilajetski ajani su poticali iz neodređenog kruga provincijskih velikaša. Iako i jedno i drugo shvatanje ima u sebi istine, oba pisca nas ostavljaju u nedoumici šta se stvarno krije pod pojmom vilajetski ajani. Jesu li to bile samo starješine moćnih begovskih porodica ili su u tu kategoriju spadali i drugi velikaši? Da bi se na to pitanje dao određeniji odgovor, mora se poći od izvora u kojima se sreće spomen ajana, odnosno vilajetskih ajana.

Uopštenost pojma ayân i vilâyet i nepreciznost turskih izvora, koji ih spominju, znato otežava odgovor na pitanje koja se ustvarno lica spadala u tu neodređenu kategoriju. Ali u izvorima postoje izvjesne činjenice koje indirektno upućuju na traženje odgovora na to pitanje. Ti podaci daju opravdan osnov za pretpostavku da se pod opštim nazivom ayân-i vilâyet kriju, na prvom mjestu, predstavnici onih slojeva osmanskog društva u provincijama koji su po svojim ekonomskim pozicijama, položaju u feudalnoj strukturi, ili mjestu u vojno-upravnoj hijerarhiji, stajali iznad prosjeka običnih ljudi, pa i nižih slojeva spahijskog staleža. Ovamo su prvenstveno spadali oni društveni slojevi čiji je ugled počivao na ranije stečenim pozicijama ili koji su svoje pozicije ojačali kasnije — uspješnim učešćem u čiflučenju. Zahvaljujući činjenici da su još odranije imali čvrste pozicije, oni prvi imali su i kasnije više mogućnosti da uvećaju svoje posjede stvaranjem čifluka,

³³ Bašagić, *Kratka uputa*, 45.

³⁴ Uzunčaršilijevo mišljenje da ajanluk postoji od davnina je netačno. Naša istraživanja pokazuju da se ajanluk kao upravno-pravni termin i kao funkcija javlja tek u prvoj polovini XVIII stoljeća. O tome će biti opširnije riječi kasnije.

³⁵ Uzunčaršili, *Osmanli tarihi*, IV cilt., I Kisim, 436.

zakupljivanjem državnih dobara mukata,³⁶ utjerivanjem državnih poreza³⁷ itd., i da tako održe neprekinuti kontinuitet uglednih velikaša u provincijama. Takve povoljne mogućnosti u provincijama imali su, na prvom mjestu, viši pripadnici spahijskog staleža, koji su svoju ekonomsku moć ranije zasnivali na mulk-posjedima ili, još češće, na krupnim feudima (zijametima — za 'amet), a društveno-politički ugled na komandnim pozicijama u spahijskoj konjici. Predstavnici takvih porodica su već od početka spadali u krug uglednijih ljudi u provincijama.

U prvom smislu, treba shvatiti spomen ajana u provincijama u nekim starijim službenim turskim dokumentima. Prvi nama poznati takav primjer nalazimo u jednoj bilješci trapezuntskog sandžak-bega Omerbega iz 1574. godine; ta se bilješka inače odnosi na razjačnjenje pojma *malikâne divâni*.³⁸ S tim u vezi u bilješci stoji: „Razlog tome nije to što bi zemljište pomenutih krajeva bilo jako plodno, pa bi haradži mukaseme bilo od njega jedna petina, a polovina od njega bila određena jednoj strani. Naprotiv toga (razlog tome) je to, što je pri osvojenju stanovništvo tih krajeva ostavljeno na svom mjestu i što je udarena džizija (glavarina) na njega kao i na ostalo stanovništvo bogom štićenih zemalja, a na njegove zemlje stavljen je haradži muvezzaf i haradži mukaseme, a to nije njemu ustupljeno kao mulk, već pošto bude odvojena za muslimanski fiskus, zemljišna rekaba (rekabati erazi) *ustupljena je po nahijama kao mulk nekim prvacima (ayân)*. No njihovi haradži i ostale dažbine ne ustupaju se kao mulk poput onoga što se u Rumeliji ustupa kao mulk vezirima i *prvacima (ayân)*, nego se ustupa kao mulk s tim, da se dobra od haradži muvezzafa i haradži mukasema daju u haračku blagajnu”.³⁹

Spomen ajana u citiranoj bilješci otvara pitanje koji se društveni slojevi kriju u tom slučaju pod izrazom ajan. Prvi spomen ajana odnosi se na ličnosti kojima su davane čitave nahije kao mulk, u vilajetu Rum u Anadoliji, a drugi — na neke prvake u Rumeliji koji su kao veziri dobivali posjede u mulkovno vlasništvo. Da se i u jednom i u drugom slučaju radi o ličnostima sa velikim ugledom, u to nema sumnje. To proizilazi iz njihovog izuzetno privilegisanog položaja u poređenju i sa takvim feudalcima kao što su bili obični zaimi. Oni su svoj položaj osnivali na potpunom uživanju ogromnih feudalnih posjeda sa punim ili nešto ograničenim baštinskim pravom (malikâna). Davanje posjeda pod tim uslovima predstavlja pojavu iz perioda širenja osmanske države kada su sultani nagrađivali njima svoje istaknutije komandante za izuzetne zasluge, ili su na taj način odavali priznanje pojedinim knezovima koji su u periodu širenja carstva dobrovoljno priznali njihovu vlast.⁴⁰ Po svoj prilici, potomci takvih velikaša predstavljali su u pojedinim nahijama najbogatije i najuglednije glavare, čiji je ugled tokom vre-

³⁶ Skoro u svim fermanima koji se odnose na zakupljivanje državnih mukata i malikâna među zakupcima redovno se spominju i vilajetski ajani (Ziya, Türkiye iktisadi tarihi; 172, 194; GHBB, sidžil br. 5, str. 110; OIS, sidžil br. 57, list 2. itd.).

³⁷ Kreševljaković, Kapetanije, 52; Hadžibegić, Džizija ili harač, 122.

³⁸ O pojmu malikâne divâni kod Sućeske, Malikana, 112—113.

³⁹ Citirano prema Filipoviću, Pogled, 31—32. Autentičan tekst kod Barkana, Kanunlar, 300.

⁴⁰ Opširnije o tome kod Đurđeva, Prilog pitanju, 112—116.

mena bio u stalnom porastu. Takve porodice, naročito u Anadoliji, bile su najuticajnije ajanske porodice, čiji su predstavnici kasnije imali odlučujuću ulogu u političkom životu čitavih oblasti. Potomci njihovi bile su moćne ajanske porodice u Anadoliji Çapan ogullar (Çapanovići) i Karaosmasogullar (Karaosmanovići), pod čijim je uticajem u XVIII stoljeću bio najveći dio Anadolije.⁴¹

Ali to nije bio jedini izvor iz koga je poticao širi krug vilajetskih ajana. Znatno dublji i širi izvor bio je feudalni posjed zijamet. Ovaj drugi izvor, u stvari, bio je rasprostranjeniji, dok je prvi bio znatno rjeđi. To potvrđuje za starije doba jedan podatak zabilježen u Sremskoj kanunima, koju je izdao sultan Murat III (1574—1595) i u kojoj se govori o dažbinama raje u Sandžaku Srem.⁴² U vezi s vilajetskim ajanima u spomenutoj Kanunima je rečeno „ranije u spomenutoj livi bilo je uobičajeno da se na ime resmi otlaka (travarine) uzima na dvije svinje jedna akča. Međutim, u okolnim sandžacima, Segedinu i Požegi, uzima se na jednu svinju po dvije akče, i kada su *vilajetski ajani* podnijeli arz sa ilamom za uzimanje na jednu svinju dvije akče, govoreći da je moguće više opterećenje i u Sremskom sandžaku, izdat je ferman prema kojem je ustanovljeno da se uzimaju po dvije akče, pa je u smislu uzvišenog fermana zabilježeno na ime resmi otlaka po dvije akče”⁴³

Prema Kanunnami, vilajetski ajani uputili su sultanu predstavku (arz) s kadijinim ilamom⁴⁴ u kojoj su tražili povećanje dažbina na svinje. Postavlja se pitanje koja se lica kriju u toj Kanunnami pod nazivom ayân-i vilâyet? Nama se čini da su to mogla biti samo ona lica koja su bila, u prvom redu, zainteresovana za povećanje dažbina, a to su bile spahije-posjednici zijameta i timara. Da li su, međutim, sve spahije odreda učestvovali u slanju predstavke? Vjerujemo da nisu, jer su to, obično, u ime njihovo činili njihovi najugledniji predstavnici, u prvom redu njihove starješine, kao što su: alajbezi, subaše i čeribaše itd. Ne treba, naravno, isključiti mogućnost da se tu nalazio i pokoji ugledniji spahija-timarnik.

Da su u kategoriju vilajetskih ajana spadali, u prvom redu, zaimi i lica koja su po svom društvenom rangju bila njima ravna, potvrđuje, dalje, podatak iz jedne predstavke bosanskih vilajetskih ajana sultanu koja potiče sa kraja XVI stoljeća. Bosanski ajani su predstavkom molili sultana da izmijeni visinu carina na so koja je uvožena iz Dubrovnika. Među potpisnicima, koji se u naslovu predstavke označavaju izrazom ajân-i i vilâyet, najviše ima zaima i njima ravnih funkcionera, koji se titulišu *gullam şâh-i i çauş der Âli*. Ovi poslednji su bili takođe u rangju zaima, jer su te titule tada nosili samo visoki dostojanstvenici na sultanovom dvoru, lica koja su bila obasuta naročito carskom milošću. Njih je sultan, dok su bili u aktivnoj službi, slao u provincije sa posebnim zadacima, a kada su prestajali da se bave aktivnom službom, oni su dobivali velike posjede (zijamete) u provincijama i tako se svrstali

⁴¹ Миллер, Мустафа-паша Байрактар, 470 i 448; Uzunçarşili, Osmanli tarihi, IV, 612—615.

⁴² Kanun-i Hukuk ve rusum-i Livâ-i Serim, Barkan, Kanunlar, 308.

⁴³ Isto.

⁴⁴ Objava, obavještenje, kadijin izvještaj. Najčešće se upotrebljava u ovom posljednjem značenju.

vali u red najistaknutijih glavara i dostojanstvenika. Među 24 potpisnika predstavke samo dvojica bili su obične spahije.⁴⁵

Uz spomenute, postoje još neki konkretniji podaci koji ukazuju na put kojim treba poći u rješavanju zagonetke *ayân-i vlâyet*. Tu mislimo na vrlo interesantnu praksu turske administracije, koja je u svojim aktima stavljala odgovarajuće epitete (naslove) uz imena određenih lica što se spominju u takvim aktima. Društveno-političkom rangi pojedinih kategorija ljudi u turskoj državi odgovarao je tačno određeni naslov. Na to je administracija brižljivo pazila, naročito kada se radilo o gornjim društvenim slojevima, koji su često zauzimali važne državne položaje. Pošto na ovom mjestu nema potrebe da se ulazi dublje u to interesantno pitanje,⁴⁶ mi se ograničavamo samo na navođenje upotrebe naslova „*ayân*” u raznim slučajevima.

U više turskih dokumenata u kojima se spominju najugledniji predstavnici osmanskog društva u provincijama, na prvom mjestu zaimi, zapaža se skoro redovna pojava da se pored njihova imena stavljaju naslovi *mefâhir-ul emâcidi ve-l ayân* (ponosu odličnika i uglednih), ili: *kidvet-ul emâcidi vel ayân* (uzoru odličnika i uglednih), ili pak samo: *fahr-ul ayân* (ponosu uglednih).⁴⁷ Takve naslove srećemo takođe uz imena komandanata raznih pomoćnih vojnih odreda u rangi spahijskih su-baša,⁴⁸ uz imena janjičarskih komandanta u provincijama i dr.⁴⁹

Upotreba gornjih naslova, najčešće ispred zaimovog imena, predstavlja redovnu pojavu i permanentno se sreće tokom XVI, XVII i XVIII stoljeća. Primjera radi navodimo jedan podatak iz XVI stoljeća koji se nalazi u jednom fermanu iz 1566. godine upućenom sarajevskom kadiji i naziru Mehmedu. Kako je spomenuti Mehmed bio zaim, u fermanu, između ostalog, stoji: „ve kidvet-ul emacid-i ve-l ayan nazir zaim Mehmed” (uzoru odličnika i uglednih naziru zaimu Mehmedu).

Vrlo često se spomenuti naslovi sreću i pored imena ličnosti koje su postavljana na položaj *muteselima*.⁵⁰ Pojava nimalo čudna kada se ima u vidu činjenica da su na taj položaj postavljani, redovno, najkrupniji i, naravno, najbogatiji feudalci-zaimi.⁵¹ Ista pojava se zapaža i u slučaju spomena u službenim dokumentima viših službenika pro-

⁴⁵ DAD, Acta Turcarum C, dok. br. 2.

⁴⁶ Još od vremena sultana Mehmeda II bile su utvrđene tačne formule kao naslovi za određene državne funkcionere i dostojanstvenike. Tačno se znalo kojem funkcioneru koji naslov pripada. (Opširnije o tim naslovima, koji su u turskoj diplomaciji poznati pod nazivom „*elkab*”, vidjeti kod Fekete, Einführung).

⁴⁷ Kadić, Hronika II, 125, 143, 144, 260; Hronika VI, 176; Hronika X, 134. DAZ, Acta Turcarum, Filza LVII, a; OIS, sidžil br. 1, str. 70. itd.

⁴⁸ Barkan, Kanunlar, 261.

⁴⁹ Kemura, Prvi srpski ustanak.

⁵⁰ Opširnije o *muteselimu* kod Kreševljakovića, *Muteselimi*, i kod Sućeske, *Mjesto muteselima*.

⁵¹ Primjera radi: GHBb, sidžil br. 8, str. 31; sidžil br. 11, str. 60.

⁵² Provincijski divan je bio savjetodavno vijeće namjesnika provincije. Dolazi od perzijske riječi „*divan*” — zbor, vijeće, savjet, ured. Na čelu divana stajao je *beglerbeg* (namjesnik provincije, vezir). Članovi su mu bili: *hazine-defterdar* (pokrajinski blagajnik), *divan-efendija* (sekretar namjesnika provincije) i *kadija*. U širi divan ulazili su: *beglerbegov* zamjenik (čehaja), *timar-defterdar*, *roznamedžija*, *mjesni muftija* i visoki oficiri.

vincijskog ureda (divana),⁵² koji su, obično, imali rang viših fudalaca-zaima. To su bili: vezirov kajmakam, čaušbaša, timar-defterdar i dr.⁵³

Na isti način i u istom značenju upotrebljavan je vrlo često u kadijskim spisima (hudžetima, bilješkama u sidžilu i dr.) naslov „ayân” za oznaku krupnih feudalaca, zaima. Najstariji nama poznati primjer te vrste potiče još iz 1469. godine. On je spomenut u jednoj presudi (hudžetu) sarajevskog kadije nekog Mahmuta. Ta je presuda donesena povodom spora oko svojine na zemlju između seljaka iz sela Dusine u kreševskoj nahiji i nekog Davud-bega, spora, koji je, uzgred budi rečeno, riješen u korist seljaka. Prilikom spomena Davud-bega u presudi, ispred njegovog imena stoji: „fahr-ul âyân Davudbeg — ponos uglednih Davud-beg”.⁵⁴ Premda nije bliže precizirana Davud-begova vojnička pripadnost, očito je da se radi o višem feudalcu, zaimu, koji je bio ovlašten da nosi titulu beg. Istina, titulu beg imao je i bosanski sandžak-beg Mehmedbeg, koji je takođe spomenut u sudskoj presudi, ali je njegovo dostojanstvo u vojno-upravnoj hijerarhiji označeno drugim naslovima predviđenim za rang sandžak-bega, koji u ovom slučaju glasi: „fahr-ul umerâ-il kiram Bosna sancagi begi Mehmedbeg hazret-lerina — ponosu plemenitih knezova (emira), bosanskom sandžak-begu, njegovoj ekscelenciji Mehmed-begu”.⁵⁵

Da izneseni slučaj nije bio usamljen, pokazuju podaci iz sudskih spisa iz kasnijeg perioda (XVI i XVII stoljeća), koji su zabilježeni u najstarijim sidžilima sarajevskog kadije. Naslov ajan je u sidžilima stavljan uz imena viših feudalaca, bilo kada se oni spominju kao svjedoci i vještaci, bilo kao svjedoci sudske parnice (šuhud-ul hâl).⁵⁶ Ističemo da se spomen tih lica u konkurenciji sa drugim skoro uvijek nalazi na prvom mjestu, pa čak i u slučajevima kada se, npr., na istom mjestu i istim povodom spominju i najviši predstavnici uleme. Ta se praksa može zapaziti kako u ranije doba, kada su ajani predstavljali samo najistaknutije glavare, tako isto i kasnije, kada oni postaju lokalni upravni funkcioneri.⁵⁷

Za najuglednije pojedince iz grupe ayân-i vilâyet u izvorima se sreću kasnije još izvjesni naslovi kojima se obilježava izuzetan ugled tih pojedinaca, kao što su: *hânedân*, *kişi zâde*, ili *asil zâde*.⁵⁸ U ovom slučaju ti izrazi predstavljaju sinonime, a doslovno znače: odžaković, koljenović, plemić.

Radi što potpunijeg preciziranja pojma âyân-i vilâyet, interesantno je upoznati se sa savremenim prevodima tog termina u aktima Dubrovačkog arhiva, koji su najčešće pisani talijanskim jezikom. Takvih prevoda sa turskih originala sačuvan je znatan broj, osobito iz onog doba otkada se u uvodu fermana i bujruhdija pojavljuje izraz âyân-i vilâyet.

⁵² Kadić, Hronika XVII, str. 341; Hronika, IX, str. 204, 237, 271; Hronika, X, str. 261, itd.

⁵⁴ Faksimil i prevod ovog budžeta objavljeni su u Istorijsko-pravnom zborniku II; Sarajevo, 1949, str. 179—182.

⁵⁵ Isto.

⁵⁶ GHBB, sidžil br. 1, str. 129. i 239; Kadić, Hronika II, str. 247; Mujić, Položaj Cigana, 173; Istorijski zapisi, sv. 1—2, Cetinje 1955, 120—122.

⁵⁷ OIS, sidžil br. 56, str. 32, 43.

⁵⁸ Primjera radi navodimo podatke: Kadić; Hronika X, str. 134, i Kadić, Arhiv, dok. br. 1524.

U talijanskim prevodima taj je izraz najčešće preveden sa „Primati”, „Superiori et Principali del Paeze”, ili „et Principali dei Loughi” itr.⁵⁹

Kako se vidi, Dubrovčani su vrlo dobro shvatili pravi smisao izraza âyân-i vilâyet. Ne treba, mislimo, posebno naglašavati da njihovo shvaćanje daje još jedan argument za naše objašnjenje tog termina. Tome još dodajemo shvaćanje pisara državne dubrovačke kancelarije, koji je u jednom prevodu turskog dokumenta na naš jezik vilajetske ajane označio izrazom „rusag”. Radi se o prevodu jednog mahzara, koji je bio sačinjen pred šerijatskim sudom u Gabeli, na zahtjev Dubrovčana, a u prisustvu vilajetskih ajana, u kome je, među ostalim, napisano i ovo: „jesenas u Kadiluku od Gabele na sudu pred svim pucom i Rusagom...”, i na kraju „... i da su ubili rečenog Nikolu vas Rusag od zemlje (âyân-i vilâyetten cem'i gafir, stoji u turskom originalu, prim. m.) bivši dao glas šta se je dogodilo bi Ars učinjen...”.⁶⁰

Taj podatak, možda najočiglednije od svih, ukazuje na društveni rang lica koja se kriju pod nazivom âyân-i vilâyet. Da se tu radi prije svega o istaknutijim feudalcima, u to nema sumnje. Jer, kao što je poznato, u feudalnoj bosanskoj državi je izraz „Rusag” predstavljao termin za oznaku bosanske vlastele, i to uglavnom krupne.⁶¹ Koliko je ta tradicija bila jaka, svjedoči nam najbolje i ovaj slučaj, po kome se vidi da se izraz „Rusag” očuvao do polovine XVII stoljeća, tako reći, u istom značenju.

Premda u kategoriju vilajetskih ajana treba, na prvom mjestu, svrstati starješine moćnih begovskih porodica, izgleda da ti slojevi, predma najuticajnijim, nisu činili jedine karike u tom lancu. Da to nije bio slučaj, pokazuju djelimično primjeri koje smo naveli i, još više, neki drugi podaci. Sačuvani podaci u sidžilima bitoljskog kadije iz XVII stoljeća, kao i izvjestan broj podataka sačuvanih u sudskim ispravama franjevačkog samostana u Fojnici — također iz XVII stoljeća, pokazuju, naime, da su u kategoriju vilajetskih ajana u najširem smislu riječi, uz krupne feudalce i visoku ulemu kao najistaknutije ajane, ubrajani i razni funkcioneri lokalne uprave (vojvode, subaše, emini), pa čak i niža ulema i obične spahije.⁶² Naravno, i u tim dokumentima kao vilajetski ajani na prvom mjestu stoje viši feudanci, koji će se kasnije i jedini pojaviti kao nosioci ajanske funkcije (ajanluka).

Na osnovu iznesenog može se, mislimo, zaključiti da su u kategoriju vilajetskih ajana spadali manje-više svi istaknutiji predstavnici povlašćenih slojeva osmanskog društva u provincijama, među kojima je počasno mjesto pripadalo višim pripadnicima spahijskog staleža. Istaknutiji položaj tih lica i njihov veliki ugled počivali su ili na posjedovanju komandnih mjesta u spahijskoj organizaciji ili na obavljanju važnijih funkcija u vojno-upravnoj i vjerskoj hijerarhiji, ili, najzad, na posjedovanju većeg imetka. U tom smislu jezgro vilajetskih ajana činile

⁵⁹ DAD. Acta Turcarum A VI No. 1, dokumenti br. 79, 81, 82, 83, 89, 132, 156.

⁶⁰ DAD. Acta Turcarum C No. 6, dok. br. 6 a i b.

⁶¹ Istorija naroda Jugoslavije, I; Dinić, Državni sabor, 7—13.

⁶² DAM, sidžil br. 5, str. 29; sidžil br. 6, str. 76—8; sidžil br. 7, str. 1; sidžil br. 11, str. 18; sidžil br. 13, str. 54; sidžil br. 18, str. 30; sidžil br. 19, str. 34; sidžil br. 20, str. 39; sidžil br. 21, str. 26.

su starješine spahijske i janjičarske organizacije (spahijske subaše, alaj-bezi, čeribaše, zaimi, janjičarske age, serdari, starješine pomoćnih vojnih odreda itd.), zatim visoki funkcioneri provincijskih divana, razni funkcioneri lokalne uprave (vojvode, subaše, muteselimi, emini i dr.). Ovi posljednji su takođe najčešće regrutovani iz porodica koje su uživale zijamete. Oni su zbog toga bili ajani.

Iz svega izloženog moglo bi se reći da je izraz âyân-i vilâyet, rjeđe âyân-i memleket, služio u osmanskoj državi kao opšti naziv za sve vrste uglednih ljudi (ajan), dakle i za sve one kategorije uglednih ljudi koje smo spomenuli prilikom objašnjavanja pojma ajan. To ističemo stoga da se ne bi stekao dojam kao da se tamo radi o nekim drugim ajanima, koji nemaju nikakve veze sa vilajetskim ajanima.

Kao što se moglo zapaziti, u pojam vilajetskih ajana je spadao heterogeni skup uglednih ljudi, koji su imali povlašteno mjesto u osmanskom društveno-političkom sistemu. To su bili ljudi koji su, tako da kažemo, djelovali neovisno jedan od drugoga, vršeći odgovarajuće poslove i obavljajući određene funkcije u jednom sistemu koji je imao svoju posebnu organizaciju i koji je bio pokretan svojim vlastitim mehanizmom. Do značajnih zajedničkih akcija vilajetskih ajana nije dolazilo sve dok su klasične osmanske ustanove djelovale s punim zamahom. Tek kada su nastali poremećaji, pojaviće se značajnije zajedničke akcije vilajetskih ajana, prvo spontano, a zatim — postepeno — organizovanije. Te akcije će u određenom momentu postati nužnost, iz koje će se razviti čitav krug stalnih poslova što će se obavljati putem vilajetskih ajana. Na toj osnovi pojaviće se posebna lokalna upravna ustanova pod nazivom ajanluka (ayanlik), a iz kruga vilajetskih ajana biće angažovan određeni nosilac te funkcije, obično jedan kadilučki ajan. Zašto i kako se to desilo, moguće je objasniti tek onda kada se upoznamo sa stanjem lokalne uprave u osmanskoj državi u klasičnom periodu, kao i sa razlozima koji su tu upravu učinili nesposobnom i nedovoljnom da odgovori novim potrebama države i zadacima u periodu propadanja njenih klasičnih ustanova.

Glava II

OPŠTI POGLED NA STANJE LOKALNE UPRAVE U OSMANSKOJ DRŽAVI PRIJE POJAVE AJANA KAO UPRAVNIH FUNKCIONERA

Kao što je u uvodu rečeno, stanje lokalne uprave u Turskoj, i u našim zemljama pod vlašću Turaka, u klasičnom periodu znatno je bolje proučeno nego što je to u slučaju perioda XVII, XVIII i XIX stoljeća. Tome su znatno doprinijeli naši istoričari dr Hazim Šabanović,⁶³ dr Branimir Đurđević⁶⁴ i Hamdija Kreševljaković.⁶⁵ Na osnovu njihovih naučnih rezultata, rezultata drugih pisaca, kao i na osnovu vlastitih istraživanja, mi ćemo pokušati da prikazemo pogled na stanje lokalne uprave u osmanskome carstvu u klasičnom periodu. To neće biti prosto sumiranje tuđih rezultata, već pokušaj da se na osnovu poznatih i novih činjenica konstruiše sistem turske lokalne uprave i opredijeli njeno mjesto u cjelokupnom društveno-političkom sistemu osmanske carevine.

Naš prikaz turske lokalne uprave u ranije doba treba da pokaže kako je ta uprava bila postavljena s obzirom na osnovnu državnu funkciju i oblike ispoljavanja državne vlasti. S tim u vezi organizacija lokalne uprave biće prvenstveno prikazana zavisno od oblika ispoljavanja vojno-političkog mehanizma osmanske države kao osobenog vida feudalne države. Pošto je jezgro i osnov toga sistema predstavljao timarski sistem, mi ćemo naš prikaz početi opisom uticaja timarske organizacije na lokalnu upravu.

1. TIMARSKI SISTEM I LOKALNA UPRAVA

Osnovna funkcija osmanske, kao i svake druge, države ispoljavala se u zaštiti određenog oblika svojine u interesu klase koja je od toga

⁶³ Pored ranije spomenutih Šabanovićevih radova navodimo još: Popis kadiluka i Vojnu istoriju.

⁶⁴ Za ovu temu važni su Đurđevićevi radovi O ojnucima, O knezovima i Turska vlast u Crnoj Gori.

⁶⁵ Važni podaci za ovu temu mogu se naći osobito u sljedećim Kreševljakovićevim radovima: Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini (1463—1878), Zagreb 1935; Gradska privreda, Kapetanije, Muteselimi, i Kreševljaković-Kapidžić, Sudsko-administrativna podjela Bosne i Hercegovine početkom XIX vijeka, Istorijsko-pravni zbornik 3—4; Sarajevo, 1950.

O detaljnim izvorima, stranoj i našoj literaturi za proučavanje upravnog-teritorijalne podjele osmanske države opširnije je navedena literatura kod Šabanovića, Bosanski pašaluk, str. 101—105. Ta literatura je istovremeno i opšti izvor za poznavanje organizacije turske lokalne uprave u klasičnom periodu.

trebalo da ima najviše koristi, u ovom slučaju — klase sitnih turskih feudalaca — spahija. U zavisnosti od te primarne funkcije u osmanskoj državi bila je čitava organizacija državne vlasti, pa i lokalne uprave.

Osnovni oblik svojine u osmanskoj državi bila je državna svojina na zemlji — arāzi miri. Sociološka suština toga oblika svojine ispoljavala se u opštem pravu klase turskih spahija na uživanje određenih iznosa rente, koju im je u ime države podjeljivao i oduzimao sultan, kao vrhovni vlasnik zemljišne svojine.⁶⁶ Pravno, tu se radi o specifičnom obliku podijeljene svojine, koja se ispoljava u timarskom sistemu, s izuzetno naglašenim pravom vladara (dominium eminens).⁶⁷

Raspored mirijske zemlje koji je vršio sultan različitim slojevima feudalne klase poznat je pod nazivom timarski sistem, ili timarska organizacija.⁶⁸ Putem tog sistema sultan je vršio raspored cijelog zemljišnog fonda zaslužnim ratnicima, zadržavajući znatan dio tog zemljišta za državu i za sebe lično.

Timarski sistem predstavljao je osnov društvenog sistema države i jezgro njenog vojno-političkog mehanizma. Kao takav, on je uticao i na izgradnju određenog tipa lokalne uprave, koja je, kao i u svakom feudalnom poretku, bila šarolika, a zadatak joj je, u osnovu, bio da obezbijedi materijalne interese određenih slojeva feudalne klase.

⁶⁶ Erazi mirija (arāz-i miri) predstavlja oblik državne svojine na zemlju u osmanskoj carevini kojom je mogao da raspolaze samo sultan. Ona je na stepen vladajućeg oblika svojine podignuta tek u osmanskoj državi, i to u njenim maloazijskim i evropskim dijelovima. O porijeklu erazi mirije u nauci postoje različita shvatanja. Ona su nastala kao posljedica činjenice da je osmanska država bila muslimanska država u kojoj je osnovicu pravnog sistema činilo šerijatsko pravo, koje je u svom klasičnom vidu poznavalo uglavnom jedan oblik zemljišne svojine — privatnu svojinu (mulk), u dva glavna vida — desetinsku zemlju (araz-i uşriye) i haračku zemlju (arāz-i haraciye).

⁶⁷ Podijeljena svojina u osmanskoj državi ispoljavala se u timarskom sistemu. Kao uživaoci određenih svojinskih ovlaštenja u odnosu prema jednom te istom posjedu tu su postojali: vladar (sultan), feudalac (spahija) i neposredni proizvođač (raja). Specifičnost osmanskog oblika podijeljene svojine u odnosu prema feudalnoj svojini na Zapadu sastojala se u jako naglašenom pravu vrhovne svojine vladara. On je bio jedini ovlašten da neograničeno raspolaze zemljom, dok je spahija bio samo obični uživatelj feudalne rente.

Feudalni posjedi bili su sastavljeni iz određenog broja seoskih imanja (baština i čifluka), koje su obrađivali seljaci (raja) uz obavezu plaćanja tačno određenih iznosa rente feudalcu. Seljakovo pravo na baštinu i čifluk bilo je daleko potpunije od feudalčevog. Seljak je mogao, pod određenim uslovima, da svoj posjed otuđi i naslijedi. Upravo u tome i leži jedna od glavnih protivrječnosti sistema erazi mirije.

⁶⁸ Timarski sistem predstavljao je vladajući oblik feudalnog sistema u osmanskoj carevini, koji je počivao na erazi miriji. Taj naziv se upotrebljava za oznaku feudalnog sistema u cijelini, bez obzira na to što je on bio sastavljen iz više vrsta feudalnih posjeda. Naziv je izveden od naziva osnovnog oblika feuda — timara.

Timari su bili najčešći i najrasprostranjeniji vid feuda. Uživali su ih sitni feudalci (spahije). Po veličini i količini prihoda bili su različiti, a najveći je mogao da bude sa prihodom od 19.999 akči (aspri). Pored timara, postojali su još zijameti (ze'amet) hasovi i vakufske zemlje.

O porijeklu timarskog sistema i njegovoj pravnoj prirodi postoje u stranoj i našoj literaturi razna mišljenja, koja je sistematski izložio dr Konstantin Bastajić u svom radu Timarsko vlasništvo u feudalnom sistemu Osmanlijske Turske — od XV—XVII stoljeća (Zagreb, 1958).

U feudalnoj državi lokalna uprava bila je uslovljena obimom prava feudalaca na posjedu, odnosno sadržajem njihovih imuniteta.⁶⁹ Kako je i osmanska država bila, u svojoj suštini, feudalna, to je organizacija lokalne uprave i u njoj počivala na sličnom osnovu, sa značajnim specifičnostima, koje su bile uslovljene specifičnostima timarskog sistema. To znači da je i u osmanskoj državi u organizaciji lokalne uprave značajnu ulogu igrao imunitet feudalaca. On se ispoljavao u ustanovi tzv. *serbest* (slobodnih) feudalnih posjeda,⁷⁰ čiji je broj bio relativno malen

Osnovna specifičnost timarskog sistema bila je postojanje različitih kategorija feudalnih posjeda s obzirom na količinu prihoda i obim prava njihovih uživalaca. Osnovni oblik feudalnih posjeda činila su lena sitnih spahija — timari. To su bila uslovna, lična, feudalna, nasljedna⁷¹ dobra. Posjednici timara uživali su na svojim posjedima ograničeni ekonomski imunitet,⁷² a bili su tako reći, potpuno lišeni upravno-policijskog, osobito sudskog imuniteta. Stoga se timarnici nisu pojavljivali u odnosu prema svojim ljudima (raji) kao politička vlast. Za upravno-policijske i sudske poslove na njihovim posjedima bili su nadležni drugi organi. Zbog toga

⁶⁹ Termin *imunitet* izveden je od latinske riječi „*immunitas*”, koja se sastoji od riječi „*munus*”, što znači dužnost, i privativnog prefiksa „*in*”, prema čemu „*immunitas*” označava stanje bez dužnosti. Odatle je u istoriji prava izveden naziv imunitet u značenju oslobođenosti feudalnih posjeda od ekonomskih tereta (ekonomski imunitet) u korist države, kao i oslobođenosti od miješanja raznih organa sa strane u poslove uprave i pravosuđa na feudalnom posjedu (upravo-sudski imunitet).

„I baštine sve da su slobodne od svih rabot i podanak carstvami...” čl. 42 (Novaković Stojan, *Zakonik Stefana Dušana*; Beograd, 1898; str. 172). Za sudski i upravni imunitet zakonski spomenici srpskih vladara upotrebljavaju izraze: da su vlastelinstva „*samosudna*” i „*samovlasna*”. Opširnije o tome dr Tanavanski T., *Istorija srpskog prava u Nemanjičkoj državi*; Beograd, 1931; I, str. 23, 207. i dalje).

⁷⁰ Ekonomski imunitet u turskim zakonskim spomenicima nije jasno izražen kao u Dušanovom zakoniku. On je dat u obliku opisa prava spahija u odnosu prema raji, odnosno u opisu raznovrsnih dažbina koje su seljaci bili dužni da daju feudalcu.

Osnovne dažbine navedene su u Opštoj kanunnami Sulejmana Zakonodavca (usporediti Hadžibegić—*Kanunnama Sulejmana Zakonodavca*, 315—345), a posebne — još u zakonima za pojedine sandžake (usporediti: Barkan, *Kanunlar*; i za neke naše zemlje: *Kanuni* i *kanunname*).

Za upravno-policijski imunitet turski zakonski spomenici upotrebljavaju izraz *serbest* (slobodan) upravo u onom značenju „stanje bez dužnosti”, odnosno oslobođenost feudalnog posjeda od miješanja drugih organa u upravno-policijske poslove na takvom posjedu. Konkretno, *serbestiyet* se ispoljavao u tome što je bilo zabranjeno bilo kome sa strane da ubire na *serbest*-posjedima dažbine koje su označene opštim terminom *baduhava* i s njima u vezi da obavlja određene upravno-policijske radnje. U *baduhava*-dažbine spadale su: mladarina (resmi *arus*), tapija na čifluk (*çiftlik tapusu*), tapija na kućište (ev *yeri tapusu*), dinnina (tutun resmi) i novčane globe za prestupe i manja krivična djela (*cürümü cinayet*).

Najzad, posjednici *serbest*-posjeda imali su pravo na nagrade za odbjegu životinju, odbjeglog roba i robinju, koje uhvati raja (usporediti: Hadžibegić, n.d. 320—321. i 345—346).

⁷¹ Prve odredbe o nasljeđivanju timara potiču, navodno, još iz vremena osnivača osmanske države Osmana. Nasljeđivanje timara bilo je regulisano zakonskim propisima Murata I 1362—89. i definitivno uređeno u XVI vijeku (Hammer, *Staatsverfassung* 57, 349—356. i 358—365).

⁷² Ekonomski imunitet turskih feudalaca bio je znatno okrnjen ubiranjem harača (glavarina) od nemuslimanske raje, kao i izvanrednih nameta (*avârîz-divaniye ve tekâlif-i ôrfiye*), od strane države.

je najveći broj timara označava terminom *serbestsiz* (neslobodan), tj. nije bio izuzet od nadležnosti drugih organa u različitim policijskim i drugim stvarima.⁷³ Prema tome, posjednici *serbestsiz*-timara nisu imali neke ozbiljnije vlasti nad svojom rajom i kao takvi se ne mogu označiti kao organi lokalne uprave.⁷⁴ U tome se sastoji osnovna specifičnost timara posmatrana sa stanovišta lokalne uprave.

Druge kategorije feudalnih posjeda: *zijameti* (ze'amet)⁷⁵ vakufske zemlje, *hasovi* i *timari* različitih funkcionera, bile su *serbest* (slobodne), zbog čega su njihovi posjednici uživali, pored potpunijeg ekonomskog imuniteta, i upravno-policijski imunitet. Upravo na bazi imuniteta uživalaca *serbest*-posjeda bilo je izgrađeno jezgro lokalne uprave u osman-skoj državi.

Uživaoci *zijameta* spadali su, općenito govoreći, u spahijski stalež. Svojinsko pravo na *zijametu* bilo je, principijelno, isto kao i na *timaru*.⁷⁶ Razlika je bila u obimu imuniteta, koji je na *zijametu* bio širi i potpuniji, jer su svi *zijameti* bili *serbest*. Sadržaj imuniteta na *zijametu* sastojao se u pravu njegovog uživaoca da ubire sve dažbine od naseljenika (*raje*) na *zijametu*, izuzev samo one koje su pripadale centralnoj vlasti, kao što su glavarina (*harač*)⁷⁷ i tzv. izvanredni nameti i običajni tereti. Ovamo je spadalo i pravo naplaćivanja globa s novčanim kaznama od *raje* sa *zijameta* za prestupe i krivična djela. Na tom osnovu zaimima je pripadalo pravo da u odnosu prema svojoj raji vrše sve akte policijskih organa bez ikakvog miješanja drugih organa sa strane.⁷⁸

⁷³ Ta vlast, kao što će biti pokazano kasnije, na *serbestsiz*-timarima pripadala je sandžak-begovim vojvodama.

Lišavanjem većeg broja spahija upravno-policijskog i sudskog imuniteta turski sultani su proizvodni odnos u svojoj državi, kao specifičan odnos vlasti i potčinjenosti, stavili pod svoju direktnu, u početku veoma jaku, kontrolu, zahvaljujući tome što su čvrsto držali u svojim rukama osnovno sredstvo proizvodnje — zemlju (erazi mirija). Sultani su stoga bili u povoljnoj mogućnosti, da odlučno djeluju na učvršćavanje društvenih odnosa uspostavljenih timarskim sistemom i da za duže vrijeme obezbijede stabilnost svoga poretka. Stavljanje proizvodnog odnosa pod direktnu kontrolu centralne vlasti značilo je svodenje spahije (feudalaca) na običnog uživaoca feudalne rente, lišenog političke vlasti u odnosu prema seljacima.

⁷⁴ Zahvaljujući izvjesnim ovlaštenjima u odnosu prema svojim seljacima (pravo tapije; pravo vraćanja odbjeglog seljaka u određenom roku; pravo izdavanja dozvole za gradnju kuće i drugih zgrada; pravo ubiranja jednog dijela globa za prestupe *raje*), spahija je imao mogućnost da vanekonomskim sredstvima priveže seljaka za svoj posjed (o tome opširnije kod B. Đurdeva, Prilog pitanju).

⁷⁵ Izgleda da je feudalni posjed pod nazivom *zijamet* nastao kasnije. U najstarije doba postojao je samo jedan naziv za sva lена. To je bio *timar*.

Poslije toga javio se izraz *has* za feudalne posjede vojnih komandanata spahijske konjice, visokih funkcionera centralne uprave i sultana. U drugoj polovini XV vijeka pojavio se i naziv *zijamet* za oznaku feudalnih posjeda komandanata spahijske konjice, koji su nosili titulu subaša, otkada se oni zovu i zaimi (opširnije o tome: Šabanović, Vojno uređenje, 196.)

⁷⁶ *Zijamet*, isto kao i *timar*, dodjeljivan je uz uslov vršenja vojne ili neke druge službe. Dok je uživatelj *zijameta*, kao i *timara*, obavljao svoju dužnost na zadovoljstvo centralne vlasti, ostajao je u posjedu *zijameta*. Kao i *timar*, *zijamet* je bio nasljedan, kao što je na isti način bio neotuđiv.

⁷⁷ Opširnije o *haraču*: Hadžibegić, Džizija ili *harač*; Nedkoff B., Die Giza (Kopfsteuer) im Osmanischen Reiche mit besonderer Berücksichtigung von Bulgarien; Leipzig, 1942.

⁷⁸ Jedinio zaimi nisu bili ovlašteni da izvršuju tjelesne kazne i smrtnu kaznu nad svojom rajom. To pravo i na *zijametu* pripadalo je sandžak-begu.

Iz redova spahijskih subaša regrutovani su, obično, viši komandanti spahijske konjice alajbegovi i sandžak-begovi.⁸²

Uvođenjem ustanova alajbegova⁸³ na početku XVI stoljeća, položaj spahijskih subaša je bio znatno degradiran, jer oni otada ne predstavljaju više u vojnoj hijerarhiji prvu kariku do sandžak-bega. I pored toga, njihov opšti društveno-politički ugled nije opadao, već je slabljenjem autoriteta centralne vlasti rastao. Tome je pogodovala činjenica da su oni, za razliku od ostalih funkcionera (viših funkcionera) spahijske organizacije, mogli da drže svoju funkciju u nizu generacija. Spahijske subaše kao zaimi mogli su da drže svoja imanja sve dok su uredno ispunjavali svoje dužnosti, a njihovi zijameti, isto kao i timari, bili su nasljedni.⁸⁴ Nije, onda, čudo što su ti društveni slojevi imali najviše mogućnosti da se kasnije koriste čiflučenjem i da tako dolaze do velikih posjeda. Upravo takvi društveni slojevi predstavljaju karakteristične hanedane i koljenoviće, koji su od početka igrali odlučnu ulogu u političkom životu u provincijama turske države. Stoga su organi turske vlasti podvlačili taj izuzetni položaj zaima, upotrebljavajući za njih epitete „ugledni ljudi” (ayân).⁸⁵

Iako su spahijske subaše igrali značajnu ulogu u bezbjedivanju javnog mira i reda na svom području, naglašavamo da to nije bila njihova primarna funkcija, jer su se tim poslovima po profesionalnoj dužnosti bavili drugi organi. Da ne bi suviše angažovali komadante operativne vojske u obezbeđivanju javnog mira, Turci su već od početka u zauzetim područjima u utvrđenim mjestima postavljali manje vojne posade, tzv. *mjesne sluge* (yerli kulu).⁸⁶ Vojnici tih posjeda uživali su, obično, manje timare ili su dobijali stalne plaće. Komandanti tvrđavskih posada bili su *dizdari*. Oni su, obično, uživali tzv. *kedik-timare*, koji su bili slobodni (serbest).⁸⁷ Zahvaljujući tome dizdari su na svojim posjedima uživali slične imunitete kao i zaimi. Tako se i dizdari javljaju na svojim posjedima kao organi lokalne uprave. Kao komandanti gradskih posada, dizdari su bili i upravnici hapsana (tamnica) koje su se nalazile u njihovim gradovima.

Serbest-timare uživali su još izvjesni funkcioneri. To su bili, na prvom mjestu, niži komandanti spahijske konjice: čeribaše i čauši, zatim imami važnijih džamija i dr.⁸⁸ Kao takvi i oni su posjedovali upravno-policijsku vlast u odnosu prema naseljenicima svojih posjeda.⁸⁹

U serbest-posjede spadali su, dalje, vakufski zemljišni posjedi.⁹⁰ Na takvim posjedima *vakufi*, kao muslimanske vjerske zadužbine (kao pravna lica), uživali su ekonomski i upravno-policijski imunitet, zbog čega su oni, kao i i zijameti i serbest-timari, činili zasebna upravna po-

⁸² Šabanović, Vojno uređenje, 185—194.

⁸³ Uzunçarşılı, Osmanlı tarihi, II, 559. O alajbegovom mjestu u spahijskoj konjici opširnije: kod Šabanovića, Vojno uređenje, 201.

⁸⁴ Kao u bilješci 71.

⁸⁵ Istorijsko-pravni zbornik II; Sarajevo, 1949; 179—182; GHBB, sidžil br. 1, str. 129. i 239; Kadić, Hronika II, 247; Mujić, Položaj Cigana, 173; Istorijski zapisi, sv. 1—2; Cetinje, 1955; 120—122.

⁸⁶ Šabanović, Vojno uređenje, 197, 202—4.

⁸⁷ Hadžibegić, Kanunnama Sulejmana Zakonodavca, 321.

⁸⁸ Isto.

⁸⁹ Isto.

⁹⁰ Isto.

dručja. Upravno-policijsku vlast na vakufskim posjedima vršio je funkcioner pod nazivom *mutevelija*.⁹¹

Najviši serbest-posjedi bili su *hasovi*. Ovamo su spadali sultanovi feudalni posjedi (havâsi hümayun), feudalni posjedi visokih funkcionera centralne uprave i, najzad, feudalni posjedi najviših funkcionara provincijske uprave — beglerbega i sandžak-bega.⁹²

Zajednička osobina hasova, izuzev sultanskih, bila je u tome što su to bili feudalni posjedi vezani za službu kao takvu, a ne za određenu ličnost, kao što je slučaj sa timarima i zijametima. Posjednicima svih hasova pripadala su ista prava. Pošto su svi hasovi bili serbest, njihovi posjednici su uživali potpuniji ekonomski i upravno-policijski imunitet. Stoga uživaoci hasova bili su ne samo ekonomski gospodari raje već su imali na svojim posjedima i upravnu vlast. Oni, istina, nisu direktno obavljali tu vlast, već su je redovno povjeravali svojim službenicima, koji se pojavljuju na svim hasovima pod opštim nazivom vojvode, i ponegdje *subaše*.⁹³ Kasnije, počev od 17. stoljeća, u toj funkciji sreće se katkada funkcioner pod nazivom *mateselim*,⁹⁴ ali samo kao službenik sandžak-bega ili beglerbega.

Funkcija vojvode označavana je terminom *vojvodaluk*. Taj termin je istovremeno označavao upravno vojvodino područje.⁹⁵

Zbog razlike u prirodi prihoda koji su bili vezani za pojedine hasove, stvarna i mjesna nadležnost vojvoda bila je različita.

Upravna nadležnost vojvoda na hasovima sultana i ostalih funkcionera centralne vlasti ograničavala se redovno samo na područje hasa.⁹⁶

⁹¹ Primjera radi usporediti: (DAM), sidžil br. 6, str. 56

⁹² O ovim funkcionerima opširnije: kod Šabanovića, Vojno uređenje, 174—194.

⁹³ Barkan, Kanunlar, 269, 274.

Naziv subaša u našim zemljama upotrebljavan je često za oznaku pomoćnika vojvode ili njegovog zamjenika. U istim svojstvima u izvorima se sreću i funkcioneri pod nazivom vojvodin čehaja i kajmakam. Takvi vojvodini pomoćnici u sarajevskom kadiluku obično se pojavljuju na sudu kao lica kojima je povjereno čuvanje materijalnih interesa bosanskog miri live (sandžak-bega) ili upravljanje dijelovima njegovog hasa. Najčešće se na sudu pojavljuju subaše kao opunomoćenici šeherskog vojvode (sarajevskog gradskog vojvode, npr.) i obično potvrđuju da su odobrili kupoprodaju seljačkih posjeda, baština i čifluka koji se nalaze na hasu bosanskog sandžak-bega i da su izdali tapije strankama te naplatili odgovarajuće tapijske pristojbe (GHBB, sidžil br. 2).

⁹⁴ Izraz *musellim* ili *mateselim*, što je jedno te isto, znači opunomoćenika nekog višeg funkcionera u vršenju određenih poslova. Kao upravno-pravni termin sreće se relativno rano. U početku tim izrazom označavan je „ad hoc” zastupnik upravnika provincije. Kasnije je upotrebljavan u značenju opunomoćenika namjesnika provincije ili sandžaka kome je ovaj povjeravao ubiranje svojih prihoda i vršenje nekih upravno-policijskih poslova na području jednog sandžaka. Još kasnije, potkraj XVI vijeka, javlja se *mateselim* i na području običnih kadiluka u funkciji koju je dotada vršio vojvoda ili subaša (opširnije o *mateselimu*: Sućeska, Mjesto *matesellima*).

⁹⁵ Šabanović, Bosanski pašaluk, 113.

⁹⁶ U nekim krajevima vojvode sa hasova visokih funkcionera centralne vlasti i sultana bili su ovlašćeni da vrše upravno-policijsku vlast i u odnosu prema naseljenicima na serbestsiz-timarima na području jednog kadiluka, jer je u takvim kadilucima polovina dažbina baduhava ulazila u prihod hasa. Primjer za to pružaju nam podaci iz sidžila bitoljskog kadije za područje bitoljskog kadiluka (DAM, sidžil br. 6, str. 56; sidžil br. 13, str. 60 i sidžil br. 15, str. 73).

Zbog drugačije prirode prihoda koji su spadali u hasove sandžak-bega i beglerbega, stvarna i mjesna nadležnost njihovih vojvoda bila je obimnija.

Kada bi se jednim potezom pokušao definisati položaj svih vojvoda kao upravnih funkcionera, moglo bi se reći da je položaj vojvoda kao opunomoćenika viših upravnih funkcionera, zavisno od prava tih funkcionera koja su se osnivala na ekonomskoj eksploataciji hasova, bio sličan položaju zaima na njihovim posjedima. S tom razlikom što su vojvode upravljali ne svojim posjedima, već posjedima svojih gospodara — sandžak-begova, begelbegova, vezira, sultana itd. S tim u vezi vojvode kao upravnici hasova bili su dužni: da ubiru prihode u korist svojih gospodara; da se staraju da njihov gospodar dobije prihode u željenom vidu; da po potrebi prodaju na trgovima prirodne proizvode i obezbeđuju svojim gospodarima novac; da odobravaju promjene posjedovnih odnosa među naseljenicima hasova izdavanjem tapija i naplaćivanjem tapijskih pristojbi itd.⁹⁷

To su bili poslovi koji su se osnivali na ekonomskom imunitetu. Drugi dio vojvodinih poslova osniva se na upravno-policijskom imunitetu uživalaca hasova. Taj imunitet proizlazio je iz prava uživaoca hasa da naplaćuje globe za prestupe i lakša krivična djela (cürüm-ü cinâyet), kao i za tzv. baduhava-dažbine. S tim u vezi vojvoda je bio nadležan da preduzima sve upravno-policijske akte koji bi proizašli iz tih prava prema raji naseljenoj na hasu. To su mogli da budu: poslovi utjerivanja dažbina; hvatanje prestupnika; njihovo predvođenje sudu, utjerivanje globa itd.⁹⁸

Taj i prvi dio vojvodske funkcije predstavljaju glavni sadržaj njezove funkcije, njegovu stvarnu nadležnost na svim hasovima. Na nekim hasovima upravnih funkcionera centralne vlasti vojvode su bili nadležni i za izvršavanje teških tjelesnih kazni, pa i smrtno kazne.⁹⁹

Sandžak-begove i beglerbegove vojvode u tzv. paša-sandžaku¹⁰⁰ imali su šira prava od ostalih vojvoda. Kako je tim funkcionerima pripadalo pravo ubiranja polovine globa i baduhava-dažbina na svim serbestsiz (neslobodnim) — timarima, njihove vojvode su bili upravno-policijski organi i toj raji. Na toj osnovi beglerbegove u paša-sandžaku i sandžak-begove vojvode bili su i upravno-policijski organi za područje jednog kadiluka ili nahije. Na tom području vojvode su vršili pretežno policijsku vlast. Zbog toga su se oni, izgleda, nazivali katkada i *zabiti*.¹⁰¹ Jedino oni nisu bili nadležni da izvršuju teške tjelesne kazne i smrtnu kaznu. Za izvršavanje tih kazni postojali su posebni sandžak-begovi funkcioneri, tzv. *sandžak-begovi ljudi*, ili *siyaset memur*.¹⁰²

⁹⁷ Šabanović — u neobjavljenom dijelu studije Bosanski pašaluk pod „vojvoda”.

⁹⁸ DAM, sidžil br. 2, str. 43; sidžil br. 3, str. 90; sidžil br. 4, str. 30, 36; sidžil br. 6, str. 56; sidžil br. 7, str. 7; sidžil br. 8, str. 51; sidžil br. 8, str. 84; sidžil br. 10, str. 37—52; sidžil br. 12, str. 33; sidžil 12, str. 70; sidžil br. 13, str. 60; sidžil br. 15, str. 69; sidžil br. 16, str. 4; sidžil br. 21, str. 18; sidžil br. 29, str. 31.

⁹⁹ DAM, sidžil br. 2, str. 43.

¹⁰⁰ Izrazom paša-sandžak označavan je onaj sandžak u kome je bilo sjedište upravnika pašaluka (beglerbega) kojim je on neposredno upravljao.

¹⁰¹ DAM, sidžil br. 12, str. 33; sidžil br. 13, str. 37; sidžil br. 16, str. 4, i sidžil br. 19, str. 52.

¹⁰² OZ JAZU, Kodeks br. 84.

Vršeći policijsku vlast vojvode su upravljali i sudskim zatvorom i predvodili sudu osumnjičena lica.¹⁰³

Sve što je rečeno o upravnoj nadležnosti vojvoda ukazuje na to da je njihova vlast po obimu, u suštini, bila malena. Glavno težište njihove funkcije sastojalo se u dužnosti da upravljaju hasovima i prikupljaju prihode za svoje gospodare. U odnosu prema stanovništvu kadiluka koje je bilo naseljeno na serbestsiz-timarima njihova se uloga uglavnom iscrpljivala predvođenjem krivaca sudu, izvršavanjem krivičnih sudskih odluka s opisanim sadržajem, zatvaranjem krivaca itd.

Sve to pokazuje daje sadržaj funkcije vojvoda, provincijskih funkcionera, kao najrasprostranjenijih organa lokalne uprave, bio vrlo uzak i da je obim poslova lokalne uprave, kao uostalom i u drugim feudalnim državama, bio malen, iscrpljujući se uglavnom obezbjeđivanjem materijalnih interesa određenih feudalnih velikaša.

Vojvode, kao svoje lične službenike, postavljali su — svojim aktima, obično bujruldijskim — sami uživaoci hasova.¹⁰⁴ Njihov položaj je bio privremen, jer je, obično, bio i privremen položaj viših funkcionera. Nezavisno od toga izgleda da su uživaoci hasova svake godine povjeravali funkciju vojvode drugim licima. Privremenost položaja vojvode osobito je evidentna kasnije, počev od 17. stoljeća, otkada su često smenjivani i funkcioneri nadležni za postavljanje vojvoda. Ta činjenica je onemogućavala koncentrisanje vlasti u rukama istih lica za duže vrijeme. Izuzetak čine carski hasovi, gdje je ta funkcija mogla da ostane duže u jednoj porodici, zbog čega se iz takvih porodica javljaju kasnije uticajni velikaši kao vilajetski, odnosno kadilučki, ajani, što se primjećuje na području Bugarske i Anadolije. Uticaj takvih vojvoda je u porastu osobito otkada oni počinju da zakupljuju carske hasove, u početku kao mukate, a kasnije malikâne.¹⁰⁵

Funkciju vojvoda uživaoci hasova povjeravali su, obično, predstavnicima viših slojeva osmanskog društva: zaimima, carskim spahijama i dr. Zbog toga nije slučajno što se i uz njihova imena javljaju naslovi „ugledni ljudi (ayân)”.¹⁰⁶

2. UPRAVNA OVLAŠTENJA FUNKCIONERA POMOĆNIH I OSTALIH VOJNIH REDOVA

Pored opisanih, postojali su još izvjesni vidovi upravnih organa u okvirima drugih vojnih redova. Takav položaj imale su, na prvom mjestu, starješine pomoćnih redova.

Pomoćni vojni redovi su imali svoju autonomnu organizaciju. Ekonomski osnov te autonomije počivao je na pravu pripadnika tih redova da drže slobodne baštine ili na njihovoj oslobođenosti od obaveze davanja državi izvanrednih nameta (avâriz-i divâniye ve tekâlit-i örfiye). U njihove poslove nije se smio miješati niko sa stane, jer su kao orga-

¹⁰³ Kao pod 97, 98 i OZ JAZU, Kodeks br. 84.

¹⁰⁴ Primjera radi: DAM, sidžil br. 2, str. 43; sidžil br. 4, str. 36.

¹⁰⁵ Ziya, Türkiye iktisadi tarihi, 172, 194.

¹⁰⁶ Primjera radi: DAM, sidžil br. 4, str. 30; sidžil 8. str. 51; sidžil br. 12, str. 70; sidžil br. 21, str. 25. sidžil br. 29. str. 30.

nizacije uživali serbestiyet (oslobođenost od miješanja drugih organa u poslove pripadnika te organizacije).

Pomoćni vojni redovi bili su sastavljeni ili od turskog ili od hrišćanskog, najčešće vlašskog stanovništva. U prvu grupu spadali su: muselemi, juruci i džambazi, a u drugu: vojnuci i martolosi. S obzirom na to da su kao raja bili povlašteni ovi drugi, kao i još neki, označavani su opštim izrazom *serbestiyet ve muâf re'aya taifalari*.¹⁰⁷

Starješine muselema, juruka i džambaza zvali su se *subaše*, koji su se obično, titulisali još i sa beg.¹⁰⁸

S obzirom na činjenicu da su redovi muselema, juruka i džambaza bili povlašteni i imali svoju posebnu organizaciju, njihovim starješinama su pripadala široka ovlaštenja u odnosu prema tim pripadnicima. Oni su, u prvom redu, bili vojni komandanti spomenutih redova. Pored toga, njima je pripadalo pravo disciplinskog kažnjavanja i pravo izvršavanja krivičnih odluka u onom obimu u kojem su to pravo imali sandžak-begovi u odnosu prema raji naseljenoj na serbestsiz-timarima. Oni su čak bili ovlašteni da izvršavaju i tjelesne kazne i smrtnu kaznu nad pripadnicima svojih redova, što je inače, u skoro svim slučajevima, pripadalo sandžak-begu.¹⁰⁹

Pomoćni vojni red *vojnuka* popunjavao je, obično, iz redova vlašskog stanovništva, čiji su pripadnici još u predosmansko doba vršili vojničku službu u korist domaćih vladara ili su „pasli pastuhe”, kosili sijeno za konje i služili prilikom transporta. U tim službama vojnuci se najčešće sreću i kod Turaka.¹¹⁰ To znači da su postojale dvije vrste vojničke službe: vojnička i konjušarska.

Izgleda da se čisto vojnička služba vojnuka sreće pretežno u našim zemljama. Kod nas su vojnuci, osobito u prvim vremenima turske vlasti, sačinjavali znatan dio turske vojske u sastavu posada u utvrđenim gradovima i pograničnim mjestima.¹¹¹

Drugom vrstom službe, konjušarskom i komordžijskom, bili su, izgleda, pretežno opterećeni vojnuci koji su naseljavali oblasti blizu Carigrada. To su bili većinom vojnuci u Bugarskoj.¹¹²

Za svoju službu vojnuci su uživali slobodne baštine i bili oslobođeni od svih poreza, nameta i drugih obaveza u korist države.¹¹³

¹⁰⁷ Članak Ихчиева o privilegovanim slojevima raje objavljen u Извѣстия на Ист. Др. В. София, II. София 1906; 132 i dalje.

¹⁰⁸ Barkan, Kanunlar, 247, 260.

¹⁰⁹ Isto.

¹¹⁰ Đurdev, O vojnucima, 106. i dalje. O položaju vlašskog stanovništva pod Turcima i vidovima vlaške samouprave, pored citiranih, vidjeti još radove Đurdeva: O uticaju turske vladavine na razvitak naših naroda, Godišnjak Istorijskog društva BiH; Sarajevo, 1950; Ispisi iz deftera za Braničevo iz XV vijeka, Istorijski glasnik Srbije, 3—4; Beograd, 1951; Hrišćani spahije u severnoj Srbiji u XV veku, Godišnjak Istorijskog društva BiH, IV.

¹¹¹ Šabanović, Vojna istorija; Požeška kanunnama, GZM, n.s. 1946, 132.

¹¹² Barkan, Kanunlar, 265—271, 325.

Pored konjušarske službe, vojnuci u Bugarskoj imali su, naravno, i vojnu (Извѣстия на Ист. Др. вь София knj. I, str. 85; Г. Гълъбов, Осmano-турски извори за бълг. истор., св. III, София 1943; 20—23. i dalje.

¹¹³ Usporediti: Hadžibegić H., Rasprava Ali Čauša iz Sofije o timarskoj organizaciji u XVII stoljeću, GZM, n. s. II; Sarajevo, 1947; 191, 192; Извѣстия на Ист. Др. вь София, I, 134—135.

Slično ostalim pomoćnim vojnim redovima, i vojnuci su imali svoju autonomnu organizaciju. Njihove starješine, pored vojne komande, imali su pravo na disciplinsku i upravno-policijsku vlast.

Vojnuci su imali po rang u više starješina. U prvo vrijeme u Bugarskoj oni su, izgleda, imali svoga sandžak-bega.¹¹⁴ Kakav je bio položaj toga sandžak-bega u vojnučkoj organizaciji, na osnovu podataka kojim raspoložemo teško je tačno precizirati. Znatno jasniji je položaj vojnučkih starješina koji su nosili naziv *vojnučki beg* i *vojnučki čeribaša*. Po svom položaju ti funkcioneri bili su slični starješinama pomoćnih redova muselema, juruka i dr. Po svom društvenom rang u oni su spadali u red istaknutijih feudalaca, jer su za svoju službu uživali zijamete ili serbest-timare. Pored toga, njima je pripadalo isključivo pravo da od vojnika ubiru globe i dažbine baduhava. Na tom osnovu, oni su u odnosu prema pripadnicima svoga reda bili jedini ovlašteni da vrše upravno-policijsku vlast. U tom smislu treba shvatiti Ali Čauševe navode da vojnicima „sude” njihove starješine,¹¹⁵ a ne da im stvarno sude. Jer se iz jedne kanunname o vojnicima jasno vidi da su čisto sudske stvari i za pripadnike vojnučkog reda, kao uostalom i za sve druge, spadale u nadležnost kadije određenog kadiluka.¹¹⁶

Nadležnost vojnučkih begova i čeribaša za vojnuke u upravno-policijskim poslovima bila je identična nadležnosti sandžak-begovih vojvoda za raju naseljenu na serbestsiz-timarima. Oni su bili ovlašteni da izvršavaju krivične sudske odluke sa novčanom kaznom. Za izvršavanje teških tjelesnih kazni, kao i za smrtnu kaznu, oni nisu bili nadležni. Takve krivce morali su predati sandžak-begovim ljudima, koji su bili nadležni da izvršuju spomenute kazne.¹¹⁷

Slične povlastice uživali su i pripadnici drugog hrišćanskog vojnog reda — *martolosi*.¹¹⁸ Oni su obavljali različite vojne službe. U početku obično su bili u sastavu tvrđavskih posada, obavljali graničarsku službu i dr. Kasnije, dok nisu ukinuti,¹¹⁹ najčešće su upotrebljavani za čuvanje unutrašnjeg reda i mira, u potjerama za hajducima i razbojnicima, a

¹¹⁴ B. Đurđev, O vojnicima; Г. Гълъбов, Османо-турски извори etc., str. 20—23.

¹¹⁵ Mislimo da je pogrešno tumačenje Hadžibegića i nekih drugih naših istoričara da su vojnučke starješine stvarno sudile pripadnicima svog reda. Kada bi to bilo, onda bi vlast vojnučkih starješina bila veća nego ijednog vojno-upravnog organa u osmanskoj carevini. To shvatanje nastalo je, izgleda, stoga što je Hadžibegić preveo turski glagol „hukm etmek” sa „sude”, umjesto „upravljaju”. Služeći se Hadžibegićevim prevodom, slične pogreške učinili su Đurđev (O vojnicima, 103) i Bastajić (Prilog pitanju o odnosu vanekonomske prinude i dominikalne vlasti u timarsko-spahijskom sistemu, Histo-rijski zbornik, broj 1—4; Zagreb, 1954; 120).

¹¹⁶ „Ve bir vovnuk günah işlerse kâdi huzurinde te' dib olunduktan sorna çeribaşı hakindan gelüp kanun üzre cerimesin ala Sancakbegi dahley-lemeye illa megerki salba ve ya kat' i uzva mustahak ola” (Barkan, Kanunlar, 265). Slične odredbe postoje i u kanunnamama koje je objavio Г. Гълъбов, Османо-турски извори, 20—23. i dalje.

¹¹⁷ Isto.

¹¹⁸ O porijeklu i značenju pojma *martolos* vidjeti: Извѣстия на Ист. Др. вѣ. София, 187, i: Šabanović, Vojno uređenje Bosne.

¹¹⁹ Izgleda da je red *martolosa* na području Rumelije bio definitivno ukinut jednim carskim fermanom iz 1721. godine (Извѣстия на Ист. Др. вѣ. София, 193).

katkada se sreću i kao pomoćni policijski organi kojima su se služile turske vlasti za sprovođenje i čuvanje zatvorenika itd.¹²⁰

Za svoju službu dobivali su određenu plaću, ili su držali slobodne baštine. Bili su oslobođeni od svih dažbina, pa i izvanrednih nameta. Slično vojnicima, imali su zasebnu organizaciju, u kojoj se kao starješina javlja *martolos-baša*. Pored vojne komande, *martolosbaša* je vršio i upravno-policijsku vlast u odnosu prema pripadnicima svoga reda¹²¹ po istom osnovu po kome su to vršile i starješine ostalih pomoćnih vojnih redova.

3. ULOGA KNEZOVA U POSLOVIMA TURSKE LOKALNE VLASTI

Pored angažovanja hrišćanskog stanovništva u različitim službama, Turci su čitavim skupinama tzv. vlašskog stanovništva u našim zemljama¹²² davali izvjesne povlastice, prvenstveno s ciljem privlačenja vlaha zemljoradnji. Bazu tih povlastica činile su vlaške povlastice koje su oni uživali u našim srednjovjekovnim državama,¹²³ što se vidi, među ostalim, i iz načina uklapanja vlaha u turski feudalni sistem.

Kako su vlasti prije dolaska Turaka u naše zemlje bili pretežno uključeni u krupne feude (u feude vladara i manastira), to su i Turci dažbine vlahu vezali za svoje krupne feude-hasove sandžak-bega, begler-bega ili, još češće, sultana.¹²⁴ Samo tako je bilo moguće kolektivno uklapanje čitavih vlaških skupina u turski sistem. U tom pogledu naročito su karakteristični kod nas slučajevi Crne Gore i Poljica.¹²⁵

U takvim okolnostima Turcima je bilo moguće da, na jednom širokom osnovu, preuzmu u svoj sistem staru organizaciju vlahu, koja se zasnivala na starješinstvu domaćih starješina — *knezova* i *primićura*.

¹²⁰ Isto, 188.

¹²¹ Isto, 195.

¹²² Vlašskog stanovništva bilo je u svim našim zemljama koje su Turci osvojili. S obzirom na činjenicu da je to stanovništvo još u uslovima naših feudalnih država uživalo poseban status i da je zadržalo svoju posebnu organizaciju, Turci su takve skupine vlašskog stanovništva kao cjeline uključivali u svoj sistem sa različitim obavezama u poređenju s ostalom rajom (o tome opširnije: kod Đurđeva, O uticaju turske vladavine na razvitak naših naroda etc., te: u odgovarajućim poglavljima Istorije naroda Jugoslavije, II; Beograd, 1960).

¹²³ Milan Vasić, Knežine i knezovi timarlije u zvorničkom sandžaku u XVI vijeku, Godišnjak Istorijskog društva BiH; X; Sarajevo, 1959; 248.

¹²⁴ Šabanović, u neobjavljenom dijelu studije Bosanski pašaluk, pod „knez”.

Vlaške dažbine u nekim našim krajevima ulazile su sve do tanzimata u prihode carskog hasa. Počev od XVIII stoljeća one su davane obično pod doživotni zakup u vidu tzv. malikâne (usporediti: Sućeska, Malikâna, 9).

¹²⁵ Osnovicu posebnog položaja Crne Gore pod Turcima čini to što su Turci tamošnje stanovništvo proglasili za vlaško (filurdžijsko). O položaju Crne Gore pod Turcima vidjeti studiju Đurđeva, Turska vlast u Crnoj Gori, kao i odgovarajuća poglavlja o Crnoj Gori u Istoriji naroda Jugoslavije, II.

Na sličnom osnovu bio je izgrađen status Poljica pod Turcima. Jer i Poljičani su uživali status vlašskog stanovništva sa tipičnim vlaškim obavezama i povlasticama. O tome najbolje svjedoče podaci turskih dokumenata koji se nalaze u Kaptolskom arhivu u Splitu, čiji je jedan dio iskoristio A. Handžić u svom radu Bosanske solane u XVI i XVII vijeku (Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne; Tuzla, 1959).

Prema ispitivanjima profesora Đurđeva i Hazima Šabanovića, u početku turske vlasti u našim zemljama postojale su uglavnom dvije vrste knezova: nahijski i seoski.¹²⁶ U nekim krajevima ulogu šeoskih knezova imali su primićuri.¹²⁷

Stvarna nadležnost knezova i primićura u starije vrijeme bila je principijelno ista, ali im je mjesna nadležnost bila različita. U slučaju nahijskih knezova ona je zahvatala područje nahije, a u slučaju primićura, odnosno seoskih knezova, područje jednog ili nekoliko sela.

Sadržaj knezovske funkcije u starije doba iscrpljivao se obavezom knezova da se, kao neposredne starješine vlaha jedne nahije, odnosno sela, staraju za javnu bezbjednost i upravno-policijske poslove na svojem području; da ubiru poreze u korist neposrednih feudalnih gospodara; da pomažu poreskim službenicima centralne vlasti u prikupljanju opšte državnih poreza (harača i uopšte mali miri); da se staraju o naseljavanju i kolonizaciji zemlje (da povrate raju na njeno mjesto); da dostavljaju raji zapovijedi nadležnih organa i da joj dodjeljuju poslove koje ima da vrši te da sami rukovode izvršavanjem tih poslova. I najzad, u nekim krajevima knezovi su bili obavezni da pomažu snabdjevanje vojske u ratu i da sami učestvuju u ratnom pohodu.¹²⁸

Jednom riječi, funkcije koje su obavljali turski organi u nevlaškim nahijama, u vlaškim su ih obavljali knezovi. Vlaški knezovi su vršili ulogu vojvoda i subaša kao upravnika hasova, jer se oni javljaju kao sakupljači prihoda za svoje feudalne gospodare, kao i policijski organi u odnosu prema vlasima.¹²⁹

S druge strane, knezovi su u svojoj funkciji u to doba imali i dio ovlaštenja spahijskih subaša, jer su, izgleda, bili starješine vojnika koje su katkada vodili u rat. Mada u turskim propisima nije jasno istaknuta vojnička uloga knezova, to zaključujemo na osnovu činjenice da su vlasiti iz takvih nahija u početku bili dužni da vrše vojnu službu, i to naizmjenično od svake desete kuće po jedan. Sasvim je prirodno da su knezovi i primićuri morali predvoditi te odrede, jer se uostalom drukčije ne bi dalo shvatiti efikasno realizovanje njihove vojne obaveze.¹³⁰

Premda su po svojim funkcijama knezovi bili slični nekim ranije spomenutim organima lokalne uprave (vojvode), ipak su oni predstavljali nešto specifično. Specifičnost njihovog položaja ogleda se i u tome što su ranije bili nagrađivani obično manjim timarima, odskačući tako po društvenom položaju od svojih sunarodnika i saplemenika.¹³¹ Kao takvi, oni su igrali ulogu manjih feudalaca. Inače, služba knezova bila je nasljedna, prelazeći obično s oca na sina.

¹²⁶ Đurdev, O knezovima; Šabanović, Bosanski pašaluk, pod „knez”.

¹²⁷ Šabanović, isto.

¹²⁸ Đurdev, O knezovima, 132—134, 139; Šabanović, Bosanski pašaluk, pod „knez”.

¹²⁹ Po svoj prilici, knezovi su bili nadležni da izvršuju krivične sudske odluke kojima su bile izrečene novčane kazne. To proizlazi iz činjenice da su oni bili ovlašteni da uzimaju desetinu od globa koje su vlasiti plaćali sandžakbegu (usporediti: Đurdev, O knezovima, 139).

¹³⁰ Đurdev, O knezovima, 132—134; Istorija naroda Jugoslavije, II, 88.

¹³¹ Isto: M. Vasić, O knežinama Bakića pod turskom vlašću, Godišnjak istor. dr. BiH; Sarajevo, 1958; isti, Knežine i knezovi timarlije u zborničkom sandžaku u XVI vijeku, Godišnjak Istorijskog društva BiH, X; Sarajevo, 1959.

Takav je, po prilici, bio položaj knezova u vlaškoj organizaciji u periodu uspostavljanja i učvršćivanja turske vlasti. Sa prelaskom vlaha na zemljoradnju i njihovim svođenjem na nivo raje, nastaju promjene u ranijoj vlaškoj organizaciji. Ona gubi personalni i poprima teritorijalni karakter. Na tom osnovu se u Srbiji npr. pojavila kasnije teritorijalna knežinska organizacija sa seoskim, knežinskim i nahijskim knezovima.

Premda nemamo autentičnih podataka na osnovu kojih bi bilo moguće pratiti kretanje tog procesa, kao i evoluciju položaja knezova, čini se da je, na osnovu opšteg kretanja turskog društva od 17. stoljeća pa dalje, moguće približno sagledati i ovaj problem. Mislim da se u uslovima prelaska vlaha na zemljoradnju i teritorijalizacije ranijih knežina promijenio donekle sadržaj funkcije knezova, jer se bitno promijenio ekonomsko-društveni položaj ranijih vlaha — njihovim svođenjem na stepen raje. Isto tako su se promijenili organizacioni okviri u kojima se ona javlja kao raja. Bivši vlasli su sada u novim uslovima naseljavali ne samo hasove već, pretežno, timare i zijamete. Time su vlasli, sada raja — zemljoradnici, došli u daleko neposredniji odnos prema feudalnim gospodarima, što je vodilo pogoršavanju njihovog položaja. U takvim uslovima i funkcija knezova morala je evoluirati.

Pošto su vlasli došli u drukčiji odnos prema feudalcima, uloga knezova u ubiranju feudalnih dažbina, kao i u poslovima policijske vlasti, je morala slabiti. Ukoliko i nije potpuno iščezao taj dio njihove funkcije, oni su morali da je dijele s drugim organima lokalne uprave, vojvodama, a vojnička funkcija im je, sigurno, otpala. Zbog toga je, vjerovatno, nastalo i društveno niveliranje knezova s običnom rajom.

Uza sve to, turski organi i dalje su osjećali potrebu za knezovima, i to kako organi centralne, tako isto i organi provincijske vlasti. Prvima su trebali knezovi da im pomognu u realizaciji opštedržavnih obaveza koje su padale na teret raje, kao što su harač, a naročito izvanredni nameti, koji su od 17. stoljeća postali osobito aktuelni. Drugi su osjećali nužnom pomoć knezova, opet za svoje poslove, osobito policijske, jer su bili nemoćni da bez pomoći knezova opšte sa hrišćanskom rajom.

Na tom osnovu se transformirala, po našem mišljenju, knezovska funkcija, koja je postepeno dobila značaj narodne samoupravne funkcije. Poslije izvjesnog slabljenja pod konac 16. i u prvoj polovini 17. stoljeća, uloga knezova od druge polovine 17. stoljeća, a naročito u 18. stoljeću, morala je porasti u onoj istoj mjeri u kojoj je rasla uloga izvjesnih „samoupravnih“ organa u drugim krajevima carstva, koji su bili naseljeni znatnim brojem muslimana. Položaj knezova u Beogradskom pašaluku potkraj XVIII stoljeća to nedvosmisleno potvrđuje.

4. JANJIČARSKA ORGANIZACIJA I LOKALNA UPRAVA

Uspješno funkcionisanje timarskog sistema bilo je moguće samo pod uslovom da centralna vlast direktno posjeduje takav instrument prinude (van spahijske organizacije) pomoću kojeg je mogla obezbijediti nesmetano djelovanje čitavog sistema u praksi. Drugim riječima, državno pravo svojine na zemlju (arâzi miri) i čuvanje određenog ra-

sporeda te zemlje među feudalcima mogli su imati realan značaj samo pod uslovom da država raspolaže takvim aparatom vlasti pomoću kojeg bi mogla očuvati nepovredivost odnosa zasnovanih na tom obliku svojine i da natjera svakog pojedinca da se pokorava njenim željama. U cilju ostvarivanja toga zadatka, sultan je u svojoj neposrednoj blizini organizovao sebi direktno potčinjeni vojni mehanizam stajaće najamničke vojske — janjičare.¹³² Upravo pod tim uglom treba gledati mjesto janjičara u vojno-političkom mehanizmu osmanske države. U toj ustanovi treba gledati ne samo moćno oružje u sultanovim rukama za uspješno vođenje ratova nego i jak oslonac njegove vlasti iznutra.

Janjičari su, inače, sačinjavali najveći dio tzv. centralne vojske, koja je poznata pod opštim nazivo *kapukulu* (sluge dvora).¹³³ Izraz *kapukulu*, kojim su osim pripadnika najamničke vojske nazivani i svi državni funkcioneri, ukazuje na njihov strogo potčinjeni položaj u odnosu prema sultanu kao nosiocu cjelokupne vlasti u državi.

Janjičari su regrutovani u početku pretežno iz redova zarobljenika. Kasnije su redovi janjičara popunjavani djecom koja su kupljena od hrišćanske raje (dervišima).¹³⁴ Regrutovanje pripadnika janjičarskog korpusa, na taj način, i njihovo stavljanje u potpuno zavisano, ropsko, položaj u odnosu prema sultanu činili su ih odanim sultanovim slugama. Držeći, s druge strane, u direktnoj potčinjenosti janjičare i pružajući mogućnosti svima da se penju uzlaznom ljestvicom u hijerarhiji državne administracije, sultan je uspio u početku da razvije kod njih osjećanje privrženosti i, vrlo često, iskrene odanosti. U tome dobrim dijelom leži tajna snage te organizacije u početku.

Janjičari su bili dužni da predano služe svoga gospodara-sultana i da se uvijek nalaze tamo gdje boravi. Kada se nalazio u vojnom pohodu, janjičari su bili njegova pratnja. Stoga je u prvo vrijeme broj janjičara u unutrašnjosti bio sasvim neznatan. Ukoliko ih je tada i bilo u unutrašnjosti, redovno su se nalazili u sastavu tvrđavskih posada, ili kao čuvari javnog reda i mira u otvorenim naseljima; zvali su se *jasakčije*.¹³⁵ Na te službe janjičari su slati direktno iz Carigrada. Boravak u provincijama bio im je tada privremen, trajao je, obično tri godine.¹³⁶

Janjičari su bili organizovani u zaseban odžak sa sjedištem u Carigradu. Na čelu odžaka stajao je *janjičar-aga* kao glavni komandant svih janjičara. Njihov odžak predstavljao je potpuno zatvorenu organizaciju, u čije se poslove nije imao pravo da miješa niko spolja. Naravno, osim sultana i njegovog glavnog opunomoćenika — velikog vezira.¹³⁷

¹³² Dolazi od turske riječi *yeni çeri* (nova vojska).

¹³³ Pored janjičara kao glavnog odreda stajaće vojske, koji je, opet, bio razvrstan po različitim rodovima, sultan je imao i svoju ličnu gardu. To su bile tzv. carske spahije, koji su uživali veliki društveni ugled. Kao konjanici, oni su se službeno zvali *atlı bülükler*.

¹³⁴ O postanku janjičarskog reda, načinu regrutovanja, oblicima djelovanja janjičara, o organizaciji njihovog odžaka itd. opširnije kod Uzunçarşılı. *Kapukulu ocakları*.

¹³⁵ Šabanović, *Vojna istorija*.

¹³⁶ Isto.

¹³⁷ Sultan kao vrhovni gospodar u državi nije uvijek neposredno obavljao svoju vlast, već putem visokih funkcionera centralne uprave, na čijem je čelu stajao veliki vezir. Veliki vezir bio je sultanov prvi ministar sa skoro neograničenim ovlaštenjima. Zbog toga je on smatran kao apsolutni sulta-

Janjičari su bili podvrgnuti posebnom režimu u svim stvarima. Za njih je važio čak i poseban kazneni sistem, koji je primjenjivan putem njihovih starješina. Pravo izricanja kazni janjičarima spadalo je u isključivu nadležnost njihovih starješina, a isto tako i izvršavanje kazni bilo je autonomno pravo janjičarskog odžaka. Kadija kao sudski organ imao je samo pravo nadzora nad pravilnom primjenom zakona.

Isto tako i neki imovinsko-pravni sporovi janjičara spadali su u nadležnost njihovog odžaka. To se osobito tiče poslova iz nasljednog prava, čiji je postupak vođen putem janjičarskih starješina u kadijskom prisustvu.¹³⁸

U početku glavno zanimanje janjičara bilo je predano vršenje vojne službe sultanu. U tome je bio glavni smisao njihovog života. Porodice nisu smjeli zasnivati, niti se posvećivati bilo čemu što bi ličilo na privatni život. Radi svoje službe bili su oslobođeni svih drugih obaveza. Osobito je važno istaći činjenicu da su janjičari bili oslobođeni izvanrednih nameta u korist države čak i onda kada su počeli da razbijaju okvire klasične janjičarske organizacije, posvećujući se kasnije zanatstvu i trgovini.¹³⁹

Janjičari su u unutrašnjosti bili redovno stacionirani u gradovima. U početku bili su, tako reći, potpuno odvojeni od ostalog stanovništva, nalazeći se pod komandom svojih starješina.

U funkciji janjičarskog starješine u unutrašnjosti javlja se rano funkcioner pod nazivom *serdar*. Najveći broj gradova u kojima su se nalazili manji garnizoni janjičara imao je najčešće po jednog *serdara*. Veći gradovi imali su, obično, *janjičarskog agu* i više *serdara*. Ti *serdari* nalazili su se na čelu pojedinih janjičarskih rodova, kao što su *serdar kapukula*, *serdar džebedžija*,¹⁴⁰ *serdar topčija* i dr.

Najzad, detaširani pripadnici carske konjice (dvorske *spahije*) u pojedinim gradovima imali su svoga posebnog starješinu, koji se zvao *mjesni čehaja* (*kathoda yeri*).¹⁴¹

Carske *spahije* u početku nalazili su se isključivo uz sultana u prijestonicama: Carigradu, Brusi i Jedrenu. Kasnije, počev od 17. stoljeća, sultan ih je počeo slati u pojedina mjesta u provincijama u želji da se rastereti njihovog pritiska na dvor, ili da olakša njihovo izdržavanje i izdržavanje njihovih konja. Upravo u takvim mjestima, gdje se nalazilo više takvih *spahija*, postojao je i njihov starješina, *mjesni čehaja*. Carskih *spahija* kod nas bilo je, izgleda, u znatnom broju u Makedoniji, što zaključujemo na osnovu podataka iz *sidžila bitoljskog kadije*. Isti podaci pokazuju da je njihov *mjesni čehaja* spadao u najuticanije ličnosti u gradu.¹⁴²

nov opunomoćenik (*vekil-i mutlak*). Kao takav, veliki vezir je bio čuvar državnog pečata, koji je bio spoljni znak njegove najviše vlasti (Uzunçarşılı, Merkez, 111—185).

¹³⁸ Uzunçarşılı, Kapukulu ocaklari, I, 309, II, 548—549.

¹³⁹ Isto.

¹⁴⁰ Džebedžije su bili dužni da obezbjeđuju ratnu opremu za ostale janjičare i šalju na front u ratno doba (Uzunçarşılı, Kapukulu ocaklari, II, 3—31).

¹⁴¹ O položaju *mjesnog čehaje* opširnije: kod Uzunçarşılı, Kapukulu ocaklari, 155. i dalje.

¹⁴² Na više mjesta u *sidžilima bitoljskog kadije* iz XVII stoljeća spominje se znatan broj carskih *spahija*, kao i njihov *mjesni čehaja*. Da je *mjesni čehaja* bio osobito cijenjen od organa centralne vlasti, vidi se po tome što

Kako su janjičari u mjestima gdje su se nalazili njihovi garnizoni uživali, tako reći, eksteritorijalnost, pravo rješavanja njihovih sporova, pravo njihovog kažnjavanja, pripadalo je isključivo njihovim starješinama, na prvom mjestu janjičarskom serdaru, a u većim gradovima janjičarskom agi. Ti organi, s druge strane, bili su obavezni da štite janjičare od nasrtaja spolja. To znači da se, po pravilu, drugi organi provincijske i lokalne uprave nisu smjeli da miješaju u poslove janjičara. Isto tako ti organi nisu imali pravo da bilo čime opterećuju pripadnike janjičarske organizacije. Jedino u onim mjestima u kojima zbog malog broja janjičara nije bilo serdara pravo rješavanja njihovih sporova pripadalo je tamošnjem kadiji.¹⁴³ Kadija je inače, u nekim stvarima, prvenstveno građanskim, bio nadzorni organ i u rješavanju sporova među janjičarima.¹⁴⁴

Kao što su uživali autonoman položaj, isto tako janjičari i njihove starješine, u početku, po pravilu, nisu smjeli da se samoinicijativno miješaju u poslove lica koja su stajala van njihove organizacije. Oni su jedino mogli da se pojave kao izvršioci naređenja viših organa vlasti, centralne i provincijske, ili kada su kupili janjičarski podmladak. Pa ni kupljenje podmlatka, zapravo, nije povjeravano mjesnim janjičarima, već posebnim janjičarima iz centra, koji se u toj funkciji javljaju pod nazivom *jajabaše*.¹⁴⁵

Iz svega što je rečeno može se zaključiti da janjičarska organizacija u početku nije imala bitnog uticaja na druge organe lokalne uprave. Njen uticaj u domenu lokalne vlasti, prvenstveno u gradovima, doći će do jačeg izražaja tek kasnije.

5. GRADOVI I LOKALNA UPRAVA

Do tog vremena lokalna uprava u gradovima Turske imala je ta-kođe svoje osobenosti. Gradovi su bili, prije svega, sjedišta raznih vojno-upravnih i sudskih organa. Gradsko stanovništvo bilo je sastavljeno iz različitih društvenih slojeva. Ono je na ovaj ili onaj način bilo zahvaćeno nadležnošću pojedinih organa lokalne uprave koji su već spomenuti.

Međutim, u gradovima su postojali i neki drugi organi, čije je postojanje bilo uslovljeno ekonomskim položajem gradova i specifičnom organizacijom gradske proizvodnje i prometa. Jer gradovi su bili središta zanatstva i trgovine.

Razvoj zanatstva u gradovima oslanjao se na orijentalno-muslimanske tekovine.¹⁴⁶ Tursko zanatstvo je, izgleda, od početka imalo posebnu organizaciju. Premda su ranije vrata pojedinih zanata bila širom otvorena, osobito muslimanskom stanovništvu, još od početka se osjeća

se u fermanima iz XVII stoljeća apeluje, među ostalim, i na njih da se založe za izvršenje carskih naredaba. Njima se centralna vlast obraćala i kasnije, kada počinje da angažuje i vilajetske ajane u takvim poslovima.

¹⁴³ Uzunçarşılı, Kapuluklu ocaklari, I, 359—360.

¹⁴⁴ Osobito u nasljednim i porodičnim.

¹⁴⁵ Jajabaša u ovoj funkciji nosio je titulu subaša (Uzunçarşılı, Osmanli tarihi, II, 552, i Kapukulu ocaklari, I, 102—103).

¹⁴⁶ Istorija naroda Jugoslavije, II, 118—122—136—143.

podjela zanatskog stanovništva na posebne grupe (džemaate), koje su bile obuhvaćene (istina, još potpuno nezatvorenom) cehovskom organizacijom. Međutim, već koncem 16. stoljeća, pod uticajem raznih faktora, a naročito pod uticajem krize osmanskog sistema u cjelini, esnafi se pretvaraju u zatvorene organizme.¹⁴⁷ U isto vrijeme, po svoj prilici, esnafi se formiraju u organizacije sa tačno utvrđenim unutrašnjim redom i hijerarhijom.

Od toga vremena svaki zanat, odnosno grupe manjih zanata, bio je organizovan u poseban esnaf. Svaki esnaf djelovao je na osnovu svoga statuta. Prema tim statutima, ili „prema starim običajima“, bili su tačno određeni poslovi esnafa, međusobni odnosi različitih esnafa i njihovi odnosi prema organima vlasti. Običajima je, takođe, bila utvrđena unutrašnja organizacija esnafa, kompetencije pojedinih organa, kao i sankcije za povredu pravila esnafske organizacije.¹⁴⁸

Samoupravni organi esnafa bili su: skupština i uprava (londža). Uprava je bila sastavljena od glavnih starješina esnafa: čehaje, ili usta-baše, kalfabaše, jigita i čauša. Svi oni pojedinačno, opet, bili su nadležni da obavljaju različite poslove esnafa.

Najvažniji funkcioner esnafa bio je *čehaja* (kethoda). On je biran između najuglednijih zanatlija, a potvrđivali su ga redovni organi vlasti. Čehaja je kod esnaflija uživao veliki ugled, jer se njegovim odlukama morao pokoraviti cijeli esnaf. Kao starješina esnafa, čehaja je predstavljao esnaf napolju i zastupao ga pred organima vlasti.

Pored rješavanja različitih sporova među esnaflijama, čehaja je imao pravo da kažnjava članove esnafa za različite prestupe, dok je samo u težim slučajevima to pravo pripadalo upravi esnafa.¹⁴⁹

Sve ovo upućuje na zaključak da su i u turskim gradovima pojedine kategorije stanovništva — zanatlije i trgovci — bile obuhvaćene za srednji vijek karakterističnom esnafskom organizacijom.

Organi esnafa bili su nadležni da rješavaju međusobne sporove esnaflija, u što se redovni organi uprave nisu imali pravo da miješaju.¹⁵⁰ U tom smislu organi esnafske organizacije u stvarima te organizacije i njenih članova javljaju se kao organi s određenim atributima samoupravne vlasti. Tako su esnafi uživali svojevrsnu autonomiju u rješavanju svojih poslovnih stvari.

Postojanje izvjesne uže ili šire autonomije, koju su uživali pojedini gradski slojevi, a osobito zanatlije, trgovci i janjičari, nije u početku uslovlilo potrebu postojanja posebnog gradskog organa uprave opšte nadležnosti. U upravnom pogledu, gradovi su predstavljali središta kadiluka sa sudnicom (mahkema), u kojoj je djelovao kadija. Kadija je bio jednako nadležan da rješava sporove iz svoje nadležnosti i među gradskim i među seoskim stanovništvom. U većim gradovima sjedili su upravnici sandžaka i pašaluka. U gradovima su, obično, imali svoje sjedište i razni funkcioneri lokalne uprave: vojvode, subaše, serdari, čehaje i dr. Najzad, u manjim mjestima i trgovima u rudarskim naseljima po-

¹⁴⁷ Istorija naroda Jugoslavije, II, 141—143.

¹⁴⁸ Opširnije o organizaciji i djelovanju esnafa: kod Kreševljakovića, Gradska privreda, 199—209.

¹⁴⁹ Isto.

¹⁵⁰ Jedino u onim slučajevima kada esnafi iz ma kojih razloga nisu bili u mogućnosti da sami riješe neki međusobni spor pozivali su u pomoć kadiju.

slove lokalne uprave obavljao je, obično, carski funkcioner pod nazivom *emin*.

Pored ubiranja carina za svoje gospodare i obavljanja nekih drugih poslova, *emin* je bio nadležan da utjeruje globe za izrečene kazne. Kako je ubiranje carina davano kasnije pod zakup, to pravo pripadalo je zakupcima. Zakupac se zvao *amil*, ili *amaldar*.¹⁵¹

U gradovima kao središtima razmijene robe postojali su još neki, obično tržišni, funkcioneri i noćni čuvari.

U cilju kontrole dnevnih pijačnih cijena, koje je određivao kadija, mjera i čitavog poslovanja na pijaci, kao i u cilju utjerivanja globa od onih koji ne bi poštovali pijačni red, u svakom gradu postojao je poseban tržišni inspektor, *muhtesib*.¹⁵² Muhtesib je, među ostalim, bio ovlašten da ubire i takse na robu koja je iznošena na tržište.¹⁵³

Za obezbjeđenje čaršije noću bili su zaduženi funkcioneri pod nazivom *asesan*. Njihov starješina zavo se *seri asesan*, ili *ases baša*. Češće je bio u upotrebi naziv za čuvara: *pasban* ili *pasvan*.¹⁵⁴ Pasvani su za svoju službu dobijali posebnu nagradu koju su u vidu taksa na dućane plaćali njihovi vlasnici. Isto tako pasvanima je pripadalo pravo na naplatu polovine iznosa od globa kojima su kažnjavani kradljivci, provalnici i dr. Vjerovatno su oni sami hapsili takva lica, zbog čega se javljaju u ulozi policijskih organa.¹⁵⁵

U većim gradovima u 17. stoljeću kao gradski upravni funkcioneri spominju se još *gradski povjerenik* (šehir *emin*) i *gradski čehaja* (šehir *kethodasi*).

Prema podacima E. Čelebije, koji u svom Putopisu spominje te funkcionere, teško je tačno precizirati sadržaj njihove funkcije. Po svojoj prilici, gradski čehaja je bio starješina svih gradskih esnafa, zbog čega se on pojavljuje kao načelnik grada u ograničenim esnafskim poslovima. Na ovu misao upućuje kontekst Čelebijinog navoda o tom funkcioneru, za kojega on kaže „da ga poštuju svi esnafi, trgovci i ugledni ljudi”.¹⁵⁶

6. ORGANI LOKALNE UPRAVE U SLUŽBI CENTRALNE VLASTI

Dosadašnji opis organizacije lokalne uprave u osmanskoj državi pokazuje da su i ovdje slični uslovi kao i u drugim feudalnim državama uslovlili odsustvo jednog organa lokalne uprave tzv. opšte nadležnosti. Rješavanje veoma uskih poslova lokalne uprave, koji su bili pretežno

¹⁵¹ Izrazi *amil* i *amaldar* su sinonimi. U osmanskoj imperiji se sreću u XV stoljeću u značenju zakupnika hasova i drugih državnih dohodaka. Često su ubiranje zakupljenih prihoda povjeravali svojim činovnicima, koji su se nazivali *emini* (Kanuni i *kanunname*, 30).

¹⁵² O ovom funkcioneru opširnije u Enzyklopaedie des Islam, Band III; Leinden, 1936; s. v. „Muhtasib”.

¹⁵³ Kanuni i *kanunname*, 28.

¹⁵⁴ Isto, 46—47.

¹⁵⁵ Isto.

¹⁵⁶ Čelebija E., Putopis (odlomci o jugoslovenskim zemljama, preveo H. Šabanović); Sarajevo, 1954; I, 117; Kissling J., Beiträge zur Kenntnis Thrakiens im 17. Jahrhundert; Wiesbaden, 1956.

povezani s ostvarivanjem određenih materijalnih interesa gornjih slojeva feudalne klase, najvećim dijelom je obavljano putem odgovarajućih organa u okviru timarske organizacije, na način koji je naprijed prikazan.

Timarskim sistemom bila je obezbijeđena efikasna vojna djelatnost države, kao što je, zahvaljujući tom sistemu, država bila rasterećena obavezama da akumulacijom materijalnih sredstava u vlastitoj režiji izdržava tako ogroman vojni mehanizam. Ali timarskim sistemom bila je zadovoljenja potreba samo jednog, istina najglavnijeg i najbrojnijeg, dijela vojnog i upravnog mehanizma carevine. Centralnoj vlasti je preostala briga da obezbjeđuje sredstva za izdržavanje brojčano velikih kontigenata stajace vojske — janjičara, carskih spahija,¹⁵⁷ tvrđavskih posada i dr., kao i ogromnog činovničkog aparata. Ta okolnost nametala je državi potrebu akumulacije znatnih materijalnih sredstava u vlastitoj režiji. U početku je centralna vlast ta sredstva uspješno obezbjeđivala iz različitih izvora.¹⁵⁸ Za ubiranje svojih prihoda ona je morala da organizuje i odgovarajući aparat.

Pošto su svi prihodi koji su tekli u državnu blagajnu¹⁵⁹ bili namijenjeni organima centralne vlasti, kao i licima koja su bila izdržavana

¹⁵⁷ Prema jednom izvještaju iz 1557. godine, broj dvorskih plaćenika (janjičara), konjanika i pješaka u Carigradu iznosio je 23.000; 12.000 plaćenika imao je tada budimski paša; ukupno 35.000 (Novaković, Tursko carstvo, 105—107).

¹⁵⁸ U nizu državnih prihoda najznačajniji su bili: prihod od ratnog plijena, vazalnog danka, glavarine (džizija), carskih hasova od carina, rudnika i solana.

Ratni plijen je bio svojevrsni vid „proširene reprodukcije” u osmanskoj državi. Dok su Osmanlije napredovali, to je bio jedan od glavnih izvora njihovog bogaćenja i akumulacije državnih sredstava (usporediti: Hammer, Geschichte des Osmanischen Reiches, I, 678).

Vazalni danak bio je takode važan izvor prihoda, 1453. godine plaćali su ga: srpska Despotovina 12.000 dukata, peloponeski despot 10.000, Mlečani za neka grčka ostrva 12.000, Trapezunt i dr. 2.000, Dubrovnik 3.000 dukata. Kasnije su iznose tributa za zemlje koje su ostale u vazalnom odnosu stalno povećavali, kao što su se s druge strane pojavile još neke tributarne zemlje (Hammer, n.d. III, 729).

Prihodi sa carskih hasova bili su važni. Tako su oni koncem XVI stoljeća iznosili 2.441 tovar ili 244.100.000 akči (Hammer, n.d. III, 729).

I drugi izvori prihoda bili su značajni. Tako, npr., 1552. godine prihod od rudnika iznosio je 1.200.000 dukata (Hammer, n.d. 729). Zahvaljujući svemu tome, Osmanlije su sve do kraja XVI vijeka uspješno ostvarivali ravnotežu u prihodima i rashodima, a vrlo često njihovi budžeti bili su suficitarni. Kasnije, međutim, nastaje nagli preokret u suprotnom pravcu. (O stanju državnih finansija u osmanskoj carevini usporediti: Vefik, Tekâlif.).

¹⁵⁹ U osmanskoj državi pravila se razlika između čisto državne blagajne i sultanove blagajne. Prva se zvala *Miri Hazine* ili *Hazine-i Birun*, ili još *Taşra Hazinesi*, a druga *Hazine-i Hümayn*, *Hazine-i Amire* ili još *Enderun Hazinesi*, ili *İç Hazinesi*. Sredstva prve blagajne bila su namijenjena za plaće vojnicima, službenicima — za nabavku različitih materijala za državne potrebe itd., dakle, za one državne potrebe koje nisu imale direktne veze sa vladarevim potrebama i potrebama njegovog dvora. U drugoj blagajni nalazila su se sredstva koja su bila namijenjena za izdržavanje dvorskog aparata i dvorske garde. Nezavisno od te blagajne, postojala je još lična sultanova blagajna pod nazivom *Harem-i Hümayun* ili *Ceb-i Hümayun hazinesi*. U tu blagajnu ulazili su lični sultanovi prihodi, koji su predstavljali njegov džeparac (*cep harçlığı*); Ziya, Türkiye iktisadi tarihi, 50—54; Uzunçarşılı, Merkez, 363—364).

direktno iz centralne državne blagajne, njihovo prikupljanje je također bilo centralizovano. Zbog toga su državni prihodi u provincijama ubirani putem posebnih organa centralne vlasti.

Ubirući na taj način svoje prihode, država je slala svoje funkcionere jedanput ili dvaput godišnje u provincije da uberu određeni prihod. Tako je ubiran npr., harač,¹⁰⁰ kao i neka izvanredna davanja.

Funkcioneri kojima su povjeravani takvi zadaci djelovali su po nalogu (comissio) centralne vlasti, tj. oni su bili vrsta adhoc-funkcionera, koje je centralna vlast slala da obave jedan konkretan zadatak.

Međutim, priroda načina priticanja nekih prihoda uslovljavala je katkada stalno prisustvo određenih organa na licu mjesta. Tako su ubirane carine na skelama, carine od rudnika i dr. Na tim mjestima država je postavljala stalne službenike, čiji je mandat trajao barem jednu godinu. Najčešće — naziv za takvog funkcionera bio je *emin*.¹⁰¹ Uz glavni naziv dodavan je još obično epitet koji je označavao vrstu prihoda čije je ubiranje bilo povjereno određenom eminu. Tako se carinski emin zvao *đumruk-emin*, ubirač harača *harač-emin* ili harač-aga, povjerenik koji je naplaćivao carine na tržištu *bazar-emin*, ili bazarbaša itd.¹⁰²

Emini koji su vodili nadzor nad rudnicima, odnosno kojima je država povjeravala prikupljanje prihoda od rudnika, kao i emini na drugim sličnim mjestima, vršili su i policijsku vlast u odnosu prema neposrednim proizvođačima, i u tom smislu njihov položaj je bio sličan položaju vojvoda i subaša na hasovima.¹⁰³

Putem emina ubirani su uglavnom prihodi koji su pripadali državi kao takvoj (*bejt-ul mal*). Sultan je svoje lične prihode, prije svega prihode sa hasova, kao i ostali uživaoci hasova, prikupljao putem svojih vojvoda.

Sistem ubiranja prihoda putem emina zamijenjen je rano (u vrijeme sultana Mehmeda II) davanjem državnih prihoda pod jednogodišnji zakup — *iltizam*.¹⁰⁴ Cijena takvog zakupa bila je tačno unaprijed određena i uzimana je odjednom za jednu godinu. Novčani iznos dobiven na ovaj način označavan je arapskom riječi *mukata'a*, što znači: ono što je odsječeno. Zbog toga su ne samo cijena zakupa već i dobro koje je davano na ovaj način pod zakup označavani izrazom mukataa.

Sistemom mukata država se postepeno rasterećivala ubiranjem prihoda putem posebnih svojih službenika, prenoseći na zakupce sva prava koja su joj na tim dobrima pripadala. To znači da su zakupci imali ne samo pravo da ubiru određene prihode već i da vrše upravno-policijsku vlast na zakupljenim dobrima. Zakupci mukata su, dakle, bili na mukatama i policijski organi, umjesto ranijih emina, jer su u ime države na mukatama uživali, pored ekonomskog, i upravno-policijski imunitet.¹⁰⁵

¹⁰⁰ O haraču uopšte i načinu njegovog ubiranja: kod Hadžibegića, Harač ili džizija.

¹⁰¹ Uzunçarşılı, Merkez, 332, 342—3, 348, 355, 378.

¹⁰² Šabanović, neobjavljeni dio studije Bosanski pašaluk, pod „emin”; Kissling H. J., n. d. i Kanuni i kanunname, 19—21, 115.

¹⁰³ Kreševljaković, Muteselimi, 81—82.

¹⁰⁴ Davanje državnih prihoda pod zakup zavedeno je još u vrijeme Mehmeda II (1451—81).

¹⁰⁵ Svi hasovi spadali su, kao što se zna, u serbest-posjede. Taj karakter oni su zadržavali i kada su davani pod zakup. Zato je zakupac imao ne samo pravo da ubire sve prihode sa hasa već i da vrši policijsku vlast u odnosu prema naseljenicima na hasu.

Pored naturalnih i novčanih obaveza koje je država nametala potčinjenom stanovništvu u korist spahija ili za svoje potrebe, u osmanskoj državi, kao i u našim feudalnim državama, postojali su opšti izvanredni tereti koje je država nametala raji u slučaju izvanrednih potreba. Ti tereti poznati su pod nazivom *avâriz-i divâniye ve tekâlî-i örfiye*. Tereti te vrste padali su, principijelno, na sve zavisne seljake (raju), kako na hrišćane, tako isto i na muslimane. Od njih su bila oslobođena samo ona lica koja su bilo u kom vidu vršila određene vojne ili druge službe u korist države.¹⁶⁶

Izrazom *avâriz-i divâniye* označavane su one vrste tereta i usluga koje su nametane potčinjenom stanovništvu zbog izvanrednih državnih potreba, a sastojale su se uglavnom u obavezi seljaka jednog kraja kroz koji je prolazila turska vojska, predstavnici turske vlasti i dr., da im obezbijede hranu i konak, da krče i popravljaju putove i mostove, te da u slučaju hitne potrebe pomognu opravak gradova i dr.¹⁶⁷ Po svojoj prirodi tereti pod nazivom *avâriz-i divâniye* bili su slični opštim teretima u korist države u našem srednjovjekovnom pravu, kao što su „gradozidanije”, „ratni obrok”, obaveze meropaha da izdržavaju kefaliju i druge gradske i župske činovnike itd.¹⁶⁸

Tereti *avâriz-i divâniye* bili su, principijelno, tereti koje je stanovništvo moralo ispunjavati u radnom ili naturalnom vidu, a zadugo su se ispoljavali u 4 osnovna vida: kao *avâriz*,¹⁶⁹ *nüzül*,¹⁷⁰ *sürsat*,¹⁷¹ i *iştirâ*.¹⁷² Svi ti tereti označavani su u turskim zakonskim spomenicima opštim izrazom *avâriz-i divâniye ve tekâlî-i örfiye*.¹⁷³ Kakva je bila razlika između ta dva pojma, teško je reći. Izgleda da oni predstavljaju sinonime. Tim prije što se prvi dio konstrukcije, tj. *avâriz-i divâniye*, kasnije rjeđe sreće, ustupajući mjesto samo izrazu *tekâlî-i örfiye*, ili samo *tekâlîf* —

¹⁶⁶ Principijelno, izvanrednim nametima bila je opterećena sva raja (nemuslimani i muslimani). Od njih su bili potpuno oslobođeni svi pripadnici feudalne klase, odnosno redovnih vojnih odreda (spahije, janjičari, carske spahije, tvrđavske posade), pripadnici pomoćnih i ostalih vojnih redova (juruci, muselemi, vojnuci, martolosi), pripadnici duhovnog reda (ulema) i, najzad, oni pripadnici rajetinske klase koji su obavljali različite službe i poslove u korist turske države, kao što su: sokolari, putari, pismonoše, čuvari klanaca, lugari, uzgajaliči pirinča, čuvari mostova, čuvari brodova na rijekama, rudari, zidari, veslari i još neki drugi. Lica koja su izričito bila oslobođena od tih nameta (misli se uglavnom na raju, jer su vladajući slojevi bili u principu oslobođeni bilo kakvih podavanja) uživala su tzv. *muâfiyet* (oslobođenje od izvanrednih nameta), zbog čega je njihov status označavan sa *muâf* (oslobođen od izvanrednih nameta).

¹⁶⁷ Za stalnu opravku gradova upotrebljavani su posebni majstori-džerahori (*cerahor*), zbog čega su bili *muâf*.

¹⁶⁸ Usporediti: dr Dragoslav Janković, *Istorija države i prava feudalne Srbije XII—XV veka*; Beograd, 1953; 31—32.

¹⁶⁹ Premda je teško tačno precizirati sadržaj pojedinih izvanrednih nameta, izgleda da je *avâriz* u prvo vrijeme predstavljao naziv za oznaku najgubljih fizičkih radova iz grupe tereta *avâriz-i divâniye*, kao što su: krčenje putova, opravak mostova, opravak gradova, prenošenje raznih tovara za potrebe vojske i dr. To zaključujemo po tome što u sadržaj drugih izvanrednih nameta ne spadaju ova opterećenja i što je druge namete moguće preciznije odrediti, osobito namete *sürsat* i *iştirâ*.

¹⁷⁰ *Nüzül*, ili *nezl*, je termin koji je u sistemu izvanrednog opterećivanja upotrebljavan u značenju obaveze stanovništva jednog kraja da obezbijedi konak (prenočište) za vojsku i komoru, što je činjeno putem funkcionera koji se zvao *nüzül*, ili *nezl*, emin.

u značenju opisanih tereta. Ti tereti se, opet, kasnije češće pojavljuju kao tereti koje je raja morala da ispunjava u novčanom ili naturalnom vidu (bedel). Zbog toga se oni često u izvorima označavaju izrazima bedel-i avâriz, bedel-i sürsat, bedel-i nezl itd.¹⁷⁴

S obzirom na činjenicu da se tu radi o teretima koje je nametala muslimanska država za najnužnije potrebe vođenja rata, turski pravници smatraju da se oni oslanjaju na šerijat. Jer, šerijatom je šefu muslimanske države bilo dozvoljeno da, u krajnoj nuždi izazvanoj ratom, nametne stanovništvu određene izvanredne namete. Taj način oporezivanja trebalo je da bude samo povremen, a kako je njegovo razrezivanje imalo osnov u opšteusvojenom šerijatskom običaju, tereti te vrste označavani su još i izrazom *tekâlif-i âdiye*.¹⁷⁵

Ukoliko se usvoji kao tačno mišljenje turskih historičara, čini nam se opravdano primijetiti da su turski sultani i ovdje široko tumačili šerijat, jer su od početka postojanja svoje države zaveli sve opisane vrste tereta i nametali ih manje-više stalno, već prema tome kako su nalagale njihove vojne potrebe. Uz to su oni nametali slične terete kakve su nametali i vladari pokorenih država prije njih. Možda su ih upravo zbog toga i nazivali *tekâlif-i örfiye*. S tim u vezi može se reći da opisane vrste tereta nastaju uporedo sa nastajanjem ostalih osmanskih klasičnih ustanova. U tom smislu izvanredni nameti se javljaju kao sredstvo u sultanovim rukama za popunjavanje praznina u cjelokupnom dažbinskom sistemu.

U uslovima uspješnog funkcionisanja klasičnih osmanskih ustanova primjena izvanrednih nameta svodena je, po svoj prilici, na razumnu mjeru, koja je bila određena opštim i posebnim zakonodavstvom. Stoga se do kraja 16. stoljeća ustaljuju spomenuta četiri oblika izvanrednih nameta, kao što su iz istih razloga bili tada stabilni principi opterećivanja i postupak ubiranja izvanrednih nameta.

U periodu punog dještva klasičnih osmanskih ustanova, opterećivanje izvanrednim nametima bilo je regulisano zakonodavstvom i konkretnim sultanovim naredbama, na sličan način na koji je bio regulisan dažbinski sistemu uopšte. Izvanredni nameti padali su na rajinske kuće, koje su kao poreske jedinice označavane terminom *avâriz hane* (avariske kuće).¹⁷⁶ Kao takve, one su unošene u posebne avariske deftere, koji su službeno nazivani *mevkufat defter*.¹⁷⁷ Oporezivanje je vršeno putem posebnih carskih službenika slatih iz centra i kadije određenog kadiluka. Visina tereta bila je tačno fiksirana, a sam teret nametan je u onom

¹⁷⁴ *Sürsat* je termin koji je upotrebljavan da označi besplatno uzimanje hrane u određenim količinama za potrebe carske vojske (DAM, sidžil, br. 19, str. 75).

¹⁷⁵ *Iştira* je termin kojim je označavan prinudni otkup (rekvizicija) određenih količina hrane od stanovništva koje je bilo opterećeno izvanrednim nametima. Taj otkup je vršen uz naknadu sa tačno određenim cijenama ljudske i stočne hrane. (Primjera radi usporediti: DAM, sidžil, br. 19, str. 64, 79, i sidžil br. 23, str. 47.)

¹⁷⁶ Sravniti: Barkan, Kanunlar.

¹⁷⁴ *Bedeli avâriz* se katkada javlja i kao *avâriz akçesi*.

¹⁷⁵ Vefik, Tekâlif, 69.

¹⁷⁶ Barkan, Avâriz, Islam Ansiklopedisi, II, 13; DAM, sidžil br. 27, str. 61, kao i u ostalim sidžilima iz druge polovine XVII vijeka.

¹⁷⁷ Isto.

obliku u kome je logično mogao biti realizovan na jednom području. Pošto je riječ o teretima za potrebe vojske koja je kretala u rat, logično je pretpostaviti da su u krajevima kroz koje je vojska prolazila ti tereti ispunjavani u čistom vidu. Stanovništvo toga kraja moralo je neposredno izvršavati takve obaveze tako što je krčilo putove, pravilo mostove, obezbjeđivalo smještaj i hranu itd. Nasuprot tome, stanovništvo koje se nalazilo daleko izvan ratnih operacija i komunikacija nije moglo ispunjavati sve te obaveze neposredno. Ono je, umjesto toga, bilo opterećeno određenim davanjima u naturi, ili novcu, umjesto (bedel) direktnog učešća u podnošenju određenih tereta.

Količina izvanrednih nameta u klasičnom periodu bila je tačno određena. Neki nameti su utjerivani, izgleda, svake pete godine, a neki samo u vrijeme vojnih pohoda. Premda su od početka bili jedno od najoštrijih oruđa eksploatacije, direktno državne,¹⁷⁸ izvanredni nameti mogli su tada još biti i snošljivi. Kasnije oni postaju jedan od najtežih tereta za stanovništvo i oruđe najgrubljeg izrabljivanja raje.

7. MJESTO KADIJE U DRŽAVNOM SISTEMU OSMANSKE CAREVINE

Kao što je naprijed pokazano, u osmanskój državi u klasičnom periodu nije postojao jedan organ, ili više organa, lokalne uprave tzv. opšte nadležnosti. Ta država je bila u osnovi feudalna i u njoj su jedni društveni slojevi uživali privilegije, a drugi dužnosti. Postojanje, s druge strane, različitih kategorija lica sa različitim privilegijama, kao i postojanje odvojenih zadataka pojedinih vojnih i drugih organizacija, uticalo je na postojanje šarolikog mehanizma lokalne uprave.

Pošto je lokalna uprava svojim funkcionisanjem u osnovu trebalo da zadovolji određene materijalne interese pojedinih, pretežno viših, slojeva feudalne klase, djelovanje pojedinih organa u toj upravi bilo je usmjereno u pravcu zadovoljavanja njihovih interesa, kao i u pravcu stvaranja uslova da pojedine osmanske klasične ustanove djeluju nesmetano i bez zastoja.

Svi pobrojani organi lokalne uprave djelovali su uglavnom nepovezano, vršeći samo onu funkciju koja im je bila namijenjena. Djelujući nepovezano u okviru podijeljenih nadležnosti, svi ti organi predstavljali su samo određene karike u rukama viših vojno-upravnih funkcionera, obično — kao njihovi opunomoćenici i lični službenici.

Budući da je pretežno počivao na timarskom sistemu, tako postavljen sistem lokalne uprave imao je i zadatak da posluži urednom funkcionisanju tog sistema i da zadovolji različite potrebe države na terenu. U tom sistemu bila je namijenjena naročita uloga seljaštvu,¹⁷⁹ koje je trebalo da svojim radom obezbijedi sredstva za izdržavanje čitavog vojno-državnog mehanizma carevine. U tom cilju sultani su u svojim

¹⁷⁸ Da se radi o izuzetno teškim obavezama, najbolje pokazuje činjenica da se oslobođenje od tih nameta smatralo značajnom povlasticom, koju su takva lica ljubomorno čuvala i za nju se borila. Na težinu tih obaveza ukazuju i dužnosti zbog kojih je vršeno oslobođenje (čuvanje klanaca, rad u rudnicima, solanama, i dr.).

¹⁷⁹ O tome vidjeti kod Filipovića, Pogled na osmanski feudalizam, 67—92.

zakonima,¹⁸⁰ potanko za ono doba, regulisali prava i dužnosti feudalne klase i organa uprave, kao i njihov odnos prema potčinjenom stanovništvu — raji. Da bi normiranje tih odnosa imalo stvarni značaj i smisao, centralna vlast je stavila pod svoju direktnu kontrolu proizvodni odnos, koji je bio posebno regulisan sultanskim zakonodavstvom, i nastojala da obezbijedi takav uvid u te odnose koji bi joj omogućavao suzbijanje mogućih zloupotreba. Centralna vlast je stavila pod svoju kontrolu i sve druge odnose nastojeći tako da obezbijedi zakonitost djelovanja svih organa vlasti. Da bi postigla pun uspjeh u tome, centralna vlast je lišila sve feodalce u državi sudskog imuniteta i zadržala sudstvo u svojim rukama. Ta činjenica je imala snažan odraz na lokalnoj vlasti i u tome leži jedna od bitnih specifičnosti turskog feudalizma.

Zadržavajući sudstvo za sebe, centralna vlast je tu funkciju u provincijama povjeravala posebnom sudskom organu *kadiji*. Kadija je bio prvenstveno organ pravosuđa. To je pravosudna ustanova koja potiče još iz prve muslimanske države.¹⁸¹ Kao jedno od nasljeđa muslimanske države preuzeli su je u svoj sistem Osmanlije i iskoristili je, izgleda, daleko više od svojih prethodnika.

Kadija je u građanskim i krivičnim stvarima osnivao svoje suđenje poglavito na šerijatskom pravu.¹⁸² Tako su odredbe šerijatskog prava predstavljale osnovu stvarne kadijine nadležnosti u građanskim i krivičnim stvarima. Ali, kadijina nadležnost u svim tim stvarima nije bila potpuna. Pošto su nemuslimani uživali pravo autonomnog rješavanja nekih građansko-pravnih sporova,¹⁸³ kadija je bio isključivo nadležan za rješavanje građansko-pravnih sporova samo među muslimanima. U krivičnim stvarima, međutim, njegova nadležnost je, izgleda, bila potpuna.

Pored krivičnih stvari, kadija je bio nadležan, za sve muslimane i nemuslimane, da rješava odnose koji su se osnivali na propisima administrativnog, poreskog i zemljišnog prava.¹⁸⁴ Najzad, kadija je bio dužan da na zahtjev nemuslimana presudi i sve njihove sporove, u kom slučaju je sudio po šerijatskom, a ne po običajnom, ili miletskom, pravu.¹⁸⁵

¹⁸⁰ Barkan, Kanunlar i Kanuni i kanunname, Hadžibegić, Kanunname Sulejmana Zakonodavca.

¹⁸¹ O kadiji uopšte: u Enzyklopaedie des Islam; Leiden, 1927; Band II, s.v. „Kādi“. O sudstvu u muslimanskim državama opširno u djelima: Mahmud ibn Muhamed ibn Arnus, Tarih-ul kadā fil-Islam; Kairo, 1934; Tyan Emile, Histoire de l'organisation judiciaire en pays d'Islam, I—II; Paris, 1938, 1943; Handžić Mehmed, Pogled na sudstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme turske vlasti (separat iz časopisa El-Hidaye); Sarajevo, 1941.

¹⁸² O izvorima šerijatskog prava kod Mehmeda Begovića, O izvorima šerijatskog prava, Arhiv za pravne i društvene nauke. Beograd, 1933. (januar).

¹⁸³ Nemuslimani su svoje građansko-pravne sporove (porodične, nasljedne, stvarno-pravne, tražbene i trgovačke, kasnije uglavnom porodične i nasljedne) mogli da rješavaju pred svojim duhovnim ili izabranim sudovima. To pravo nemuslimana u osmanskoj državi kao muslimanskoj državi proizlazilo je iz shvatanja šerijatskog prava da nemuslimani kao pripadnici drugih konfesija (mileta) imaju pravo da primjenjuju svoje „adet“, vjerske i narodne običaje za rješavanje izvjesnih svojih sporova.

¹⁸⁴ Begović Mehmed, Tragovi našeg srednjevjekovnog prava u turskim pravnim spomenicima, Istorijski časopis Istorijskog instituta SAN, III; Beograd, 1952; 67—70.

¹⁸⁵ Isto.

U realizaciji sudskog postupka u građanskim stvarima kadiji je pomagao poseban izvršni organ, koji se zvao *mulhizir*. Mulhizirova je bila dužnost da poziva i predvodi stranke sudu, da dostavlja strankama odluke i da izvršava građansko-pravne sudske odluke.¹⁸⁶

U krivičnom postupku kadijina djelatnost svodila se samo na meritorno donošenje odluke o jednom konkretnom slučaju — na presuđivanje i izricanje kazne. Sve ostale radnje, kao što su predvođenje krivaca sudu, izvršavanje kazni i dr., pripadale su drugim organima, koji su u obavljanju tih poslova samo stajali pod kadijinim nadzorom. To su, kao što smo ranije vidjeli, bili funkcioneri uživalaca serbest-posjeda i drugi.

Premda poglavlje o krivičnom pravu i krivičnom postupku u osmanjskoj državi spada u najmanje obrađeno područje, može se ipak reći da se kadijina nadležnost u krivičnim stvarima protezala uglavnom na ona djela koja bi se mogla označiti izrazom opšti kriminal (ubistva, krađe, uvrede i dr.). Za političke delikte, osobito kada su se kao izvršioci javljali feudanci, kadija, izgleda, nije bio nadležan.¹⁸⁷ U tim stvarima pravo odlučivanja pripadalo je prvenstveno sultanu i njegovom divanu. Takve slučajeve rješavali su katkada i namjesnici provincija i upravnici sandžaka zajedno sa svojim divanom. Na divanu kome je predsjedavao namjesnik provincije suđenje političkim delikventima odvijalo se u prisustvu najboljih poznavalaca zakona: kadije i defterdara.¹⁸⁸

Pošto nema potrebe da se u okvirima ovoga rada ulazi u dublju i širu analizu svih slučajeva stvarne kadijine nadležnosti u domenu istaknutih grana prava, biće daleko interesantnije da se istaknu druga kadijina ovlaštenja, koja, strogo uzev, spadaju u upravne poslove. Kadija je, po službenoj dužnosti, vodio poslove starateljstva nad maloljetnicima i ostalim poslovno nesposobnim licima.¹⁸⁹ On je, isto tako po službenoj dužnosti, vodio nadzor nad poslovanjem vakufskim dobrima (pred kadijom je počinjao postupak uvakufljavanja dobara i završavao se polaganjem računa o svim vidovima poslovanja upravnika vakufa vakufskim dobrima).¹⁹⁰

Kadija je bio glavni nadzorni organ tržišta, jer su u njegovom prisustvu određivane cijene (narh) pojedinim artiklima, poglavito prehrambenim.¹⁹¹

¹⁸⁶ Handžić M., n.d. 12; GHBB, sidžil br. 1 i 2; Gălabov-Duda, Die Protokollbücher des Kadiamtes Sofija; München, 1960.

¹⁸⁷ Kreševljaković, Kapetanije, 50.

Interesantno je istaći činjenicu da Sulejmanova kanunnama predviđa poseban postupak za spahiye i u slučaju krađe, jer određuje: „Ako kradljivac bude iz spahijskog reda i bude zasluživao kaznu („siyaset”) neka ga zatvore i izvjestite Visoku Portu” (Hadžibegić, Kanunnama sultana Sulejmana, 311).

¹⁸⁸ Kreševljaković, Kapetanije, 50.

¹⁸⁹ U poslovno nesposobna lica šerijatsko pravo ubraja: maloljetnike, duševne bolesnike (medžnun), slaboumna lica (matuh), rasipnike (sefi). Usporediti: Medželle-i ahkâmi šer'iye (otomanski građanski zakonik; Sarajevo, 1906; §§ 943, 944, 945. i 946); Hafiz Abdulah Bušatlić, Porodično i nasljedno pravo muslimana; Sarajevo, 1926, 103). Najzad, ovamo spadaju i robovi (Ibrahim Halebi, Multeka El-Ebhûr; Carigrad, 1316, 385).

¹⁹⁰ Usporediti: Sućeska Avdo, Vakufski krediti u Sarajevu — u svijetlu sidžila sarajevskog kadije iz godine 1564—1566; Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, II; Sarajevo; 1954.

¹⁹¹ Sidžil bitoljskog kadije iz XVII vijeka (DAM); Gălabov—Duda, Die Protokollbücher.

Kao čuvar zakona i sprovodnik naredaba centralne vlasti, kadija je, dalje, bio ovlašten da vodi nadzor nad postupcima i djelovanjem svih državnih službenika na području kadiluka, pa i čitave provincije, te da o svakoj nepravilnosti u njihovom radu izvještava cara i vezira.¹⁹²

Predstavljajući, tako reći, oči i uši centralne vlasti u kadiluku, kadija je bio obavezan da suzbija svako nasilje i nepravdu, kao i da stane ukraj svim protivzakonitim postupcima svih organa vojne i civilne vlasti.¹⁹³

Kao nadzorni organ u ubiranju i pravilnom rukovanju državnim prihodima, koji su po raznim osnovima ubirani na području kadiluka, kadija je morao da bude osobito aktivan. To se naročito tiče ubiranja harača, koji je naplaćivan direktno pred kadijom.¹⁹⁴ Kadija je takođe vodio brigu o pravilnom rukovanju državnim imanjima, posebno od vremena otkada su ona davana pod zakup.¹⁹⁵

U svim tim poslovima kadija nije djelovao kao organ koji je odlučivao o tome koliko i šta treba da se ubere, nego je trebalo da vodi brigu o tome da ovlašteni organi djeluju zakonito. Jednom riječi, kadija je bio takav organ centralne vlasti na terenu koji je morao da vodi brigu o tome da sva naređenja centralne vlasti budu pravilno i blagovremeno sprovedena bez obzira ko je bio nadležan za njihovo konkretno ostvarivanje. U tom cilju sve naredbe koje su upućivane ma kom funkcioneru u provinciji istovremeno su upućivane i kadiji onog mjesta na čijem je teritoriju trebalo da budu realizovane. Zapravo, takve naredbe su na prvom mjestu bile upućivane kadijama. Kadija je bio dužan da sve te naredbe (fermane i bujruldiye) registruje u svom sudskom protokolu (sidžil)¹⁹⁶ koji je, tako, predstavljao neku vrstu službenog lista.

Kada je je riječ o nesudskim kadijinim poslovima, valja još istaći i to da je kadija bio dužan da pomogne nadležnim funkcionerima u angažovanju stanovništva za vršenje opštedržavnih usluga i drugih tereta (avârîz-i divâniye ve tekâlîf-i örfiye). Isto tako, kadija je bio dužan da u smislu konkretnih naredaba centralne vlasti pomogne sakupljanje potrebne komore za vojsku, ljudi za opravak tvrđava, putova itd.¹⁹⁷

Svi ti poslovi nisu u prvo vrijeme predstavljali veliki teret za kadiju, jer je tada turski vojno-upravni mehanizam tako čvrsto djelovao i bio

¹⁹² Šabanović, neobjavljeni dio studije Bosanski pašaluk, pod: „upravna nadležnost kadije“.

¹⁹³ Pogrešno bi bilo shvatiti da je kadija bio potpuno nezavisan od najviših vojno-upravnih službenika sandžaka i provincije i zbog same okolnosti što je među njima morala postojati izvjesna klasna solidarnost i, s druge strane, zbog respekta koji je kadija morao imati prema najvišim nosiocima vlasti i komandantima vojnih snaga u provinciji. S druge strane, kada je riječ o kadijinom „nezavisnom“ položaju prema vojno-političkim funkcionerima u provinciji, pogrešno bi bilo smatrati da je kadija bio neki organ koji je stajao u natklasnom odnosu. Jer, iako je kadija bio dužan da se u izricanju pravde pridržava zakona i naredaba centralne vlasti, on je samim tim bio pozvan da primjenjuje jedno pravo koje je bilo potpuno i otvoreno prožeto klasnim karakterom.

¹⁹⁴ Hadžibegić, Harač ili džizija, 74 i dalje.

¹⁹⁵ Uzunçarşılı, Osmanlı tarihî, II, 573.

¹⁹⁶ O tome usporediti: Kabarda J. Les anciens registres turcs des cadis de Sofia et Vidin et leur importance pour l'histoire de la Bulgarie, Archiv Orientalni 19 (1951), 329—392.

¹⁹⁷ Uzunçarşılı, isto; nekoliko fermana iz XVI vijeka u sidžilima sarajevskog kadije (GHBB, sidžili, 1, 2).

tako jak da se mogao, tako reći, sam kretati, nošen svojom unutrašnjom snagom i organizacijom. U takvim uslovima kadija je trebalo samo da svojim djelovanjem onemogući zastoje funkcionisanja tog mehanizma i da se brine o tome da sve njegove karike nesmetano funkcionišu.

Široko kadijino djelovanje u različitim poslovima ukazuje na njegovu veliku važnost u turskoj državi. S obzirom na njegovu ulogu u poslovima lokalne uprave i uopšte u javnom životu u jednom kadiluku, on je po svom položaju bio sličan jednom organu opšte nadležnosti, jer je jedini svojim djelovanjem unekoliko povezivao šaroliki mehanizam lokalne uprave i jedino se njegova nadležnost barem u nekim stvarima odnosila na sve. Treba ipak imati na umu činjenicu, kada je riječ o kadijinoj ulozi u poslovima lokalne uprave, da kadija nije bio pozvan da sa područja lokalne uprave donosi neka rješenja niti da konstituiše neke nove odnose. On je bio dužan, i to je — po našem mišljenju — suština njegove uloge, da u lokalnoj upravi podstiče, kontroliše i pomaže druge organe lokalne uprave i da u praksi pomogne izvršavanje naredaba organa centralne i provincijske uprave. Kao kontrolni organ centralne vlasti, kadija je imao pravo i dužnost da dostavlja centralnoj vlasti izvještaje o radu svih organa lokalne i provincijske uprave i da signalizira svaku aljkavost i nepravilnost u njihovom radu, ukoliko vlastitom snagom nije mogao da preduzme odgovarajuće mjere.

Dok je centralna vlast bila jaka, kadijine pritužbe bile su uglavnom efikasne, i, obrnuto, sa slabljenjem centralne vlasti opadao je kadijin autoritet i slabila efikasnost njegovog djelovanja. Sa slabljenjem klasičnog osmanskog društveno-političkog sistema, u kome je kadija igrao važnu ulogu, slabila je efikasnost djelovanja ne samo kadijinog već i ostalih organa provincijske i lokalne uprave. Djelatnost ovih posljednjih u novim uslovima bila je tako uska da su oni ubrzo postali nedovoljni da odgovore novim zadacima, zbog čega se pojavila potreba za novim organima — ajanima.

Glava III

KRIZA OSMANSKOG DRUŠTVENOG I POLITIČKOG SISTEMA I NJEN ODRAZ NA LOKALNOJ UPRAVI — POJAVA AJANA

Osmanska država je kulminirala u svom razvitku za vrijeme vladavine sultana Sulejmana Veličanstvenog (1520—1566) i njegovog nasljednika Selima II (1566—1574). U to doba turska država je imala površinu od oko 8 miliona kvadratnih kilometara i prostirala se na nekoliko kontinenata. Uz izvjesna manja pomjeranja, taj teritorij ostao je neokrnjen do kraja XVII stoljeća.

Stanovništvo te ogromne imperije (oko 30,000.000) činilo je šaroliku masu, sastavljenu od različitih narodnosti i vjeroispovijesti. Jezgro vladajućih u njoj bila je osmanska feudalna klasa, a zavisni slojevi stanovništva u nemuslimanskim krajevima bili su većinom nemuslimani. Idejni osnov države činila je islamska religija, iza čijeg su plašta osmanski sultani i ostali povlašteni slojevi osmanskog društva prikrivali svoje klasne interese.¹⁹⁸

Nasljednici spomenutih sultana nisu imali sreće u daljem širenju državnih granica kao njihovi čuveni preci, jer se u vrijeme njihove vladavine osjećaju prvi vidniji znaci zastoja u njihovim osvajačkim poduhvatima. Osjetnije neuspjehe imao je sultan Murat III (1574—1595), koji se prvi sukobio sa značajnijim unutrašnjim nevoljama i spoljno-političkim teškoćama. U njegovo vrijeme turska flota je pretrpjela težak udarac kod Lepanta (1571. godine), a turske spahije težak poraz kod Siska (1593).¹⁹⁹ Ta dva poraza označavaju prve ozbiljnije udarce po spoljnopolitičkom ugledu Turske. Naredni neuspjesi (i skupo plaćeni uspjesi), koji će se, tako reći, neprekidno nizati u XVII stoljeću, još jače će uzdrmati spoljni ugled Turske. Vrhunac u tome označice poraz Turaka pod Bečom (1683). Otada će Osmanlije preći u nezadrživu defanzivu i trpjeti stalne poraze. Sve te nevolje bile su odraz duboke krize klasičnih osmanskih ustanova, na kojima je nekada počivala snaga te države. Negativne posljedice po cjelokupni ekonomski i društveno-politički sistem države nastale su, na prvom mjestu, pod uticajem snažnog slabljenja osnova tog sistema — timarske organizacije.

¹⁹⁸ Sax, *Machtverfalls*, 11—12.

¹⁹⁹ Sax, n.d. str. 44; Prelog, *Povijest Bosne*, I dio, str. 76.

1. SLABLJENJE I RASPADANJE TIMARSKO-SPAHIJSKOG SISTEMA

Izvjersna stabilnost osmanskog sistema u vrijeme uspona osmanske države još u drugoj polovini XVI stoljeća počinje da labavi. Pod uticajem porasta proizvodnje i prometa, odnosno robnonovčanih odnosa, potkraj XVI stoljeća počinje da se oštrije ispoljava protivurječnost u ekonomskoj osnovici osmanske države, u osnovnom obliku svojine (arazi miri), protivurječnost između raspolaganja lenskim imanjima i mogućnosti ekonomskog prometa seljačkim zemljišnim posjedima -- baštinama i čiflucima. Ta protivurječnost će početi da se snažnije razrješava razaranjem krutih oblika državne svojine na zemlju, i to zao-bilaznim putem. Premda su počeci razaranja arazi mirije nastali kao posljedica normalnog prometa seoskim dobrima, pod uticajem izvjesnog ekonomskog napretka, ono neće rezultirati daljim ekonomskim progresom. Kako je taj proces započeo da se snažnije razvija u vrijeme krize cjelokupnog osmanskog sistema, on će se već na samom svom početku pretvoriti u svoju suprotnost. Umjesto da djeluje na jačanje procesa ekonomskog napretka, on će još jače podstaći nazadovanje proizvodnje i prometa i još jače podrivati temelje osmanskog sistema u cjelini.

Opšti proces razaranja mirijske svojine na zemlju i na njoj izgrađene klasične osmanske feudalne strukture poznat je pod nazivom *čiflučenje*. To je bio proces koji je značio oblik utrke svih povlašćenih slojeva osmanskog društva u podjeli seljakovog viška proizvoda na osnovima suprotnim timarskom sistemu.²⁰⁰ U ekonomsko-pravnom pogledu čiflučenje je predstavljalo oblik izvlašćivanja neposrednih proizvođača (raje) od strane različitih slojeva osmanskog društva-spahija, janjičara i imućnijih gradskih slojeva, u uslovima formalnog postojanja timarskog sistema. Razarajući imobilnost mirijske svojine na zemlji, čiflučenje je predstavljalo najjači oblik negacije tog oblika svojine.

Čiflučenje se pojavljuje već u XVI stoljeću, jačim tempom se razvija tokom XVII i, konačno, preovlađuje u XVIII stoljeću u svim provincijama osmanskog carstva u kojima je ranije bio uspostavljen timarski sistem.²⁰¹ Javljaajući se relativno rano, ono već od početka počinje da nagrizi klasičnu osmansku feudalnu strukturu i da razara vojno-političku snagu osmanske države.

Polaznu osnovu čiflučenja predstavljala je mogućnost raje da, pod određenim uslovima, raspolaže svojim posjedima (baštinama i čiflucima). Na tu mogućnost nadovezivale su se još neke mogućnosti, koje su bile stvorene izvjesnim odredbama turskih opštih zakona (kanunnama). Tu mislimo na odredbe kanunnama sultana Mehmeda II (1451—81) i Sulejmana II koje se tiču prava spahija da proširuju svoje hassa-zemlje i čifluke upražnjenim rajinskim čiflucima,²⁰² što je omogućavalo spahijama da potpuno legalno proširuju svoje hassa-posjede i da ih zao-kružuju u veliki posjed (čifluk), koji će s vremenom steći obilježje drugog oblika feudalnog posjeda u osmanskoj državi.

²⁰⁰ Filipović, *Odžakluk timari*, 262.

²⁰¹ Timarski sistem je postojao, kao što je poznato, samo u Anadoliji i u evropskim dijelovima Turske.

²⁰² Usporediti: Hadžibegić, *Kanunnama Sulejmana Zakonodavca*, 319 (bilješka 69) i 318—319.

Na takve posjede su spahije dovodili koloniste (raju) sa strane i nametali im drukčije obaveze od onih koje su ranije važile za nestalu raju. Vjerovatno su takve posjede neke sitne spahije obrađivali čak u svojoj režiji, s tim što je zemlja izvan njihove hassa-zemlje zadržavala i dalje formalno karakter rajinske zemlje i zbog toga bila opterećivana dažbinama koje su pripadale državi (tekâlif). Na tom su se osnovu u Bosni, izgleda, bile razvile dvije kategorije zemalja — begluk (odžakluk), koji je bio oslobođen od dažbina u korist države, i poreska zemlja (virici arâzisi), koja je bila opterećena tim dažbinama. Interesantnu ilustraciju za to nalazimo u jednoj bilješci u sidžilu sarajevskog kadije iz 1793. godine. Iz te bilješke se vidi da je tada, što ne znači da to nije bio slučaj i ranije, pravi razlika između odžakluk-zemlje (ocaklik arâzisi), koja je bila oslobođena od tekalifa (izvanrednih nameta), i poreske zemlje (virici arâzisi), na koju su padali ti tereti, premda su se obje vrste zemlje nalazile u posjedu istih lica.²⁰³

Daleko veću mogućnost za čiflučenje pružalo je, svakako, ranije spomenuto pravo raje da otuđuje svoje posjede. Ranije je ta mogućnost najčešće iskorištavana među samom rajom. U uslovima slabljenja i propadanja klasičnih osmanskih ustanova, njom počinju da se koriste spahije, janjičari, gradski zelenaši i drugi za „legalno” i nelegalno sticanje seoskih posjeda. Drugim načinom koristili su se često, naročito kasnije, pojedinci iz redova povlaštenih slojeva osmanskog društva kako bi se, primjenom sile i iskorištavanjem nužde u koju su seljaci zapadali zbog prezaduženosti, dograbili rajinske zemlje i postali veleposjednici — čifluk-sahibije (ashabi alaka). Taj način čiflučenja praktikovan je osobito u krajevima pretežno naseljenim hrišćanima, ali je bio u čestoj primjeni i u Anadoliji, gdje je raju, kao i na Balkanu, zbog pritiska spahija i organa državne vlasti, napuštala svoje zemlje i naseljavala se tamo gdje su joj bili u izgledu povoljniji uslovi.²⁰⁴

Čiflučenje je razaralo stare (klasične) agrarne odnose u Turskoj i stvaralo nove, za seljake teže i nepovoljnije. Od nekadašnjeg uslovnog vlasnika baštine i čifluka, neposredni proizvođač je čiflučenjem svođen na običnog proizvođača materijalnih dobara za posredne (spahije) i neposredne (čifluk-sahibije) zemljišne gospodare i državu, i bio lišen vlasničkih prava na osnovnom sredstvu proizvodnje — zemlji. Na drugoj strani izrastao je, pored ranijeg spahije, jedan novi tip feudalca čifluk-sahibija, koji je sticao prava na ranijoj rajinskoj zemlji i na

²⁰³ Tu se radi o jednom sporu pred sarajevskim kadijom u kome je neki imam Osman-halifa iz džemaata Egri dere (Gire) u sarajevskom kadiluku kao muhassil (ubirač prihoda, u ovom slučaju izvanrednih poreza na području tog džemaata) optužio maloljetne sinove nekog Abudulmumina i nekog Sulejman-baše da mu nisu platili dio izvanrednih poreza (tekalfa) koji je otpadao na njih. Braneći se od optužbe zakonski zastupnici maloljetnika neka Meva i Umihana, te Osman-baša i Sulejman-baša su izjavili: „Hala zabt ve tesarriflarimizda bulunan karye-i mezkurede emlak ve arâz-i miriyyeden bir mikdar Haydu (?) arazisi demekle ma'ruf otedenberu ocaklik arâzisi bulunmagla tekâlifden muâf olup. Ancak andan başka işbu Osman halifa bir senelik muhassil-i bulnup ve bundan evvel dort snelik zarfında zabt ve tesarriflarimizde bulunan virici arazisine duşen tekâlif-i Butmir imami ve muhassil-i Ali halifeye eda ve teslim etmişiz” (GHBb, sidžil br. 34, str. 90).

²⁰⁴ Usporediti: Uzunçarşılı, Osmanlı tarihi, III, str. 292—3, i: IV, str. 3, 4, 316—17, -19—320.

osnovu njih — pravo na rentu, usljed čega je seljak morao da daje dvije rente — jednu spahiji, a drugu čiflu-sahibiji. Vrlo često su ta dva subjekta egzistirala u jednom licu, koje je u svoju korist dvostruko povećavalo rentu i do krajnje mjere iscrpljivalo razvlašćenog seljaka.

Najviše uspjeha u razvlašćivanju seljaka i stvaranju velikih novih feuda (čifluka) imali su oni pojedinci koji su od ranije činili elitu povlašćenih slojeva osmanskog društva u provincijama — uživaoci zijameta, starješine janjičarske organizacije i pomoćnih vojnih redova, predstavnici visoke uleme (kadije, muftije) i njihovi potomci. Takva lica kao čifluk-sahibije (ashabi alaka), učvršćuju još jače svoj ranije stečeni ugled najmoćnijih velikaša u provincijama, koji su se zvali *hanedan*,²⁰⁵ *kiši zadeler*,²⁰⁶ *zi kudret* (moćnici),²⁰⁷ *ešraf*, ili opštim nazivom *ayân-i vilayet*.

Krug najuspješnijih učesnika u trci za čiflucima nije se ograničavao samo na najbogatije slojeve osmanskog društva u provincijama. On je s vremenom postajao širi, jer se u njegovom dugom lancu pojavljuju imućniji gradski slojevi (bolje stojeće zanatlije, trgovci i dr.), a u nekim krajevima i obični janjičari, kao i potomci dvorskih spahija.²⁰⁸ Budući da se još uvijek najveći ugled sticao pripadništvom spahijskoj organizaciji, takvi pojedinci iz gradova, stekavši čifluke, nastoje da prodorom u spahijsku organizaciju steknu i formalnu legitimaciju uglednih ljudi. Karakterističan primjer za to predstavlja kod nas u Bosni uzrast jedne od najistaknutijih ajanskih porodica iz XVIII stoljeća Dženića.²⁰⁹ Isto tako, najveći broj kapetanskih porodica u Bosni, koristeći se svojim položajem, dolazi do velikih posjeda (čifluka). Njihovi predstavnici većinom uzurpiraju plemićku titulu bega i svrstavaju se u red najuglednijih ajanskih porodica.²¹⁰

Proces čiflučenja teško je pogađao timarski sistem i spahijsku organizaciju. On je stavio spahiju u drukčiji odnos prema centralnoj vlasti i neposrednim proizvođačima. Dok je ranije spahija, kao uživatelj rente dobijene od sultana za vojnu službu, bio samo određena karika između sultana i raje, čiflučenjem se on našao u direktnom odnosu prema seljaku kao njegov pravi zemljišni gospodar. On se istovremeno osamostaljiavao od centralne vlasti, jer je sada uživao posjed i rentu sa njega kao pravo koje nije bilo opterećeno obavezom vojne službe. Stoga spahije ne pokazuju više raniji interes za vojnu službu i počinju da se izmiču, ugrožavajući tako udarnu snagu svoje organizacije.

²⁰⁵ Istaknutiji prvak (beg, odžaković) u jednom kraju, koji je zahvaljujući svome bogatstvu podizao uz svoj odžak posebne zgrade za besplatan smještaj i ishranu putnika i njihovih konja. Usporediti: E. Čelebija, n.d. str. 111 i dr.; dr. Safet-beg Bašagić, Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj Carevini; Zagreb, 1931. god.

²⁰⁶ Kadić, Arhiv, dok. br. 1524; Kreševljaković H., Dženići, Radovi Naučnog društva BiH, knjiga II, str. 111. i dalje.

²⁰⁷ Isto.

²⁰⁸ Usporediti: Миллер, Мустафа-паша Баһрактар, str. 33—34, 89, 102—5, 108—128, 193—7. itd.

²⁰⁹ Kreševljaković, Dženići.

²¹⁰ Usporediti: Kreševljaković, Kapetanije; za Makedoniju: Milenko Filipović, Eminaga i Cor Alibeg, Južni pregled br. 2; Skoplje, 1935, i: Kargalija i njegovi potomci, Južni pregled br. 1. i 2; Skoplje, 1938.

Premda je čiflučenje bilo glavni uzrok slabljenja i propadanja timarske organizacije, njemu su se tokom XVII stoljeća pridružili još mnogi drugi. Svi će oni svojim razornim djelovanjem tokom vremena do temelja potkopati nekada najjaču udarnu snagu osmanske države i učiniti ovu nesposobnom za bilo kakvu ozbiljniju akciju.

Opisujući stanje spahijske organizacije u uslovima zastoja turskih osvajanja na prelazu u XVII stoljeće, savremenik Kočibej²¹¹ navodi da su se tada mnogi bili okomili na timarski sistem i počeli da grabe spahijske posjede. U njega su navaljivali pojedinci, koji najčešće, nisu imali nikakve veze sa tom organizacijom, a još manje volje da učestvuju u vojnim sultanovim pohodima. Timari su, dalje, postajali predmet svakojakih transakcija, sprovedenih najčešće mimo zakonskih propisa.²¹²

Teške udarce zadavala je timarskom sistemu i sama centralna vlast, time što je oduzimala timare od pravih ratnika i davala ih u arpaluk i pašmakluk²¹³ raznim sultanovim miljenicima, ili što je pretvarala timare u državne hasove da bi ih izdavala pod zakup, pod nazivom mukata'ati miriye,²¹⁴ raznim zelenašima, sarafima i dr. Isto tako težak udarac zadala je spahijskoj organizaciji centralna vlast kada je počela da oporezuje spahije nametom bedel-i timar,²¹⁵ što je pokrenulo spahije u Anadoliji i na Kreti na prave pobune.²¹⁶

Svi opisani vidovi podrivanja spahijske organizacije snažno su djelovali na njeno integralno raspadanje. Nekadašnji red i disciplina kojima se odlikovala ta organizacija, nekadašnja njena borbena moć i snaga, a iznad svega brojčano stanje, u XVII stoljeću rapidno opadaju. Prema Uzunčaršilijevim navodima još u XVII stoljeću je broj spahija u Rumeliji ponekad padao sa 46.000 na 7.000 do 8.000 ljudi, dok je broj spahijskih džebelija u isto vrijeme padao na jednu trećinu.²¹⁷

Premda se nalazila u stalnom propadanju tokom XVII stoljeća, spahijska organizacija je zadobila najteži udarac pod Bečom 1683. godine. Kako su tada spahije bile desetkovane,²¹⁸ njihova organizacija se otada nalazi u potpunom rasulu i neće više nikada predstavljati ozbiljniju snagu ni pouzdan oslonac centralnoj vlasti. Posljedice toga stanja doći će do najvidnijeg izraza u tursko-ruskom ratu 1768—1774. godine.

²¹¹ Koçibey: Koçibey risalesi. Izdao Ali Kemali Aksüt; Istanbul, 1939.

²¹² O tome opširnije: Filipović N., Odžakluk timari, 269. i dalje.

²¹³ U arpaluk su davani različiti državni prihodi i u različite svrhe počev od vezanja izvjesnih prihoda doživotno za jednu ličnost na ime penzije, pa do dopunskog sredstva nagrađivanja visokih državnih funkcionera. Slično arpaluku davani su državni prihodi na doživotno uživanje, često kao malikâna, raznim dvorskim miljenicima, a najčešće sultanijama. Ova druga vrsta nagrade, sinekure, nazivana je pašmakluk.

²¹⁴ Jednogodišnji državni zakup identičan s jednogodišnjim zakupima na ostalim državanim imanjima. Opširnije: kod Uzunčaršili, Osmanli tarihi III, str. 283. i dalje.

²¹⁵ Protunaknada za držanje timara. Ovaj porez iznosio je katkada jednu polovinu godišnjeg prihoda sa timara, što je znatno umanjivalo spahijin prihod i ugrožavalo njegovu egzistenciju kao spahije.

²¹⁶ Usporediti: Uzunčaršili, n.d. str. 284—285.

²¹⁷ Usporediti: Uzunčaršili, Osmanli tarihi, IV, str. 9 i dalje.

²¹⁸ Usporediti: Миллер, Мустафа-паша Балпактар, 48

2. SLABLJENJE I DEZORGANIZACIJA JANJIČARSKOG ODŽAKA

Sličnom krizom bili su zahvaćeni i ostali vojni redovi, na prvom mjestu plaćenička vojska — janjičari. Slabosti te organizacije počinju da se ispoljavaju takođe već koncem XVI stoljeća. Prve njene znakove vidimo u akciji centralne vlasti, akciji pretvaranja danka u krvi u novčanu obavezu, čime je centralna vlast željela da nađe mjesta u janjičarskoj organizaciji za sinove janjičara i drugih slojeva osmanskog društva, koji nisu imali pouzdanijeg načina da obezbijede svoju egzistenciju. Od 1582. godine u janjičarsku organizaciju primaju se djeca dvorskih spa-hija, jer nisu imala više izgleda da okušaju sreću u organizaciji svojih očeva.²¹⁹ Iste godine carigradski vatrogasci isposlovali su sebi pravo pristupa u janjičarski odžak. Podmićivanjem i drugim sredstvima stiču postepeno to pravo i drugi slojevi. Kako takvi često nisu imali nikakve veze sa vojnom službom, to su oni doprinosili da janjičarska organizacija od nekada moćne udarne sultanove snage postane, prema duhovitoj Saxovoj opasci, ustanova za zbrinjavanje (Versorgungsinstitution).²²⁰

Ogromna navala u janjičarsku organizaciju svakojakih elemenata, koji su u njoj tražili zaklon od raznih obaveza, osobito od obaveze plaćanja raznih poreza državi, uticala je na nagli brojčani porast janjičara. Početkom XVII stoljeća, u roku od 43 godine, broj janjičara je, prema Ajni Aliji,²²¹ bio skoro udvostručen: 1566. godine bilo je ukupno 48.316 plaćenika, na koje je trošeno 126,409,000 akči godišnje. Broj plaćenika 1596. godine narastao je na 81.870, a njihove plaće iznosile su 251,280.000 akči. Do 1609. godine broj janjičara je porastao na 91.209, a njihove plaće na 310,800.000.²²²

Nagli brojčani porast plaćenika osjetno je opterećivao državnu blagajnu, dok zbog aljkavosti i nediscipline janjičara nije povećao udarnu snagu toga korpusa. Kako državna blagajna, s druge strane, nije bila u stanju da na vrijeme udovoljava obavezama isplate nagrada naglo poraslom broju janjičara, oni počinju da se bune. Prva takva pobuna javila se odmah poslije smrti Sulejmana II, odnosno neposredno po stupanju na prijesto osmanskih sultana Selima II.²²³

Okolnosti da država nije bila u stanju da isplaćuje janjičarima plaće ni onda kada su se oni počeli buniti i da zbog zastoja u osvajanju tuđih zemalja janjičari nisu više mogli da utole žeđ za bogatstvom i ratnim plijenom tjerale su ih da traže druga sredstva i načine za obezbjeđenje svoje egzistencije. Tokom XVII stoljeća oni stoga masovno napuštaju svoje kasarne i traže druga, unosnija zanimanja. Zadržavajući i dalje formalno status janjičara, bez volje da se pridržavaju ranije discipline, janjičari počinju da se posvećuju zanatima i trgovini. S druge strane, cjelokupno muslimansko stanovništvo u gradovima (zanatlije i trgovci) nastoji da nominalno stekne status janjičara, u želji da se koristi njihovim privilegijama — bez želje da na sebe primi i dužnosti janjičara. Tako se postepeno skoro cjelokupno muslimansko stanovništvo

²¹⁹ Usporediti: Uzunçarşılı, Osmanlı tarihi, III, str. 274—5.

²²⁰ Sravniti: Sax, Machtverfalls, 41.

²²¹ Aynî, Ali: Kāvānîn-i Al-i Osman der hulâsa-i mezāmîn-i defter-i divân, Izd. Ahmed-Vefik-paşe; Istanbul, 1280/1864.

²²² Sravniti: Tischendorf, n.d. str. 57—102.

²²³ Usporediti: Uzunçarşılı, Osmanlı tarihi, III, str. 270—274.

u gradovima svrstava u red janjičara. U takvim uslovima gradska privreda i njeni esnafi spajaju se sa janjičarskom organizacijom i obrazuju svojevrsnu simbiozu prožetu najčešće ideologijom fanatične i krajnje reakcionarne derviške organizacije.

U kojoj je mjeri janjičarska organizacija tokom XVII stoljeća bila izrasla u svoju suprotnost, najbolje se vidi iz opisa te organizacije koju je dao francuski akademik Turnhof 1703. godine. Na svom putovanju kroz Tursku, on je te godine zapazio da su u Erzerumu skoro svi Turci bili janjičari. U samom gradu Erzerumu moglo ih je biti oko 12.000, a 50.000 u ostalim krajevima i mjestima te pokrajine. Svi su se oni, kako piše Turnhof, bavili zanatima i trgovinom i nisu primali nikakve nagrade zbog pripadnosti janjičarskoj organizaciji. Šta više, sami su janjičari ponešto davali janjičarskom agi u naknadu što im je štitio status janjičara, koji je za njih značio oslobođenje od raznih dažbina i odgovornosti redovnim organima vlasti.²²⁴

Takvo stanje u janjičarskoj organizaciji bilo je neposredno poslije svršetka tzv. velikog rata, koji je započeo pohodom Turaka na Beč 1683. i okončao se za Turke nepovoljnim karlovačkim mirom 1699. godine. Takvo stanje te organizacije pokazuje da ona već tada nije predstavljala neku ozbiljnu snagu. Stoga nije nikakvo čudo što će se ona tokom XVIII stoljeća potpuno rastrojiti i prerasti u težak balast za turske sultane. Stanje janjičarske organizacije pred tursko-ruski rat najbolja je ilustracija za to.²²⁵

3. POSTEPENO IŠČEZAVANJE STARIH POMOĆNIH VOJNIH REDOVA I PROŠIRIVANJE TVRĐAVSKIH I POGRANIČNIH VOJNIH POSADA

Opštim procesom raspadanja klasičnog vojnog sistema osmanske carevine bili su zahvaćeni i stari pomoćni i ostali vojni redovi. Nekadašnji redovi juruka, muselema, džambaza, tatara i dr. iščezavaju koncem XVI stoljeća jednim dijelom u opštoj spahijskoj masi, a drugim dijelom u redovima raje.²²⁶ Tokom druge polovine XVI i na početku XVII stoljeća, pod pritiskom turskih spahija, janjičara i provincijske administracije, gube se tragovi spahijama hrišćanima.²²⁷ Sličnu sudbinu doživljavaju akindžije, vojnuci i martolosi, koji su pretežno bili hrišćani. Ukoliko se primanjem islama nisu svrstali u nove vojne formacije, pripadnici tih redova su bili izvrgnuti degradaciji na stepen raje i tako gubili nekadašnje povlastice.²²⁸

²²⁴ Citirano prema Novakoviću, *Tursko carstvo*, 120—122.

²²⁵ Миллер, *Мысѣда-паша Баѣпактап*, 48.

²²⁶ Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, III, str. 285—286.

²²⁷ Poznato je da su Turci osvajajući naše zemlje nekim ranijim pripadnicima vlastelinskog reda, uglavnom sitnim feudalcima (krupnu vlastelu su, pretežno, u svome naletu uništili) i potomcima krupnih feudalaca, naročito u Bosni, priznali status turskih spahija. Razumije se — ukoliko su ovi pokazali želju da se uvrste u vojne redove osvajača. Usporediti o tome radove Đurdeva: *Hrišćani spahije u severnoj Srbiji u XV veku*; *Turska vlast u Crnoj Gori*; i rad Nedima Filipovića, *Pogled na osmanski feudalizam*; isto tako: *Istorija naroda Jugoslavije*, II dio.

²²⁸ Šabanović, *Vojno uređenje*.

Namjesto ranijih pomoćnih vojnih redova stvarani su novi. Oni su, npr., u Bosni svrstavani u stalne gradske posade u unutrašnjosti, ili još češće — u tvrđave na granici. Pored ranijih redova, koji su činili tvrđavske i druge posade — mustahfiza, akindžija, delija, vojnuka, javljaju se novi pod raznim nazivima, kao što su: *azapi*, *bešlije*, *farisi*, *gonulije*.²²⁹ Svi ti redovi imali su sličnu organizaciju, a za svoju službu dobivali su nagrade u novcu. Taj tip vojne organizacije, kao što smo rekli, bio se naročito razvio u Bosanskom pašaluku,²³⁰ u kome se tokom vremena razvilo i specifično uređenje Bosanske krajine u vidu povezivanja spomenutih vojnih redova u zasebne organizme pod nazivom kape-tanije.²³¹

Spomenuta vojska je bila defanzivnog karaktera. Njeni pripadnici su se starali za zaštitu unutrašnjeg reda i poretka u pograničnim vilajetima, čuvali granice u vrijeme mira i služili za pružanje otpora u slučaju iznenadnog napada spolja. Stoga je ta vojska bila nedovoljna za dugoročnu odbranu napadnutih granica.

U ostalim graničnim oblastima turske države učvršćeni su, izgleda, janjičarski garnizoni za čuvanje i odbranu važnijih uporišta. U unutrašnjosti carstva tokom XVII stoljeća pojavljivala se češće potreba za nereguliranim trupama, pomoću kojih je trebalo suzbijati hajdučiju, razna nasilja i nereda. Kada je hajdučija postala stalnom pojavom, pojavila se potreba za stalnim čuvarima, koji će biti plaćani sredstvima dobijenim oporezivanjem raje. Ti čuvari javljaju se, obično, pod nazivom *sejmeni*, ili *segbani*.²³²

Za razliku od maločas spomenutih vojnih redova, *sejmeni* su bili neka vrsta seoske i gradske milicije. To nije bila državna vojska, već plaćenici, koje su mobilisali mjesni organi vlasti uz saradnju sa najuglednijim predstavnicima osmanskog društva u provincijama — vilajet-skim ajanima. Plaćao ih je narod putem nameta koje su određivali lokalni organi vlasti.²³³

Ustanova *sejmena* bila je osobito rasprostranjena kod nas u Makedoniji.²³⁴ Sličnu službu u nekim drugim krajevima, npr. u Anadoliji, obavljali su najamnici koji su se zvali *mir-i levend*.²³⁵

Najzad, za potrebe odbrane carstva u vrijeme teških ratova, počev od druge polovine XVII stoljeća, sultani su nalagali opštu vojnu mobilizaciju cjelokupnog muslimanskog stanovništva sposobnog za nošenje oružja. Ta vojska se nazivala *nefir-i âm*²³⁶ (vojska mobilisana po sistemu opšte mobilizacije). Takva mobilizacija praktikovana je vrlo često u Bosni i Hercegovini.²³⁷

²²⁹ Isto.

²³⁰ Isto.

²³¹ Isto i Kreševljaković, Kapetanije.

²³² Primjera radi navodimo o tome podatke u DAM, sidžili br. 25, str. 31, 34, 46; br. 26, str. 21; br. 34, str. 11.

²³³ Isto.

²³⁴ Isto.

²³⁵ Usporediti: Uzunçarşılı, Osmanlı tarihi, IV, str. 317.

²³⁶ *Nefir-i âm* je termin kojim je označavana vojska koja je sakupljena putem mobilizacije muslimanskog stanovništva sposobnog za nošenje oružja (harba darba kâdir olan). Termin *nefir-i âm* upotrebljavan je i u značenju nameta (poreza) za troškove ove vojske.

4. FINANSIJSKA KRIZA U OSMANSKOM CARSTVU U XVII STOLJEĆU

Vrlo kritičnu tačku u osmanskoj državi u XVII stoljeću predstavljale su njene finansije. Njihova slabost i nestabilnost bile su izazvane opštim slabljenjem ekonomskog i društveno-političkog sistema turske države i zastojem u osvajanjima tuđih zemalja.

U vrijeme uspona osmanske države njene finansije su pokazivale znakove cvjetanja. Tada ih je karakterisala česta pojava viškova prihoda nad rashodima. Ali i pored toga, rano se pojavljuju i u turskim finansijama izvjesne pukotine, koje će pojedinim sultanima zadavati ozbiljne brige.²³⁸

U početku je centralna turska vlast svoje finansijske teškoće rješavala relativno lako, i to bilo smanjivanjem plaća vojsci, bilo, još češće, uzimanjem zajmova od imućnijih predstavnika povlašćenih slojeva osmanskog društva. Međutim, još za vrijeme Bajazida II (1481—1512), ti oblici postaju nedovoljni. Tada se javljaju slučajevi rješavanja finansijskih teškoća nametanjem zavisnim slojevima stanovništva novih izvanrednih nameta, ili povećavanjem iznosa starih.²³⁹ Tako je stvaran presedan, koji će tokom XVII stoljeća postati pravilo i imati dalekosežne negativne posljedice za položaj zavisnog stanovništva i za sam opstanak carevine. Tim presedanom koristio se čak i sultan Sulejman Veličanstveni. Neposredno pred mohačku bitku, on je nametnuo stanovništvu jedan izvanredni namet u iznosu od 15 akči po poreskoj glavi.²⁴⁰

Ti slučajevi pokazuju da ni u doba najvećeg uspona osmanske države stanje njenih finansija nije bilo u potpunom redu. Najbolju ilustraciju za to nalazimo u jednom nacrtu državnih prihoda i rashoda za godinu 973 (1565—1566), prema kome je tada trebalo da državni prihodi iznose 183,088.000 akči — u poređenju sa 189,656.000 akči rashoda, što pokazuje deficit od 6,569.000 akči.²⁴¹

Kada se imaju u vidu navedene činjenice, nije onda čudna pojava stalnog deficita u državnim finansijama u narednim godinama. Ta pojava će od konca XVI stoljeća predstavljati glavno obilježje državnih finansija Turske i jednu od najvećih teškoća sa kojima će se boriti turski sultani. U vrlo oštrom vidu deficit državnog budžeta počinje da se ispoljava za vrijeme nasljednika sultana Sulejmana II, koji nisu imali uspjeha u daljem proširivanju državnih granica.²⁴²

Zastoj u osvajanju tuđih zemalja imao je, na prvom mjestu, za posljedicu izostajanje ratnog plijena, dok su sami besplodni ratovi nemilice gutali ogromna državna sredstva. Zbog toga pojava deficita u osmanskoj državnoj blagajni postaje stalna još od vremena sultana Murata III (1574—1595).²⁴³

²³⁷ To potvrđuju turski izvori sa kraja XVII i iz XVIII stoljeća koji su sačuvani najčešće u sidžilima iz toga perioda.

²³⁸ Sa finansijskim teškoćama borili su se sultani još od vremena sultana Bajazida I (1389—1511) i Mehmeda II (1451—1481), a naročito od vremena sultana Bajazida II (1481—1511). Usporediti: Vefik, Tekâlif, I, 310—320.

²³⁹ Isto.

²⁴⁰ Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, III, str. 471.

²⁴¹ Vefik, Tekâlif, I, 319—20.

²⁴² Usporediti: Ziya, *Türkiye iktisadi tarihi*, str. 114.

²⁴³ Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, V, str. 686.

Na izvjesnu nestabilnost državnih finansija još od početka djelovala je naročito činjenica da je jedan od najvažnijih prihoda, prihod od ratnog plijena, bio u punoj zavisnosti od ratne sreće. Ratovi su gutali ogromna novčana i druga sredstva, bili oni uspješni ili ne. Ukoliko se dešavalo poslednje, katastrofa državnih finansija bila je neizbježna. Pomanjkanje ratnih uspjeha i izostanak ratnog plijena zaoštravali su odnose između centralne vlasti i povlašćenih slojeva osmanskog društva, koje se ratnim plijenom koristilo kao unosnim dopunskim sredstvom bogaćenja. Sukobi pripadnika vojnih formacija i centralne vlasti postaju zbog toga oštrij, centralna vlast počinje da slabi, a disciplina u vojsci i red u provincijama počinju da popuštaju.

Ekonomsko nazadovanje i finansijske nevolje svoje države, podsticali su nekim svojim mjerama i sami sultani. Po svojim posljedicama naročito negativno dejstvo za čitav sistem imalo je posezanje sultana u društveno-politički osnov sistema — u timarski sistem. Mnogo češće, međutim, sultani su svoje finansijske nevolje pokušavali da ublažuju prekomjernim opterećivanjem potčinjenog stanovništva novim izvanrednim nametima, ili, još češće, povećavanjem iznosa starih, odnosno pretvaranjem naturalnih dažbina i radnih usluga u novčane dažbine. Ta pojava je u porastu od početka XVII stoljeća i postaje u toku tog stoljeća pravilo. Naročito se oštro ispoljila za vrijeme tzv. kandijskog rata (1645—1669) i poslije toga rata.

Pošto ni prekomjerno opterećivanje seljaka, koji su zbog pritiska poreskih organa napuštali svoju zemlju i pružali katkada oštar otpor, nije moglo da do kraja ublaži finansijsku krizu, skala drugih sredstava za ublažavanje finansijskih teškoća u osmanskoj državi se tokom XVII stoljeća stalno povećavala. Ovamo, npr., spadaju konfiskacija dobara svrgnutih velikaša,²⁴¹ prodaja službeničkih mjesta,²⁴⁵ neprestano kvarjenje novca²⁴⁶ itd.

Nepremostive finansijske teškoće poslije poraza pod Bečom 1683. godine sultani su pokušali da ublaže prodajom državnih dobara (hasova) pod doživotne zakupe (malikana).²⁴⁷ To je učinjeno stoga što država u teškim ratnim uslovima nije imala druge mogućnosti da dođe u posjed potrebnih novčanih gotovina za kojima se osjećala hitna potreba.²⁴⁸

Davanjem svojih posjeda pod doživotne zakupe država se lišavala svih prednosti koje je imala od ranijeg načina ubiranja svojih prihoda putem jednogodišnjih zakupa (mukata). U novim uslovima su bivše mukate putem malikane davane na doživotno uživanje, pri čemu je doživotni zakupac imao pravo da malikanu proda, pokloni itd. Premda je malikana bila nenasljediva, po pravu preče kupnje na novoj licitaciji ona je mogla da ostane u jednoj porodici u nizu generacija.

²⁴¹ Vefik, Tekâlif, I, 320.

²⁴⁵ Hammer, n.d. V, str. 406. i dalje i str. 520.

²⁴⁶ O kvarenju i padanju vrijednosti novca u osmanskoj carevini od kraja XVI v. pa dalje opširnije kod Hammera, Geschichte des Osmanischen Reiches, IV, str. 193—4; V, str. 34, 57, 636—7; VI, str. 627—8; VII, str. 187, 242, 551, 597. itd.

²⁴⁷ O značenju pojma *mâlikana* i o upotrebi ovog termina u pravnoj praksi osmanske države opširnije: Sućeska, Malikâna.

²⁴⁸ Ziya, Türkiye iktisadi tarihi, 378—9.

Prodajom svojih posjeda pod doživotni zakup država je ubuduće gubila mogućnost da dobiva veće količine novca sa svojih bivših hasova. Ona se morala zadovoljiti jednim zauvijek unaprijed određenim godišnjim iznosom mukata, koji su zakupci plaćali svake godine. Da ne bi potpuno ostavila svoje granice nezaštićene i njihove čuvare neobezbijedene, ona je najveći dio iznosa od zakupa davala u vidu odžakluka (nasljednog uživanja) kao plaće čuvarima pograničnih tvrđava.²⁴⁹

U početku sistemom malikana bile su obuhvaćene samo neke mukate na državnim hasovima u istočnim provincijama osmanske države (Šam, Halep, Dijarbekir, Mardin, Malatja, Ajintap i Tokat),²⁵⁰ ali se on u kratkom periodu, pod neizdrživim pritiskom finansijskih teškoća, proširio i na čitavo maloazijsko i balkansko područje carstva. Sistem malikana postepeno je primjenjivan ne samo na državne hasove i druge oblike državnih prihoda već i na hasove namjesnika provincija i upravnika sandžaka,²⁵¹ pa čak i na neke izvanredne namete, koji su tokom XVIII stoljeća postali stalni.²⁵²

Uvidavajući štetnost te prakse, neki sultani su pokušavali da ukinu malikanu, ali u sudaru sa još većim finansijskim teškoćama morali su da odustaju od takvih namjera, pa su kasnije počeli da primjenjuju sistem malikana na ostatke ostataka svojih prihoda. Na kraju počeli su davati u malikanu i čitave provincije.²⁵³

Malikana je imala dvostruko negativne posljedice po centralnu vlast. Centralna vlast je davanjem svojih dobara u malikanu ostajala bez najnužnijih finansijskih sredstava, dok je, na drugoj strani, sistemom malikana jačao jedan društveni sloj čije su težnje i ambicije u XVIII stoljeću išle u raskorak sa težnjama centralne vlasti, tačnije — bile uperene protiv centralne vlasti.

Navedene činjenice pokazuju da je turska centralna vlast u XVIII stoljeće ušla sa vrlo uskim vlastitim ekonomskim osnovom, zbog čega će tokom toga stoljeća morati da se bori sa još većim teškoćama. One će biti još jače zaoštrene činjenicom da će se tada centralna vlast naći pred novim zadacima u odbrani svojih granica, a neće imati jačeg oslonca ni u jednoj od svojih klasičnih ustanova. To će zahtijevati od države akumulaciju sredstava u daleko većem obimu od ranijeg. Izlaz iz toga ćorsokaka država će nastaviti da traži na jednoj jedinoj strani — u daljem opterećivanju zavisnog stanovništva (raje) i muslimanske sirotinje. Tako će se čitav degenerisani osmanski sistem svom svojom težinom svaliti na leđa seljaka, koji će morati da izdržavaju, pored spahija i novih feudala (čifluk-sahibija), sve funkcionere centralne, provincijske i lokalne vlasti, počev od sudskog poslužitelja do sultana.

Tokom XVIII stoljeća, pa sve do Tanzimata (1839), svaki, i najmanji, trošak turskih organa vlasti bio je nametan stanovništvu u obliku nekog novog nameta. Kroz taj period broj izvanrednih nameta od 20, koliko ih je, po prilici, bilo u XVII stoljeću, porašće na 97, dok će njihova količina

²⁴⁹ Hammer, n.d. VII, str. 64—65.

²⁵⁰ Ziya. Isto.

²⁵¹ GHBb, sidžil, 31, str. 52—55.

²⁵² Ziya. Isto, 196.

²⁵³ Ziya, isto 223—225.

biti najčešće neodređena i stajace u punoj zavisnosti od svake konkretne situacije i nahodanju ubirača.²⁵⁴

Od nekadašnjih izvanrednih nameta i tereta (tekelif-i örfiye), koji su mogli naći svoje opravdanje u izvanrednim državnim potrebama izazvanim neodložnim zahtjevima rata, spomenuti nameti postaju stalni, a za kakve su sve besmislice uzimani, najbolje pokazuju njihovi nazivi. Pored mnogobrojnih poreza, koji su tokom XVIII stoljeća ubirani za vojne potrebe i za potrebe svih vrsta službenika, ubirana je pomoć za otplatu kamata za državne zajmove, pomoć za bakšiš (poklon) velikom veziru, porez u korist lične sultanove blagajne, porez za „zube“, čije je ubiranje motivisano time što su državni službenici za vrijeme jela kod seljaka trošili svoje zube, dok su tri nameta nosila naziv: „za vazduh“ (tayyarat).²⁵⁵

Povećavanje broja izvanrednih nameta i njihovih iznosa tokom XVII i XVIII stoljeća izazvalo je promjene u načinu izvanrednog oporezivanja. To je imalo značajan odraz na lokalnoj vlasti, pa je stoga potrebno da se na ovom mjestu detaljnije osvrnemo i na to pitanje.²⁵⁶

5. PROMJENE U NAČINU IZVANREDNOG OPOREZIVANJA U XVII I U XVIII STOLJEĆU

Promjene u načinu izvanrednog oporezivanja u osmanskoj državi datiraju iz prvih decenija XVII stoljeća. Kod nas se one mogu najbolje pratiti u Makedoniji po podacima sačuvanim u sidžilima bitoljskog kadije iz toga doba.²⁵⁷ Nastale su kao posljedica teškoća u ubiranju izvanrednih nameta, a pod uticajem opštih poremećaja u ekonomsko-društvenoj osnovici osmanskog carstva na prelazu u XVII stoljeće.

Na prve teškoće u ubiranju izvanrednih nameta u Makedoniji ukazuju sačuvani fermani iz četvrte decenije XVII stoljeća, kojima je centralna vlast naređivala ubiranje nameta pod nazivom bedel-i nezl, bedel-i mekâri, ²⁵⁸ avariz i dr. Pošto su tada bile nastale izvjesne teškoće u ubi-

²⁵⁴ Usporediti: Uzunçarşılı, Merkez, 319—323; Tarihi Rasim, III, str. 115—1165; Vefik, Tekâlif, I.

²⁵⁵ Usporediti: Col. Lamouche, Histoire de la Turquie; Paris, 1934; str. 184—185.

²⁵⁶ A. Sućeska — Promjene.

²⁵⁷ S obzirom na činjenicu da se u tim podacima odražava opšti pravac kretanja u osmanskoj državi u krajevima u kojima je ranije bio uspostavljen timarski sistem, podaci iz sidžila bitoljskog kadije imaju značaj i za praćenje krupnih linija opšteg kretanja za čitavu Anadoliju i Rumeliju. Naravno, pod uslovom da se imaju na umu izvjesne specifičnosti razvoja u pojedinim provincijama osmanskog carstva.

²⁵⁸ Izra mekâri označava tovarnu stoku koja se iznajmljivala za prenošenje stvari. Kao termin u osmanskoj državi taj izraz je upotrebljavan za oznaku jednog izvanrednog nameta koji se zvao bedel-i mekâri. To je bila obaveza raje da na ime bedela (umjesto davanja tovarne stoke) dade turskim organima izvjesnu količinu novca (DAM, sidžil, br. 3, str. 98). Ubiranje tog nameta spominje se i u kasnijim izvorima u godinama 1635—6, 1649—50, 1656—7 (DAM, sidžil, br. 5, str. 48; br. 12, str. 115; br. 15, str. 67—8).

Kako je nastao namet bedel-i mekâri, teško je nešto određenije kazati. Pretpostavljamo da se radi o nametu koji se razvio iz obaveze raje, opterećene avarizima i drugim tekalfima, da dade izvjesnu količinu tovarne stoke (konja, mula i dr.) za potrebe carske vojske kada je ova išla u rat. Tu bi se moglo

ranju tih i drugih nameta, centralna vlast je morala slati posebna upozorenja kadijama da pomogu carskim ubiračima izvanrednih nameta i da onemoguće suprotstavljanje i protivljenje različitih lica, katkada čak i spahija i čifluksahibija — realizaciji tih zadataka.

Carskim ubiračima nije polazilo lako za rukom da ubiru izvanredne namete zbog toga naročito što se već dotada bio smanjio broj raje obavezne na davanje izvanrednih nameta, odnosno što preostali dio raje na starim posjedima nije bio u stanju da ispunjava višestruko narasle obaveze.²⁵⁹ Ta pojava je nastala, opet, kao posljedica propadanja timarskog sistema u procesu čiflučenja, koje je rezultiralo promjenama u posjedovanoj strukturi na rajinskoj zemlji. Kako je već dotada jedan dio raje bio izvlašten, ili je pod pritiskom bio napustio svoju zemlju, kao posjednici rajinske zemlje otada se pojavljuju čifluk-sahibije, koji su poticali obično iz redova vojničkih staleža (spahija, janjičara, carskih spahija). Izvlašćivanje raje u Makedoniji teklo je na više načina, a naročito je bilo oštro izraženo na carskim i drugim hasovima. Zbog pritiska upravnika hasova,²⁶⁰ raja je napuštala svoje posjede i selila se na posjede drugih feudalaca, ostavljajući svoje baštine i čifluke upražnjene. Time je razarana ranija poreska osnovica za razrezivanje izvanrednih nameta i smanjivan broj avariskih kuća, koje su bile obavezne da plaćaju izvanredne namete. Tako je bilo onemogućeno utjerivanje izvanrednih nameta na stari način.

Pritisnuta finansijskim i drugim nevoljama, centrala vlast je u novonastaloj situaciji morala intervenisati. Glavna intervencija se ispoljavala u njenom nastojanju da obuhvati porezima sva ona lica koja su se na bilo koji način našla u posjedu rajinske zemlje, bez obzira kojim su društvenim slojevima pripadala. Izvanredne namete je trebalo otada da daju i spahije, janjičari i drugi, ukoliko su držali rajinsku zemlju.²⁶¹

raditi o obavezi raje da daje tovarnu stoku za prenos sumpora, šalitre, od rudnika do barutana, kao i o obavezi raje da daje tovarnu stoku za prenos topova, municije, hrane za vojsku i dr. u vrijeme ratova. (Usporediti: DAM, sidžili br. 13, str. 143; br. 14, str. 144; broj 18, str. 76, 81, 109; broj 19, str. 40, 75).

²⁵⁹ Usporediti podatke u sidžilima bitoljskog kadije iz četvrte i pete decenije XVII stoljeća.

²⁶⁰ Još u XVI stoljeću bunila se raja na hasovima u Makedoniji zbog nasilja upravnika hasova (usporediti: Istorija naroda Jugoslavije, II, str. 575—7 i 579—80). U XVII stoljeću su bili još češći slučajevi da raja, pritisnuta nasiljima upravnika hasova, osobito sa hasa velikog vezira, napušta hasove i bježi na sve strane. To se vidi iz nekoliko naredaba centralne vlasti kojima se nalaže kadijama i drugim organima lokalne vlasti da silom povrate sa hasova odbjegli raju, bez obzira koliki je rok prošao od njenog bježanja. (Primjera radi: DAM, sidžil br. 13.). O nasiljima spahija i bježanju raje sa njihovih imanja primjera radi usporediti jednu bilješku u sidžilu bitoljskog kadije iz 1647. godine (DAM, sidžil br. 11, str. 3).

²⁶¹ U tom cilju tokom XVII stoljeća izdato je više carskih naredaba. Jedna od njih datira iz 1640. godine, a bila je upućena ubiraču izvanrednih nameta u Solunskom, Tirhalskom i Paša-sandžaku Rumelije, s upozorenjem da avariz uzima od onih lica koja drže čifluk, odnosno rajinsku zemlju. Iz te se naredbe vidi da se radi o licima koja su pripadala višim društvenim slojevima (zi kudret) a koja su se našla u posjedu rajinske zemlje (DAM, sidžil br. 8, str. 100). Da je centralna vlast ostala pri istom shvatanju i kasnije, vidi se iz nekoliko carskih naredaba iz druge polovine XVII stoljeća, koje su izdate na pritužbu raje protiv posjednika čifluka koji su izbjegavali

Izgleda, međutim, da su opet svi ti nameti padali na leđa neposrednih proizvođača — čifčija, dok su samo tamo gdje njih nije bilo direktni poreski obveznici bili posjednici rajinske zemlje. Da je teret izvanrednog oporezivanja stvarno padao i na takve posjede, svjedoče u sidžilima sačuvani podaci,²⁰² kao i činjenica da su se neke čifluk-sahibije, u želji da za sebe zadrže veći dio seljakovog viška rada, katkada odupirali prekomjernom opterećivanju svoje raje ili nastojali da dio tereta sa svoje raje prebace na druge.²⁰³ Mislimo da su te okolnosti odlučno djelovale na pojavu interesa povlaštenih slojeva osmanskog društva u provincijama da uzmu učešća u novom načinu razrezivanja i ubiranja izvanrednih nameta putem vilajetskih ajana.

Teškoće u razrezivanju i ubiranju izvanrednih nameta su tokom XVII stoljeća bile u stalnom porastu. One su se osobito zaoštrile u vrijeme kandijskog rata. Taj rat je, kao što je ranije istaknuto, neizmjereno iscrpljivao sredstva državne blagajne, pa je centralna vlast nastojala da ublaži deficit u svom budžetu daljim povećavanjem izvanrednih tereta i zahtjevima da raja i ostali poreski obveznici ispunjavaju svoje oba-

da ispune svoje obaveze i nastojali da ih svale na raju. Tako se 1679. godine potužio Porti stanovništvo bitoljskog kadiluka na nekog Derviškadića Mehmeda i njegove sestrice, koji su rastjerali raju iz nekoliko sela i prigrabili njihovu zemlju, da neće da plaćaju dio tekalifa koji otpada na njih, već to svaljuju na raju, koja to ne može da izdrži. Fermanom je bilo naređeno da tekalife moraju da plaćaju oni koji se nalaze u posjedu zemlje (DAM, sidžil, br. 24, str. 42). Na sličan način žalila se raja bitoljskog kadiluka na gradsku (hrišćansku i muslimansku) raju, koja se oslanjala na moćne (zi kudret), kao i posjednike čifluka, da ne žele da ispune obavezu izvanrednog nameta mubaje'a, već je svaljuju na ostalu raju. Fermanom iz 1691. godine, u kome se navodi ovaj slučaj, naređeno je da se teret rasporedi na sve one koji drže mulk-zemlju i čifluke (DAM, sidžil, br. 29, str. 31). Najzad, interesantno je navesti jedan ferman u kome se izričito naređuje da obavezu tekalifa moraju da ispunjavaju i spahije i janjičari koji drže rajinsku zemlju (DAM, sidžil, br. 28, str. 76).

Citirani podaci navedeni su zato da se ukaže na promjene u načinu izvanrednog oporezivanja, kao i zato da se vidi koliko su predstavnici feudalne klase nastojali da izigraju te obaveze, svaljujući ih na raju, koja je zbog toga morala da napušta svoja imanja i da bježi pod okrilje drugih feudalaca, svrstavajući se u redove čifčija.

Treba, najzad, naglasiti još i činjenicu da centralna vlast nije bila uvijek dosljedna u sprovođenju te mjere, što se vidi po tome što se praksa prebacivanja tereta pojavljuje kroz čitavo XVII stoljeće, a naročito po tome što su u ratno doba oslobođani od tekalifa pripadnici vojne organizacije. U tom pogledu karakteristična je jedna naredba (ferman) iz 1691. godine kojom je bilo naloženo kadijama Rumelije i janjičarskim serdarima da popišu janjičare u gradovima i selima i da ih pošalju na front u Zemun, te da one koje nađu kod kuće i koji se odazovu ovoj zapovijedi ne opterećuju tekalifima. Nasuprot tome, one koje ne nađu kod kuće a imaju dirluke (misli se na feudalne posjede, ili državne plate) — da optereće tekalifima isto kao i raju (DAM, sidžil br. 27, str. 44).

²⁰² Primjera radi upućujemo na podatke u sidžilima bitoljskog kadije br. 19, str. 57, 60; br. 28, str. 38, 40; br. 55, str. 22.

²⁰³ Isto.

veze u novcu ili naturi umjesto da čine radne usluge.²⁶⁴ Tako su za vrijeme kandijskog rata svake godine (ranije je to bilo samo svake pete godine) ubirani izvanredni nameti, poglavito u ranija četiri osnovna vida: avâriz, nûzûl, sûrsat i iştirâ.²⁶⁵ Pošto su najčešće ubirani u novcu u vidu tzv. bedela (bedel-i i avâriz, bedel-i nezl, bedel-i sûrsat, pa čak katkada i bedel-i iştirâ), oni su dvostruko pogađali poreske obveznike, na prvom mjestu raju.

U uslovima ionako povećanih tereta osiromašeni seljaci nisu mogli proizvoditi toliko dobara koliko je od njih traženo, a pošto su obaveze morali podmirivati u novcu, koga nisu dovoljno imali, seljaci su morali da se zadužuju kod seoskih i gradskih zelenaa, vrlo često vakufima.²⁶⁶ Uzimajući zajam pod vrlo nepovoljnim uslovima,²⁶⁷ seljaci su padali u mreže zelenaa. Pritisnuti od strane ubirača izvanrednih nameta i grabljivih zelenaa, koji su im katkada palili kuće i uništavali ostali imetak,²⁶⁸ seljaci su u očaju napuštali svoje posjede, pokušavajući da nađu povoljnije uslove za svoju голу egzistenciju na drugoj strani, vrlo često u vrlo udaljenim krajevima.²⁶⁹

²⁶⁴ U XVII stoljeću postalo je skoro pravilo da se uzimaju bedeli za sve oblike izvanrednih nameta, ali se katkada pojavljuju i izuzeci. Tako, npr., katkada srećemo pojavu da se umjesto bedel-i avariza, na ime avariza, stanovništvo opterećuje obavezom da prenosi šalitru u carsku barutanu u Solunu (DAM, sidžil br. 19, str. 84; sidžil br. 26, str. 35). Dok je to u pogledu avariza bio rjeđi slučaj, u pogledu ostalih izvanrednih nameta se to češće dešavalo, osobito prilikom ubiranja nameta sûrsat i nezl (u slučaju ovog posljednjeg mjesto novca katkada su uzimana kola sa teglećom marvom); primjera radi usporediti: DAM, sidžil br. 21, str. 58; sidžil 18, str. 30; sidžil 23, str. 78. i 80, 84, 85).

²⁶⁵ Pored tih klasičnih nameta, u drugoj polovini XVII stoljeća praktikovani su katkada i novi nameti, kao što je namet za izdržavanje sejmena i vojnika iz grupe nefir-i âm (DAM, sidžil br. 25, str. 31, 64; br. 26, str. 21, 25; br. 34, str. 11; br. 38, str. 74; br. 18, str. 74; br. 26, str. 39).

²⁶⁶ Primjera radi: DAM, sidžil br. 10, str. 12, 43; sidžil 11, str. 11; sidžil 12, str. 40; sidžil 15, str. 2, 19; sidžil 18, str. 15; sidžil 18, str. 50; sidžil 19, str. 22, 26; sidžil 21, str. 25.

²⁶⁷ Pored visokih kamata, za te zajmove je bio, obično, kratak rok (po nekoliko mjeseci) i, što je najgore, rok je obično dospijevao za seljake u najnezgodnije vrijeme (Đurdevdan). Pošto je zajam redovno bio praćen i jamstvima, najčešće jamstvom imetkom (kefil bil-mal), to je moralo dolaziti do izvršenja kao posljedice neisplaćivanja dugova na vrijeme (o oblicima jamstva za dugove i pravnim posljedicama toga jamstva u osmanskoj državi vidjeti: Sućeska A., Vakufski krediti u Sarajevu u svjetlu sidžila sarajevskog kadije iz 1565/6, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu II; Sarajevo, 1954).

²⁶⁸ Pored ranije navedenih podataka, vidjeti još: DAM, sidžil br. 8, str. 109; sidžil 10, str. 28; sidžil 12, str. 72; sidžil 15, str. 27; sidžil 17, str. 12; sidžil 13; sidžil 18, str. 48; sidžil 15; sidžil 20, str. 39; sidžil 21, str. 28; sidžil 23; sidžil 26, str. 33.

²⁶⁹ Kao pod 268.

Napominjemo da su turski organi vlasti poduzimali, barem u početku izvjesne mjere za omogućavanje uslova povratka odbjeglij raji. Tako je, npr. odgađano plaćanje tekalifa, plaćanje prispjelih dugova zajedno sa kamatama itd. U takvim slučajevima obično je praktikovan rok od jedne do tri godine. Naravno, te mjere su mogle pokazivati samo privremene rezultate, jer se njima nisu ublažavali opšti uslovi oporezivanja, koji su se, idući dalje prema XVIII stoljeću, stalno pogoršavali.

Uslijed opisanog razvoja izvanrednog oporezivanja, započeti proces čiflučenja u Makedoniji dobio je novu dimenziju, nov, još jači, podsticaj. Seoski posjedi su mahom ostajali pusti i kao takvi podesni da ih zahvate spahije ili zelenaši.²⁷⁰ To je još više produbljivalo krizu u sistemu ubiranja izvanrednih nameta. Broj poznatih avariskih kuća se stalno smanjivao, jer se raja i dalje raseljavala, a centralna vlast je i dalje nastavljala da traži ispunjavanje izvanrednih nameta. Pošto se zbog toga broj stanovništva, u odnosu na stanje u ranijim defterima, smanjivao, to se izgrađivala postepeno nova praksa opterećivanja, po kojoj su izvanredni nameti raspoređivani tako što su tereti koji su padali na raseljenje seljake (girihte) svaljivani na preostali dio stanovništva, a sam raspored među prisutnim vršen je po kategorizaciji poreskih obveznika na imućnije, srednje imućne i siromašne.²⁷¹ To je još više izazvalo potrebu učešća svih zainteresovanih faktora putem suda (kadije) i vilajetskih ajana u razrezivanju i ubiranju tih nameta.

Najzad, u drugoj polovini XVII stoljeća za neke izvanredne namete (sürsat i ištira) proširena je bila poreska osnovica. Dok je ranije poresku osnovicu za sve izvanredne namete činila rajinska zemlja, sada se ona za spomenuta dva nameta proširuje i na zemlje lica koja su bila muaf (oslobođena od obaveze izvanrednih nameta).²⁷²

Uporedo s opisanim opštim promjenama u sistemu izvanrednog oporezivanja nametima tekâlif-i örfiye tokom XVII stoljeća se pojavljuju i razvija praksa da izvanrednom oporezivanju pristupaju i organi provincijske i lokalne vlasti. Tu praksu počeli su prvo namjesnici provincija (begelerbegovi) i upravnici sandžaka (sandžak-begovi). Nemajući mogućnosti da zadovolje svoje narasle potrebe za novcem na drugoj strani, oni lično, ili još češće putem svojih ličnih funkcionera (vojvoda, muteselima, subaša),²⁷³ počinju da utiru put šarolikoj praksi novih oblika izrabljivanja siromašnih, proizvođačkih slojeva stanovništva.

²⁷⁰ Kao zelenaši se pojavljuju i mutevelije vakufa i izvjesni slojevi gradskog stanovništva, među kojima i izvjestan broj visoke uleme (kadije, muftije, i dr.).

²⁷¹ Ova pojava je evidentna u tevz'i defterima (poreske knjige) koji se nalaze u sidžilima bitoljskog kadije iz druge polovine XVII stoljeća.

²⁷² Ovdje se, svakako, misli na one kategorije lica koja su pobrojana u bilješci br. 166, tj. na kategorije lica koja su bila oslobođena (muâf) zbog vršenja određenih službi. Svakako se ne misli na razne slojeve feudalne klase, jer su oni već po svom opložaju bili principijelno oslobođeni, a ako su se našli u posjedu rajinske zemlje kao čifluka, onda je samo ta zemlja bila opterećena. Što se tiče ispunjavanja nameta sürsat i ištira, izgleda da oni od druge polovine XVII stoljeća već u potpunosti pogađaju sva lica koja su bila muâf (DAM, sidžil br. 15, str. 64, 67; broj 19, str. 52, 75; broj 20, str. 37; broj 21, str. 58; broj 23, str. 27, 40). Međutim, izgleda da stvar tako ne stoji sa drugim nametima, jer prema jednoj carskoj naredbi iz 1796. godine, koja je izdata na pritužbu nekoliko vojnika iz bitoljskog kadiluka, vojnuci su bili i dalje oslobođeni (muaf), ali samo za svoje baštine (njihove su baštine bile oslobođene). Međutim, ukoliko su oni držali i druge zemlje (rajinsku zemlju), onda su morali na tu zemlju da daju odgovarajuće namete (tekalife, DAM, sidžil br. 72).

²⁷³ DAM, sidžil, br. 4, str. 26.

U periodu uspostavljanja i učvršćivanja timarskog sistema namješnici provincija i sandžaka kao najviši vojno-upravni funkcioneri u provincijama nagrađivani su krupnim feudima (hasovi).²⁷⁴ Uz to sandžak-begovi i beglerbegovi, u tzv. paša-sandžacima, imali su pravo da ubiru jedan dio (obično jednu polovinu) tzv. baduhava-dažbina²⁷⁵ od raje koja je bila naseljena na neslobodnim (serbestsiz) timarima.²⁷⁶ Do potkraj XVI stoljeća količina prihoda iz ta dva izvora, sa dijelom ratnog plijena,²⁷⁷ bila je dovoljna za podmirivanje njihovih potreba. U svakom slučaju, ti funkcioneri su, izgleda, morali da se tada zadovolje spomenutim prihodima.

Na prelazu u XVII stoljeće stanje se, međutim, počinje da mijenja. Raniji prihodi postaju nedovoljni za podmirivanje rastućih potreba visokih provincijskih funkcionera. Opseg njihovih hasova je, izgleda, tokom vremena sužavan,²⁷⁸ dok su njihove materijalne potrebe rasle, jer su morali da se u XVII stojeću okružuju većom oružanom pratnjom (halk) u cilju pojačanja ugrožene lične bezbjednosti i suzbijanja nereda u provincijama.²⁷⁹

I ranije su spomenuti funkcioneri, naročito u ratno doba, morali da imaju jaku oružanu pratnju. Kao i ostali uživaoci feuda, oni su bili dužni da opreme određen broj oklopnika (džebelija) i da ih sa sobom vode u rat.²⁸⁰ Ali pošto su oni tada imali pod svojom komandom spahijsku konjicu sa svog vojno-upravnog područja, pomoćne odrede i janjičare, oni nisu imali potrebe da povećavaju svoju pratnju. Tim prije što je tada u provincijama osmanskog carstva vladala znatna stabilnost i vladao relativni mir.

Zbog slabljenja spahijske organizacije i neposlušnosti janjičara, a naročito zbog pobuna, hajdučije i razbojništva u provincijama, provincijski funkcioneri mogli su da nađu jedini oslonac u jačoj ličnoj oružanoj pratnji, pa su morali da se pobrinu i za sredstva za izdržavanje te pratnje. Na to su oni bili ponukani još i silnom gramzivošću pripadnika svoje pratnje, koja je rasla proporcionalno s porastom unutrašnje anarhije u provincijama i padanjem autoriteta centralne vlasti. Najzad, na porast njihovih potreba za novcem uticala je i činjenica da su u XVII stoljeću morali da kupuju svoje položaje i da za to daju bogate poklone velikom veziru u vidu tzv. džaze (poklon).²⁸¹

²⁷⁴ Uzunçarşılı, Merkez, 203; Hadžibegić, Rasprava Ali čauša, 174. i 184.

²⁷⁵ O pojmu dažbina baduhava i njihovim oblicima vidjeti kod Hadžibegića, Kanunnama Sulejmana Zakonodavca, 345—346.

²⁷⁶ Usporediti: Sućeska, Mjesto muteselima, 295—297.

²⁷⁷ O važnosti ratnog plijena i o učešću ratnika u diobi toga plijena vidjeti: Hammer, Geschichte des Osmanischen Reiches, I, 678. O principima podjele ratnog plijena po odredbama šerijata sravniti: Tornauw Nikolaus, Das Moslemische Recht; Leipzig, 1855; 41—53.

²⁷⁸ Do sužavanja tih hasova sigurno je dolazilo i stoga što su njihovi posjednici mulkiziranjem pretvarali jedan dio dobara u vakufe.

²⁷⁹ Usporediti: Uzunçarşılı, Osmanlı tarihi III, 2 kısım (Ankara 1954), 292.

²⁸⁰ Hadžibegić, n.d. 177.

²⁸¹ Uzunçarşılı, Merkez, 157, 164—5, 202, 258.

To su bili glavni razlozi koji su uslovlili porast materijalnih potreba najviših vojno-upravnih funkcionera u provincijama, koje nije bilo moguće podmirivati samo prihodima sa hasova ni pod uslovom da je visina tih prihoda i njihova kupovna moć odgovarala ranijem stanju, što nije bio slučaj. Oni, dalje, nisu mogli računati sa nekim ozbiljnijim dotacijama od strane centralne vlasti, jer se i ona u XVII stoljeću gušila u stalnim finansijskim nevoljama, premda je katkada pomagala nekim funkcionerima. Ona im je pritala u pomoć prenoseći na njih u nekim krajevima pravo uživanja nekih svojih dobara u vidu tzv. arpaluka. Takvu pojavu zapažamo u XVII stoljeću kod nas u Hercegovini,²⁸² kao i u nekim drugim oblastima.²⁸³

Primjena spomenutog dopunskog sredstva nagrađivanja organa provincijske vlasti bila je ograničena, zbog čega su oni morali da traže izlaz na drugoj strani. Kao i centralna vlast, oni u početku počinju posezati u timarsku organizaciju, prodajući timarske berate neovlaštenim licima, otimajući timare od njihovih legitimnih uživalaca u cilju poklanjaja tih timara pripadnicima svoje pratnje.²⁸⁴ Pošto je i to sredstvo bilo nedovoljno, opet po ugledu na centralnu vlast, oni počinju da rješavaju svoje materijalne potrebe nametanjem izvanrednih nameta poreškim obveznicima u svoju korist.

Praksa toga nametanja javlja se u različitim formama i odvija se dugo u okvirima zloupotrebe vlasti. Prvi njen vid ispoljava se u tome što su organi lokalne uprave (kao lični službenici najviših provincijskih funkcionera), kao i organi najviše provincijske vlasti, protivzakonito odlazili seljacima i kod njih besplatno noćivali, uzimali od njih besplatno hranu za sebe i za svoju pratnju (mufta ve meccanen yem ve yiyecek).²⁸⁵ Ta praksa se zapaža manje-više u svim našim zemljama pod turskom vlašću, a vremenski se proteže kroz čitavo XVII i XVIII stoljeće.²⁸⁶ Iz pritužbi raje i ostale sirotinje sultanu na spomenute zloupotrebe može se uočiti interesantna činjenica da organi (kadije, vojvode, muteselimi, subaše i dr.) koji su činili te zloupotrebe motivišu svoje postupke potrebom vršenja inspekcije u određenom mjestu (devir nam-ile, teftiş nam-ile).²⁸⁷ Iz nekih žalbi se, dalje, vidi da se spomenuti funkcioneri nisu zadovoljavali samo besplatnim uzimanjem hrane i prenoćišta nego su vršili i druge, mnogo teže zloupotrebe: uzimali od seljaka besplatno

²⁸² O kakvim se tu prihodima radi, vidjeti: Sućeska, Mjesto muteselima, 307.

²⁸³ Srvaniti: Istorija naroda Jugoslavije, II, 547. Primjera radi navodimo da su u Rumeliji često davani u arapluk Solunski i Ohridski sandžak, čiji su sandžak-begovi u tim mjestima postavljali svoje muteselime (DAM, sidžili bitoljskog kadije iz XVII stoljeća).

²⁸⁴ O tome vidjeti: Filipović, Odžakluk timari, 270. i dalje. Uzunçarşılı, Osmanlı tarihi III, 2 kisim, 292. i dalje.

²⁸⁵ Primjera radi navodimo: DAM, sidžil, br. 4, str. 26; broj 10, str. 24; broj 11, str. 2; KAS, ser. b. br. 492, dok. 173, 175. i dr.; Makarska, Acta turcica II, III/97, 128, 182, 187. i dr.

²⁸⁶ Tu praksu možemo da pratimo kako po sidžilima bitoljskog kadije, tako isto po sačuvanim sidžilima iz pojedinih kadiluka Bosanskog pašaluka.

²⁸⁷ DAM, sidžil br. 21, str. 28.

živad, stoku i novac.²⁸⁸ Novac su, izgleda, najčešće uzimali za svoje gospodare, sandžak-begove i belgerbegove.

Za te poslove oni su našli i određene naslove koji su u dokumentima zabilježeni pod različitim nazivima, kao što su *cerime nam-ile*,²⁸⁹ *devir*,²⁹⁰ *kaften baha*,²⁹¹ *selamiye*,²⁹² *zahire baha*,²⁹³ *nâl baha*,²⁹⁴ *konak akçe*,²⁹⁵ *bayrak akçe*,²⁹⁶ *oşru diyet*,²⁹⁷ *kapu harci*.²⁹⁸ U nekim našim zemljama, kao npr. u Hercegovini i u župi Poljica koja je uživala izvjesnu autonomiju,²⁹⁹ neki od tih izvanrednih nameta spominje se pod nazivom *poklon*,³⁰⁰ odnosno *peşkeş* i *yemeklik*.³⁰¹

Iako je praksa ubiranja izvanrednih nameta u korist provincijskih organa vlasti smatrana na početku protivzakonitom, ona se ustaljivala već od svoje pojave. Na našem području nju je najlakše pratiti opet u Makedoniji, jer je našla svoj izraz u spomenutim sidžilima bitoljskog kadije iz XVII stoljeća.

Najstariji podatak o ubiranju nameta za tamošnje sandžak-begove i beglebergove pod nazivima *devir*, *selamiye*, *kaftan baha*, *oşrû diyet* i *cerime* potiče iz 1630. godine. To je spomenuto u jednom fermanu kojim je bilo zabranjeno beglerbegovim ljudima i sandžak-begovim muteselimima, kadijama i naibima, da suprotno šerijatu i carskom zakonu zalaze u sela, besplatno konače i jedu, uzimaju besplatno maslo, sir, stoku, živad i dr., kao i novac pod spomenutim nazivima.³⁰²

²⁸⁸ Primjera radi navodimo: DAM, sidžil br. 4, str. 26 i br. 12 str. 61; KAS, navedeni dokumenti kao i DAM, sidžil br. 21, str. 28.

²⁸⁹ Na ime doprinosa od globa.

²⁹⁰ *Devir* doslovce znači: „okretaj, promjena, trajanje službe nekog funkcionera, inspekcija i dr.“. Kao termin koji je nastajao u uslovima zloupotreba od strane turskih organa vlasti, on se, izgleda, razvio iz pojma inspekcije (*devir nam-ile*), pa bi u tom smislu značio doprinos stanovništva namjesniku za inspekciju.

²⁹¹ Doprinos namjesniku za odjeću.

²⁹² Doprinos namjesniku na ime njegovog dočeka.

²⁹³ Doprinos namjesniku za hranu.

²⁹⁴ Doprinos namjesniku za obuću.

²⁹⁵ Doprinos namjesniku za putne troškove.

²⁹⁶ Doprinos namjesniku za troškove mobilizacije vojske.

²⁹⁷ Desetina na plaćenu krvarinu.

²⁹⁸ Doprinos na ime troškova za održavanje namjesnikovog dvora.

²⁹⁹ Osnovicu te autonomije činilo je to što su Poljica od početka bila carski has. Osim toga, Poljičani su bili slobodni seljaci filurdžije i imali izvjesne radne obaveze prema Turcima, konkretno rad u solanama. Kao filurdžije, oni su plaćali porez odsjekom, tj. njihova su davanja bila svedena samo na jednu obavezu u koju su odsjekom bile unesene čak i takse i globe za prestupe *cürüm-u cinayet*. Poljičanima su Turci ostavili potpunu unutrašnju samoupravu, koja se organizaciono ispoljavala u postojanju posebnih njihovih organa vlasti. O obimu te samouprave, kao i obavezama Poljičana, vidjeti radove: Handžić, Bosanske solane u XVI i XVII v. i: Pivčević, Poljica, SRĐ VI. Dubrovnik, 1907.

³⁰⁰ KAS, 494/441, 181; 493/12; 492/42; 43, 45, 49, 148. Makarska, Acta turcica II, III/299, 311, 315, 323, 331, 335, 341, 345, 430, 115, 117, 160.

³⁰¹ Izgleda da se namet *jemekluk* razvio iz *peşkeša*, tj. nakon ustaljivanja običaja davanja *peşkeša*, zbog čega ta dva pojma kasnije postaju sinonimi (KAS, III/42, 43, 45). Sam izraz *jemekluk*, s druge strane, označava, bar pojmovno, isti sadržaj kao i izraz *zahire baha*, jer znači doprinos za hranu funkcioneru kome je bio namijenjen.

³⁰² DAM, sidžil 4, str. 26.

Premda se spomenutom carskom naredbom najstrožije zabranjuje ubiranje spomenutih dažbina i vršenje drugih zloupotreba, to ni kasnije ne prestaje, već se još više učvršćuje.³⁰³

O ubiranju spomenutih dažbina u drugim našim zemljama raspoložemo nešto manjim brojem podataka. Njega na prvom mjestu potvrđuje jedan opšti ferman iz 1704. godine, kojim je bilo zabranjeno ubiranje izvanrednih nameta na čitavom području carstva u korist najviših provincijskih funkcionera, a ti nameti su dotle već bili postali, tako reći, klasični.³⁰⁴ O konkretnom ubiranju nekih izvanrednih nameta, kao npr. nameta zahire baha, kaftan baha, ösrü diyet, saliyane, şayka bedeli i dr.³⁰⁵ u Bosanskom pašaluku svjedoče podaci u sačuvanim turskim izvorima iz druge polovine XVII stoljeća, koji se nalaze u zbirkama turskih dokumenata u Orijentalnom institutu i Gazi-Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu, Orijentalnoj zbirci JAZU u Zagrebu, u arhivima franjevačkih samostana u Makarskoj, Fojnici i Sutjesci, kao i u Kaptolskom arhivu u Splitu. O ubiranju nameta zahire baha u korist bosanskog vezira pripovijeda nam u svom Putopisu i Evlija Čelebija koji je i sam vršio taj posao 1660. godine u banjalučkom kraju.³⁰⁶

O ubiranju spomenutih dažbina u Srbiji u XVII stoljeću nemamo direktnih podataka, ali i pored toga može se sa sigurnošću tvrditi da su oni bili tada i tu u primjeni. To zaključujemo na osnovu spomenutog fermana iz 1704. godine, kao i na osnovu prikaza prihoda smederevskog sandžak-bega u Putopisu Evlije Čelebije. Ističući da je has smederevskog sandžak-bega u drugoj polovini XVII stoljeća donosio svom uživaocu 540.000 akči, Čelebija piše da smederevski sandžak-beg uz to „po pravdi” ubire još sedamnaest hiljada groša.³⁰⁷ Očigledno je da je taj novac ubiran od Srba kao izvanredni namet pod raznim nazivima.

Premda je centralna vlast izdavala u početku naredbe da se prestanu ubirati spomenuti nameti,³⁰⁸ smatrajući ih protiv zakonitim (tekâlif-i şâkka), oni su postepeno sticali „pravo građanstva”. To je bilo moguće i zbog toga što je centralna vlast u drugoj polovini XVII sto-

³⁰³ DAM, sidžil 31, str. 44; Ziya, Türkiye iktisadi tarihi, 167; Kadić, Hronika V, str. 112.

³⁰⁴ Isto.

³⁰⁵ Termin *salijana* pojavio se, čini nam se, tek kasnije, negdje potkraj XVII stoljeća. U našim sidžilima spominje se u sidžilu jajačkog kadije sa kraja XVII stoljeća (OIS, sidžil br. 10). Namet *şayka bedeli* je kupljen u Bosni krajem prve polovine XVII stoljeća. Pošto je to bila novotarija i pošto je namet bio težak, muslimani seljaci nisu se mirili sa njegovim ubiranjem, već su se čak i silom odupirali njegovom ubiranju (usporediti: Istorija naroda Jugoslavije, II, 556). Protiv ubiranja tog nameta na posjedima franjevačkih manastira Fojnica, Kreševo i Sutjeska protestovali su u više navrata fratri spomenutih manastira. Kako se ti protesti ponavljaju kroz čitavu petu deceniju XVII stoljeća, počev od 1639. godine, zaključujemo da ubiranje spomenutog nameta nije prekidano (Fojnica, Acta turcica: II/227, 243, 246, 248, 252, 266, 271, 278, 295, III/479, 498).

³⁰⁶ Evlija Čelebija, Putopis, 239.

³⁰⁷ Isto, 91.

³⁰⁸ DAM, sidžil 4, str. 26. Slične zabrane čine sultani i u fermanima koje šalju kadijama nadležnim za područje Poljica (KAS, Acta turcica).

ljeća zatvarala oči pred tom praksom i reagovala samo u izuzetnim slučajevima. Obično samo onda kada su se na te terete žalili oni koji su bili, u principu, oslobođeni svih izvanrednih nameta.³⁰⁰ Centralna vlast je ozbiljnije reagovala i u slučajevima kada je ubiranje tih nameta bilo praćeno nasiljima ubirača, koja su izazivala otvoren revolt opterećenog stanovništva, osobito muslimana.³¹⁰ Znači, centralna vlast nije bila sklona radikalnijim zahvatima, što se objašnjava njenom slabošću i uvjerenjem da je ustavljanje te prakse, iako je bila protivzakonita, opravdano. Time se može objasniti stav centralne vlasti koji dolazi do izražaja u nekim fermanima kojima se ubiranje spomenutih nameta osuđuje samo u slučajevima kada su ubirani od lica mauf.³¹¹

U stavovima centralne vlasti osjeća se u stvari izvjesna nedosljednost i kolebanje čak do početka XVIII stoljeća. Najbolji izraz toga kolebanja predstavlja sultanova naredba iz 1704. godine o zabrani ubiranja izvanrednih nameta u korist organa provincijske vlasti.³¹²

Djeystvo te i sličnih naredbi bilo je, međutim, slabo, jer njima nije bilo moguće tada izmijeniti uslove koji su izazivali opisane posljedice. A ti uslovi su se stalno pogoršavali i tjerali provincijske funkcionere da ne prekidaju praksu određivanja nameta u svoju korist. Da je to tako bilo, najbolje se vidi iz činjenice koja pokazuje da su ti nameti ubirani u punom svom obimu pet godina kasnije na način prema kome se može zaključiti da njihovo ubiranje nije uopšte prekidano. Jedan takav slučaj zabilježen je u sidžilu bitoljskog kadije iz 1710. godine u vidu deftera za razrezivanje tih nameta (tevzi defter), kojim je tada bio razrezan namet zahire baha za rumelijskog beglerbega.³¹³

Ta je bilješka intesantna iz više razloga. Iz nje se, prvo, vidi do kog se stepena bio razvio tada sistem izvanrednog oporezivanja nametima tekâlif-i şâkka, način na koji je to razrezivanje vršeno, u čiju se korist i pod kojim nazivima nameti ubirani, po kakvom su kriteriju razrezivani i koliki je, po prilici, bio njihov iznos. Pošto ćemo o tim detaljima govoriti na drugom mjestu ostaje još da istaknemo da se na osnovu spomenutog deftera mogu izvući dragocjeni podaci o primjeni oporezivanja nametima takâlif-i şâkka u Makedoniji ranije i u vrijeme kada je defter o razrezu zaveden u sidžil. O već ustaljenom načinu ovog oporezivanja zaključujemo po tome što je u defteru rečeno da se nameti razrezuju na već uobičajeni način (adet-i kadimeleri).

Opisani slučaj predstavlja još jedan dokaz da naponi centralne vlasti u suzbijanju prakse zavođenja novih nameta nisu imali nikakvog ozbiljnijeg djeystva. Te akcije su bile u stvari unaprijed osuđene na neuspjeh, jer su prilike unutrašnjeg razvoja carstva još u XVII, a naročito u XVIII, stoljeću stalno izazivale potrebu iznalažanja novih rje-

³⁰⁰ DAM, idžil 4, str. 126; br. 18, str. 80. i 24. str. 29; broj 12, str. 61; br. 13; str. 60. i 23, str. 96, 80, 28, str. 23; KAS 497/5.

³¹⁰ Isto.

³¹¹ DAM, sidžili: 18, str. 80. i 24, str. 29, 12, str. 61, 15, str. 60, 23, str. 76, 80.

³¹² DAM, sidžil br. 31, str. 44; Ziya M., Türkiye iktisadi tarihi, str. 167; Kadić, Hronika, V, 112.

³¹³ DAM, sidžil br. 34, str. 6--7.

šenja u cjelokupnom sistemu, u koji spada i pojava nameta tekâlif-i şâkka.

Na početku XVIII stoljeća nagrađivanje funkcionera provincijske vlasti sredstvima državne blagajne postaje još teže. Ranijim razlozima zavođenja izvanrednih nameta u njihovu korist pridružuju se novi, od kojih je važnu ulogu odigrala činjenica da su oduzimani hasovi od provincijskih funkcionera radi davanja u malikanu, što je još više oslabilo materijalnu snagu tih funkcionera, iako su njihove materijalne potrebe bile u stalnom porastu. Stoga su oni morali da nesmetano nastavljaju ubiranje spomenutih nameta, pred čim je centralna vlast u početku zatvarala oči, da bi, najzad, tu praksu ozakonila prvo ustanovljenjem nameta *imdâd-i seferiye* (pomoć namjesnicima provincija za vrijeme rata ubirana u vidu nameta od stanovništva),³¹⁴ a zatim i nameta *imdad-i hazariye* (doprinos namjesniku u vrijeme mira).³¹⁵

Ozakonjenjem spomenutih nameta konačno su ukinuti raniji nameti iz grupe tekâlif-i şâkka,³¹⁶ a novi nameti su postali stalni i potpuno legalni. S obzirom na činjenicu da su sankcionisani sa najvišeg mjesta, ti se nameti, dalje, tretiraju kao i klasični izvanredni nameti, kao potpuno na zakonu osnovani, a ne kao protivzakoniti (takâlif-i şâkka), premda su izrasli iz takvih nameta.

Kakav odraz je imalo ozakonjenje spomenutih nameta na lokalnu vlast, vidjećemo kasnije u poglavlju o postanku ajanluka.

6. OPADANJE AUTORITETA CENTRALNE VLASTI I STANJE U PROVINCIJAMA

Plamen krize koji je bio zahvatio glavne stubove osmanske države: timarski sistem, janjičarsku organizaciju i državne finansije, imao je mnogobrojne štetne posljedice po autoritet centralne vlasti. Težak udarac centralnoj vlasti zadao je zastoj daljih osvajanja i s tim povezani izostanak ratnog plijena. Kao što je ranije istaknuto, ratnim plijenom su dotada uspješno premošćavane suprotnosti između centralne vlasti i vojske. U novim uslovima, te suprotnosti postaju mnogo oštrije, centralna vlast počinje da slabi, a disciplina u vojsci i red u provincijama da popušta.

Autoritet centralne vlasti na početku XVII stoljeća podrivale su osobito borbe osmanskih sultana za prijesto. To je podstrekavalo janjičare i tjelesnu gardu na akcije koje su se kretale suprotno interesima turske države. Postavši obične igračke u rukama brojnog, nedisciplinovanog i samovoljom prožetog janjičarskog korpusa i konzervativne uleme povezane sa tom organizacijom,³¹⁷ osmanski sultani postepeno

³¹⁴ O vremenu postanka nameta *imdâd-i seferiye* i odnosu toga nameta prema nametu *imadâd-i hazariye* vidjeti: Sućeska, Taksit, 344—346.

³¹⁵ Sravni: Sućeska, Taksit, 340—344.

³¹⁶ Isto kao i str. 349—350. i: DAM, sidžil br. 38, str. 30.

³¹⁷ O ulozi uleme u političkom životu turske države, naročito u vrijeme njenog nazadovanja opširnije kod Миллера, Мысрафа-паша Байпактап, 50—53.

gube atribut nosilaca vrhovne vlasti u državi, a svaki pokušaj suzbijanja samovolje janjičara rezultirao je krvavim bunama, koje su se najčešće završavale umorstvom i zbacivanjem sultana sa prijestola. Čitavo XVII stoljeće ispunjeno je borbom janjičara i centralne vlasti, koja se, izuzev rijetke izuzetke (vladavina Murata IV — 1623—1640 — i velikih vezira Čuprilića 1656—1678), redovno završavala na štetu ove posljednje. To je unosilo u čitav poredak krajnju anarhiju i rasulo.

Slabljenju svog autoriteta doprinosili su i sami sultani. Zbog raskalašenosti, raspusnog dvorskog života, lične nesposobnosti i drugih razloga, oni su poklanjali malo brige državnim poslovima, prepuštajući ih dvorskim ljepoticama i njihovim miljenicima, a katkada čak i čuvarima svog harema — evnusima.³¹⁸

Svi ostali funkcioneri, počev od velikog vezira kao sultanovog apsolutnog zastupnika, od početka XVII stoljeća bili su takođe izloženi raznim porocima, dvorskim intrigama i korupciji. Svi položaji u državnoj administraciji bili su već odavno, ranije prikriveno, a od vremena sultana Ibrahima (1640—1648) potpuno legalno i otvoreno, izloženi kupoprodaji praćenoj svakojakim smicalicama i podvalama.

Negativne posljedice prodaje državnih zvanja vodile su čestom smjenjivanju svih, a naročito viših funkcionera. Bez ikakvih opravdanih razloga, često s izmišljenim krivicama, smenjivani su veliki veziri, koji su od XVII stoljeća u rijetkim slučajevima mogli ostati na svom položaju jedva dvije ili tri godine. Zbog odsustva svake principijelnosti i nedostatka želje za urednim vršenjem povjerenih dužnosti, većina funkcionera gledala je u svojoj funkciji sredstvo za vlastito bogaćenje.

Sličnim manama bila je zahvaćena i državna uprava u provincijama. Počev od XVII stoljeća pojavljuje se težnja kod mnogih pojedinaca bliskih dvoru za sticanjem unosnih položaja namjesnika provincija, koji već tada nose titulu vezira.³¹⁹ Oko položaja provincijskih vezira vodila se žestoka borba. Pobjednici su, obično, postajali oni koji su, putem podmićivanja funkcionera u centru, sticali naklonost centralne vlasti i stavljali se pod njezinu zaštitu. Od vremena kada je veliki vezir stekao legalno pravo da uzima poklone od novopostavljenih provincijskih vezira (džaiza),³²⁰ otvorena je prava trgovina vezirskim položajima u provincijama. To je vodilo brzom smjenjivanju namjesnika provincija, najčešće bez ikakvih opravdanih razloga. Zbog toga ti funkcioneri u XVII stoljeću vrlo često ispoljavaju neposlušnost, a katkada se i otvoreno bune protiv centralne vlasti.

Kako su svojim nasiljem i protivzakonitim akcijama u provincijama izazivali protiv sebe redovno gnjev i otpor domorodaca, raje, muslimanske sirotinje, pa čak i spahija, provincijski namjesnici su morali da se okružuju jakom oružanom pratnjom (halk).³²¹ Nastojeći da uza se što

³¹⁸ Миллер, n.d. 47.

³¹⁹ Vezirsku titulu počeli su da nose namjesnici provincija već od kraja XVI. v. Usporediti: Uzunçarşılı, Osmanlı tarihi III, 2 kısım, str. 291—292.

³²⁰ Džaiza doslovce znači dozvola. U prenosnom smislu ona označava taku na dekret o postavljenju. Taj izraz, isto tako, znači poklon, dar koji daje neko lice za postavljenje. Usporediti: Uzunçarşılı, Merkez, 157, 164—5, 202, 258.

³²¹ Njihova pratnja (halk) bila je kasnije sastavljena od raznih beskućnika. Katkada je iznosila i po 1.000 naoružanih momaka, koji su nosili razne nazive kao što su: *levendi* (plaćenici), *saridži* (konjanici), *sejmeni* (pješaci) itd.

čvršće vežu pripadnike te pratnje, namjesnici im povjeravanju obavljaju raznih poslova u kadilucima, najčešće ubiranje ranije spomenutih nameta, protivzakonito im poklanjaju upražnjene ili od spahija otete timare u svojim pašalucima. Zbog takvih postupaka oni vrlo rano dolaze u sukob i kidaju veze sa nosiocima osmanskog društveno-političkog poretka u provincijama: spahijama i ostalim povlaštenim slojevima.³²²

Često smjenjivanje provincijskih vezira, nerijetko praćeno njihovim smaknućima, otvaralo je i druge probleme u provincijama. Ostavši bez svojih gospodara, pripadnici njihovog glomaznog aparata odavali su se otvorenoj pljački i nasilju nad nezaštićenim stanovništvom. Obezglavljeni pripadnici vezirove pratnje grupišu se ponekad u poveće naoružane bande, besciljno se kreću po pojedinim oblastima, vrše pljačku i nasilje nad nezaštićenim stanovništvom, najčešće rajom. Pojava takvih bandi u XVII stoljeću evidentna je osobito u istočnim provincijama, poglavito u Anadoliji.³²³

Mного više brige od neposlušnih predstavnika centralne vlasti u provincijama zadavalo je sultanu neraspoloženje seljaka, na čija leđa se nemilosrdno svaljivao čitav teret izdržavanja svih slojeva osmanskog društva u centru i provincijama. Težak položaj seljaka zaoštavao je klasnu borbu, koja se u početku ispoljavala u pojedinačnom otporu pljačkašima i, još češće, u kolektivnom otporu čitavih sela feudalcima i nasilju sklonim organima vlasti, kao i u masovnom bježanju seljaka sa svojih posjeda. Otpor seljaka izazivao je reakciju haračlija i drugih, koji su, sa snažnim pratnjama naoružanih bandita, još više zlostavljali i pljačkali seljake. To je izazivalo još jače reakcije seljaka, koje će tokom vremena dobiti više oblika i vidova. Seljaci su otada najčešće masovno napuštali zemlju i odmetali se u hajduke.

Hajdučija se masovno razvijala u evropskim dijelovima turske države, u kojima se klasna podvojenost malo-pomalo pretvarala u vjersku, mada se ova posljednja nikada nije u potpunosti poklapala sa prvom s obzirom na činjenicu da se klasna borba odvijala i među pripadnicima iste vjere — muslimanima. To je bio naročito slučaj u Anadoliji, u kojoj se bio razvio poseban vid hajdučije povezivanjem nezadovoljnih seljaka sa deklasiranim odmetnicima iz bivše pratnje provincijskih vezira.³²⁴

Usljed pojave hajdučije u XVII stoljeću zavladała je potpuna nesigurnost u provincijama. Za centralnu vlast ona je predstavljala problem za čije je rješavanje trebalo pronaći mnogo novih materijalnih i ljudskih sredstava koja bi se mogla korisnije upotrijebiti u borbi sa spoljašnjim neprijateljima Turske. U takvim uslovima trebalo je mnogo više nego ranije pokloniti pažnje zaštiti unutrašnjeg mira i reda, angažovanjem novih materijalnih sredstava za izgradnju tvrđava, kula i čardaka, postavljanjem novih posada na opasnim prelazima, organizovanjem stalnih potjera, stvaranjem stalnih neregularnih jedinica za zaštitu javnog reda i mira.³²⁵ Svi ti novi zadaci zahtijevale maksimalno naprezanje proizvođačkog, porezima opterećenog stanovništva i organi-

³²² Uzunçarşili, Osmanlı tarihi III, 2 kısım, str. 292.

³²³ Uzunçarşili, n.d., str. 293.

³²⁴ Isto.

³²⁵ Uzunçarşili, Kapukulu ocakları, II, 225—6.

zovaniju i smišljeniju akciju povlaštenih slojeva osmanskog društva u provincijama, na prvom mjestu vilajetskih ajana, čije su pozicije opisanim razvojem događaja bile takođe ugrožene.

7. ODRAZ SVEOPŠTE KRIZE U OSMANSKOM CARSTVU NA LOKALNOJ UPRAVI — STUPANJE AJANA NA POZORNICU

Raspadanje klasičnog osmanskog sistema u cjelini, rastakanje timarske organizacije i postepeno iščezavanje spahijske konjice, degeneracija i rastrojstvo janjičarske organizacije, presušivanje finansijskih izvora države, poremećaji u sistemu izvanrednog oporezivanja, anarhija i neredi u provincijama stavili su centralnu tursku vlast pred vrlo teške zadatke. Oni se nisu mogli rješavati na stari način niti starim sredstvima. To najbolje pokazuju uzaludni pokušaji nekih turskih državnika iz prve (sultan Murat IV) i druge (veliki veziri Čuprilići) polovine XVII stoljeća da energičnim i strogim mjerama zaustave proces propadanja svoje države i rastrojstvo klasičnih ustanova.³²⁶

Poslije učvršćenja svoje vlasti, sultan Murat IV je pokušao da uvede red u državi primjenom dotada neviđenog nasilja, brutalnosti i okrutnosti prema pojedinim predstavnicima osmanskog političkog života, na prvom mjestu prema razularenim janjičarima. Da bi povratio ugled centralne vlasti i ulio strah janjičarima, on je zbog najmanje sitnice slao na stratište hiljade janjičara i drugih neposlušnih elemenata u provincijama.³²⁷ Dalje je nastojao da oživi stare odnose u spahijskoj i janjičarskoj organizaciji pokušajem da povрати timarski sistem u raniju ravnotežu. On je naredio da se ubuduće uredno vrši smotra spahijske konjice i da se tačno sprovodi kontrola urednog vršenja spahijske službe uspoređivanjem joklama-deftera³²⁸ sa stanjem u lenskim defterima.³²⁹ Nastojeći da rastereti državne finansije, on je naredio da se prekine ranija praksa pretvaranja upražnjenih timara u državne mukate i da se ubuduće takvi timari daju spahijama i janjičarima, a da se njihove dotadašnje plaće obustave. Sultan Murat je najzad pokušao da sredi stanje i u državnoj administraciji naloživši iznad svega strogu primjenu zakona i suzbijanje svake samovolje i nereda.³³⁰

U međuvremenu, poslije smrti Murata IV, a za slabe vlade sultana Ibrahima I (1640—1648) i prvih godina vladavine Mehmeda IV (1648. do 1681), mjere Murata IV pale su u vodu, a zemlja se našla ponovno u

³²⁶ Usporediti: Sax, Machtverfalls, 67—73.

³²⁷ Prema Saxu, samo u vremenu od 1632—1637. godine sultan Murat skinuo je 25.000 glava, dok se broj pogubljenih kroz 16 godina njegove strahovlade popeo na 100.000 lica (Sax, Machtverfalls, 62—64).

³²⁸ *Joklama-defter* je defter o kontrolnom pregledu spahija na bojištu. Ukoliko se stanje takvog deftera nije podudaralo sa stanjem glavnog deftera, važio je joklama-defter, tj. ako neki spahija iz neopravdanih razloga nije došao na vojnu, on bi bio brisan iz deftera i time gubio sva prava kao spahija. (Opširnije o tome: Spaić V., Zemljišno-knjižni sistem u BiH za vrijeme Turaka. Istorijsko-pravni zbornik, 3—4; Sarajevo, 1950; 22.

³²⁹ Sax, Machtverfalls, 63.

³³⁰ Veoma interesantnu ocjenu vladavine sultana Murata IV, dao je Englez Stanlej Len Pul u svojoj Istoriji turske carevine, koju je na naš jezik prečeo Čedomir Mijatović, Vidjeti str. 131. prevoda (Niš, 1890).

teškom stanju. Pobunama janjičara, esnafa, derviša, akcijama ustanika u Maloj Aziji i Africi i pojačanom hajdučijom u Evropi, javni red i poredak u državi bio je doveden do vrlo kritične tačke. Državna blagajna bila je potpuno prazna, zemlja stenjala pod teretom samovolje i nasilja, narod morila kuga, glad i svakojake druge nevolje. U državnom aparatu harale su korupcije i zloupotrebe svih vrsta, a u vojsci vladao nered i neviđena pokvarenost. U takvim uslovima sultan Mehmed IV prepušta kormilo svoje carevine u ruke velikom veziru Mehmedu Čupriliću (1656). Taj vezir i njegov sin Ahmed (1661—1676) oživjeli su ranije metode vladavine Murata IV sa nešto strožijim sankcijama protiv pripadnika gornjih slojeva osmanskog društva, u čemu su imali izvjesnog uspjeha.

Pomoću terora i nasilja, bez nekih dubljih zahvata u korijene krize, Muratu IV i Čuprilićima pošlo je za rukom da privremeno ožive već uveliko potkopanu snagu osmanskog carstva. Ali ti uspjesi morali su biti kratkotrajni, jer teror i nasilje nisu u istoriji nikada mogli dati dugotrajnije rezultate, a najmanje u jednom društvu koje je bilo sklono brzom padu.

Sve mjere koje su preduzimane u XVII stoljeću, u krajnjoj liniji, trebalo je da riješe dvostruki zadatak. Prvo, da ostvare ponovno jačanje centralne vlasti na bazi oživljavanja ranijih odnosa u osmanskom društvu, čiju je bazu predstavljao timarski sistem, i, drugo, da sakupe snagu pomoću koje bi se unutrašnje klupko protivurječnosti rješilo prenošenjem težišta na dalja osvajanja tuđih zemalja. Jednom riječi, mjere koje su sa tolikom brižljivošću sprovedene bile su usmjerene u pravcu osnaživanja onih ustanova koje su još početkom XVII stoljeća pokazale svoju slabost i potpunu besperspektivnost. Najsvjesniji dijelovi osmanskog društva, koje je istorijskim razvojem bilo osuđeno na propast, tražili su izlaz iz ćorsokaka u davno opробanim sredstvima uspostavljanja unutrašnjeg reda, ubrizgavanjem injekcija na smrt osuđenim ustanovama i otupljivanjem razornog djelovanja unutrašnjih protivurječnosti, usmjeravanjem glavne pažnje na spoljašnju ekspanziju. U to me ponajviše leži razlog mobilisanja snaga u kandijskom ratu i, kasnije, grandioznim pripremama za osvajanje Beča, koje su došle suviše kasno da bi se po Osmanlije povoljno okončale.

Osmanlije su, kao što se zna, pretrpjeli pod Bečom takav protuudarac da je bio zaprijetio uništenjem njihove države. Poslije poraza pod Bečom, u kome su Turci ostavili na bojištu hiljade mrtvih spahija i janjičara i ogroman ratni materijal, u defanzivi, kojoj su neposredno poslije toga bili izloženi, oni su tek ozbiljno osjetili svu besmislicu daljeg oslanjanja skoro isključivo na svoje klasične ustanove.

Rješavanje novih problema nije se moglo postići starim sredstvima, koja su se pokazala ne samo nesolidna, neefikasna već i nedovoljna. Drugih materijalnih izvora nije bilo, nego gola snaga podanika, koja je već dotada bila prenapregnuta, a trebalo je da ona fizički i materijalno stvori novu branu propasti turske države. U novim uslovima bespomoćna centralna vlast morala je novonastale teškoće i probleme da rješava neposredno na terenu i da tamo traži drugačiji oslonac i drugačije instrumente pomoću kojih bi se oni u datim okolnostima najuspješnije mogli rješavati. Složeni problemi, kao što su: nov način mobilizacije ljudstva (uz spahije i janjičare) za odbranu državnih granica, oprema

toga ljudstva, snabdijevanje hranom i drugim potrebama, stvaranje novih finansijskih sredstava putem sistema izvanrednog oporezivanja, podizanje odbrambenih objekata itd. nisu se mogli rješavati na stari način, niti pomoću ranijih organa lokalne uprave, koji su gubili značaj i čije su funkcije i inače bile ograničene. Trebalo je u provincijama pronaći oslonac u onim društvenim snagama koje su po svom društvenom položaju, po svom moralnom i političkom ugledu, pružale nadu da će sultanove želje u novonastaloj kritičnoj situaciji naći određeni odziv i potrebnu podršku. Taj faktor u provincijama predstavljali su vilajetski ajani, koji će na početku XVII stoljeća svojim samoinicijativama skrenuti na sebe pažnju centralne vlasti, da bi im se ova počela kasnije obraćati naredbama da pomognu obavljanje novonastalih poslova u kadilucima.

Glava IV

ANGAŽOVANJE VILAJETSKIH AJANA U POSLOVIMA LOKALNE UPRAVE I POJAVA AJANSKE UPRAVNE FUNKCIJE — AJANLUKA (AYANLIK)

Angažovanje vilajetskih ajana u poslovima lokalne uprave javlja se tokom XVII vijeka pod uticajem nemogućnosti da se na drugi način ostvaruju određeni državni poslovi u provincijama. Postavlja se pitanje zbog čega se centralna vlast u obavljanju tih poslova oslanja baš na vilajetske ajane i kada konkretno ta pojava postaje pravilo? Na to pitanje moguće je odgovoriti tek nakon što se objasni uloga vilajetskih ajana u političkom životu u provincijama prije njihovog uključivanja u poslove lokalne uprave.

1. ULOGA VILAJETSKIH AJANA U POLITIČKOM ŽIVOTU U PROVINCIJAMA DO KRAJA XVII STOLJEĆA

Položaj vilajetskih ajana u političkom životu u provincijama do početka njihovog angažovanja u poslovima lokalne uprave bio je uslovljen njihovim opštim položajem u feudalnom klasnom društvu, u kome su se vrijednost i značaj pojedinaca mjerili prema njihovom imanju i mjestu u strukturi toga društva. Kao istaknutiji feudalci, državni funkcioneri i uopšte imućniji ljudi, oni su prirodno zauzimali položaj lica čija je riječ poštovana, kako među njihovim zemljacima, tako isto i u organima lokalne, provincijske i centralne vlasti.

Takav položaj vilajetskih ajana bio je donekle uslovljen i činjenicom da su oni bili odgovorni (moralno i politički) mnogo više od svih slojeva društva za sve što se dešavalo u njihovom kraju.

Zbog toga je od početka pridavana izuzetna važnost stavovima i mišljenjima vilajetskih ajana u rješavanju izvjesnih delikatnijih i značajnijih pitanja u njihovom kraju (vilajetu). To je povoljno djelovalo da se kod vilajetskih ajana učvrsti samosvijest o tome da su oni najpozvaniji da u zajednici s ostalim faktorima, naročito sa kadijama i visokom ulemom, u svojim predstavkama caru i veziru izraze zabrinutost u pogledu izvjesnih negativnih pojava u provincijama i zatraže preduzimanje potrebnih mjera od strane nadležnih organa za njihovo otklanjanje.

S tim u vezi vilajetski ajani se vrlo rano angažuju u različitim poslovima. Iz ranijeg perioda očuvalo se nekoliko podataka koji se

odnose na angažovanje vilajetskih ajana (zajedno sa vještacima, iskusnim ljudima — ehli vukuf) u rješavanju nekih važnih poslova, posebno vakufskih. U tom pogledu naročito su karakteristična, nama poznata, dva slučaja. U jednom radi se o ocjenjivanju visine dažbina na vakufima hazreti Alije, Huseina i Abasa, u okolini Gergöka i Mešheda, kojom prilikom su vilajetski ajani sa vještacima utvrdili da je za vakuf korisnije da uzima jednu trećinu proizvoda pošto se pokazala ranija praksa uzimanja polovine kao štetna.³³¹ U drugom slučaju vještačenjem ajana zaima Ali-bega sina Hizrova i Musa-bega sina hadži-Sinanova, i vještaka hadži-Davuda sina Timurova i... utvrđeno je da je potrebno, u smislu carske zapovijedi, pristupiti opravci porušenih zidova careve džamije u Sarajevu.³³² Pošto se u oba slučaja radi o važnim stvarima, u njihovom rješavanju potražen je oslonac u mišljenju najuglednijih građana — vilajetskih ajana.

Ajani su i u drugim slučajevima pozivani da daju svoje mišljenje i, kako to kasniji dokumenti iz XVII vijeka pokazuju, njihovo je mišljenje poštovano. U skladu sa mišljenjem ajana donosili su nadležni državni organi obavezne odluke. O tome se sačuvalo nekoliko interesantnih podataka. Jedan od njih odnosi se na odvajanje jevrejskog stanovništva³³³ u Sarajevu u zasebnu četvrt 1571. godine. U bilješci iz te godine navedeno je da je prilikom boravka bivšeg beglerbega Rumelije Sijavus-paše³³⁴ godine 1571. u Sarajevu ustanovljeno da sarajevski Jevreji žive razasuti u nekoliko mahala. Pošto su oni, prema navodima bilješke, bili neuredni i aljkavi, više puta je dolazilo do požara. Kada su to potvrdili ajani i zatražili (zajedno sa ostalim stanovništvom) da se izvrši podvajanje, njihova je molba uslišena.³³⁵

U drugoj prilici mostarski ajani su došli u šerijatski sud i izjavili pred esnafskim ćehajom tabaka, njihovim ehibabama³³⁶ i ostalim tabacima, da su se mostarski tabaci međusobno dogovorili da naizmjenično idu u pojedine kasabe i da sami kupuju kože od sitne i krupne stoke. Pošto je to, po njihovoj izjavi, bila neuobičajena novatorija, koja je za ostale tabake štetna, oni su na sudu zahtijevali da se ona kao protivzakonita i neuobičajena ukine, što je pod uticajem autoriteta ajana usvojeno.³³⁷ Isto tako u Mostaru su ajani jednom prilikom na šerijatskom sudu izjavili da su saglasni da službu muhziira (sudskog pozivara i izvršioca građanskih sudskih odluka) obavljaju neki Osman-ćehaja, Ibrahim-baša i Mustafa.³³⁸

³³¹ Usporediti Barkan, Kanunlar, 231.

³³² Kadić, Hronika II, 247.

³³³ O vremenu doseljenja Jevreja u Sarajevo i o njihovom položaju vidjeti kod Skarića V., Sarajevo i njegova okolina od jastarijih vremena do austro-ugarske okupacije; Sarajevo, 1937; 63—64, 84. i dalje.

³³⁴ Isto.

³³⁵ Kadić, Hronika II, 314.

³³⁶ Ehibaba je bio nadzornik tabačkih esnafa. Jedan ehibaba postojao je za čitavo carstvo. Pravo nadzora nad svim esnafima u državi pripadalo je jednoj tekiji u Maloj Aziji, jer su njoj pripadali prihodi vezani za ovo pravo. Ta tekija, tačnije njeni derviši, imenovala je glavnog ehibabu. Opširnije o tome kod Krešeljakovića, Gradska privreda, 207—8.

³³⁷ OIS, sidžil br. 1, str. 38.

³³⁸ Isto.

Na sličan način su se 1641. godine bitoljski ajani s ešrafima i ostalim usprotivili da tamošnji bakali izvoze sir i med u druge krajeve. Oni su tada odredili: ko god uhvati bakale u takvom poslu, da im zaplijeni robu, da bakali budu predvedeni sudu, i ako bude utvrđena njihova krivica, da se predaju na carske galiije.³³⁹ Iz podataka zablježenih u sidžilima bitoljskog kadije vidi se, dalje, da su ajani u Bitolju vrlo rano obavljali još neke opšte (komunalne) poslove. Tako oni zajedno s ešrafima utvrđuju na sudu cijene životnim namirnicama, što je ranije činio sam kadija.³⁴⁰ 1658. godine, uz saglasnost vilajetskih ajana, postavljen je u Bitolju za bazarbašu (tržišnog nadzornika) rukovodilac esnafa bakala neki Ahmed.³⁴¹ Na zahtjev šeherskih ajana i ostalih u Bitolju su 1661. godine ponovno utvrđene granice javnog zemljišta, koje je konstituisao sultan Sulejman, a koje je u to doba sužavano uzurpacijama bitoljskih bogataša.³⁴² U Bitolju je 1663. godine uz saglasnost vilajetskih ajana na sudu razrezan prirez gradskom stanovništvu za opravku javnog sata.³⁴³

Vrlo često, vilajetski ajani se javljaju na sudu kao *šuhadul hali* u veoma važnim parnicama, dajući svojim prisustvom izuzetnu važnost sporu. Takvih slučajeva je, sigurno, bilo bezbroj u sudskoj praksi iz ranijeg i kasnijeg doba. Kao jedan od najizrazitijih iz ranijeg doba navodimo spomen vilajetskih ajana kao *šuhudulhala* u jednoj presudi pečkog kadije iz 1647. godine u sporu između pečkih stanovnika Hasana i Osmana i cetinjskog vladike Rufima. U tom sporu, pored vilajetskih ajana (redom zaima), kao *šuhudulhali* spominju se i neka druga lica.³⁴⁴ I u drugim važnijim slučajevima donošene su odluke u prisustvu ajana, koji su morali svojim ugledom i autoritetom da dadu punu ozbiljnost i važnost tim odlukama. Navodimo jedan interesantan slučaj koji se dogodio 1690. godine u Nevesinju. Te godine je na odžaku nevesinjske begovske porodice Ljubovića³⁴⁵ tadašnji hercegovački mutesarif Sulejman-paša,³⁴⁶ u prisustvu uleme i vilajetskih ajana, dao svečanu obavezu knezovima i drugim predstavnicima raje iz Nikšića da će ubuduće biti pošteđeni od nasilja i protivzakonitih tereta.³⁴⁷

Koliko se držalo do mišljenja vilajetskih ajana i od kakvog je presudnog značaja bio njihov stav za donošenje odluka sudskih i viših upravnih vlasti u provincijama, svjedoče i podaci turskih dokumenata Dubrovačkog arhiva. Primjera radi navodimo dva takva podatka iz prve polovine XVII vijeka. U jednom slučaju rođaci nekog Kasima, zvanog spahije, koji se usljed teškog nevremena utopio u jednom potoku putujući u Dubrovnik, optužili su za ubistvo stanovnike Konavala. Šerijatski

³³⁹ DAM, sidžil br. 8, str. 3. Sličan podatak u sidžilu br. 14, str. 20. i 21.

³⁴⁰ DAM, sidžil br. 4, str. 55.

³⁴¹ DAM, sidžil br. 17, str. 28.

³⁴² DAM, sidžil br. 18, str. 42.

³⁴³ DAM, sidžil br. 19, str. 3.

³⁴⁴ Istorijski zapisi, sv. 1—2; Cetinje, 1955; 120—122.

³⁴⁵ O porijeklu ove porodice vidjeti kod Čubrilovića V., Porijeklo muslimanskog plemstva u Bosni i Hercegovini, Jugoslovenski istorijski časopis, I, 1933, 368—403; o društvenom i političkom položaju pojedinih njenih predstavnika: kod Bašagića S., Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carrevini, 8, 37, 54, 59, 71.

³⁴⁶ Usporediti: Bašagić S, n.d. 72.

³⁴⁷ Kadić, Hronika IV, 25.

sud, na zahtjev Dubrovčana, zamolio je *vilajetske ajane* da utvde stvarno stanje stvari. Tom prilikom su ajani, poslije saslušanja nekih građana iz Novog, ustanovili neosnovanost optužbe, pa je na osnovu toga donesena sudska odluka kojom se okrivljeni oslobađaju optužbe.³⁴⁸ Drugom prilikom je Dubrovačka Republika putem svoga poslanika (elčije) optužila kapetana Gabele da je upao na njenu teritoriju, opljačkao nekoliko sela i pobio tamošnje stanovništvo. Pošto se radilo o teškom prekšaju i poremećaju dobrosusjedskih odnosa, bosanski vezir je naredio hercovačkom muteselimu da ustanovi da li je optužba istinita i ukoliko se takva pokaže, da odmah naredi sprovođenje optuženog kapetana na divan radi suđenja, te da preporuči nadležnim organima da se katepanija dade drugom licu. S tim u vezi dalje je naređeno da se uzme od *vilajetskih ajana iz okonih kadiluka mahzar*, kojim će oni potvrditi stvarno stanje, u smislu kojeg bosanski Divan može donijeti jedino ispravnu odluku.³⁴⁹ Znači, u ovom slučaju nije bilo dovoljno šta će kazati takav autoritet kao što je beglerbegov muteselim, kao njegov povjerenik za područje Hercegovine, već je bilo daleko važnije šta će da kažu vilajetski ajani.

Mnogo šire djelovanje vilajetskih ajana zapaža se u njihovoj samoinicijativnoj brizi za rješavanje mnogobrojnih važnih problema u provincijama koji se javljaju tokom XVII stoljeća. Samoinicijativna djelatnost vilajetskih ajana izbija na površinu zajedno sa djelatnošću uglednih građana i ispoljava se na početku u njihovim predstavkama (mahzarima) upravniku provincije i sultanu. Raznovrsni su bili problemi koji su privlačili pažnju vilajetskih ajana i na koje su oni ukazivali najodgovornijim, državnim faktorima. Tako vilajetski ajani pokazuju vrlo rano živ interes za materijalne probleme svoje klase, predlažući povećanje dažbina,³⁵⁰ ukazuju na konkretne vidove nasilja koje raji i ostalim stanovnicima čine razni predstavnici lokalne i provincijske uprave, počev od najnižih (subaša) pa do najviših (vezira);³⁵¹ traže se da podrobno ispituju i utvrde okolnosti ubistva muslimanskih građana na teritoriji starnih država, kod nas posebno na teritoriji Dubrovačke Republike, i da se krivci primjerno kazne, te da nadoknade štetu. I obrnuto, na isti način šalju predstavke za hvatanje i kažnjavanje krivaca koji nanose štetu, materijalnu i ljudsku, građanima strane zemlje ve, počev od najnižih (subaša) pa do najviših (vezira);³⁵¹ traže da se preduzmu mjere za njeno suzbijanje, hvatanje krivaca i kažnjavanje;³⁵³ predlažu sultanu da izmijeni izvjesne odredbe u pogledu visine carine na so, koja se uvozi iz Dubrovnika;³⁵⁴ vilajetski ajani u svojim predstavkama dalje, izražavaju zabrinutost zbog toga što neprijatelji (Mleci) po-

³⁴⁸ DAD, Acta Turcarum B No 18, dok. br. 1 i: No 51, dok. br. 12.

³⁴⁹ DAD, Acta Turcarum B No 12, dok. br. 69.

³⁵⁰ Barkan, Kanunlar, 308.

³⁵¹ U tom pogledu karakteristična je jedna predstavka ajana sarajevskog kadiluka u kojoj se optužuje bosanski beglerbeg, sandžak-begovi, muteselimi, subaše, vojvode i njihovi ljudi da čine nasilje fratrima Fojnice, Kreševa, Sutjeske, Visokog i Olova. P ovoj predstavi izdat je 1612. godine فرمان da se nasiljima stane ukraj (Fojnica, Acta Turcica, II/122).

³⁵² DAD, Acta Turcarum B, No 12, dok. br. 50; No 18, dok. br. 1; No 51, dok. br. 12; Acta Turcarum C, No 6, dok. br. 6 a. i b. itd.

³⁵³ OZ JAZU, Kodeks 84; DAD, Acta Turcarum B XII, No 89, dok. br. 3a; Kadić, Hronika IV, 12/2.

dižu izvjesne utvrde u blizini bosanske granice, suprotno odredbama ugovora o miru, i traže od sultana preduzimanje mjera da se to onemogući;³⁵⁵ odlaze na divan sa svojim predstavkama i tuže se na razbojništva i pljačku nekih silnika u Bosanskoj krajini;³⁵⁶ podržavaju čuvare tvrđava u njihovom traženju isplata zaostalih plaća i u tom smislu, zajedno s ostalim uglednim ljudima, naročito ulemom i šejhovima, podnose predstavke nadležnim državnim organima;³⁵⁷ izražavaju svoje mišljenje o kandidatima za visoke kadijske položaje i o tome podnose predstavke sultanu.³⁵⁸

Veoma je široka bila skala problema za koje su se interesovali vilajetski ajani, skretali pažnju na njih u svojim predstavkama nadležnim državnim organima i tražili njihovo rješavanje. Takvih različitih slučajeva bilo je, sigurno, bezbroj. Ovdje su navedeni samo najkarakterističniji, koji se javljaju od konca XVI pa pretežno do druge polovine XVII stoljeća.³⁵⁹

Aktiviranje vilajetskih ajana dolazi do jakog izražaja naročito drugom polovinom XVII stoljeća. Tokom tog perioda jačeg aktiviranja vilajetskih ajana, u uslovima propadanja starih osmanskih ustanova, pod uticajem krize čitavog osmanskog sistema, sazrijevala je potreba da se ajani direktnije angažuju u poslovima lokalne uprave. Sam intenzitet angažovanja vilajetskih ajana izgleda da nije bio svugdje jednak, kako s obzirom na vrijeme, tako isto i s obzirom na poslove u kojima su angažovani. Ranije se, izgleda, sreće direktno učešće vilajetskih ajana u poslovima lokalne uprave tamo gdje su klasične osmanske ustanove bile izložene jačem procesu raspadanja, pod uticajem pojačanog procesa čiflučenja, odnosno u onim provincijama u kojima je tokom XVII stoljeća unutrašnja bezbjednost stajala na labilnijim nogama. Obrnuto, tamo gdje je turski poredak bio jači, gdje su opštredržavne obaveze stanovništva (vanredni nameti) bile manje, odnosno, gdje je bila jača organizacija čuvanja javnog mira i reda, direktno učešće ajana u poslovima lokalne uprave javlja se kasnije i razvija se sporije. Karakteristične primjere u tom pogledu kod nas predstavljaju Makedonija i Bosna. Prema podacima u sačuvanim izvorima stalno učešće vilajetskih ajana u poslovima lokalne uprave u Makedoniji javlja se već polovinom XVII stoljeća, a u Bosni masovnije tek za vrijeme i poslije bečkog rata.

U Makedoniji se još u prvoj polovini XVII stoljeća zapaža samoinicijativa vilajetskih ajana u najosjetljivijim poslovima lokalne uprave, na prvom mjestu u poslovima javne bezbjednosti i u razrezivanju različitih tereta stanovništvu.

Prvi podaci o samoinicijativi vilajetskih ajana do kojih smo mi došli vezani su za javni red i mir. Prema jednom fermanu iz 1635. godine, poslali su kadije Porti iz nekoliko kadiluka Rumelijskog paša-sandžaka arzove sa mahzarima vilajetskih ajana u kojima su optužili neke muslimane razbojнике da napadaju, pale i pljačkaju čifluke nekog Derviša.

³⁵⁴ DAD, Acta Turcarum B, No 21, dok. br. 54a; Acta Turcarum C 2.

³⁵⁵ OZ JAZU, Kodeks 84.

³⁵⁶ Isto.

³⁵⁷ Isto.

³⁵⁸ Kadić, Hronika III, 66—67.

³⁵⁹ Islam Ansilklopedisi I, s.v. „âyân”.

S tim u vezi naređeno je da se razbojnici pohvataju i da se pošalju u Portu.³⁶⁰ Mnogo interesantniji od ovog je podatak iz 1639. godine prema kome je te godine na skupu vilajetskih ajana i ešrafa sačinjen defter čuvara grada Bitolja.³⁶¹ Na sličan način je 1647. godine na skupu muslimana i vilajetskih ajana povjereno nekom Filorineli Husein-agi da organizuje suzbijanje hajdučije, u čemu su dužni bili da mu pomognu svi muslimani³⁶² u bitoljskom kraju. Zbog toga što se bila namnožila hajdučija, 1648. godine su vilajetski ajani i ešrafi izjavili na sudu, u prisustvu nekog Sulejman-age, koji je bio određen da organizuje suzbijanje hajdučije, da će mu pružiti punu pomoć u tom poslu.³⁶³ Najzad, dvije godine kasnije vidimo vilajetske ajane i ešrafe u akciji razrezivanja nameta za plaću sejmenima, koje je trebalo organizovati sa suzbijanje hajdučije. Naime, prema jednoj bilješci u sidžilu bitoljskog kadije iz 1650—51. godine, sačinjen je defter kojim je razrezan novac za sejmene u Ishakovoj džamiji, uz saglasnost svih ajana i ešrafa toga kraja (memleket).³⁶⁴ Konkretno, razrezano je 22.000 akči, uglavnom na teret bogatijih slojeva grada, od čega je trebalo da plate:

a) kadije i muderisi	2.500 akči
b) imami, hatibi i mujezini	500 akči
c) carske spahije	2.000 akči
d) neki Musli-aga	800 akči
e) neki Sofi Zade	800 akči
f) zaimi, čauši, muteferika i njihove subaše	3.500 akči
g) neki Dželb-kuli Kara Mehmed sa Hadžibegom	200 akči
h) sakupljač ciganske džizije	200 akči
i) janjičarski serdar sa janjičarima	500 akči
j) cjelokupno ostalo gradsko stanovništvo	5.000 akči
k) svi Jevreji	6.000 akči
	22.000 akči

Ovaj podatak naveden je u cjelini, jer predstavlja prvi nama poznati vid samoinicijative vilajetskih ajana u razrezivanju novca za plaćanje sejmena. Karakteristično je da su tom prilikom veliki dio tereta preuzeli na sebe bogatiji slojevi grada Bitolja, što kasnije neće biti slučaj. Suprotno maločas navedenom slučaju, te namete kasnije podmiruje pretežno zemljoradničko seosko stanovništvo.

Potreba za sejmenima u Makedoniji osjetila se osobito pred bečki rat, za vrijeme i poslije trajanja toga rata. Iz tog vremena sačuvalo se nekoliko deftera u kojima su zabilježeni, putem vilajetskim ajana i ostalih vladajućih slojeva, razrezivani nameti za plaće sejmenima i njihovim komandantima.³⁶⁵

³⁶⁰ DAM, sidžil br. 4, str. 32.

³⁶¹ DAM, sidžil br. 6, str. 76—8.

³⁶² DAM, sidžil br. 11, str. 56.

³⁶³ DAM, sidžil br. 11, str. 109.

³⁶⁴ DAM, sidžil br. 12, str. 2.

³⁶⁵ DAM, sidžil br. 25, str. 31, 34, 46; sidžil br. 26, str. 21, 25; sidžil br. 34, str. 11.

Znatno šire učešće vilajetskih ajana zapaža se u razrezivanju i pravilnijem rasporedu izvanrednih i drugih tereta. Ta pojava nastala je kao posljedica promjena u sistemu izvanrednog oporezivanja tokom XVII stoljeća pod uticajem promijenjene poreske osnovice, koja je, opet, nastala kao posljedica čiflučenja.³⁰⁶ Promjene izvanrednog oporezivanja, odnosno uzroci tih promjena, još u prvoj polovini XVII stoljeća izazvali su potrebu novog načina rasporeda izvanrednih i drugih tereta. U novom načinu rasporeda tih tereta opet se javljaju vilajetski ajani kao odlučan faktor. Dok su ranije izvanredni nameti ubirani prema mevkufat-defterima i avariskim kućama putem posebnih carskih službenika slatih iz centra, tokom XVII stoljeća ustaljuje se praksa razrezivanja izvanrednih nameta na sudu saradnjom kadije, predstavnika centralne vlasti, vilajetskih ajana, posjednika feuda (zaima, timarlija, njihovih subaša, seoskih zabita i predstavnika raje).

Izvanredni nameti od druge polovine XVII stoljeća nisu mogli da se raspoređuju po ranijim defterima, jer su njihovi pokazatelji bili poremećeni, već prema stvarnom stanju na terenu. Konkretno, od toga vremena opterećivana su sva ona lica koja su u datom momentu posjedovala tzv. rajinsku zemlju. Teret je raspoređivan među posjednike te zemlje srazmjerno njihovom imovinskom stanju, pri čemu je teret koji je spadao na odbjegle (girihte) svaljivan na prisutne. O takvom rasporedu vođen je poseban defter, koji je po načinu razreza (tevz'i) označavan terminom tevz'i defter. Taj sistem rasporeda nameta primjenjivan je na sve oblike nameta, koji su poznati pod nazivom takalif-i örfiye (avariz, nüzül, sürsat, iştirā, bedel-i mekâri), kao i prilikom razrezivanja i ubiranja džizije. Sličan sistem primjenjivan je i prilikom rasporeda tereta koji su makedonski seljaci morali podnositi na ime slanja veslara (bedel-i kürekçi) za vrijeme trajanja kandijskog rata, kao i u slučaju nekih novih izvanrednih nameta, kao što su namet za izdržavanje pandura i sejmena, namet za vojsku mobiliziranu po sistemu narodne milicije (nafir-i am) i namet za poštansku službu (menzil). Kasnije će sličan sistem biti primijenjen i na razrezivanje nameta takâlif-i şâkka, a osobito od vremena zavođenja nameta imdad-i hazarije.

U vezi s učešćem vilajetskih ajana u raspoređivanju raznih nameta osjeća se izvjesna postupnost u načinu njihovog angažovanja, kao i u vrsti nameta koji se raspoređuju.

U početku vilajetski ajani se samoinicijativno angažuju u tim poslovima i tako skreću na sebe pažnju centralne vlasti, ukazuju na nužnost svoga učestvovanja u tim poslovima. Osjećajući njihovu važnost, centralna vlast u svojim fermanima naređuje kadijama da obavljaju takve poslove uz pomoć vilajetskih ajana. Tako angažovanje vilajetskih ajana dobija postepeno potvrdu centralne vlasti, pa se oni otada redovno sreću kao lica koja legalno i sa punim autoritetom sudjeluju u takvim poslovima. Ta praksa se odražava u mnogobrojnim defterima u kojima su razrezivani razni izvanredni nameti. U uvodima tih deftera obično stoji da je raspored nameta obavljen, među ostalim, i uz pomoć (sa znanjem) vilajetskih ajana.

Vremenski angažovanje vilajetskih ajana u poslovima razrezivanja pojedinih nameta u Makedoniji prema sačuvanim podacima, srećemo

³⁰⁶ DAM, sidžil br. 7, str. 1.

prvo prilikom razrezivanja džizije (glavarine). To se vidi iz jedne bilješke u sidžilu bitoljskog kadije iz 1640. godine, prema kojoj su tada pristupili sudu bitoljski ajani i ešrafi: Dželep Mehmed-aga, Begzade i Čuuszade Ahmed-aga i Osman-aga, Ibrahim-aga i Mehmed-aga, Nasuh Čebelija, Kodža-beg čeribaša, Zulfikar subaša, Mehmed Čelebija i Dagli Mehmed-aga, i u prisustvu ubirača džizije izjavili da su za spomenutu godinu ubrali džiziju u bitoljskom kraju i predali je.³⁶⁷ Premda se ovdje ne radi o defteru za razrezivanje, ovaj podatak nesumnjivo ukazuje na činjenicu da već tada u razrezivanju i ubiranju džizije učestvuju i vilajetski ajani, što je moglo početi čak i ranije. Njihovo redovno učešće u tim poslovima počinje od vremena uobličavanja te prakse u tevzi-defterima. To je evidentno već na samom početku druge polovine XVII stoljeća, što potvrđuje jedan sačuvani tevzi defter za džiziju zabilježen u sidžilu bitoljskog kadije iz 1650—51. Otada pa dalje ta praksa postaje pravilo, što se može pratiti na stranicama sidžila bitoljskog kadije iz druge polovine XVII stoljeća.³⁶⁸

Godinu dana kasnije srećemo vilajetske ajane, zajedno s ešrafima, kao učenike u utvrđivanju deftera za *dželeb kešen*.³⁶⁹ U daljem vremenskom redoslijedu sreće se učešće ajana u postavljanju menzildžija (poštara) i u određivanju plaća menzildžijama. Tako je, prema jednoj zabilješci u sidžilu bitoljskog kadije iz 1653—4 godine, za bitoljskog menzildžiju, posredovanjem vilajetskih ajana, postavljen neki Ali čelebija uz godišnju nagradu od 35.000 groša. Istovremeno, on se obavezao da menzildžijsku službu obavlja sa šest konja i da se sam brine za ishranu konja i ulaka (poštara, kurira).³⁷⁰ Slične poslove obavljaju vilajetski ajani i kasnije, učestvujući u izboru ličnosti menzildžije i u razrezu troškova na ime njegove plaće u posebnim defterima.³⁷¹

Nešto kasnije sreće se učešće vilajetskih ajana u razrezivanju izvanrednih nameta avariz, nezl, sürsat, ištira, bedel-i mekâri, kao i nameta bedel-i kürekçi. Njihovo učešće u tim poslovima nazire se tek od 1656. godine. Jednim fermanom te godine naređeno je bitoljskom kadiji da, putem vilajetskih ajana i u prisustvu raje, rasporedi teret avariz na prisutnu raju, jer se ubirač avariza požalio Porti da ne može da obavi taj posao pošto je veliki broj raje odbjegao (girihte).³⁷² Slična naredba izdata je bitoljskom kadiji godine 1657. — da razreže i sakupi namet sürsat, odnosno bedel-i sürsat, uz pomoć vilajetskih ajana.³⁷³ Iz iste godine potiče i prvi sačuvani tevzi defter kojim je na stanovništvo bitoljskog kadiluka raspoređen teret bedel-i mekâri.³⁷⁴

Sezdesetih godina XVII stoljeća počinje redovno učešće vilajetskih ajana i u razrezivanju, putem tevzi-deftera, ostalih izvanrednih nameta,

³⁶⁷ DAM, sidžil br. 12, str. 62.

³⁶⁸ Primjera radi navodimo: DAM, sidžil br. 15, str. 87—8; sidžil br. 16, str. 29; sidžil br. 18, str. 106; sidžil br. 19, str. 84; sidžil br. 23, str. 67, 78—9.

³⁶⁹ DAM, sidžil br. 13, str. 128.

³⁷⁰ DAM, sidžil br. 19, str. 34.

³⁷¹ Primjera radi navodimo: DAM, sidžil br. 19, str. 4, 31, 72; sidžil br. 21, str. 5; sidžil br. 25, str. 33.

³⁷² DAM, sidžil br. 14, str. 53.

DAM, sidžil br. 15, str. 64.

³⁷³ DAM, sidžil br. 15, str. 68.

³⁷⁴ Isto.

i to nameta: avariza (bedel-i avariz), bedel-i sürsat, bedel-i nezl, iştirā. Otada ta praksa postaje pravilo.³⁷⁵

Izvanredni nameti iz grupe tekâlifi şâkka izgleda da nisu zadugo ubirani putem vilajetskih ajana, izuzev jedino namet zahire baha. Premda je taj namet, kao i drugi iz te grupe, u početku ubiran, po svoj prilici, putem posebnog izaslanika, mubašira, upravnika provincije,³⁷⁶ ubrzo se ustaljuje praksa njegovog ubiranja putem vilajetskih ajana. To vidimo iz jedne bujruđije rumelijskog valiye iz 1669. godine. Tom bujruđijom valiija naređuje bitoljskom kadiji da pomogne ubiranje uobičajene zahire baha za tu godinu razrezom na stanovništvo putem vilajetskih ajana.³⁷⁷ Iz kasnijeg vremena zadržalo se više takvih naredaba, a od 1683. godine javljaju se i tevzi defteri, kojima je vršen raspored nameta zahire baha. Ta će praksa postojati sve do zamjene nameta tekâlif-i şâkka nametom imdadi hazariye, kada će prerasti u stalni sistem razrezivanja tog nameta u vidu dviju godišnjih rata (taksit).³⁷⁸

Najzad, u Makedoniji su vilajetski ajani učestvovali i u mobilizaciji veslara (kürekçi), odnosno u razrezivanju tereta *bedel-i kürekçi*.³⁷⁹

I u načinu angažovanja vilajetskih ajana u Makedoniji osjećaju se izvjesne etape. Na početku, oni samoinicijativno pomažu redovnim organima lokalne uprave i sudstva, osobito kadiji, u rješavanju malocas spomenutih pitanja. Kako se ta samoinicijativa pokazala korisnom, centralna vlast ubrzo počinje da preporučuje kadijama, koji su još uvijek bili službeno odgovorni za obavljanje određenih poslova, da se oslo-
ne na vilajetske ajane. Najzad, kada se pokazalo da je bez pomoći vilajetskih ajana nemoguće obavljati spomenute i druge poslove, centralna vlast svoje naredbe šalje direktno ne samo kadijama već i vilajetskim ajanima i drugim nekim funkcionerima. Tako se postepeno legalizuje i osnažuje učesće ajana u određenim poslovima lokalne uprave; oni se pojavljuju kao priznati samoupravni faktor u rješavanju najosjetljivijih pitanja u provincijama, od interesa za svoj kraj i za cijelu državu.

Premda do kraja XVII stoljeća, tačnije do bečkog rata, ne srećemo masovni spomen vilajetskih ajana u naslovima fermana, koji su slati bitoljskom kadiji, ta praksa se ipak javlja već polovinom XVII stoljeća, širi se i razvija tokom druge polovine toga stoljeća, da bi, na kraju, postala pravilo. Jedan od prvih sačuvanih fermana koji je, među ostalim, upućen i vilajetskim ajanima u nekoliko kadiluka paša-sandžaka Rumelijskog vilajeta potiče iz 1650. godine. Tim fermanom je bilo naređeno sakupljanje određenog broja konja za prenos sumpora od Ohrida do Soluna.³⁸⁰ 1652. godine naređeno je organima vlasti rumelijskog

³⁷⁵ DAM, sidžil br. 17, str. 41, 94—104; sidžil br. 18, str. 66, 68; sidžil br. 19, str. 61, 63, 64, 79, 84; sidžil br. 20, str. 41, 45, 54; sidžil br. 21, str. 58; sidžil br. 22, str. 27; sidžil br. 23, str. 32, 33, 37, 38, 40, 42; sidžil br. 26, str. 35, 49, 66; sidžil br. 29, str. 43, 49; sidžil br. 37.

³⁷⁶ To potvrđuje jedna bujruđija rumelijskog namjesnika iz 1664. godine, kojom je naređeno bitoljskom kadiji da pomogne ubrati namet zahire baha namjesnikovom povjereniku (mubaširu) — DAM, sidžil br. 19, str. 65.

³⁷⁷ DAM, sidžil br. 21, str. 28; DAM, sidžil br. 20, str. 42; sidžil br. 25, str. 46; sidžil br. 34, str. 6—7; sidžil br. 37, str. 35; sidžil br. 38, str. 62.

³⁷⁸ DAM, sidžil br. 11, str. 119; sidžil br. 13, str. 120; sidžil br. 15, str. 69.

³⁷⁹ DAM, sidžil br. 14, str. 144.

³⁸⁰ Isto.

orta kola,³⁸¹ kao i vilajetskim ajanima, da hitno utjeraju državne prihode da bi se blagovremeno isplatile plaće čuvarima Krete.³⁸²

Kasnije, počev od 1658. godine, praktikuje se češće upućivanje fermana i vilajetskim ajanima, i to u različitim slučajevima. Obično im se naređuje da uzumu učešća u suzbijanju razbojništava i hajdučije,³⁸³ da pomognu razrezivanje i ubiranje različitih nameta,³⁸⁴ da se postaraju da se obezbijedi prijenos topova, hrane i dr. na ratišta,³⁸⁵ da pomognu određenim funkcionerima u hvatanju ratnih bjegunaca (spahija i janjičara) i njihovom ponovnom upućivanju na front³⁸⁶ itd., te da uzmu učešća u mobilizaciji muslimana po sistemu nefir-i am za odbranu granica carstva.³⁸⁷

Direktno angažovanje vilajetskih ajana u Bosni u poslovima lokalne uprave javlja se nešto kasnije. Izgleda da se potreba za posredničkom akcijom vilajetskih ajana u Bosni jače osjetila tek negativnim obrtom ratne sreće za Turke njihovim porazom pod Bečom. Pa i pored toga bilo je slučajeva da je centralna i provincijska vlast katkada pozivala bosanske ajane, zajedno sa čitavim muslimanskim stanovništvom, da pomognu nastojanja redovnih organa uprave u obavljanju nekih važnih poslova, kao što je, npr., gonjenje hajduka. Pa i u tome se osjećaju izvjesne nijanse i prelazi u zavisnost od vremena u koje su ti akti bili slati. Jednom prilikom, polovinom XVII stoljeća, pozvano je cjelokupno muslimansko stanovništvo da pomogne suzbijanje hajduka u nekim bosanskim nahijama, a isti je poziv bio upućen i vilajetskim ajanima. Međutim, oni nisu pozvani kao neki organi lokalne samouprave, već su u naredbi izdvojeni iz opšte mase muslimanskog stanovništva zbog njihovog ugleda i označeni posebnim izrazom âyân-i vilâyet, isto onako kao što su posebno naznačeni ulema, imami i hatibi, dok je sve ostalo muslimansko stanovništvo označeno opštim izrazom cemâati muslimin.³⁸⁸ Sasvim je različita situacija u jednom drugom slučaju kada je jedan ferman upućen nadležnom muteselimu i kadiji i kada je izričito zatraženo da se ti organi oslone na vilajetske ajane u izvršavanju carske naredbe. Tu se radi, naime, o jednom fermanu iz 1690. koji je upućen sarajevskom kadiji i muteselimu, a izdat je povodom žalbe Sarajlija na nepravdu i nasilje nekih predstavnika provincijske uprave. Tim fermanom je naređeno da se krivci pohvataju i pošalju u Carigrad s riječima: „Ti spomenuti kadijo i Ti spomenuti mutesellime *uz pomoć vilajetskih ajana i iš erlera*, povežite u pritužbi spomenute osobe, zatim imama Hasana (i onih) dvanaest ljudi sa buljukbašama i pošaljite ih mome carskom prestolju”.³⁸⁹ Citirani podatak pokazuje da je naređeno

³⁸¹ Kol znači rukav, pravac. U turskoj administraciji taj izraz je upotrebljavan u značenju jednog dijela provincije. Tako je Rumelija imala tri pravca (kol): desni, srednji i lijevi (sağ, orta, sol kol).

³⁸² DAM, sidžil br. 13, str. 102.

³⁸³ DAM, sidžil br. 17, str. 46; sidžil br. 24, str. 45.

³⁸⁴ DAM, sidžil br. 16, str. 29; sidžil br. 18, str. 66; sidžil br. 19, str. 52, 75; sidžil br. 20, str. 37, 39; sidžil br. 21, str. 69.

³⁸⁵ DAM, sidžil br. 18, str. 75, 76, 81, 109; sidžil br. 19, str. 40.

³⁸⁶ DAM, sidžil br. 26, str. 36.

³⁸⁷ DAM, sidžil br. 26, str. 166; sidžil br. 28, str. 33a i 33b; sidžil br. 37, str. 3, 22; sidžil br. 38, str. 62, 75.

³⁸⁸ OZ JAZU, Kodeks 84.

³⁸⁹ Kadić, Hronika II, str. 76; Osman A. Sokolović, Prilike u Bosni potkraj XVII stoljeća; Sarajevo, 1940; 14—16.

redovnim organima da se, u jednoj delikatnoj stvari, posluže vilajetskim ajanima, jer se pretpostavljalo da redovni organi neće moći sami izvršiti naređenja. Tražila se, dakle, potpora politički najuglednijih i po snazi najjačih faktora u sarajevskom kadiluku. To ukazuje na početak direktnog angažovanja vilajetskih ajana i u Bosni u poslovima lokalne uprave, ali angažovanja putem drugih, dotada jedino priznatih organa lokalne uprave i sudstva, u ovom slučaju kadije i muteselima.

Međutim, samo nekoliko godina kasnije, u jednom fermanu iz 1693. godine, kojim se nalaže opštenarodna mobilizacija (nefiri âm) za oslobođenje opkoljenih muslimana u Gabeli, angažovanje ajana u lokalnoj upravi dobiva svoj pravi vid. Fermanom je, naime, direktno naređeno vilajetskim ajanima da, u zajednici s ostalim organima, sprovedu mobilizaciju cjelokupnog muslimanskog stanovništva, i to kako onog koje pripada redovnim vojnim odredima, tako isto i nevojničkog,³⁰⁰ i da ga u smislu starog običaja predvedu bosanskom kadiji (sarajevskom muli), te da svi stupe pod komandu glavnih komandanata u ovoj operaciji.³⁰¹ Otada pa dalje, u naslovima naredaba centralne vlasti koje su slate u Bosnu, spominjanje vilajetskih ajana postaje pravilo.

2. IZRASTANJE FUNKCIJE AYANLIK (AJANLUK) U LOKALNU UPRAVNU USTANOVU I OSNOVNO ZNAČENJE POJMA AYANLIK

Osobito velika potreba za ajanima najjače se osjetila poslije poraza Turaka pod Bečom. To jest u ono vrijeme kada je turska vojna snaga bila skoro potpuno desetkovana, a cjelokupni društveno-politički mehanizam osjetno popustio i postao nedovoljan da savladuje naglo nagonilane i stalno rastuće teškoće. Ofanziva koju su protiv razbijenih Turaka tada razvile Austrija i Venecija predstavljala je dotada neviđenu opasnost po tursko gospodarstvo u Evropi. Stoga je trebalo brzo djelovati da bi se oštrica tog udarca što je moguće više otupila, da bi se neprijatelj zaustavio i, eventualno, potisnuo iz nekih po Turke neugodnih položaja. U takvoj situaciji ranijim sredstvima nisu se mogli rješavati mnogobrojni hitni zadaci bez pomoći najistaknutijih predstavnika feudalne klase, kao i čitave te klase. Pomoć se mogla jedino naći u vlastitoj kući, na prvom mjestu u onim slojevima koji su svojim imetkom i ugledom, kao i svojim dotadašnjim akcijama, pružali povoda vjerovanju da će se staviti na raspoloženje svome vrhovnom gospodaru. Njihovi zajednički, klasni interesi u ovom trenutku su im nalagali i pored toga što su ti isti slojevi, kao oni koji su se najuspješnije koristili čiflučenjem, najviše podrivali temelje carstva i objektivno uticali na slabljenje autoriteta centralne vlasti u provincijama — da napregnu sve snage kako bi pružili pomoć nastojanjima centralne vlasti za uspješno savlađivanje novonastalih teškoća. Nije slučajna pojava stoga da se centralna vlast u toj situaciji obraća vilajetskim ajanima ne samo za moralnu pomoć i podršku, ne samo za obavljanje ranije opisanih poslova, već čak i za novčanu pomoć.³⁰²

³⁰⁰ Usporediti bilješku 333.

³⁰¹ Kadić, Hronika IV, 156.

³⁰² Rašid, Tarih I, 496; Damâd, Zubde-i vekaiyât, 71—72.

Pozivanje vilajetskih ajana u pomoć, na početku, odnosilo se na sve istaknutije pojedince u provincijama (vilajetske ajane), i to ne kao na određene funkcionere lokalne uprave, već poglavito kao na najuglednije, materijalno i politički najajče feudalce u provincijama. Vilajetski ajani u vrijeme velikog rata masovno su angažovani podsticanjem na akciju, tj. pozivanjem da svojim ličnim primjerom i autoritetom djeluju na čitavo, prije svega muslimansko, stanovništvo da se stavi na raspoloženje upravicima provincija, vojnim komandantima, kadijama i dr. za suzbijanje neprijateljskih napada na užem području turske države. Svuda su vilajetski ajani dotada znatno afirmisali svoje mjesto u lokalnoj upravi. Još ni tada, pa ni za izvjesno vrijeme kasnije, nije se mogao sagledati pravac budućeg razvoja lokalne uprave i pravo mjesto ajana u njoj. O tome je trebalo da kaže svoju riječ konkretna društveno-politička praksa Turske na prelazu u XVIII stoljeće, isto onako kao što je određena praksa unutrašnjeg razvoja u određenim uslovima izbacila vilajetske ajane u prvi plan političkih zbivanja u turskoj državi.

Iz dokumenata koji potiču sa kraja XVII i iz prvih decenija XVIII stoljeća može se vrlo lijepo uočiti interesantna pojava da se angažovanje vilajetskih ajana u početku vršilo na jedan općenit, neodređen način. Drugačije se, po našem mišljenju, ne da shvatiti stalna upotreba opšte formule „âyan-î vilayet” u naslovima fermana i bujrukdija u kojima je nalogano vilajetskim ajanima da pomognu izvršavanje konkretnih zadataka na terenu. Ta pojava, dalje, ukazuje na to da se ajanska funkcija kao tačno određena lokalno-upravna funkcija nije bila još razvila i učvrstila, premda su neke poslove lokalne uprave već tada obavljali ajani, i to, po našem mišljenju, svi odreda. Poslovi kojima su se bavili i kojima će se ubuduće baviti ajani nisu bili još potpuno određeni, nicali su i sazrijevali uporedo sa državnim potrebama u uslovima stalnog slabljenja klasičnih osmanskih ustanova. Centralna vlast, sa svoje strane, u takvim uslovima nije bila u stanju da formuliše buduće zadatke ajana, već je trebalo praksa da to riješi pod uticajem narastanja daljih teškoća, finansijskih, vojnih i političkih. S druge strane, budući razvoj nije se dao još tačno predvidjeti, a sigurno se još uvijek računalo i sa privremenošću novonastalih teškoća i zavođenja izuzetnih mjera, o čemu svjedoči i pokušaj Mustafe Čuprilića u posljednjoj deceniji XVII stoljeća da ukine neke dotada stalno praktikovane izvanredne namete, kao što su „şâkka”, „ıştira”, „sürsat” „nefir-i am”, „bedel-i nüzül”, „şarab ve ispirotolu” itd.³⁹³ ili stroga zabrana, izdata 1704. godine, da upravnici provincija i sandžaka, odnosno njihovi službenici muteselimi i vojvode, i dalje uzimaju namete pod nazivom „devir”, „kaftan baha”, „zahire baha”, „nal baha”, „öşrü diyet” i dr.³⁹⁴

Međutim, kasniji događaji su pokazali da se tekšće pred kojima se nalazila Turska u to vrijeme neće moći tako brzo otklanjati, pogotovu ne pomoću starih ustanova. Jedna teškoća uslovljavala je pojavu druge, jedan neuspjeh nadovezivao se na drugi.

³⁹³ Ziya, Türkiye iktisadi tarihi, 167.

³⁹⁴ Kopija fermana o ukidanju spomenutih daća nalazi se u GHBB; M. E. Kadić, Hronika V, 112. Usporediti još i: Uzunçarşılı Osmanlı Tarihi, IV, 3—4.

U prvim decenijama XVIII stoljeća Turska se sa malim prekidima nalazila u ratu sa Rusijom, Austrijom i Venecijom, a unutrašnji mir i red bio je stalno ugrožen pobunama i neredima u provincijama. Takvo stanje povlačilo je za sobom skoro stalnu potrebu mobilizacije ljudstva za vojsku (nefir-i am)³⁹⁵ uz pomoć ajana, potrebu obezbjeđivanja materijalnih sredstava za vojsku, hrane, komore itd. Potreba za većim kontingentima vojske izazivala je potrebu obezbjeđivanja većih novčanih sredstava, koja su najčešće dobivana, opet, oporezivanjem podanika.

Stalno povećavanje poreza teško je pritiskivalo podanike, kako rajju, tako isto i siromašne muslimane, koji su se odupirali i bunili protiv zloupotreba i nasilja neodgovornih državnih službenika, što je uticalo na potrebu angažovanja ajana i u tim poslovima. Raspored nameta posredstvom ajana ukazivao se podesnijim, jer je to u tim uslovima pogodovalo više i samim feudalcima (čifluk-sahibijama) pošto je unosilo više reda i „zakonitosti“ u poresko opterećivanje i način ubiranja tih poreza. Svi ti momenti uticali su na proces ustaljivanja ajanske funkcije. Odlučan trenutak i preokret u tom pravcu nastupio je, po našem mišljenju, onog momenta kada su neki nameti, na prvom mjestu mirnodopska pomoć valiji — imdadi-i hazariye, dobili oblik stalnosti, postali stalan oblik oporezivanja podanika. Taj namet u Rumeliji zaveden je kao što je ranije rečeno, marta mjeseca 1719. godine namjesto svih dotada praktikovanih oblika izvanrednih nameta iz grupe tekâlifi-šakka.³⁹⁶

Fermanom kojim je ozakonjen namet imdad-i hazariye je ta pojava objašnjena kao posljedica činjenice da namjesnici provincija i sandžaka, u čiju korist je bio ustanovljen taj namet, nisu u stanju da prihodima sa svojih hasova pokrivaju narasle potrebe, osobito potrebe izdržavanja uvećanog broja svojih najamnika.³⁹⁷ Osobenost ovog nameta ležala je još i u činjenici da je on postao stalan, jer je od svoga postanka ubiran redovno svake godine u dvije polugodišnje rate. S tim u vezi — ustaljivanje tog, i nekih drugih, nameta zahtijevalo je osoben način njihovog utvrđivanja, razrezivanja i ubiranja, u čemu je odlučna uloga, pored kadije, pred kojim su oni registrovani, pripala ajanima. Na taj način ti poslovi izbijaju u prvi plan pažnje i djelovanja ajana, postavši dalje najosnovniji, najvažniji, za ajane najunosniji, sastavni dio njihove funkcije.

Poslovi razrezivanja i ubiranja poreza, uporedo s ostalim vidovima djelovanja ajana kao lokalnih funkcionera, naročito čuvanje javnog reda i mira, obezbjeđivanje urednog funkcionisanja nekih javnih službi, kao što je npr. poštanska, obezbjeđivanje „ponosa“ državnih funkcionera (konak, hrana, komora i sl.) odlučno će djelovati na izrastanje i ustaljivanje određenog kruga državnih poslova koji će se u lokalnim razmjerama obavljati posredstvom ajana. Kako je, dakle, potreba za uslugama ajana u poslovima lokalne uprave od kraja XVII stoleća postala stalna, razvijajući se pod uticajem narastanja i ustaljivanja poslova koji su zahtijevali angažovanje ajana, to je i proces razvoja ove ustanove nužno

³⁹⁵ Primjera radi navodimo za to podatke koji se nalaze u sidžilima bi-toljskog kadije: br. 28, str. 33; sidžil br. 37, str. 3, 22; sidžil br. 38, str. 62, 75 (DAM).

³⁹⁶ Usporediti: A. Sućeska, Taksit.

³⁹⁷ Isto.

morao teći u pravcu konkretnog formiranja ajanske funkcije (ajanluka). Kvantitativno narastanje i ustaljivanje određenih poslova, koji su u početku obavljani putem svih vilajetskih ajana, bitno je uticalo na izrastanje fizionomije ajanske lokalne upravno-pravne funkcije, koja se u izvorima označava opštim upravno-pravnim terminom ayanlık (ajanluk) = ajanstvo, ajanska funkcija.

Pojam ajanluka predstavlja veoma interesantan istorijsko-pravni fenomen, dosada potpuno nerazjašnjen u istorijskoj nauci. On je bio potpuno nepoznat ranijoj državno-pravnoj praksi muslimanskih država, pa i ranijoj državno-pravnoj praksi osmanske carevine. Ajanluk predstavlja potpuno samoniklu osmansku državno-pravnu ustanovu, koja je organski izrasla iz osnova kvantitativnog i kvalitativnog narastanja određenih vrsta državnih poslova, koji su u posebnim unutrašnjim društveno-političkim uslovima i spoljnopolitičkim teškoćama počev od druge polovine XVII stoljeća počeli da se obavljaju uz pomoć i putem vilajetskih ajana.

Izraz ajanluk u turskim istorijskim spomenicima, kojima mi raspoložemo, spominje se tek polovinom XVIII stoljeća, što nipošto ne znači da taj termin nije bio nešto i ranije u upotrebi. Prvi takav nama poznati podatak datira iz 1748. godine.

On je naveden u jednom fermanu iz te godine koji je upućen bitoljskom kadiji. U fermanu je istaknuto da se nazir (nadzornik, čuvar) vakufa sultanije Fatime i bivšeg velikog vezira Ihrahim-paše, koji se nalazi u bitoljskom kadiluku, potužio sultanu da neki stanovnici i čifluk-sahibije iz Bitolja *pod izgovorom ajanluka*, ili pod drugim izgovorima, ubiru od raje sa vakufskih posjeda tekalife, predma to spada u nadležnost vakufskog nazira. Naređeno je da tekalife na vakufske posjede, pošto su ti posjedi serbest, razrezuje i sa njih ih ubire nazir vakufa i da se onemogućuje miješanje drugim licima.³⁹⁸

U drugoj polovini XVIII stoljeća sreće se, češće, u istorijskim izvorima izraz ajanluk, osobito počev od sedme decenije toga stoljeća. Među prvim dokumentima kojima mi raspoložemo iz toga perioda u kojima se spominje ajanluk je jedan ferman o ajanima iz 1765. godine.³⁹⁹

Tu je on upotrijebljen u opisu načina sticanja ajanske funkcije na taj način što ajana postavlja upravnik provincije, tzv. ajanskom bujru-dijom (ayanlık buyurldu). To, naravno, ne znači da je taj termin tek tada nastao. Izraz ajanluk morao je postojati još onda kada su bila jasno iskristalisana određena ovlaštenja ajana kao lokalnih funkcionera, a naročito ona o kojima je maločas bilo riječi. Što se ranije ne sreće upotreba tog termina u službenim turskim dokumentima, koji su nama stajali na raspoloženju, dade se lako objasniti činjenicom da ustanova ajanluk — iako je kao takva bila priznata, o čemu najbolje svjedoči citirani ferman, a budući da se, tako reći, organski razvijala — nije još bila izazvala potrebu da bude posebno regulisana državnim aktima. To se objašnjava, dalje činjenicom da je praksa sticanja ajanske funkcije bila drukčija, odnosno da se još nije bila među velikašima razbuktala borba za ajanluk, što bi zahtijevalo nužnost intervencije centralne vlasti, koja bi osjećala potrebu da posebnim aktima pojmovno označi taj odnos

³⁹⁸ DAM, sidžil br. 50, 45.

³⁹⁹ GHBB, sidžil br. 7, 39—40.

povodom koga se borba odvija. Kad je takvo stanje polovinom XVIII stoljeća nastalo, onda se i pojavio u službenim aktima taj termin.

Pa i spomen ajanluka u maločas citiranom fermanu nije slučajno vezan upravo za način njegovog sticanja, kao što će i u svim kasnijim slučajevima spominjanja ajanluka biti povod sticanje ajanske funkcije. To naročito dolazi do izražaja u ostalim fermanima o ajanima⁴⁰⁰ i ajan-skim bujruldijskima,⁴⁰¹ kao i u nekim drugim aktima, obično mahzarima, gdje se spominje borba pojedinaca za ajanluk.⁴⁰²

U maločas citiranom fermanu dat je i sasvim uopšteno pojam ajanluka, koji je ovdje označen dužnošću ajana da se staraju o važnim državnim poslovima i sprečavaju nasilje i nepravdu. Koji su to bili važni poslovi vezani za ajanluk, nešto preciznije odgovara ferman iz 1791. godine, kojim je pokušano da se ajani ukinu i njihova ovlaštenja prenesu na gradske čehaje.⁴⁰³ Kao sadržaj ajanluka u tom fermanu spomenuto je — staranje: o važnim državnim poslovima, o potrebama raje (čitaj: razrezivanju i ubiranju izvanrednih poreza i drugih nameta), o potrebama vojske, njene ishrane i svega što je vezano za potrebe vojske; čuvanje i zaštita stanovništva (javna bezbjednost).

Na osnovu tih podataka, kao i mnogih drugih o kojima će biti riječi u odjeljku o stvarnoj nadležnosti ajana, pojam ajanluk u vrijeme svoga nastanka može se definisati kao skup dužnosti i ovlaštenja vezanih za obavljanje aktima centralne i provincijske uprave određenih državnih poslova sa područja lokalne uprave (kadiluka) putem ajana. U tom smislu ajanluk predstavlja određen skup dužnosti i prava, koji se mogu označiti jednim terminom: ajanska funkcija (ayanlik).

Kada se na bazi prakse da određene poslove lokalne uprave vrše ajani (vilajetski) učvrstila stalna potreba za ajanima, tj. kada se razvio i učvrstio pojam ajanluk (čime je ova ustanova pokazala punu afirmaciju u praksi), nikla je potreba da se i pojam nosilaca ovlašćenja ajan-

⁴⁰⁰ Pored spomenutog fermana, u drugoj polovini XVIII stoljeća izdato je još nekoliko fermana koji se odnose na problem ajanluka. To su fermanci: a) sultana Mustafe III (1757—1773) od konca aprila 1765 (GHBb, sidžil br. 7, str. 39—40); b) sultana Mustafe III od početka januara 1769 (GHBb, sidžil br. 7, str. 100—101); c) sultana Mustafe III od 7. marta 1769 (GHBb, sidžil br. 5 str. 44; OIS, sidžil br. 60, str. 33); d) sultana Abdulhamida I (1774—1778), iz polovine februara 1784. godine (Basvekkâlet Arşivi, Carigrad), Mühimme defteri br. 182, 34. b-35. a); e) sultana Selima III (1789—1807) od početka januara 1791. godine (GHBb, sidžil br. 28, str. 82. i dalje; Başvekkâlet Arşivi, Dahiliye vesikalari, M. Cevdet tasnifi, No 1409).

To su najvažniji nama poznati fermanci o ajanima koji se u cjelini odnose na ajanluk. Inače ajani se na ovaj ili onaj način spominju u skoro svim fermanima iz XVIII stoljeća, osobito počev od druge polovine toga stoljeća.

⁴⁰¹ Ajanska bujruldijska (ayanlik buyruldu) je termin koji je upotrebljavan za oznaku naredbe namjesnika provincije kojom je postavljao neko lica za ajana (za obavljanje poslova ajanluka). Bujrudije ove vrste sreću se kod nas tek u drugoj polovini XVIII stoljeća i sačuvalo ih se nekoliko u sidžilima iz tog perioda: OIS, sidžil 15, str. 26 (Hamdija Kreševljaković, Kapetanije, 141—142); OIS, sidžil br. 11, str. 66; OIS, sidžil br. 16, str. 5. v. i 29. v; Kadić, Hronika, XV, 318; OIS, sidžil br. 16, str. 19. v, 20; OIS, sidžil br. 6, str. 26. r; OIS, sidžil br. 23, str. 2. v; dr Fra Julijan Jelenić, Izvori za kulturnu povijest bosanskih franjevac, GZM; Sarajevo, 1913. godine; str. 121.

⁴⁰² *Ayânlik sevâsi-ile* (u želji za ajanlukom), ili *ayânlik için* (za ajanluk, oko ajanluka), GHBb, sidžil br. 16, str. 9; OIS, sidžil br. 5, str. 10; OIS, Mostarska medžmua, str. 6. i 15; DAM, sidžil br. 55, str. 36, 37.

luka konkretizira. Tačno određena funkcija zahtijevala je postojanje i tačno određenog funkcionera — ajana, koji bi se u neku ruku specijalno posvetio poslovima ajanluka. Na toj osnovi ustanova ajana, izdavanjem jednog tačno određenog ajana iz ranijeg opšteg kruga vilajetskih ajana, potpuno dobija svoje specijalno obilježje i postaje de facto lokalna upravna ustanova.

Uobličavanje ajanske ustanove teklo je, vjerovatno, polagano i neravnomjerno. Izgleda da se taj proces uglavnom završio tokom prve polovine XVIII stoljeća. Njegov tok je prilično teško pratiti, jer nama pristupačni dokumenti ne pružaju dovoljno podataka za to. Ali da je on postojao i da se uglavnom završio u prvoj polovini XVIII stoljeća na čitavom području carevine, u to nema nikakve sumnje. (Izuzetak čine, naravno, one provincije u kojima se ajani uopšte ne javljaju u tom svojstvu, kao što je slučaj u Srbiji, Grčkoj itd.) Veoma ubjedljiv dokaz za to pruža, na prvom mjestu, gore citirani ferman o ajanima iz 1765. godine,⁴⁰³ koji poznaje kadilučke ajane (kazalar ayan) kao konkretne nosioce lokalne uprave.

Na podatke toga fermara nadovezuju se podaci jednog fermara iz 1791. godine koji direktno potvrđuju naš zaključak o tome da se ajanluk bio već uobličio u prvoj polovini XVIII stoljeća, vjerovatno još u prvim decenijama toga stoljeća. To potvrđuje sljedeći tekst fermara iz 1791. godine: „Budući da se ukazuje očigledna potreba za održavanjem mira i reda za stanovništvo i raju, potreba izvršavanja carskih naredaba i potpuno pristupanje ostvarivanju željenih ciljeva u zaštićenoj carevini kroz čitavo vrijeme, a naročito za vrijeme ratova, budući da se od nekog

⁴⁰³ Termin *gradski čehaja* nije u literaturi još kako treba objašnjen. Isto tako nije utvrđeno kada se on prvi put sreće u izvorima. Funkcionera pod tim nazivom srećemo u Putopisu Evlije Čelebije. Hazim Šabanović taj termin prevodi sa „načelnik grada“ (E. Čelebija, Putopis, 117). Teško se, međutim, složiti sa tim prevodom, jer takvog načelnika ne spominju drugi izvori, raniji niti kasniji. Kada bi to bio neki načelnik grada, onda bi u gradu postojao jedan upravni funkcioner tzv. opšte nadležnosti. Međutim, takvog funkcionera u sistemu lokalne vlasti u osmanskoj carevini nije bilo sve do Tanzimata. Prije će biti vjerovatna činjenica da je izraz gradski čehaja upotrebljavan u značenju starješine svih esnafa. Poznato je, naime, da je svaki esnaf imao svoga starješinu, koji se zvao čehaja. Esnafi su imali i izvjesnih zajedničkih interesa (koordinacija međusobnih odnosa, potreba zajedničkog nastupa pred organom vlasti), pa ne treba isključiti mogućnost da su oni u tom cilju birali i jednog zajedničkog starješinu pod nazivom gradski čehaja (şehir kethodasi). Kako su zanatlije spadali u srednji sloj stanovništva, stojeći po društvenom rangu daleko ispod feudalaca, njihov zajednički starješina, iako je mogao imati znatan ugled u njihovom krugu, nije mogao biti opšti starješina. Da je gradski čehaja imao malo autoriteta u očima gornjih društvenih slojeva, potvrđuju podaci iz nekih fermara iz druge polovine XVIII stoljeća koji označavaju gradskog čehaju kao čovjeka neznatnog ugleda (aceze gurûh), upravo zbog toga što su takvi funkcioneri regrutovani iz srednjih i nižih slojeva. Ti podaci učvršćuju naše uvjerenje da je gradski čehaja bio funkcioner usko esnafske organizacije, za čiji se djelokrug teško može reći da je prelazio okvire te organizacije.

Inače, sam termin čehaja upotrebljavan je u značenju zamjenika nekog redovnog funkcionera, a u nekim konstrukcijama — i za oznaku starješine carskih spahija u provincijama. Naime carske spahije, slično janjičarima, koji su imali svoje posebne starješine-serdare, imali su u provincijama svoje posebne starješine, koji su se zvali mjesne čehaje (kethoda yeri). O tome opširnije: kod Uzunçarşılı, Kapukulu ocaklari, II, 176, 211, 228, 250 itd.

⁴⁰⁴ GHBb, sidžil br. 7, str. 39—40.

vremena u tom pogledu pojavila nemarnost, ležernost i sporost, a u nekim mjestima i indiferentnost u izvršavanju carskih naredaba u obavljanju državnih poslova. *S obzirom na sve ovo, kada se ustanovilo da je teško voditi brigu o zahtjevima rata, kao i s obzirom na razne štete kojima je bilo pogođeno stanovništvo i siromašna raja u tamošnjim gradovima i kasabama, postajalo je ajanom neko lice od istaknutih ljudi toga mjesta (kiši zadeler) ... Ovaj lijepi običaj poštovao se do nazad dvadeset — trideset godina (ali se) u nekim mjestima stanovništvo podvojilo s obzirom na to da se nije slagalo s izborom ajana*".⁴⁰⁵

Šta pokazuju ovi podaci o problemu izrastanja ajanluka? Na prvom mjestu oni potvrđuju našu postavku da se potreba za ajanima kao određenim funkcionerima lokalne uprave javila tek onda kada je Turska usljed unutrašnjeg haosa i spoljnopoličkih neprilika zapala u nepremostive teškoće, počev od druge polovine XVII, a naročito početkom XVIII stoljeća. Kada su se nagomilale te teškoće, kada su one postale stalna pojava, uvidjelo se da je teško voditi stalnu brigu o potrebama rata, o javnoj bezbjednosti, o srazmjernom oporezivanju („s obzirom na razne štete”) što ga obavljaju državni funkcioneri, koji prilikom ubiranja poreza i dr. čine nasilje i štetu stanovništvu, „pa je u tamošnjim gradovima i kasabama postajalo ajanom neko lice od istaknutih ljudi toga mjesta (kiši zadeler)”. Ko su bili kiši zadeler (koljenovići, odžakovići), to je djelimično ranije objašnjeno. To su, kao što je rečeno, bili najistaknutiji feudanci u provincijama, koji su nosili često epitet mefahirul emacid-i ve-l ayan, dakle vilajetski ajani. Treće, postavka da se „ovaj lijepi običaj poštovao sve do nazad dvadeset — trideset godina”, dakle do šezdesetih godina XVIII stoljeća, ukazuje na to da je on morao nastati mnogo ranije, jer je malo vjerovatno da se odmah po svome nastanku iskvario. To ukazuje na to da se ajanluk kao određena upravno-pravna kategorija zajedno s određenim nosiocem ajanluka razvio već u prvim decenijama XVIII stoljeća, tačno onda kada su se namnožili i ustalili poslovi koji su tražili stalno angažovanje ajana.

Prvi konkretni spomen ajana u tom smislu, u nama poznatim materijalima, potiče iz godine 1725. Taj spomen nalazi se u jednoj muraseli⁴⁰⁶ kadije vlaseničkog kadiluka (Birçe mea Knežin), koja je upućena, među ostalima, i ajanu knežinske nahije (Knežin ayân-i) a kojom se naređuje da se ne uznemiruju nametima tekâlif-i šâkka i örfiye stanovnici sela Nevačke, neki Omer-spahija i Mehmed-spahija.⁴⁰⁷ Ovdje je riječ o tačno određenom ajanu kao nosiocu ajanske funkcije (ajanluka). U istom smislu može se protumačiti jedan podatak kod Uzunçaršiliya, koji potiče iz 1715. godine, a koji se istina, ne odnosi direktno na ovo pitanje, ali indirektno ukazuje na proces učvršćivanja ajanske ustanove oko koje se već tada ponegdje vodi žilava borba među vilajetskim ajanima.⁴⁰⁸ Ishod te borbe u istočnim provincijama (Anadolija), gdje se taj proces, po svoj prilici, brže odvijao, za određeni ajanluk, koji se već na početku pokazao kao vrlo unosan, nazire se već četrdesetih

⁴⁰⁵ Başvekkâlet Arşivi, Mühimme defteri, No. 182.

⁴⁰⁶ Murasela je isprava koju je izdavao kadija. Njome je kadija obično naređivao da se nešto izvrši, ili da se suzbije protuzakoniti postupak nekog organa ili lica.

⁴⁰⁷ Kadić, Hronika V, str. 43.

⁴⁰⁸ Uzunçarşili, Merkez 204.

godina XVIII stoljeća, jer su u nekim krajevima Anadolije već tada položaj ajana bili prigrabili najjači feudalci ispoljavajući već tada neposlušnost centralnoj vlasti.⁴⁰⁹

Od polovine XVIII stoljeća raspolažemo mnoštvom konkretnih podataka koji pokazuju da je opisani proces bio već dotada završen. U naslovima bujrukdija i fermana iz tog vremena srećemo skoro stalnu upotrebu, pored izraza ayân-i vilâyet, izraze: „ayân”, „kazâ-i mezbure ayân”, „ayân-î”, „Foça ayân-î”, „nahiye mezkure ayân-î”, „Blagayda ayân olan Mahmutaga”, ayân-î bilad” itd., itd.⁴¹⁰

S druge strane, u naslovima mnogih dokumenata još uvijek se sreće upotreba i starog naziva ayân-î vilayet, ali u samom tekstu je redovno u upotrebi samo izraz ayân, što ranije nije bio slučaj.⁴¹¹ Štaviše, naišli smo na jedan konkretan slučaj da se tačno određeni ajan, npr. blagajskog kadiluka, označava izrazom ayân-î vilayet, i to još 1764. godine (Mahmud aga ayan-î vilayet). Na drugom mjestu taj isti ajan se spominje kao Mahmud-beg ayan.⁴¹²

Postavlja se pitanje da li ovo spominjanje vilajetskih ajana mnogo kasnije protivurječi postavci o uobličavanju ajanske ustanove i pojavi tačno određenog nosioca ajanluka? Smatramo da ne protivurječi, jer je to sasvim logična posljedica činjenice da se ajanluk kao određena ajanska funkcija, odnosno njen određeni nosilac ajan, razvio iz uopštene, aspstraktne ustanove vilajetskih ajana. Ta pojava ne samo da ne protivurječi novoj praksi već služi kao dokaz više u prilog tvrdnji da je ajanluku jezgro u poslovima što su ih obavljali vilajetski ajani, koji su predstavljali osnov iz kakva se razvio jedan nosilac ajanske funkcije — ajan — i čija se tradicija dugo očuvala upravo zbog toga što vilajetski ajani predstavljaju kolijevku konkretne ajanske upravno-pravne ustanove.

O završenom procesu nastajanja ajanske ustanove, odnosno o njenom prerastanju u konkretnu lokalnu upravnu ustanovu, pružaju dokaze i neki drugi podaci. Prema podacima Dubrovačkog arhiva već polovinom XVIII stoljeća pa dalje, sreće se spomen konkretnih ajana susjednih kadiluka iz Hercegovine i današnjeg Crnogorskog primorja (Ulcinj, Bar),⁴¹³ što ranije nije bio slučaj. Ista pojava zapaža se i u Ljetopisu savremenika fra Nikole Lašvanina, koji, opisujući događaje u Bosni u prvoj polovini XVIII stoljeća, spominje prvi put ajane u smislu određenih individualnih nosilaca ajanske funkcije tek 1748. godine, dok ih ranije povodom zasjedanja tzv. „ajanskog vijeća” u Travniku

⁴⁰⁹ Usporediti: Uzunçarşılı, Osmanlı tarihi, IV, 318.

⁴¹⁰ OIS, sidžil br. 13, str. 20. v; sidžil br. 14, str. 4. v, 17. v. i 21. v.; sidžil br. 22, str. 3. v. i 16. v.; Kadić, Hronika VII, str. 214; OIS, sidžil br. 25, str. 46; sidžil br. 58, str. 57. i sidžil br. 11, str. 57. v.; GHBB, sidžil br. 10, str. 5. i sidžil br. 7, str. 92. i 95.

⁴¹¹ Primjera radi usporediti OIS, sidžil br. 25, str. 16.; sidžil br. 16, str. 74. v.; GHBB, sidžil br. 7, str. 38. i dalje.

⁴¹² OIS, sidžil br. 56, str. 33.

⁴¹³ DAD, Acta Turcarum B, No. 59, dok. br. 28; B, No. 21, dok. br. 52; B, No. 11, dok. br. 13a; C, No. 6, dok. br. 5; C, No. 6, dok. br. 8; B XII, No. 93, dok. br. 5; B XII, do. 80, dok. br. 5 i 21; B XII, No. 79, dok. br. 28, 75, 80, 83; B XI, No. 61, dok. br. 17 i 59; B XI, No. 60, dok. br. 38, 45.

1737. godine naziva opštim izrazom „gospoda od Bosne”, odnosno „glavari i starješine od mistah”,⁴¹⁴ što se tako sklando podudara s opštom turskom formulom „ayan-î vilayet”, koja je tada još uvijek bila u čestoj upotrebi.

Upotrebi opšte formule ayan-î vilajet, sada u izmijenjenom značenju, očuvali su se tragovi skoro do konca XVIII stoljeća, otkada joj se skoro potpuno zameće svaki trag, potisnut vladajućim izrazima „ayân” ili — u perzijskoj konstrukciji — ayânân.⁴¹⁵

⁴¹⁴ Lašvanin, Ljetopis, 75, 84—5.

⁴¹⁵ GHBB, sidžil br. 35, str. 114; sidžil br. 45, str. 74—5; sidžil br. 54, str. 57; sidžil br. 63; str. 43; OIS, sidžil br. 7, str. 7.

Glava V

SADRŽAJ AJANLUKA U VRIJEME NJEGOVOG NASTAJANJA I UČVRŠĆIVANJA

1. MJESNA NADLEŽNOST AJANA

Nastajanje ajanluka nije bilo svugdje praćeno i pojavom posebnih nosilaca ajanluka u vidu posebnih, tako da kažemo, „čistih“ ajana. Klasične zemlje ajanstva bile su samo Anadolija, dijelovi Rumelije (Bugarska, Makedonija) i dobrim dijelom Bosna i Hercegovina. Stoga kada govorimo o ajanima i o razvoju ajanske ustanove, prije svega mislimo na te zemlje i krajeve.

Bilo je krajeva u prostranoj turskoj državi u kojima je ajanluk bio nakalemljen djelimično ili potpuno na ranije postojeće funkcionere lokalne uprave, koji su po svome društveno-političkom položaju bili pozvani i sposobni da preuzmu ulogu ajana. Isto tako, bilo je čitavih provincija u kojima posebna ajanska funkcija nije našla uopšte svoje primjene. Tako je bilo u krajevima u kojima ranije nije bio uspostavljen timarski sistem.

U prvom slučaju radi se o onim mjestima (gradovima i kadilucima) u kojima su poslovi ajanluka sticajem različitih okolnosti pripali tamošnjim muteselimima ili vojvodama. Karakterističan primjer kod nas u tom pogledu predstavlja Sarajevo,⁴¹⁶ neka mjesta u Albaniji, kao što je, npr., Tepedelen (Janjina), odakle se uzdigao čuveni Tepedelenli Ali-paša (Janjinski),⁴¹⁷ zatim neka mjesta u Grčkoj, osobito na Arhipelaškim ostrvima,⁴¹⁸ itd. Osim toga, u Bosni i Hercegovini u mnogo kadiluka ajanska funkcija je pripala tamošnjim kapetanima.

U suštini, istu pojavu srećemo i u onim krajevima koji su činili čitave sandžake ili ejalette, a koji su bili dati nekim istaknutim feudalnim porodicama u nasljedno dobro (ocaklik) — kao što je npr., bilo u Skadarskom sandžaku, koji je bio dat u nasljednu upravu (ockalik) porodici Bušatlija⁴¹⁹ ili su bili dati nekim vezirima na doživotno uživanje — malikanu, kao što je bilo u nekim krajevima na istoku.⁴²⁰

Upravnici takvih oblasti bili su polunezavisni dinasti i imali vlastiti činovnički aparat, kako u svojoj sviti, tako isto i u lokalnim jedi-

⁴¹⁶ Usporediti: Kreševljaković, Muteselimi.

⁴¹⁷ Usporediti: Uzunçaršili, Osmanli tarihi IV, str. 617. i dalje.

⁴¹⁸ Usporediti: Novaković, Turska carstvo, 162. i dalje.

⁴¹⁹ Usporediti: Uzunçaršili, n.d. 615.

⁴²⁰ Ziya, Türkiye iktisadi tarihi, 222—230.

nicama. Pomoću tog aparata, a ne pomoću ajana, oni su obavljali svoje poslove, pa i poslove ajanluka. Poslove iz domena lokalne uprave oni su, obično, povjeravali svojim rođacima, postavljajući ih za svoje vojvode, muteselime, muhasile itd. Budući da su oni imali takođe pravo na usluge vezane za ajanluk, zahvaljujući svom polunezavisnom položaju, koristili su se za sebe svim sredstvima dobivenim ajanlukom (naročito porezima)⁴²¹ ne šaljući centralnoj vlasti niti njenim činovnicima od toga ništa. U takvim okolnostima njihova vlast za potčinjeno stanovništvo mogla je biti nešto snošljivija, i to iz dva razloga. Prvo, stoga što su neposrednim zahvatanjem prihoda od stanovništva i drugih usluga (što su u drugim krajevima obavljali ajani) mogli unijeti više reda u te poslove i kao jedini eksploatatori potčinjenog stanovništva izlagati ovo manjim teretima i nepravdama. I, drugo, pošto su redovno raspolagali vlastitim većim vojnim kontingentima i uopšte aparatom vlasti, oni su mogli pružati, u vlastitom interesu, više garancije podanicima za bezbjednost i zaštitu javnog reda i mira. Nema sumnje, oni su to činili i iz demagoških razloga, nastojeći da koliko-toliko privuku simpatije podanika, nastupajući obično kao njihovi zaštitnici u odnosu prema predstavnicima centralne vlasti. Sve to u želji da stvore čvršći oslonac u stanovništvu, kako bi se mogli na njega osloniti u eventualnim sukobima sa centralnom vlašću. Tipičan primjer za to predstavlja u kasnije doba Mahmut-paša Bušatlija, na koga su u susjednim zemljama, naročito u BiH, obični ljudi, zbog njegovog proganjanja ajana, gledali sa velikom simpatijom.⁴²²

Budući da je snaga svih tih faktora, a naročito muteselima, kao što je to bilo u slučaju Alipaše Tepedelenlije (Janjinskog), koji se probio do toga stepena putem muteselimluka, počivala najvećim dijelom na ovlaštenjima vezanim za ajanluk, za njih se može reći da predstavljaju najkarakterističniji izdanak ajanstva, najviše predstavnike ajanstva. U tom pogledu ajanima u širem smislu riječi treba smatrati i neke muteselime u periodu prevlasti ajanstva ne samo stoga što su oni ojačali vršenjem ajanske funkcije nego i stoga što su regrutovani iz najuticajnijih društvenih slojeva (kiši zadeler), koji su nosili zvučni naziv ayân-i vilayet.⁴²³

Specifično je stanje bilo na nekim ostrvima u Egejskom arhipelagu i, kod nas, u Beogradskom pašaluku. Neka od spomenutih ostrva uživali su kao has pojedini funkcioneri centralne vlasti (npr., kapudan-paša), ili pojedini članovi sultanove porodice. Na tim ostrvima nije bilo uopšte ajana, jer su njihove poslove sasvim uspješno obavljali funkcioneri koji su tu i ranije postojali (vojvode, ili muteselimi), s tim što su oni sarađivali sa narodnim starješinama tamošnjeg grčkog stanovništva.⁴²⁴

Razne poslove za tursku vlast u Beogradskom pašuluku još odranije obavljali su organi narodne samouprave — knezovi. Oni su takođe sara-

⁴²¹ Bušatlija je skoro sve dažbine, po svoj prilici čak i harač, zadržavao za sebe, zbog čega je došao u otvoren sukob sa sultanom. Naš ljetopisac Bašeskija navodi da je Bušatlija bio „pružio ruke na erar i to mu je glavni grijeh” (Bašeskija, 76).

⁴²² Usporediti: Bašeskija, Hronika, 71—87.

⁴²³ Usporediti prvu glavu ovog djela.

⁴²⁴ Novaković, n.d., 223. i dalje.

divali sa predstavnicima beogradskog vezira u nahijama — muteselimima i vojvodama. Takvo stanje je naročito bilo u XVIII stoljeću, jer su knezovi tada počeli da obavljaju i znatan dio poslova (naročito razrezivanje i ubiranje raznih nameta) koje su u drugim provincijama carstva obavljali ajani. Obavljajući te poslove, knezovi su opet saradivali sa muteselimima. Ta saradnja se u tom periodu, po svoj prilici, najčešće ispoljavala u primanju vezirovih naredaba putem muteselima i u predaji ubranog novca — da ga muteselim uruči beogradskom paši.⁴²⁵

Knezovi u Beogradskom pašaluku bili su vrlo pogodno sredstvo kojim su se Turci poslužili da efikasno ostvaruju svoje ciljeve, za koje su u drugim krajevima bili angažovani ajani. Tu ulogu knezovi su mogli preuzeti stoga što su i ranije u sličnim poslovima pomagali organima turske vlasti. Stoga je u Beogradskom pašaluku otpala svaka potreba za ajanima. Ta potreba je otpala, dalje, i stoga što u Beogradskom pašaluku zadugo nije bilo jedne od glavnih dužnosti ajana — sakupljanja vojske. I, najzad, najglavniji razlog zbog koga nije bilo potrebe za ajanima u Srbiji leži, po našem mišljenju, u činjenici da je u Srbiji bio neznatan broj muslimana, a ajani su bili — barem u početku, neka vrsta samoupravnih organa u prvom redu muslimanskog stanovništva.

U onim nahijama naseljenim Srbima koje su stajale izvan Beogradskog pašaluka bilo je, izgleda, ajana (Ražanj, Paraćin, Aleksinac, Kruševac).⁴²⁶

Kako je ajanska funkcija potkraj XVIII stoljeća postala najprivlačnijom tačkom za sve one slojeve u turskom društvu koji su vodili borbu za vlast u kadilucima i provincijama, to su beogradski janjičari, tačnije njihove dahije i kabadahije, nastojali da likvidiraju srpske knezove (njihovom sjećom) i da podijele Srbiju na nekoliko ajanskih okruga te tako postanu potpuni gospodari u Srbiji. To potvrđuje činjenica da se neke janjičarske starješine u Srbiji počinju nazivati ajanima, što potvrđuje njihovu želju da postanu gospodari čitavih oblasti u Srbiji po ugledu na njihove staleške drugove u nekim susjednim provincijama. Takva pojava se zapaža iz jednog izvještaja kajmakama (zastupnika) muhafiza (čuvara) Adakale od 10. maja 1804. godine upućenog Porti. Govoreći o tome da su se Halil Gušanac i njegove čete uspjeli probiti u Beograd kajmakam između ostalog piše da im je u susret izašao Kučuk Alija i Poričeli Husein-bajraktar,⁴²⁷ ajan kasabe Valjeva (ve Valeva kasaba-si ayân-i Poričeli Husein bayraktar) sa 100 konjanika.⁴²⁸

Poslije ovog kratkog osvrtu na neke specifičnosti u vezi sa pojavom i mjestom ajana u pojedinim provincijama osmanskog carstva, važno je konstatovati još dvije stvari. Prvo, da je ajanluk kao skup određenih ovlaštenja (dužnosti i prava) i tamo gdje nije imao svog posebnog no-

⁴²⁵ To se može vrlo lako zaključiti iz podataka u djelu M. Gavrilovića, Miloš Obrenović; Beograd, 1909; III, 290—292.

⁴²⁶ To zaključujemo po podacima iz djela: Stojančević V., Tursko stanovništvo u Srbiji pred I ustanak; Zbornik za društvene nauke Matice srpske; Novi Sad, 1956; 13—14.

⁴²⁷ Kučuk Alija bio je jedan od četvorice velikih dahija. Poričeli Husein-bajraktar, kabadahija u Valjevu.

⁴²⁸ Dokumenat u zbirci turskih dokumenata o srpskom ustanku, koje je za štampu priredio H. Šabanović, a koji još nisu objavljeni.

sioca ajana dao ajanski sadržaj tamošnjim upravnim funkcionerima, pojedinim muteselimima, a u Bosni i Hercegovini — naročito kapetanima. Neki od takvih funkcionera nastojali su, naročito koncem XVIII i početkom XIX stoljeća da iz ajanluka izvuku maksimalnu korist i da se putem ajanluka probiju u red najistaknutijih glavara u provincijama (primjer Ali-paše Janjinskog i, u Hercegovini, Ali-paše Stočevića).⁴²⁹

Drugo, u nekim većim mjestima (kod nas u Sarajevu, npr., u Grčkoj — u Solunu itd.) ajanima se nije bio zameo svaki trag. Međutim, položaj ajana u tim mjestima bio je sasvim drukčiji od položaja ajana kao pravih i potpunih nosilaca ajanluka (kao upravno-pravne funkcije). Specifičan razvojni put ajana u većim gradovima bio je, po našem mišljenju, uslovljen činjenicom da su ti gradovi predstavljali jaka uporišta janjičara povezanih sa gradskim esnafima, janjičara koji su imali svoju posebnu organizaciju, ali su i sami od početka XVIII stoljeća postali djelimično objekat različitih opterećivanja, poreskih i drugih. Budući da su janjičari u XVIII stoljeću predstavljali tako reći, državu u državi, u gradovima u kojima su oni činili ogromnu većinu stanovništva lokalna uprava dobila je specifičan razvoj.

Prije svega, poslove janjičarske organizacije i odnose među pripadnicima janjičarskog reda rješavale su, kao i ranije, janjičarske starješine (janjičarski aga u većim gradovima, a u manjim — janjičarski serdari). Isto tako, poslovi esnafske organizacije, koja je sada bila pojanjičarena, rješavani su unutar te organizacije. Međutim, koliko god su janjičari predstavljali jednu zatvorenu organizaciju, oni su, kao i ostali porezom opterećeni slojevi grada i sela, naročito onda kada su uživali, po sistemu čifluka, rajinsku zemlju, podlijegali, istina minimalnim, poreskim i drugim opterećivanjima (tekalif-i örfye). To jest, morali su, barem djelimično, podnositi neke terete i vršiti usluge u korist upravnika provincije, u korist suda itd. S druge strane, janjičari i čitava muslimanska čaršija nisu bili kineskim zidom odvojeni od ostalog gradskog, a niti seoskog stanovništva. Dolazilo je među svima do stalnih kontakata, prijatnih i neprijatnih. Jednom riječi, postajali su i u ovakvim gradovima takvi poslovi — naročito od onog vremena otkada se osjetila potreba za ajanima — koji su se morali rješavati van janjičarske organizacije, putem kadije i povjerenika upravnika provincije — muteselima ili vojvoda. Kako su ovi posljednji najčešće bili skloni samovolji i maksimalnom iskorištavanju svoga položaja za lične interese i interese svojih gospodara (valija ili mutesarifa), janjičari su kao najjači faktor u gradu, uvidjevši poslije niza pobuna u XVIII stoljeću da ne mogu izbjeći neke opšte obaveze, počeli da se koriste pravom da svoje obaveze putem i uz asistenciju svojih predstavnika, koji su se takođe zvali ajani, ostvaruju pomoću redovnih organa lokalne uprave i sudstva. Oni su, obično, birali ajane iz redova svojih najuglednijih i najistaknutijih članova, kako iz redova esnafa, tako i iz reda isluženih janjičarskih oficira. U stvari, ovdje se radi o kategoriji uglednih gradskih ljudi, koji su, kao što je poznato, još ranije održavali izvjesnu vezu (posrednička uloga) između svojih sugrađana i redovnih organa lokalne sudske i upravne vlasti i kojima su se ove posljednje, kao što je to više puta isticano, i ranije

⁴²⁹ O Ali-paši Stočeviću u posljednoj glavi ovog rada, odjeljak „Kraj bosanskih ajana”.

služile za rješavanje izvjesnih težih pitanja (maksimiranje cijena, regulisanje izvjesnih odnosa među esnafima, kao i drugi važni komunalni problemi). Pojavom drugih važnijih poslova, kao što je razrezivanje poreza, povećala se potreba za ajanima. Njih su, iz sasvim razumljivih razloga, janjičari i esnafi nastojali (u čemu su, naravno, i uspjeli) da iskoriste za zaštitu svojih interesa. Tako je gradskom stanovništvu dobro došao jedan stari instrument čiji je značaj znatno porastao u novim uslovima, putem koga su nastojali da se zaštite od samovolje i nasilja redovnih organa lokalne uprave, koji se javljaju kao zakoniti, iako — u odnosu prema janjičarima ne uvijek — i faktički nosioci ajanluka. Razorno djelovanje ajanluka, koje će kasnije doći do izražaja u gradovima, trebalo je da bude ukroćeno upravo ovim pravom janjičara i esnafa da putem svojih predstavnika — ajana — obezbijede koliko je god više moguće zakonitosti djelovanja redovne upravne hijerarhije, osobito muteselima. Ovim pravom koristilo se donekle i nemuslimansko stanovništvo, naročito u Solunu, gdje je ono bilo brojno, pa i u samom Sarajevu, gdje se spominje jedan hrišćanin kao ajan, sigurno predstavnik tamošnjeg esnafa hrišćana.⁴³⁰

Na taj način je, po našem mišljenju, ajanska ustanova u sasvim malom broju većih gradova (janjičarskih centara) dobila drukčiji, specifičan pravac, potpuno različit od opšteg kretanja ajanske ustanove u kadilucima.⁴³¹ Ovdje, ustanova ajanstva zbog specifičnog stanja u većim gradovima nije mogla da preraste one okvire u kojima se nalazila ustanova vilajetskih ajana na prelazu iz svoje prve u drugu razvojnu fazu, zadržavši neke osobine ove ustanove iz ranijeg perioda i zadobivši minimalna njena svojstva iz onog perioda kada su vilajetski ajani počeli da obavljaju neke poslove lokalne uprave. Budući da su ajani u ovim gradovima postali samo predstavnici građana (bolje rečeno, janjičara i esnafa) uz redovne organe lokalne uprave i sudstva, oni nisu postali pravi nosioci ajanluka pa se, kao takvi, ne mogu ubrojati među one ajane koji su postali pravi nosioci lokalne uprave u XVIII stoljeću, premda su imali izvjesnog, i to ne malog, uticaja, naročito na one poslove koji su se ticali interesa njihovih vlastodavaca, naravno samo za područje datog grada. Stoga nije sasvim slučajno pojava da se upravnici provincija u svojim bujrukdijama upućenim vlastima u takvim gradovima ne obraćaju ovim ajanima, nego samo kadiji, muteselimu i janjičarskim oficirima, u prvom redu janjičarskom agi.⁴³²

Upravo takve ajane, koji predstavljaju samo izuzetnu, sporadičnu pojavu, karakterističnu samo za nekoliko velikih gradova u kojima su janjičari i ulema vodili glavnu riječ, imali su pred očima skoro svi autori, s izuzetkom Uzunčaršilija, čija su mišljenja ranije istaknuta, i zbog toga su stekli sasvim iskrivljenu predstavu o pravom značaju i suštini ajanske ustanove, uzimajući atipično stanje za tipično. U tom pogledu veoma je poučan primjer sekretara francuskog konzula u Travniku Šometa Defosea, koji je u Bosni vidio ajane samo u Sarajevu, Mostaru i Novom Pazaru, dok je daleko seriozniji i obavješteniji austrijski

⁴³⁰ GHBB, Nekrologija M. Bašeskija (rukopis).

⁴³¹ Srvaniti: Novaković, Tursko carstvo; Chaumette Des Faussés (Šmet Defose), Voyage en Bosnie dans les années 1807. et 1808; Paris, 1822.

⁴³² Usporediti: Kemura, Prvi srpski ustanak pod Karađordem. Iz istih razloga u siđžilima sarajevskog kadije ne postoje ajanske bujrukdije.

konzul u Travniku Mitteser, dajući popis bosanskih kadiluka, vidio prave ajane, dakle ajane kao prave lokalne funkcionere, ne u Sarajevu i Novom Pazaru, gdje njih u tom svojstvu nije ni bilo, nego samo u nekoliko ostalih kadiluka Bosanskog ejaleta, konkretno — u onim kadilucima gdje nije bilo kapetana.⁴³³

Nemajući prave predstave o stvarnom položaju i ulozi ajana u lokalnoj upravi i uopšte u političkom životu u provincijama i zasnivajući svoje mišljenje na sasvim pogrešnim impresijama, najveći dio autora, stranih i domaćih, morao je nužno pasti u zabludu i zadovoljiti se shvatanjem ajana kao nekih narodnih tribuna, čuvara narodnih interesa i organa narodne samozaštite. Na isti način i iz istih razloga kod većine autora je pogrešno opredijeljena mjesna nadležnost ajana, zbog čega je unesena zbrka u ovo inače dosta jednostavno pitanje.

Nije čudo što su Doson, Olivije, Božur, pa i Žišero⁴³⁴ gledajući na ajane kao na izabrane predstavnike gradskog stanovništva, smatrali da su ajani bili pozvani da djeluju na teritoriji gradova. Stvar ne mijenja ni činjenica što Žišero dopušta mogućnost da neki od gradskih ajana „kojima sposobnosti i bogatstvo daju najveće preimućstvo nad njihovim sugrađanima — šire svoj uticaj i svoju vlast ne samo na grad... nego također i na veći broj sela, a ponegdje i na širu teritoriju...” (Ovdje bi se radilo o uzurpaciji, a ne o pravu.)

Tek se Uzunčaršili, koji je inače u tretiranju problema ajana otišao nešto dalje od ostalih, premda u suštini nije shvatio porijeklo i pravu suštinu ove ustanove, izrazio sasvim jasno o pitanju mjesne nadležnosti ajana, ističući pravilno i određeno da se ajani javljaju u kadilucima. Uzunčaršili ovdje, očigledno, stoji opd utiskom podataka iz fermana o ajanima, i to prvih fermana iz 1765. i 1769. godine, u kojima je sasvim jasno kazano za ajane, kao funkcionere lokalne uprave, da su to kadilučki ajani (kazalar ayân).⁴³⁵ Istina, oni se katkada nazivaju i gradski i kadilučki ajani, ali to je stoga što je centar kadiluka bio smješten u gradu ili kasabi, pa se otuda mjesna nadležnost kako kadije, tako isto i ajana kao lokalnih funkcionera protezala na područje datog grada i kadiluka.

Poslije podataka koje nam daju citirani fermاني, može se sa sigurnošću usvojiti Uzunčaršilijeva konstatacija da se mjesna nadležnost ajana kao pravih lokalnih funkcionera, principijelno odnosila na područje kadiluka. Ovu konstataciju, osim citiranih dokumenata, tako nedvosmisleno potvrđuju svi fermاني i bujruđije koji su upućivani ajanima jer se oni prvenstveno upućuju kadilucima na čijem teritoriju ajani obavljaju svoje poslove vezane za ajanluk. Tamo gdje ajani, međutim, nisu poznati kao priznati organi lokalne uprave, oni se i ne spominju u ovim aktima, nego se spominju faktički vršioci ajanluka — muteselimi, ili kod nas u Bosni — vrlo često kapetani, čija se mjesna nadležnost kao ajana sui generis takođe najčešće poklapala sa mjesnom nadležnošću kadija.

⁴³³ Sravniti: H. Kreševljaković—H. Kapidžić, Sudsko-administrativna podjela Bosne i Hercegovine početkom XIX v., Istorijsko-pravni zbornik 3—4; Sarajevo, 1950; 247—260.

⁴³⁴ Usporediti literaturu o ajanima u uvodu ovoga djela.

⁴³⁵ Kao u napomenama 400. i 401.

Međutim, ovim konstatacijama nije kazano sve što treba reći o mjesnoj nadležnosti ajana, budući da svi kadiluci nisu bili istoga ranga. Kao što je poznato, bilo je i takvih kadiluka, na prvom mjestu mulaluci,⁴³⁶ koji su bili sastavljeni iz više nahija sa centrima u pojedinim kasabama. U takvim nahijama postojale su posebne sudske ispostave — nijabeti⁴³⁷ — u kojima je dio sudskih poslova bio povjeren posebnim kadijama — naibima. Tu su postojali i posebni nahijski ajani čija je stvarna nadležnost bila identična sa stvarnom nadležnošću kadilučkih ajana, dok je njihova mjesna nadležnost, ograničavajući se samo na područje nahije, bila znatno uža. Na području bosanskog vilajeta postojao je jedan, sarajevski, mulaluk sa sjedištem u Sarajevu. On je bio podijeljen na nahije — visočku, fojničku, konjičku (Neretva) i prozorsku. Sarajevo je bilo sjedište mule i muteselima, dok su u Visokom, Fojnici, Konjicu i Prozoru sjedjeli naibi sarajevskog mule i tamošnji nahijski ajani.⁴³⁸ Isto pravilo unekoliko važi i za one kadiluke koji su iz drugih razloga imali nijabetske ispostave, kao što je, npr., bio slučaj vlaseničkog kadiluka (Birče mea Knežin), u kome je knežinska nahija imala svoga posebnog ajana.⁴³⁹ Međutim, u onim kadilucima čije nahije nisu imale i posebne sudske ispostave-nijabete — nisu postojali, izgleda, posebni nahijski ajani kao lokalni upravni funkcioneri, jer isto onako kao što je jedan kadija u tim kadilucima obavljao sudske poslove za čitav kadiluk, isto tako je i jedan ajan obavljao poslove ajanluka za čitav kadiluk. O tome postoji veoma instruktivan podatak sačuvan u jednoj ajanskoj bujrucliji iz 1777. godine kojom je potvrđen na položaju ajana u Ljubinjskom kadiluku neki Mustafa-beg Serdarević. U vezi sa pitanjem mjesne nadležnosti u ovoj bujrucliji je rečeno da se Mustafa-beg i dalje ostavlja na ajanskom položaju „u spomenutom kadiluku i njegovim nahijama”.⁴⁴⁰

Nakon ovih razmatranja može se sa izvjesnom sigurnošću zaključiti da se mjesna nadležnost ajana u periodu nastajanja ajanluka principijelno prostirala na područje jednog kadiluka, to jest da je ona bila identična s kadijinom mjesnom nadležnošću. Izuzetak čine samo nahije koje su bile sjedište kadija najnižeg ranga (naiba), gdje su postojali posebni nahijski ajani, čija se mjesna nadležnost podudarala sa mjesnom nadležnošću naiba.

Kako se vidi, kadiluk je i tada ostao osnov lokalne upravno-teritorijalne podjele, kao što je kadija i u novim uslovima sa svojom sudnicom (mahkema) ostao centar čitave administracije na području kadiluka, zadržavši odranije svoje pravo da nadzire i kontroliše postupke svih i podstiče nadležne organe na akciju. U tom smislu kadija, kao predstavnik centralne vlasti, ostao je i dalje najodgovornija ličnost u svim poslovima, sudskim i administrativnim, na području kadiluka. Ali priroda novih upravnih poslova vezanih za ajanluk bila je takva da je kadija ovdje bio samo posrednik i kontrolor, jer on nije nikada, a po-

⁴³⁶ Mulaluk, ili munlaluk, je veća sudska oblast od običnog kadiluka. Ona je obuhvatala, obično, više nahija.

⁴³⁷ Šabanović, Bosanski pašaluk, 111.

⁴³⁸ Usporediti: Kemura, n.d.; H. Kreševljaković—H. Kapidžić, n.d., 255—6. i 258.

⁴³⁹ Kadić, Hronika V, 43.

⁴⁴⁰ OIS, sidžil br. 11, str. 66.

gotovu ne u novonastalim okolnostima, bio organ od neposredne akcije. Nova situacija tražila je upravo takav organ i jedino ga je mogla naći u krugu vilajetskih ajana, to jest takvih feudalnih velikaša u provincijama koji su imali najviše materijalne i moralne snage da odgovore novopostavljenim zadacima.

2. STVARNA NADLEŽNOST AJANA

Krug poslova koje su obavljali ajani bio je nametnut konkretnim, svakidašnjim potrebama države, rastući kvantitativno uporedo i u srazmjeri sa stepenom propadanja i degenerisanja starih osmanskih ustanova. Upravo, potreba angažovanja ajana u poslovima lokalne uprave nikla je na bazi integralne krize osmanskog carstva, osobito od druge polovine XVII i na prelazu u XVIII stoljeće, a vrste njihovih poslova kao organa lokalne uprave bile su u stalnom porastu u srazmjeri s intenzitetom te krize. S tim u vezi vrste državnih poslova koje su obavljali ajani nisu bile unaprijed regulisane nekim propisima centralne vlasti. One su nicale kao posljedica konkretnih državnih potreba i, kao takve, fiksirane su u pojedinim naredbama centralne i provincijske vlasti. Stoga se ti poslovi u svojoj širini mogu jedino uspješno pratiti u aktima centralne i provincijske uprave koji su izdavani počev od druge polovine XVII i kroz XVIII stoljeće, odnosno kroz prve decenije XIX stoljeća. Koristeći se tim podacima mi smo mogli konstatovati nekoliko grupa najvažnijih poslova koji su bili predmet ajanluka, tj. koji su obavljani putem ajana u XVIII i XIX stoljeću, među koje spadaju:

a) RAZREZIVANJE I UBIRANJE IZVANREDNIH NAMETA

Jedan od najstarijih i najvažnijih poslova koje su obavljali ajani jeste razrezivanje i ubiranje izvanrednih nameta. Ranije je navedeno kada su i kako ajani počeli da učestvuju u obavljanju takvih poslova, kao i koje su vrste izvanrednih nameta čiji su raspored oni vršili. Isto tako je istaknuto da se osjeća učešće vilajetskih ajana u tim poslovima od druge polovine XVII stoljeća pa dalje. Najzad, ukazano je i na način razrezivanja izvanrednih nameta.

U XVIII stoljeću uloga ajana na ovom planu ne samo da nije slabila već je još više jačala i učvršćivala se. Odlučan momenat u tom pogledu predstavlja ozakonjenje izvanrednog nameta u korist namjesnika provincija *imdad-i hazariye* 1719. godine, kada su bili ukinuti svi ostali izvanredni nameti u korist namjesnika provincija i sandžaka-tekâlif-i šakka. U razrezivanju i ubiranju tog nameta, fermanom o njegovom zavođenju, predviđena je odlučujuća uloga kadilučkih ajana. Zapravo, time je u novoj varijanti ozakonjen dio prakse koja se dotada bila ustalila u razrezivanju drugih izvanrednih nameta, osobito nameta zahire baha, koji je urastao u namet *imdad-i hazariye*.

U sidžilima bitoljskog kadije iz 1710, 1712. i 1713. godine zabilježeni su defteri kojima su tih godina razrezivani različiti nameti u korist rumelijskog valiye, koji pokazuju da se izvanredno oporezivanje nametima tekâlif-i šakka dotada već razvilo u jedan sistem i da je po formi bilo

slično načinu razrezivanja klasičnih izvanrednih nameta u drugoj polovini XVII stoljeća. Prema navedenim podacima, ti nameti razrezivani su kod kadije, uz posredovanje i u prisustvu kadilučkih ajana, zaima, timarlija, imama, hatiba. Razrezivanje se već vršilo, pokazuju dalje ti podaci, u obliku deftera, koji su unošeni u sidžil i u kojim su iscrpno bilježeni podaci o naslovima pod kojim su razrezivani ti nameti, kao i raspored nameta na pojedine kategorije stanovništva.⁴⁴¹

Kada je izdat ferman o zavođenju imdad-i hazariye, on je najvećim dijelom ozakonio tu praksu i modificirao je samo u vremenu razrezivanja. Tako je fermanom određeno da se razrezivanje imad-i hazariye mora obavljati pred kadijom, i to uz saradnju, zajedničku saglasnost i znanje ajana, raznih službenika (i^š elrer) i odabranih i ispravnih ljudi kadiluka. Fermanom je, dalje, naređeno da su ajani svih kadiluka dužni da razrezani namet uberu i da ga dostave ovlaštenim funkcionerima.⁴⁴² Na taj način, počev od ovog fermana, praksa ubiranja izvanrednih nameta u korist spomenutih funkcionera, uz posredovanje ajana i drugih predstavnika feudalne klase (čifluk-sahibija), postaje stalna. U razrezivanju tih nameta osjeća se, naročito kasnije, i učešće seoskih starijehina, muhtara i kodžabaša, a u nekim našim krajevima — i knezova.⁴⁴³

Što se tiče samog načina raspodjele tereta, fermanom je određeno samo toliko da su organi nadležni za razrezivanje dužni da uzmu u obzir sve, oslobođene i neoslobođene (muaf ve gayri muaf), da terete raspodijele pravedno i prema materijalnim mogućnosti pojedinaca. Dalje je naređeno da se razrezivanje vrši dvaput godišnje, u dvije rate (taksit), čiji razmak mora biti šest meseci. Po nazivu rata (taksit) taj namet dobio je kasnije popularan naziv taksit, koji ćemo i mi u daljem tekstu upotrebljavati. Najzad, fermanom je određeno koji doprinosi tim povodom mogu da se unose u defter kojim se razrezuje imdad-i hazariye. To je, prije svega, mirnodopski doprinos za namjesnike provincija i sandžaka (imdad-i hazariye) i doprinos u korist kadija i njihovih službenika, i ništa više.⁴⁴⁴ Unošenje ovog posljednjeg, zapravo, ne predstavlja nikakvu novost. Time je opet ozakonjena samo ranija praksa, po kojoj su kadije na ime svojih izvanrednih troškova, učinjenih djelimično i prilikom obavljanja poslova razrezivanja izvanrednih nameta, ubirali za sebe doprinose od stanovništva pod nazivima: *harc-i mahkeme*,⁴⁴⁵ *kalemiye*,⁴⁴⁶ *hadamiye*⁴⁴⁷ i dr.⁴⁴⁸

Toliko je, uz naznaku tačnih iznosa taksita za pojedine kadiluke, o taksitu rečeno u citiranom fermanu. Ostale pojedinosti trebalo je da riješi konkretna praksa. Prije svega, praksa je trebalo da riješi pitanje forme razrezivanja. Što se tiče ovog pitanja, izgleda da su spomenuti

⁴⁴¹ DAM, sidžil br. 34, str. 6—7; sidžil br. 36, str. 7; sidžil br. 37, str. 35.

⁴⁴² DAM, sidžil br. 38, str. 30.

⁴⁴³ Na primjer u Srbiji i Hercegovini (usporediti: Memoare prote Matije Nenadovića, a za Hercegovinu: GHBb, sidžil br. 5, str. 25. i OIS, sidžil br. 18, str. 24. i 28).

⁴⁴⁴ Fermanom je zabranjeno čak ubiranje doprinosa za mubašire (carski i drugi izaslanici). Ta zabrana, međutim, nije poštovana, jer se doprinosi mubaširima sreću kasnije u tevzi-defterima kao stalna pojava.

⁴⁴⁵ Sudski trošak.

⁴⁴⁶ Doprinos za kancelarijske troškove.

⁴⁴⁷ Doprinos za poslugu.

⁴⁴⁸ Kadić, Hronika V, str. 35. 57.

nameti u početku razrezivani u granicama koje je postavio ferman o zavodenju imdad-i hazariye. Inicijativa za razrezivanje polazila je od uživalaca imdadi hazariye, koji su svojim bujruldijskima, a u smislu odredaba fermana, naređivali lokalnim organima vlasti da razrežu, uberu i dostave im određeni namet. Postupajući po kadijinom naređenju, ajani i drugi pristupali su konkretnoj realizaciji toga posla na taj način što bi zajedno na sudu namet razrezali pojedinim selima i o tome sačinili tevzi-defter, čiju bi kopiju zavodili u sidžil.⁴⁴⁹ Na osnovu tevzi-deftera pristupalo se onda ubiranju taksita, u čemu su učestvovala razna lica, u prvo vrijeme obično seoske starješine, imami⁴⁵⁰ i dr., a kasnije, najčešće, neposredno sami ajani.

U prvo vrijeme u tevzi-deftere unošene su samo maločas opisane stavke, čiji su iznosi u početku bili, barem donekle, snošljivi. Kasnije, međutim, među spomenute stavke probija se bezbroj drugih. Postepeno se ustaljuje praksa ubiranja doprinosa na ime troškova raznovrsnih funkcionera, najčešće mubašira. Na tom osnovu niče drugi dio nameta ubiranih zajedno sa taksitom, koji je centralna vlast tolerisala, što je izazvalo promjenu oblika razrezivanja. Taksit je još odranije unaprijed razrezivan, jer je unaprijed bio poznat. Međutim, ovaj drugi dio troškova bio je nepoznat, jer se nije unaprijed znalo kakvi će se sve troškovi pojaviti za šest mjeseci. Stoga je trebalo da ti troškovi budu obračunavani unazad, prema troškovima koji su stvarno učinjeni. Po svoj prilici, te nepoznate troškove, koji su se ad hoc pojavljivali, podmirivali su privremeno organi nadležni za razrezivanje taksita (poglavito ajani), da bi ih, poslije, razrezivanja naplatili od stanovništva. Ajani su, obično, u svojim konacima pružali mubaširima i drugim prenočište, hranu i ostalo, pa su te troškove, čak i troškove opravke svojih konaka, nametali stanovništvu kadiluka.⁴⁵¹ Kako su ti poslovi bili prepušteni dvojici-trojici nekontrolisanih ljudi, nije čudo što su se ubrzo poslije ustaljivanja taksita pojavile mnogobrojne zloupotrebe koje su činili ajani i kadije, što je, među ostalim, uticalo na pokušaj usavršavanja forme nametanja, o čemu će kasnije na drugom mjestu biti govora.

Najvažnija novina koja se osjeća u načinu ubiranja imdadi hazariye sastoji se u odredbi da se ovaj namet ubire stalno, svake godine u dvije rate. Pošto se oko tog nameta sakupljalo postepeno sve što su trošili organi provincijske i lokalne uprave, a što je trebalo da podmiruju podanici (pretežno uživaoci rajinske zemlje), taj oblik nameta postao je u XVIII stoljeću najvažniji i za raju najteži. Putem tog oblika nametano je stanovništvu sve što je trebalo turskim organima vlasti, počev od imdadi hazariye za namjesnike provincija i sandžaka pa do troškova prosjaka i derviša, koji su se zadržavali u konacima ajana. Usljed toga drugi dio taksita, osobito počev od druge polovine XVIII stoljeća, višestruko je nadmašivao prvi. Tako, npr., prema jednom defteru iz 1776. godine, na ime imdad-i seferiye u bitoljskom kadiluku, koja je te godine zbog rata kupljena namjesto imdad-i hazariye, za rumelijskog valiju ra-

⁴⁴⁹ Takve kopije srećemo skoro u svim sidžilima iz XVIII stoljeća sve do tanzimata.

⁴⁵⁰ GHBB, sidžil br. 34, str. 90.

⁴⁵¹ Usporediti sidžile u GHBB i OIS iz druge polovine XVIII stoljeća, kao i: Makedonija, Turski dokumenti.

zrezano je svega 922 groša, dok su ostali polugodišnji troškovi iznosili 28.191 groš.⁴⁵²

Kasnije su te proporcije postale još veće na štetu imdad-i hazariye, jer su povodom ubiranja imdad-i hazariye u deftere unošeni čak i troškovi na ime nagrade raznim sejmenima, čuvarima i dr. Na tom osnovu taksit izrasta u neku vrstu budžeta provincija.

Premda su troškovi koji su ubirani u Anadoliji i Rumeliji putem imdadi hazariye stalno rasli, njihova visina iz objektivnih razloga nije bila svugdje ista. Dobar primjer kod nas za to pruža Bosanski pašaluk, gdje je visina tih troškova bila znatno manja u poređenju sa stanjem u Makedoniji.⁴⁵³ Razlog za to, čini nam se, leži u činjenici da je u Bosni postojao veliki broj muslimana domaćeg porijekla, koji su već odavno bili obavezni da učestvuju u odbrani granica Bosanskog pašaluka, dok su stalne posade u Bosni nagrađivane iz drugih izvora. Iz tih razloga bosanski vezir nije morao da drži veći broj najamnika, pa nije mogao tražiti mnogo ni novca.⁴⁵⁴

Najzad, učvršćivanje opisanih poslova kao stalnih kvalitativno je uticalo na položaj ajana. Pošto su oni sami po sebi bili dovoljni da ispu- ne jednu novu funkciju, nije čudo da je na toj osnovi i nikla ta funkcija u vidu ajanluka, kao što je priroda tih poslova i zainteresovanost poda- nika nužno uslovljavala potrebu postojanja određenog nosioca te funk- cije, koji se pojavljuje u vidu jednog ili nekoliko kadilučkih ajana.

b) ČUVANJE I OBEZBJEĐIVANJE JAVNOG MIRA I REDA

Iz fragmenata očuvanih sidžila sa kraja XVII i početka XVIII sto- ljeća (jajačkog, ljubinskog, kao i iz sidžila bitoljskog kadije i dr.), kao i iz čitave unutrašnje prakse Turske u XVIII stoljeću, koja je našla svo- ga odraza u mnogobrojnim službenim aktima, uočavaju se mnogobrojni drugi važni zadaci čije je obavljanje stavljeno u dužnost ajanima. Važnu ulogu tokom XVIII stoljeća igrali su ajani i u zaštiti i obezbjeđivanju javnog reda i mira, koji je u to vrijeme zbog hajdučije, ustanaka i dru- gih nereda u provincijama, predstavljao jednu od najtežih briga turskih vlasti.

Pored ranije spomenutih oblika, jedno od čestih sredstava za obez- bjeđivanje javnog mira i poretka, koje je naširoko praktikovano u XVIII stoljeću, bilo je organizovanje uzajamnog jamčenja podanika (čefilema).

Čefilema je predstavljala preventivno sredstvo turske administracije za održavanje mira i reda u jednom kraju. Ona je sprovedena po nared- bi upravnika provincije uz pomoć lokalnih funkcionera: ajana, kadije, muteselima i dr. Obavljana je po naročitom postupku. Jedno lice jamčilo je za drugo, ili više njih međusobno, o čemu je sačinjavan poseban defter (kefilema-defter), koji je slan provincijskoj administraciji.⁴⁵⁵

⁴⁵² DAM, sidžil br. 60.

⁴⁵³ To pokazuju podaci u sidžilima sa područja Bosanskog pašaluka uspoređeni sa sličnim podacima iz sidžila bitoljskog kadije iz XVIII i XIX stoljeća.

⁴⁵⁴ Po svoj prilici, zbog toga su pojedinci koji su postavljani za vezire u Bosni smatrali taj položaj više kao kaznu, a ne kao nagradu.

⁴⁵⁵ O čefilemi opširnije: kod Kreševljakovića, Čefilema sarajevskih hri- šćana iz 1788. godine, POF, III—IV; Sarajevo, 1952—3. O ranijim slučajevima čefileme u Sarajevu: kod Skarića, Sarajevo etc., str. 58—60.

Čefilema je u prvo vrijeme sprovedena po izuzetnoj potrebi i uglavnom putem kadije. Međutim, kasnije u XVIII stoljeću, zbog stalnih pobuna, nereda i hajdučije u provincijama, ona je praktikovana mnogo češće, a negdje i stalno, i to uz aktivno učešće ajana, odnosno muteselima, gdje je ajansku funkciju obavljao taj organ.⁴⁵⁶

Iako je čefilema kao preventivno sredstvo mogla katkada, naročito ranije, dati izvjesne rezultate u obezbjeđivanju javnog reda i mira, kasnije se ona pokazala kao neefikasna, pa su narasla anarhija i neredi u provincijama zahtijevali upotrebu i drugih efikasnijih sredstava. Organizovane su, kao i u XVII stoljeću oružane potjere — uz sudjelovanje ajana i drugih organa lokalne uprave — za hvatanje i zatvaranje razbojnika, svakovrsnih pljačkaša, kao i za suzbijanje i ugušivanje pobuna većih razmjera.⁴⁵⁷ Kada su hajdučija, razbojništva i pljačke narasli do zastrašujućih razmjera i povremene potjere pokazale se nedovoljne, moralo se na terenu pristupiti organizovanju stalne pomoći milicije (pandura, sejmena), koja je postavljana na opasnim prolazima u unutrašnjosti zemlje. Mobilizacija ljudstva u pandure, određivanje njihovih komandanata (buljubaša) i njihovo snabdijevanje vršeni su i u XVIII stoljeću takođe na teret okolnog stanovništva, a uz posredovanje ajana.⁴⁵⁸

U cilju obezbjeđivanja javnog mira i reda poduzimane su putem ajana i druge mjere, kao što su, npr., ograničavanje i zabrana proizvodnje i potrošnje alkoholnih pića,⁴⁵⁹ suzbijanje skitničenja, čiji su nosioci često bili Cigani i razni deklasirani laganom životu skloni elementi,⁴⁶⁰ suzbijanje nasilja, pljačke i zlostavljanja raje od strane raznih pljačkaša, često pojedinih predstavnika lokalne i provincijske vlasti, koji su neovlašteno zalazili u sela tražeći silom od raje besplatno prenočište (konak), jelo i piće.⁴⁶¹ Ajani su, dalje, bili dužni da preduzimaju mjere za obezbjeđivanje slobodnog prolaza trgovaca i onemogućavanje neopravdanog oporezivanja njihove robe i njih samih.⁴⁶²

U tijesnoj je vezi sa zadatkom čuvanja i zaštite javnog mira i reda učešće ajana u izvršavanju naređenja provincijskih paša u pogledu utvrđivanja istinitosti optužbi zbog ubistava, hvatanja krivaca i njihovog otpremanja radi suđenja i kažnjavanja na divan.⁴⁶³

U postupku prema osuđenim ili neosuđenim zatvorenicima, ajanima je naređivano da paze na to da organi kojima su zatvorenici povjereni na čuvanje (muteselimi, emini, vojvode) postupaju sa njima prema šeri-

Prema podacima turskih izvora, čefilema je praktikovana ne samo među hrišćanima već i među muslimanima. Izgleda da nije bila u primjeni među pripadnicima vojničkih redova.

⁴⁵⁶ O pojedinim slučajevima čefileme vidjeti još: Handžić A., Bosanski namjesnik Hekim-oglu Ali-paša, i M. Mujić, Položaj Cigana.

⁴⁵⁷ Fehim Spaho, n.d., i Makedonija, Turski dokumenti, I, 23, 42, 43, 83—4, 85, itd.

⁴⁵⁸ To potvrđuju podaci iz sidžila bitoljskog kadije iz XVII, XVIII i početka XIX stoljeća, kao i podaci iz nekih sidžila sa područja Bosanskog pašaluka (OIS, sidžil br. 13, str. 10).

⁴⁵⁹ OIS, sidžil br. 11, Handžić A., n.d., i Mujić M., n.d.

⁴⁶⁰ Isto.

⁴⁶¹ GHBb, sidžil br. 60, str. 101; OIS, sidžil br. 28, str. 48. i sidžil zeničkog kadije iz 1832. godine.

⁴⁶² DAD, Acta Turcarum, C No. 6, dok. br. 1 i 17a; OIS, sidžil br. 14.

⁴⁶³ OIS, sidžili: br. 2, str. 30; br. 13, str. 2; br. 55, str. 12, 22, 57; GHBb, sidžili: br. 7, str. 86; br. 11, str. 19; br. 37, str. 121; br. 37, str. 56—7.

jatu, tj. da onemoguće njihovo zlostavljanje, tjelesno kažnjavanje, pljačkanje i iznuđivanje novca⁴⁶⁴. Na isti način ajanima je zapovijedano da u zajednici sa kadijom i drugim organima ispituju neke slučajeve krađe, pronađu krivce i otpreme ih na divan⁴⁶⁵ da suzbijaju ometanje posjeda i pričinjavanje poljske štete itd.⁴⁶⁶

U naročito nemirnim situacijama potkraj XVIII i u prvim decenijama XIX stoljeća u Turskoj je praktikovano, kao mjera bezbednosti, izdavanje putnih isprava licima koja su išla van svoga kadiluka, pa je ajanima stavljanu u dužnost da kontrolišu takva lica i da uz posredovanje šerijatskog suda učestvuju u izdavanju putnih isprava licima sa područja svoga kadiluka.⁴⁶⁷

c) SUZBIJANJE KRIJUMČARENJA IZVOZA ŽIVOTNIH NAMIRNICA, STOKE I DRUGO SA PODRUČJA TURSKE DRŽAVE

Pored legalne trgovine, koja se ovdijala između turskih podanika i podanika susjednih zemalja, kod nas posebno sa Dubrovnikom, događalo se, i to ne rijetko (naročito kasnije), da se promet dobara na koje je stavljena zabrana odvija krijumčarenjem. Krijumčareni su različiti artikli i na razne načine. U XVIII stoljeću često je stavljana zabrana na izvoz životnih namirnica u vrijeme rata na neprijateljsko područje (jasak). Jasak je zaveden i u drugim prilikama, osobito za vrijeme nerodnih godina, u doba velike gladi itd., a prema Dubrovčanima je upotrebljavan i kao sredstvo represalije. Zabrana izvoza vršena je posebnim naredbama centralne vlasti, na osnovu kojih su upravnici provincija izdavali svoje bujruadije nadležnim kadijama, ajanima i ostalim organima, naređujući da se strogo pridržavaju izdatih naređenja i da poduzimaju odgovarajuće mjere za onemogućavanje trgovine zabranjenim artiklima, da hvataju krijumčare i da ih prijavljuju provincijskoj upravi.⁴⁶⁸

Zabrana prometa životnim namirnicama u kojima se oskudijevalo u vrlo teškim prilikama praktikovana je i u unutrašnjem prometu Turske, i to između pojedinih kadiluka.⁴⁶⁹ Interesantno je napomenuti da je i u vrijeme nepostojanja takvih zabrana tražena posebna dozvola za izvoz stoke preko granice, koju su izdavali, u obliku murasele, kadije, vojvode i serdari. To je praktikovano stoga što su gradovi imali pravo da jedan dio stoke koju su trgovci stokom (dželepčije) namijenili izvozu u slučaju potrebe zadrže za potrebe domaćeg tržišta, posebno radi toga da se obezbijedi uredno plaćanje naročite takse za izvoz i promet stokom, koja je poznata pod nazivom dželepkešen.⁴⁷⁰

d) MAKSIMIRANJE CIJENA ŽIVOTNIH NAMIRNICAMA (NARH)

Jedna od veoma starih islamskih ustanova, koju su i Osmanlije kao vladari islamske države usvojili i primjenjivali, jeste maksimira-

⁴⁶⁴ OIS, sidžil br. 25, str. 12; Kreševljaković, Muteselimi, 98.

⁴⁶⁵ OIS, sidžil br. 57, str. 5. i sidžil br. 11, str. 16.

⁴⁶⁶ OIS, sidžil br. 11, str. 55.

⁴⁶⁷ GHBB, sidžil br. 62, str. 43; Makedonija, Turski dokumenti, IV, 88.

⁴⁶⁸ Opširnije o jasku kod Kreševljakovića, Kapetanije, 47—49.

⁴⁶⁹ OIS, sidžil br. 7, 34.

⁴⁷⁰ Kanuni i kanunname, 41.

nje cijena životnim namirnicima (narh). Određivanje cijena osnovnim prehrambenim artiklima bilo je, svojevremeno, propisano i u sultanskim kanunnamama, u smislu kojih je kadija bio dužan da na svome području tačno odredi tržišne cijene.⁴⁷¹ U početku, dok je centralna vlast čvrsto držala sve konce u svojim rukama, autoritet kadijin u tim poslovima bio je dovoljan. Međutim, kasnije, kada je autoritet centralne vlasti opao i kada su zbog unutrašnje ekonomske krize cijene počele da rapidno rastu, moralo se osloniti na širi krug autoritativnih lica, koja bi svojim učešćem u određivanju cijena životnim namirnicama preuzela na sebe obavezu ostvarivanja takvih zaključaka u praksi. Taj oslonac je tražen u ajanima. U ovoj ulozi mi smo vidjeli ranije ajane tokom XVII stoljeća, što će kasnije biti jedan od važnih njihovih poslova. U toj funkciji ajani se često spominju manje-više u svim sidžilima iz XVIII stoljeća.⁴⁷²

U uskoj vezi s tim je pravo i obaveza ajana da učestvuju u suzbijanju porasta utvrđenih cijena kako na tržištu, tako isto i u prenočištima i ugostiteljskim radnjama (hanovima). S tim u vezi karakterističan je jedan podatak koji se nalazi u jednoj bujrulđiji bosanskog vezira iz 1805. godine koju je on uputio kadijama, ajanima, zabitima i janjičarskim serdarima u kadilucima koji leže na putu od Travnika do Novog Pazara. U bujrulđiji je konstatovano da je provincijska uprava doznala da neke handžije na području spomenutih kadiluka naplaćuju od gostiju po 40 para za jelo, a za svaki kilogram sijena po dvije pare, premda je određeno da se za jelo najviše može uzimati po 30 para, a za sijeno — po jedna para. Naređeno je ajanima i ostalim da strogo paze na to da se handžije pridržavaju svih naredbi i da najhitnije dostave imena onih koji ih budu kršili.⁴⁷³

e) POMOĆ U PODIZANJU POŠTANSKIH STANICA, OBEZBJEĐIVANJU HRANE I OSTALOG ZA POŠTARE (TATARE, ULAKE); OBEZBJEĐIVANJE POTREBNOG BROJA KONJA ZA PRENOS POŠTE, STOČNE HRANE I OSTALOG

U turskoj državi poštanska služba se odvijala na primitivan i nesavremen način. Prenošnje i dostavljanje pošte, prije svega službene, obavljalo se putem brzih konjanika tatara ili ulaka, koji su iz Carigrada slati u provincije.

Da bi se uredno odvijala njihova naporna služba u vrijeme kada su mnogobrojne unutrašnje i spoljašnje teškoće nalagale što je moguće bržu korespondenciju i održavanje veze centra sa provincijama, sultani su nastojali da putem mjesnih vlasti organizuju i osiguraju redovan poštanski promet. U tu svrhu podizane su tokom XVIII stoljeća na glavnim drumovima posebne poštanske stanice, obično na razdaljini od deset sati hoda, zvane menzilhane, ukoliko, naravno, u tu svrhu nisu mogli služiti hanovi.⁴⁷⁴ Ove stanice predstavljale su punktove za sabi-

⁴⁷¹ Primjera radi navedimo podatke: OIS, sidžil br. 10, str. 24, te sidžili iz XVIII stoljeća.

⁴⁷² GHBb, sidžil br. 45, str. 74.

⁴⁷³ Isto.

⁴⁷⁴ Usporediti: Kreševljaković H., Hanovi i Karavansaraji; Sarajevo, 1957; 13. i dalje.

ranje konja i za opskrbu poštara, koji bi na svome putu malo predahnuli, uzimali hranu i zamjenjivali konje. U tom cilju poštanske stanice su morale da budu snabdjevene potrebnim brojem osedlanih i osamarenih konja i da raspolažu pripremljenim jelom za tatara.⁴⁷⁵

Posebnu brigu o urednom funkcionisanju poštanskih stanica vodili su službenici zvani menzildžije, koji su za to bili posebno plaćeni. Menzildžijina plaća, kao i čitava materijalna oprema i opskrba stanica, padala je najvećim dijelom na teret okolnog stanovništva. Ajani su još od druge polovine XVII stoljeća bili dužni da putem šerijatskog suda vode nadzor nad održavanjem stanica u prvom redu, da na vrijeme kod stanovništva obezbijede potreban broj konja, potrebnu hranu i poslugu, da u sporazumu sa kadijom odaberu menzildžije među povjerljivim, spretnim i jakim ljudima, da za njih uzmu jamce i da vode brigu o učinjenim troškovima menzilhane, te da se pobrinu da se dijelom od državnog fiska i većim dijelom oporezivanjem stanovništva nađu sredstva za pokriće svih tih troškova.⁴⁷⁶

Troškovi menzilhana, koji su padali na okolno stanovništvo u XVIII stoljeću, bili su — redovno — veliki. Stoga su oni teško pogađali potčinjeno stanovništvo, koje je zbog raznih zloupotreba moralo da ih, najčešće, samo podnosi. O tome najbolje svjedoče mnogobrojne žalbe sultanu, koje se spominju u više akata centralne vlasti, upućivane povodom neurednog funkcionisanja menzilhana.⁴⁷⁷

Inače, principijelno, ti troškovi padali su na sve stanovništvo koje je podlijevalo plaćanju izvanrednih poreza, ali najvećim dijelom na raju, naravno — ukoliko je ona sama bila u stanju da izdrži te terete. Da to ona nije bila uvijek u mogućnosti, lijepo se vidi iz jednog fermana iz 1820. godine koji se odnosi na troškove nekih menzilhana kod nas u rogatičkom kadiluku. Ovim fermanom je, naime, konstatovana činjenica da je onemogućeno funkcionisanje menzilhane u Prači, koja se nalazi u rogatičkom kadiluku, zbog toga što tamošnje porezom opterećeno stanovništvo (viriciyan, tekâlifkeş) zbog svog malog broja nije u stanju da podnosi sve troškove menzilhane jer na području toga kadiluka živi 350 spahija (vjerovatno, spahijskih domaćinstava), a samo 114 poreskih obveznika (rajetinske poreske kuće). Naređeno je da se ubuduće, u interesu urednog odvijanja saobraćaja, oporezuju svi, bili oni nevojnici (poreski obveznici) ili spahije. Obaveza spahija ove vrste, koji su odreda postali čifluk-sahibije, starijeg je datuma, što se vidi iz jedne bujruldiye iz 1809. godine kojom je konstatovano da posjednici iz rogatičkog kadiluka svaljuju svoje terete na raju i siromašne muslimane, a oni se međusobno oslobađaju.⁴⁷⁸

Stanovništvo nije podnosilo samo teret izdržavanja poštanskih stanica nego je moralo davati doprinos za sve službenike turske uprave, kao i za strane poslanike, i njihovu pratnju, koji su prolazili pojedinim krajevima Turske, službenim ili privatnim poslom. U vezi s tim ajanima je u svakom konkretnom slučaju, posebnim bujrulidijama, una-

⁴⁷⁵ Primjera radi navodimo: GHBB, sidžil br. 17, str. 86.

⁴⁷⁶ Podaci o tome nalaze se u svim sačuvanim sidžilima iz XVIII i početka XIX stoljeća.

⁴⁷⁷ GHBB, sidžil br. 60, str. 75—6; sidžil br. 49, str. 20.

⁴⁷⁸ GHBB, sidžil br. 35, str. 114.

prijed naređivano da na vrijeme obezbijede konake, hranu i sve ostalo što je bilo potrebno za takve putnike, njihovu pratnju, jahače i tovarne konje itd. Stanovništvu je naročito teško pado „ponos“ viših upravnih funkcionera, poglavito vezira, čija je pratnja bila, redovno, sastavljena od po 1.000 i više nasilju i pljački sklonih bašibozuka (levenda, sejmena, saridžija, kavaza i dr.).

U nizu raznih zadataka, značajnih i manje značajnih, koji su stavljani u dužnost ajanima vrijedno je spomenuti jednu naredbu sultana Selima III iz 1794. godine kojom je stavljeno u dužnost ajanima čitavog područja Rumelije da poduzmu hitne mjere da se pruži pomoć seljacima u sjemenu i teglećoj marvi da na vrijeme obrade i zasiju svoju zemlju, pošto mnogi to nisu bili u stanju da učine zbog ratnih razaranja i drugih nedaća.⁴⁷⁹

f) MOBILIZACIJA OPŠTENARODNE VOJSKE, SNABDIJEVANJE VOJSKE I NJENO PREDVOĐENJE U RATU

U kasnije poslove ajana kao lokalno-upravnih funkcionera spada mobilizacija opštenarodne vojske u vrijeme izbijanja rata, oprema i snabdijevanje vojske, obezbjeđivanje komore itd. Na taj način mobilizirana vojska zvala se *nefir-i âm* (opšti ustanak, opšta mobilizacija) ili *mirili*, odnosno *miri levend*.⁴⁸⁰

Mobilizacija vojske za odbranu granica muslimanske turske države, odnosno za suzbijanje ustanaka i pobuna većih razmjera, vršena je na osnovu posebnih naredaba sultana, odnosno njegovih vezira u provincijama. Pravo mobilizacije cjelokupnog muslimanskog stanovništva za odbranu granica muslimanske države sultani su izvodili iz svoga prava šefova muslimanske vjerske zajednice (halifa) da u slučaju krajnje nužde, u koju bi muslimanska država zapala invazijom neprijatelja, proglasi sveti rat (džihad), u kome su, u smislu vjerskih propisa islama, svi muslimani bili dužni (farz) da učestvuju.

Ovaj oblik mobilizacije postao je naročito aktuelan u vrijeme tzv. velikog rata, a primjenjivan je u provincijama u kojima je bio naseljen znatan broj muslimana, kod nas u Makedoniji i, veoma široko i često, u Bosni i Hercegovini. O učešću ajana u ovim poslovima u Makedoniji potkraj XVII stoljeća bilo je ranije riječi.

O mobilizaciji ove vrste koncem XVII stoljeća u Bosni, koja je vršena putem ajana, naročito su dragocjeni podaci očuvani u kopijama naredaba centralne i provincijske uprave u sidžilu kadije iz Jajca, koje je svojevremeno priopćio Ćiro Truhelku u svome radu Pabirci iz jednog jajačkog sidžila.⁴⁸¹ Taj sidžil potiče iz hidžretske godine 1104—1106 (1692—1694) i značajan je ne samo po tome što se u spomenutim naredbama naređuje ajanima da vrše mobilizaciju vojske nego i stoga što su u njemu navedeni i neki drugi poslovi ajana, koji će kasnije biti predmet njihove stalne brige.

Godine 1693, naime, poslije ponovnog izbijanja neprijateljstva između Austrije i Turske, austrijske trupe su se našle neposredno pred

⁴⁷⁹ Isto.

⁴⁸⁰ Usporediti: Uzunçarşılı, Osmanlı tarihi IV, 264.

⁴⁸¹ GZM, XXX; Sarajevo, 1918; 157—76.

Beogradom. Nemajući dovoljno mogućnosti da raspoloživim snagama brani Beograd, sultan je poslao ferman bosanskom valiji 22. III 1693. godine, u kome naređuje da ovaj što je moguće brže sakupi 2.000 miri levenda (mirili — neregulirana vojska, milicija). Nekoliko mjeseci kasnije sultan je novim fermanom zahtijevao da se taj broj poveća i da se na ustanak digne sve muslimansko muško stanovništvo sposobno za nošenje oružja (harba dabra kadir olan) i da se najhitnije pošalje u pomoć carskoj vojski. Sprovodeći u život ove carske naredbe, bosanski vezir se, među ostalim, obraća i bosanskim vilajetskim ajanima da se na najbrži mogući način sakupi potreban broj vojnika.⁴⁸²

U isto vrijeme bosansku krajinu je napala austrijska vojska pa je trebalo i tamo dati pomoć. U vezi s tim ima više bujruđija bosanskog valije u kojima on zapovijeda, među ostalim, i vilajevtskim ajanima da mobilišu sve muslimane sposobne za vojsku radi zaustavljanja neprijatelja.⁴⁸³ Na jugu bosanskog vilajeta, Mlečani su poslije opsade osvojili Gabelu i Počitelj, a u Crnoj Gori — Podgoricu. Ovo je posebno teško pogodilo i zabrinulo cjelokupno muslimansko stanovništvo Bosne i Hercegovine. Stoga se nije propustila niti jedna prilika za mobilizaciju svega što se moglo mobilisati u ljudstvu i materijalu u cilju pružanja pomoći za odbranu ugroženih granica turske države. Sve ovo našlo je tako vidnog odraza u našem sidžilu, u kome su očuvana naređenja kadijama i vilajetskim ajanima da najhitnije mobilišu ljudstvo za odbranu i istjerivanje neprijatelja van granica užeg područja turske države.⁴⁸⁴

Zajedno s mobilizacijama postavilo se i pitanje snabdijevanja vojske hranom i ostalim sredstvima, obezbjeđivanja njenog smještaja u mjestima kroz koja je prolazila, obezbjeđivanja komore za vojsku, prijenosa ratnog materijala (municije, topova i dr.), opravke putova itd., itd. S tim u vezi izdato je više bujruđija u kojima se naređuje kadijama, vilajetskim ajanima i dr. da na području svoga kadiluka najhitnije izvrše sve te zadatke.⁴⁸⁵

Pošto su za vrijeme velikog rata Austrijanci bili oštetili zidine beogradskog grada, koje je trebalo najhitnije popraviti, sultan naređuje bosanskom veziru 1693. godine da najhitnije pošalje iz Bosne 300 majstora raznih struka. Sprovodeći u život to naređenje, vezir šalje u sve kadiluke bosanskog vilajeta bujruđije u kojima naređuje, među ostalim i vilajetskim ajanima, da najhitnije u svojim kadilucima mobilišu određeni broj majstora i da ih pošalju na odgovarajuće mjesto.⁴⁸⁶

Svi ti poslovi ajana, vezani za mobilizaciju, snabdijevanje, prenošenje, smještaj, itd. cjelokupne vojske, kako one koja je mobilisana putem opšte mobilizacije, tako i redovne vojske, doći će do još jačeg izražaja u ratovima Turske sa Rusijom i Austrijom tokom XVIII stoljeca, kao i u sukobima Turske s odmetnicima iz redova njenih glavara u provincijama i s ustanicima u Srbiji, Grčkoj, Egiptu, Arabiji, Andoliji i

⁴⁸² Isto.

⁴⁸³ Isto i OIS, sidžil br. 10, str. 20, i dalje.

⁴⁸⁴ Isto.

⁴⁸⁵ Isto.

⁴⁸⁶ Isto.

Rumeliji koncem XVIII i početkom XIX stoljeća. To se vrlo lijepo zapaža u mnogobrojnim dokumentima iz ovog perioda.⁴⁸⁷

Vojna funkcija ajana nije se iscrpljivala samo mobilizacijom i snabdijevanjem vojske, obezbjeđivanjem komore itd., nego su oni komandujući često sakupljenim vojnim odredima i lično neposredno učestvovali u vojnim operacijama. To se naročito odnosi na kasnije vrijeme. U ratovima vođenim sa Rusijom i Austrijom u drugoj polovini XVIII i početkom XIX stoljeća te u operacijama protiv srpskih ustanika, oni se javljaju kao komandanti manjih i većih odreda. Veliki ajani iz Anadolije (Capanogullar i Karaosmanogullar) komandovali su čitavim armijama od po 10.000 i više ljudi, koje su sami na svome području sakupili. Sličnih primjera bilo je i na području Rumelije, od kojih su naročito karakteristični slučajevi velikih rumelijskih ajana Tersenikli Ismaila, Yilik-oglu Sulejmana, Ismail-bega Sereskog i, naročito, Mustafa-paše Bajraktara.⁴⁸⁸

Kadilučki ajani komandovali su manjim odredima sakupljenim obično na području njihovog kadiluka. Učešće tih ajana zapaženo je naročito u sastavu trupa koje su učestvovala protiv Rusa i srpskih ustanika, kao i raznih turskih buntovnika — među kojima je kasnije bilo i ajana — u Makedoniji, Albaniji, Bugarskoj i Grčkoj.⁴⁸⁹

Vršeći ovu funkciju ajani su postali odlučujući politički faktor u osmanskoj državi u drugoj polovini XVIII stoljeća. Kako se to odražavalo na opštu snagu države i na položaj centralne vlasti, biće prikazano kasnije.

g) POMAGANJE U IZGRADNJI TVRĐAVA, ČARDAKA I PALANKI,
SNABDIJEVANJE TVRĐAVSKIH POSADA HRANOM

Defanziva u kojoj se Turska našla poslije bečkog rata i teško stečena iskustva, koja su koštala Turke mnogobrojnih ljudskih i materijalnih žrtava čak u dubokoj pozadini (provala Austrijanaca u Srbiju i Makedoniju, prodor princa Savojskog do Sarajeva u Bosni, uspješne operacije Mlečana u Hercegovini i Crnoj Gori itd.)⁴⁹⁰ natjerali su Osmanlije da pristupe opravci i izgradnji jakih utvrda i postavljanju stalnih jačih garnizona na širokim granicama i opasnim mjestima u unutrašnjosti.

Odmah poslije zaključenja Karlovačkog ugovora o miru, preduzete su opsežne akcije na ovom planu, koje će se intenzivno odvijati tokom XVIII stoljeća i dalje. Gradnja novih i utvrđivanje starih tvrđava i čardaka, povećavanje njihovih posada zapažaju se duž cijele sjeverne granice carstva na širokoj liniji od Bihaća pa do Kavkaza, kao i na dru-

⁴⁸⁷ Primjera radi navodimo podatke: GHBB, sidžil br. 5—62; OIS, sidžil br. 4—62., Makedonija, Turski dokumenti.

⁴⁸⁸ Usporediti: Миллер, Мустафа-паша Байрактар, 193—358; Uzunçarşılı, Rumeli âyanlarından; Makedonija, Turski dokumenti i Rašidbeja Istorija čudnovatih događaja u Beogradu i Srbiji, I knjiga; sa turskog preveo D. S. Čohadžić, Spomenik XXIII; Beograd, 1894.

⁴⁸⁹ Makedonija, Turski dokumenti, II, 90, 98, 105; III, 6—7, 75; IV, 56, 58, 79, 107.

⁴⁹⁰ O tome sravniti: Sax, n.d., 75—84; dr. Milan Prelog, Povijest Bosne, I, 103—126.

gim stranama.⁴⁹¹ Naročito intenzivna izgradnja utvrda na granicama i u unutrašnjosti razvijala se na području bosanskog vilajeta, koji je u prvoj polovini XVIII stoljeća bio pretvoren u pravi bastion. Samo kroz prve tri decenije XVIII stoljeća u Bosni je sagrađeno preko 20 novih tvrđava i šest palanki.⁴⁹²

Većina novih tvrđava, a tako je izvođena i opravka starih, građena je uz pomoć cjelokupnog stanovništva u radnoj snazi, materijalu i novcu i samo uz neznatnu pomoć države koja je finansijski slabo stajala. Isto tako, snabdijevanje tvrđavskih posada u uslovima stalnih nerodica, razaranja, gladi i bolesti, padalo je na pleća, obično, cjelokupnog stanovništva. Koliko su stanovnicima ti tereti teško padali, najbolje svjedoči pojava čestih pobuna siromašnih slojeva muslimanskog stanovništva širom carevine i posebno u bosanskom vilajetu.⁴⁹³

Mobilizacija radne snage za podizanje i opravak tvrđava, sakupljanje materijalnih i novčanih sredstava u te svrhe, prenošenje materijala na određeno mjesto i dostavljanje novca, snabdijevanje tvrđavskih posada hranom, sakupljenom putem obaveznog otkupa po maksimiranim cijenama obavljano je opet putem ajana i drugih funkcionera lokalne uprave.⁴⁹⁴

Učešće ajana ne iscrpljuje se samo nabrojanim poslovima. Njihova djelatnost je veoma široka, što pokazuju apeli sultana i vezira upućivani ajanima da pomognu i omoguće blagovremeno ubiranje džizije (harača) na svojim područjima.⁴⁹⁵

Katkada se njihovi zadaci izražavaju negativnim formulama, obično riječima „vi koji ste kadije i vilajetski ajani... nemojte nipošto da se pojavljujete kao gospodari (zaštitnici) podanika nemuslimana i da ih uzimate u zaštitu” (misli se: prilikom ubiranja džizije).⁴⁹⁶

Naprijed su izloženi glavni vidovi u kojima se ispoljavalo učešće ajana u lokalnoj upravi u kadilucima i nahijama, počev djelimično od druge polovine XVII stoljeća pa sve do uništenja ajana u četvrtoj deceniji XIX stoljeća. Prikaz ajanske funkcije, kao što se to moglo jasno zapaziti, rađen je pretežno na osnovu podataka iz konkretnih naredaba centralne i provincijske uprave (fermana i bujruldija), a samo djelimično na osnovu literature. To je učinjeno stoga što bi svaki drugi put bio veoma težak i nesiguran jer se samo ovako širokim uvidom u veći broj turskih dopumenata mogla steći stvarna predstava o mjestu ajana u lokalnoj upravi i vrstama državnih poslova kojima su se oni bavili. Tek nakon ovako širokog zahvata u problem nadležnosti ajana datog u svjetlu mnogobrojnih konkretnih akata centralne i provincijske uprave, mogu se shvatiti odredbe nekoliko fermana i bujruldija iz druge polovine XVIII stoljeća kojima su sultani unekoliko pokušavali da regulišu ajansku

⁴⁹¹ Usporediti: Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi* IV, 2 i dalje.

⁴⁹² Kreševljaković, *Kapetanije*, 19—20.

⁴⁹³ Usporediti: Uzunçarşılı, n.d., 3—6, 315—320. i dr., OZ JAZU, Tuzlanski sidžil. Fehim Spaho, *Pobune seljaka muslimana u tuzlanskom srezu*, GZM XLV; Sarajevo, 1933. OIS, sidžil tešanjskog kadije.

⁴⁹⁴ OIS, sidžili: br. 10, str. 21; br. 11, str. 2; br. 21, str. 8. i 9; GHBB, sidžil br. 5, str. 45. Kadić, *Hronika* VI, str. 232; Šaban Hodžić, *Stari turski dokumenti sa tuzlanskog područja* br. 9 i 10, Članci i grada za kulturnu istoriju Istočne Bosne; Tuzla, 1957; 67—73.

⁴⁹⁵ OIS, sidžil br. 10, str. 11.

⁴⁹⁶ Hadžibegić, *Džizija ili harač*, 110.

ustanovu, a koji se na sasvim uopšten, često neodređen i konfuzan, način bave problemom stvarne nadležnosti ajana,⁴⁹⁷ iscrpljujući ovo pitanje najčešće frazama o tome da su ajani bili pozvani da obavljaju važne narodne (čitaj: državne) poslove, da se staraju o dobru raje, da joj pružaju zaštitu, da obavljaju njene poslove itd. (ferman iz 1765) i konkretizujući samo one koji su bili najvažniji, kao što su: poslovi mobilizacije i snabdijevanja vojske, obezbjeđivanje komore za vojsku (ferman iz 1769) ili pravedno razrezivanje i ubiranje poreza i suzbijanje nasilja (fermani iz 1784. i 1791).

Očigledni nedostaci svih tih naredaba ne sastoje se samo u tome što su one neiscrpne nego naročito u tome što one problem mjesta ajana u lokalnoj upravi objašnjavaju u duhu vladajućeg shvatanja mjesta sultana u njegovoj državi pripisujući mu natklasnu starateljsku ulogu jer je, tobože, pozvan da služi dobru svojih, od boga na čuvanje povjerenih, podanika, da ih štiti od nasilja i nepravdi. U svjetlu toga shvatanja ajani se, kao uostalom i svi ostali funkcioneri u državi, prije svega smatraju narodnim pastirima, kojima je namijenjena uloga da zaštićuju podanike od nasilja i nepravdi („Cilj postavljanja valija, kadija, zabita, i dr. sastoji se u tome da se stanovništvo — raja i sirotinja, koja je od boga ovim povjerena“, stoji u jednom fermanu, „zaštiti od raznih nasilja“),⁴⁹⁸ a ne da se ono u korist države i njene vladajuće klase učini sposobnim za što uspješnije angažovanje u ostvarivanju raznih državnih poslova i za maksimalnu eksploataciju njegovog rada i njegovih dobara u korist povlaštenih slojeva. Upravo su podaci te vrste naveli neke istoričare na stranputicu u ocjeni mjesta ajana u lokalnoj upravi. Polazeći od toga neki istoričari su ovu ustanovu pretjerano idealizirali i prikazali je kao sredstvo neke tobožnje narodne samozaštite, a ne kao ustanovu kojom su se sultani u određenom trenutku morali poslužiti za rješavanje gorućih državnih problema, koji nisu imali, uzeto u cjelini, nikakve veze sa stvarnim interesima većine potlačenog stanovništva. Što je ova ustanova mogla imati u prvo vrijeme i izvjesne pozitivne strane za bezbjednost raje, kao što se njom unosilo nešto više reda u eksploataciju te iste raje, to niukoliko ne mijenja njen klasni sadržaj. Upravo zbog toga podaci spomenutih fermana, iako se isključivo odnose na regulisanje ajanluka, zapravo na način popunjavanja ove funkcije, nisu mogli poslužiti kao osnov za sistematsku obradu pitanja stvarne nadležnosti ajana pa su, kao takvi, spomenuti tek na kraju ovih razmatranja.

⁴⁹⁷ Kao u bilješkama 400. i 401.

⁴⁹⁸ GHBB, sidžil br. 19, str. 77.

Glava VI

OBLICI STICANJA AJANSKOG ZVANJA

Opisani razvoj u Turskoj u prvoj polovini XVIII stoljeća nametao je, kao što je naprijed pokazano, potrebu postojanja jednog ajana kao vršioca dužnosti ajanske funkcije. S tim u vezi postavlja se pitanje na koji je način neko lice iz reda vilajetskih ajana sticalo tu funkciju, da li su ajana postavljali viši organi državne vlasti ili je on na taj položaj dolazio izborom? Ako je bio biran, ko ga je birao i kako, itd.

Pitanje načina sticanja ajanske funkcije nije onako jednostavno kao što to proizilazi iz shvatanja mnogih pisaca. Najveći broj pisaca, ne prilazeći ispitivanju te ustanove istorijski, ističe da su ajane birali ili narod (većina mišljenja) ili ugledni ljudi jednog kraja.⁴⁹⁹ Tek je šlehta, koristeći se Dževdet-pašinim podacima, ukazao da način sticanja ajanske funkcije nije bio uvijek isti.⁵⁰⁰ Njegove misli ponovio je uglavnom i Uzunčaršili.⁵⁰¹ Naša ispitivanja pokazuju da su njihove konstatacije o ovom pitanju, u suštini, tačne i mogu se potkrijepiti konkretnim istorijskim podacima, koji pokazuju da se način sticanja ajanskog zvanja u toku razvoja te ustanove mijenjao, pri čemu je u početku bilo izvjesnih elemenata izbornosti ajana.

1. PITANJE IZBORA AJANA

Biranje ajana spomenuto je u nekoliko fermana o ajanima iz druge polovine XVIII stoljeća (u stvari, na određen način u svim ranije spomenutim fermanima ove vrste), od kojih je najpotpunije obuhvatio to pitanje ferman sultana Selima III iz 1791. godine,⁵⁰² koji se, inače, odnosi na ukidanje gradskih ćehaja i ponovno afirmisanje ajana. U tom fermanu izložen je ukratko postanak ajanluka i oblici sticanja ajanskog zvanja.

⁴⁹⁹ Usporediti mišljenja o ajanima raznih pisaca koja su navedena u Uvodu ovog djela.

⁵⁰⁰ Schlechta, *Die Revolutionen*, 38—42.

⁵⁰¹ *Islam Ansiklopedisi*, s. v. „Āyân”.

⁵⁰² GHBB, sidžil br. 28, str. 82. i dalje i Başvekâlet Arşivi, Dahiliye vesikalari (M. Cevdet tasnifi, No. 1409).

U želji da povrati snagu ajanskoj ustanovi iz perioda njenog nastajanja, kada se ona pokazala za državu veoma korisnom,⁵⁰³ Selim III, spomenutim fermanom, stavlja van snage sve dotada date fermene o ajanluku i naređuje da se ponovo pođe putem stare prakse, tj. da se ajanska ustanova povrati u stanje u kome se nalazila u vrijeme svog postajanja. O ranijem načinu sticanja ajanske funkcije u fermanu je rečeno da je u gradovima i kasabama ajanom postojalo neko lice od istaknutih ljudi jednog mjesta (kiši zade) *izborom u kome je učestvovalo cjelokupno stanovništvo i sirotinja* (ehâli ve fakuranin umumen intihab ve ihtiyarlar-ile), da je to bilo lice koje je bilo sposobno da upravlja narodnim poslovima i kome je stanovništvo bilo poslušno. Tu raniju praksu ferman smatra jedino ispravnom i jedino preporučljivom za sticanje ajanske funkcije, ubuduće. Stoga je u njemu naređeno: da svaki onaj koga ubuduće stanovništvo i sirotinja složno izaberu treba da bude ajan; da se u poslove postavljanja ajana niko ne miješa, bilo veliki vezir, mirimirani, bilo kadije ili drugi pojedinci; da se za ajanluk ne izdaje ferman, pismo niti bujrukdija i da se ajan ne postavlja uz mito.⁵⁰⁴

Odredbe fermana iz 1791. godine pokazuju da se ranije ajanska funkcija principijelno nije sticala intervencijom države i njenih organa, te da je popunjavanje tog zvanja bilo prepušteno volji stanovništva (ehâli ve fukara) određenog grada i kasabe, tačnije kadiluka i nahije. Sadržaj tog fermana pokazuje da je u početku zvanje ajana principijelno bilo izborno i da je u tom izboru trebalo da učestvuje sve stanovništvo (ehâli ve fukara). Pošto taj ferman ne razjašnjava pitanje koja su lica konkretno trebalo da učestvuju u izboru ajana, potrebno je objasniti sastav „biračkog tijela” koje ferman označava kao „stanovništvo (ehâli)” i „sirotinja (fukara)”. U odgovoru na to pitanje moraju se prvo objasniti pojmovi „ehâli” i „fukara”.

Za objašnjenje izraza „ehâli” čini se da nema velikih teškoća, jer je tim izrazom tada, pa i znatno ranije, označavano poglavito muslimansko stanovništvo⁵⁰⁵ bez obzira na njegovu klasnu pripadnost.

Za objašnjenje izraza „fukara” postoje nešto veće teškoće. Tim izrazom označavano je, općenito, siromašno stanovništvo bez obzira na njegovu vjersku pripadnost. U tom smislu pod tim izrazom, po našem mišljenju, krije se i najmnogobrojniji dio siromašnog stanovništva u Turskoj državi, potčinjeno stanovništvo — raja. Uzet u širem smislu riječi, izraz fukara, dakle, označava cjelokupno siromašno stanovništvo, muslimansko i nemuslimansko (raju). Pa ipak, čini se da izraz fukara u

⁵⁰³ Angažovanje ajana u poslovima lokalne uprave u XVII stoljeću i u prvim decenijama XVIII stoljeća pokazalo je značajne rezultate u tome što je uz njihovu neposrednu pomoć bila zaustavljena ofanziva Austrije, Rusije, i Venecije protiv Turske, pa je, kasnije, bila čak preduzeta i ofanziva Turaka za izbacivanje neprijatelja preko Save i Dunava. Rezultati beogradskog mira iz 1739. godine predstavljaju najbolju potvrdu za to (Usporediti: SAX, Machtverfalls, 82—97).

⁵⁰⁴ Kao pod 502.

⁵⁰⁵ Evlija Čelebija u svom Putopisu na više mjesta upotrebljava izraz „ehâli” isključivo u značenju „muslimansko stanovništvo”, dok je izraz raja kod njega redovno naziv za hrišćane (Čelebija, Putopis, 111). Takvo tumačenje izraza raja nalazimo i kod Cenckera u njegovom Tursko-arapsko-perzijskom riječniku (dr J. T. Zenker, Türkisch-Arabisch-Persisches, Leipzig, 1866; 465, s.v. „reyyet”).

citiranom fermanu označava prvenstveno siromašno nemuslimansko stanovništvo. To izvodimo iz oredaba fermana o ajanima iz 1769. godine, u kome izrazi raja i fukara po svoj prilici predstavljaju sinonime. O načinu sticanja ajanskog položaja u tom fermanu, između ostalog, stoji da „treba otići kod sirotinje raje (reaya fukarasî)” ili na, drugom mjestu, „kod god bude od stanovništva i raje (ehâli ve reâya) cijelog kadiluka izabran kao čestit i povjerljiv, postaviće se sa znanjem šerijata za ajana”.⁵⁰⁶

Citirani ferman, prema tome, daje nešto precizniji odgovor na pitanje značenja pojmova „stanovništvo” i „sirotinja”, naročito u onoj odredbi u kojoj je u jednoj konstrukciji jasno podvojio stanovništvo (kao muslimane) i sirotinju (kao rajū) izrazom „ehâli ve reaya”. Međutim, kada je riječ o „biračkom tijelu”, teškoću zadaje taj isti ferman, kao i svi ostali fermanni o ajanima, jer na više drugih mjesta u vezi s izborom ajana govori samo o ehaliji, tj. o muslimanskom stanovništvu, kao nosiocu prava izbora ajana, čime odredbe o istom pravu raje stavlja u veliku sumnju. Tako, npr., u maločas citiranom fermanu niže stoji da je „postavljanje nekog za ajana vezano za naročito traženje i saglasnost stanovništva (ehâli) jednog kraja”, ili: u slučaju postavljanja ajana on naređuje da „treba voditi računa o saglasnosti muslimanskog stanovništva vilajeta (ehâli vilâyet)”.⁵⁰⁷

Pa i sam izraz „cjelokupno stanovništvo („cumle ehâli”)” predstavlja, u stvari, apstrakciju. Smatramo da se taj izraz ne smije nipošto shvatiti tako kao da se pod njim krije stvarno i cjelokupno muslimansko stanovništvo, jer je malo vjerovatno da je, u uslovima u kojima nije bilo nikakve tradicije o izborima i u kojima nije postojao nikakav organizacioni mehanizam za nekakve izbore, ispitivana volja stvarno cjelokupnog muslimanskog stanovništva. Da to nije mogao biti slučaj, indirektno potvrđuje jedan podatak iz ilama (izvještaja) jenišeherskog kadije iz 1786. godine koji je on uputio centralnoj vlasti u Carigradu. Kadija tim ilamom izvještava sultana o objavljivanju fermana o ukidanju ajana i izboru gradskog čehaje i dodaje da je ferman pročitao „pred cjelokupnim stanovništvom (cumle ehâli), koje je bilo pozvano na šerijatski sud”.⁵⁰⁸ Postavlja se pitanje da li je bilo moguće pozvati cjelokupno stanovništvo na šerijatski sud? Nama se čini da se na to pitanje ne može odgovoriti potvrdno.

I pored protivrječnih stavova u citiranim dokumentima (premda je i u najranije vrijeme faktičko stanje bilo često u suprotnosti sa pravim), ne može se potpuno odbaciti činjenica da je, teoretski, pa čak i praktično kako muslimansko, tako i hrišćansko stanovništvo moglo kadkada da ima izvjesnog uticaja na izbor neke ličnosti za ajana. To potvrđuje jedan primjer izbora ajana u kadiluku Bihlište u Rumeljskom ejaletu iz 1760. godine; taj je primjer zabilježen u sidžilu bitoljskog kadije iz te godine. Pošto se radi o jedinstvenom dokumentu ove vrste, do koga smo mi došli, navešćemo glavni sadržaj spomenute bilješke.

U sidžilu bitoljskog kadije iz 1760. godine u vezi s izborom jednog ajana, među ostalim, zabilježeno je: da su opunomoćenici stanovnika iz

⁵⁰⁶ GHBb, sidžil, br. 5, str. 44.

⁵⁰⁷ Isto.

⁵⁰⁸ Başvekâlet Arşivi, Emiri vesikalari (Abdülhamid I devri), numara 327.

31 muslimanskog i 16 rajinskih (hrišćanskih) sela iz kadiluka Bihlište, u prisustvu nekog hadži-Ali-bega sina hadži-Sulejman-age, iz sela Poljana, koji je postavljen kao ajan da vrši poslove ajanluka, na šerijatskom sudu u gradu Bitolju izjavili: da se tekâlifi (izvanredni nameti), nagrade mubaširima, zakonski dugovi (garamat) i drugi troškovi (masârifat) godišnje po nekoliko puta razrezuju, upisuju u defter i ubiru. Prilikom svakog razreza ajani i muhasili (ubirači) za sebe su određivali i razrezivali (hizzi nefis-ler-içün) izvjestan dio, suprotno stvarnim troškovima i izdacima. Pošto su se tako pojavljivali mnogobrojni poreski defteri, u koje su unošeni mnogobrojni izdaci, sirotinja raja je na taj način bila otšecana. Stoga bi raji bilo najlakše, ističe se dalje u bilješci, da se samo jedanput godišnje defter sačini i nameti razrežu, tako što bi se svake godine dali pod zakup razni poznati nameti i davanja, koji treba da budu poimenice navedeni. Da bi ostvarili svoju zamisao, *opunomoćenici su izjavili da, u ime stanovnika spomenutog kadiluka, opunomoćuju svoga ajana hadži-Ali-bega i daju mu pod zakup od 13.500 groša da u trajanju od jedne godine*, počev od 13. IV 1760, vrši sljedeće poslove: da razrezuje i ubire mironodopsku pomoć (imdad-i hazariye), koja se svake godine određuje fermanom namjesnicima (valijama) Rumelije; da razrezuje i ubire namete zahire baha i mali mu'tâd (uobičajeni nameti), koji se bujruclijom traže; zatim namet mubašriju (nagrada mubaširu), koji pripada mubaširima što ih svojim bujruclijama šalje divan rumelijskog vilajeta radi obavljanja vilajetskih poslova; da prikuplja namet pod nazivom vekil harclik; zatim — namete za izdržavanje mubašira i putnika namjernika koji dođu u njihov kadiluk; da određuje i ubire namet za podmirivanje uobičajenih izdataka za obezbjeđivanje puta i prenoćišta ulaka (kurira), kao i za prikupljanje drugih nameta; za otpravljanje ostalih važnih poslova koje plaća njihov kadiluk; da ubire dažbine za podmirivanje izdataka za izdržavanje i plaćanje milicije (bekçilik) i najzad, da ubire novac za plaću koju, po običaju, daju muteselimu kullara Marašli Mustafa-paši.⁵⁰⁹

Za pitanje o kome raspravljamo navedena bilješka je interesantna iz više razloga. Ona nam daje mogućnost da objasnimo način povjeravanja ajanluka jednom ajanu, barem u jednom kraju.

Prije svega iz bilješke se vidi da je faktično na izbor ajana moglo katkada da na određeni način utiče cjelokupno stanovništvo, muslimansko i nemuslimansko. Bilješka, dalje, pokazuje oblik u kojem je ajanluk povjeravan jednom licu. To se, kao što smo vidjeli, odvijalo na šerijatskom sudu, i to ne uz neposredno učešće cjelokupnog stanovništva, već posrednim putem. Taj je posao obavljen putem seljačkih opunomoćenika, pri čemu se, prema bilješci na sudu, pojavio iz svakog sela obično po jedan opunomoćenik. Muslimane su zastupali muslimani, a raju hrišćani. Pretpostavljamo da su opunomoćenici bili najugledniji ljudi iz sela, jer se među njima nalazi znatan broj spahija; kod hrišćana su to, vjerovatno, bile starješine sela, kodžobaše. Kasnije ćemo vidjeti da su takve poslove u nekim krajevima Hercegovine obavljali, obično, popovi i knezovi. Najzad, bilješka ukazuje na način na koji se povjeravao ajanu ajanluk, a iz nje se mogu rekonstruisati i bitni elementi ajanske funkcije (ajanluka).

⁵⁰⁹ DAM, sidžil br. 55, str. 10.

Način povjeravanja ajanluka, prema citiranoj bilješci, je jako interesantan. To nije bilo obično postavljanje ili običan izbor, već se to vršilo, tako reći, u formi ugovora o opunomoćavanju i ugovora o zakupu. Birači su, prema bilješci, ovlastili ajana da u ime njihovo (za njih) na najbolji mogući način obavi poslove ajanluka, tj. da razrezuje i ubire dažbine iz različitih naslova kako bi se tako izbjegle zloupotrebe od strane mnoštva drugih ajana u ubiranju tih dažbina. Njihov opunomoćenik (ajan) je u smislu toga ugovora bio dužan da povjereni posao obavlja pravedno i po volji (uz saglasnost) svojih opunomoćitelja.

Time su se uglavnom iscrpljivali elementi prvog ugovora. Oni su kombinovani, dalje, s elementima ugovora o zakupu, jer se u bilješci izričito veli da birači opunomoćuju ajana da obavlja poslove ajanluka uzimajući ih kao zakup u visini određene sume. Elementi ugovora o zakupu počivaju na davanju ovlaštenja ajanu da ubire tuđe dažbine koje padaju na teret seljaka. Naime, seljaci su bili pojedinačno obavezni da plate dio dažbina u korist različitih funkcionera provincijske i lokalne uprave. Pravo ubiranja tih dažbina pripadalo je onim funkcionerima, ili njihovim opunomoćenicima, u čiju korist su te dažbine tekle. Pošto su ta lica činila zloupotrebe i pošto je takav način ubiranja njima namijenjenih dažbina izazivao nezadovoljstvo i otpor seljaka, a nerijetko i ostalih poreskih obveznika, ukazivala se vrlo rano potreba uloge vilajetskih ajana. Kada su i oni počeli da čine zloupotrebe, pojavila se potreba uloge jednog ajana. Taj ajan, u ovom konkretnom slučaju, pojavljuje se kao fiktivni (prećutni) zakupac prihoda raznih funkcionera, koje su oni u vidu raznih dažbina imali pravo da ubiru od stanovništva. Pravi zakup bi tu bio kada bi funkcioneri u čiju su korist porezi ubirani imenovali ajana. Međutim, ovdje je stvar sasvim obrnuta. U taj posao ajana uvode poreski obveznici, opunomoćuju ga da ubire razne dažbine i „u ime“ funkcionera kojima su dažbine namijenjene uvode ga u zakup tih dažbina.

Tako se ajan pojavljuje sa dvostrukim ovlaštenjima i obavezama. Prema seljacima on se nalazi u obavezi punomoćja, a prema funkcionerima u obavezi prećutnog zakupa. I u jedan i u drugi odnos uvode ga sami poreski obveznici, koji su praksom stekli pravo da imenuju ličnost što će u njihovo ime vršiti poslove ajanluka za tuđi račun.

Najzad, bilješka ukazuje na to da je povjeravanje poslova ajanluka u ovom slučaju bilo vezano za rok od godinu dana.

Opisani slučaj izbora ajana otvara pitanje da li je ovdje riječ o nekom posebnom slučaju i da li je takav način izbora mogao nastati kao posljedica određene prakse? Premda ne razpolažemo drugim istovjetnim primjerima, smatramo da se tu ne radi o izuzetnom slučaju. Jer je sama logika nastajanja i razvoja ajanluka u tadašnjim uslovima nalagala upravo takav način izbora ajana.

Poslovi ajanluka su bili raznovrsni i obimni. Glavni sadržaj ajanluka ispoljava se u razrezivanju i ubiranju raznih doprinosa za različite funkcionere. Ti doprinosi nisu nastajali zajedno niti je unaprijed bio poznat njihov iznos. Jedino je unaprijed bio određen iznos doprinosa u korist namjesnika provincija (imdâdi hazariye). Ostali troškovi su se pojavljivali iznenada. To su bili, obično, troškovi ishrane i obezbjeđivanja konaka mubaširima i drugim službenicima koji su s određenim zadacima dolazili u kadiluk, zatim troškovi raznih organa lokalne uprave,

kao i ostali troškovi koji su povodom taksita unošeni u defter za razrezivanje. Pretpostavljamo da je dio takvih troškova unaprijed podmirivao sam ajan, koji je u svom konaku obezbjeđivao hranu i prenoćište raznim funkcionerima i te izdatke kasnije u vidu nameta razrezivao i ubirao od stanovnika.⁵¹⁰ Upravo zbog toga je tu funkciju i moglo da obavlja samo lice koje je moglo da samo udovolji raznim zahtjevima, tj. koje je raspolagalo velikim imetkom i potrebnim brojem kuća i gospodarskih zgrada (čiji je centar bio konak) za smještaj i ishranu većeg broja ljudi. A to su mogla biti samo najuglednija lica iz reda vilajetskih ajana. Opisani način podmirivanja troškova uslovio je, po našem mišljenju, potrebu da se ajanluk povjerava takvom jednom bogatom licu iz kruga vilajetskih ajana, koje je uz to uživalo opšti ugled i povjerenje, licu za koje se moglo vjerovati da će takve učinjene troškove pravedno obračunati i srazmjerno raspodijeliti među sve obveznike. Jer, neodređeni troškovi pružali su ogromne mogućnosti za različite zloupotrebe, koje su mogle biti još veće ukoliko bi takve poslove obavljalo više lica.

Svi navedeni momenti uslovili su, po našem mišljenju, opisani način izbora ajana, kao što su, s druge strane, uslovili potrebu da ajanluk obavlja jedno lice, a ne šaroliki krug vilajetskih ajana.

Što se tiče odgovora na drugo pitanje, tj. da li je način izbora ajana nastao kao posljedica određene prakse ubiranja nameta, mislimo da se i na to pitanje može odgovoriti afirmativno. Takva praksa u bitoljskom kadiluku evidentna je još u XVII stoljeću, a proteže se djelimično čak do XIX stoljeća. Radi se, naime, o tome da su poreski obveznici iz pojedinih sela (ne iz čitavog kadiluka, kao što je to bilo u slučaju izbora ajana) još ranije povjeravali ubiranje različitih dažbina pojedinim uglednim ljudima iz kruga vilajetskih ajana. To povjeravanje vršeno je u sličnoj formi u kojoj se odvijao prikazani izbor ajana. Primjera radi navodimo nekoliko takvih slučajeva. Tako su, prema jednoj bilješci u sidžilu bitoljskog kadije iz 1668. godine, neki Šatir Mustafa-beg i Mustafa Čelebija uzeli pod zakup (idžare) sakupljanje i dostavljanje prihoda od nameta ištira za nekoliko sela bitoljskog kadiluka.⁵¹¹ Prema podacima jednog fermana iz 1677. godine, na sličan način su neki vilajetski ajani bili u obavezi da u nekim selima bitoljskog kadiluka uberu džiziju i dželepkešen.⁵¹² Vrlo karakterističan slučaj zabilježen je 1694. godine, koji je mnogo sličan opisanom izboru ajana. Naime, te godine su predstavnici raje iz sela Polog (?) u bitoljskom kadiluku, u prisustvu nekog Ahmeda ef. sina Hasanova i njegovog opunomoćenika Omer-bega, izjavili na sudu da ih ovlašćuju da se staraju o poslovima njihovih tekâlifa (nameta) od 1688—1694. godine, tj. da za to vrijeme od njih ubiru sve namete iz grupe tekâlif-i ôrfije, tekâlif-i šakka, salijane, te da ih predaju sakupljačima i mubaširima koje šalje centralna vlast.⁵¹³

Sličnih slučajeva u sidžilima bitoljskog kadije zabilježeno je još.⁵¹⁴

Interesantno je istaći da se manje-više u svim tim slučajevima upotrebljava ista formula za odnos u koji stupaju vilajetski ajani prema

⁵¹⁰ Na taj zaključak upućuje nas činjenica što se u mnogim tevz'i defterima iz XVIII stoljeća i kasnije, u rubrici troškova, sreće izraz *bedest âyân*.

⁵¹¹ DAM, sidžil br. 20, str. 14.

⁵¹² DAM, sidžil br. 23, str. 38.

⁵¹³ DAM, sidžil br. 28, str. 23.

⁵¹⁴ Primjera radi navodimo: DAM, sidžil br. 29, str. 5. i sidžil br. 41, str. 19.

poreskim obveznicima. Upotrebljava se termin „deruhde“, što znači „obaveza“. U glagolskoj konstrukciji upotrebljava se „deruhde etmek“ (obavezati se, preuzeti na sebe obavezu). Katkada se lica koja preuzimaju obavezu da ispunjavaju terete u ime raje, na gore opisani način, nazivaju deruhdedži. Upozoravamo da se na isti način konstituiše odnos između ajana Ali-bega u ranije navedenom slučaju i zastupnika poreskih obveznika. S tim u vezi u spomenutoj bilješci, među ostalim, stoji: „ayanimîz işbu Alibegî tevkil ve iltizam tarikile kendusine *deruhde* ve tevfiz edup”.⁵¹⁵

Na osnovu citiranih podataka može se sa velikom vjerovatnoćom pretpostaviti da je način izbora ajana evoluirao iz prakse da poreski obveznici za područje jednog ili više sela povjeravaju ubiranje izvanrednih nameta pojedinim licima iz grupe vilajetskih ajana. Kada se ustalio ajanluk i kada se ukazala nužda za jednim ajanom iz razloga koji su ranije navedeni, pojavila se, po svoj prilici, i praksa izbora ajana na opisani način i pod uticajem spomenute prakse.

U vezi s opisanim slučajem izbora ajana postavlja se još jedno pitanje, tj. da li je opravdano takav jedan primjer generalisati? Premda su generalizacije opasne i premda svi slučajevi u praksi nisu morali biti takvi, čini nam se da je opisani način izbora ajana bio čest. To potvrđuje logika koja leži u suštini te pojave. Na to indirektno ukazuje, uz podatke citiranih fermana, i jedan podatak sa područja Bosanskog pašaluka, sačuvan kao bilješka u sidžilu sarajevskog kadije iz 1792. godine. Tu se radi o spomenu slučaju izbora ajana u cerničkom kadiluku (Gacko) u Hercegovačkom sandžaku.

Prema spomenutoj bilješci, u izboru gatačkog ajana učestvovali su, izgleda, jedno vrijeme, među ostalim, knezovi, popovi i dr. kao predstavnici svojih saplemenika, poreskih obveznika (viriciyan). O tome u bilješci, koju citiramo u slobodnom prevodu, doslovno stoji: „Poreski obveznici (viriciyan), knezovi, stanovnici kadiluka Cernice, koja se nalazi u Hercegovačkom sandžaku u blizini grada Sarajeva, glavnog grada bosanskog vilajeta, i to knez Ripče i Metohije Ivan, knez Rudina Sava, knez Gračanice Anto, knez Nadinića Mihai, pop Luka i pop Novak Vrašovali (?), pop Maksim Višnjević, Božić Todor i dr., kao i mnoštvo drugih poreskih obveznika — raje, u svoje ime i u ime ostalih, a u prisustvu Loge Abdulkadir-baše, zakonskog opunomoćenika Omer-age sina Ibrahim-age, nosioca ove isprave, stanovnika sela Metohije iz spomenutog kadiluka, prijašnjeg njihovog ajana, pred svijetlim šerijetskim sudom izjavili su sljedeće: „Spomenuti opunomoćitelj Omer-age bio je postavljen za ajana u našem kadiluku uz saglasnost svih nas i na naše traženje u vrijeme uprave njegove ekselencije Sirri Selim-paše, ranijeg valiye bosanskog vilajeta, bosanskim vilajetom. Poslije toga kada je stigla carska zapovijed popraćena carskim pismom kojom se ukida izraz ajanluk, ponovno je spomenuti opunomoćitelj Omer-age jednoglasno postavljen za gradskog čehaju. Nakon toga, o postavljenju ajana izdato je carsko pismo popraćeno hatihumajunom i u mjesecu rebi-ul evvelu 1205. godine stiglo u naš kadiluk. U smislu zapovijedi, a na osnovu slova i duha carske zapovijedi, izabran je i postavljen za ajana spomenuti opunomoćitelj, jer je on odavnina koljenović (kiši zade) i iz stare ugledne poro-

⁵¹⁵ DAM, sidžil br. 55, str. 10.

dice i odabranik raje. Spomenuti Omer-aga, koji je ispravan, pošten i umjeren, dobre naravi (blag) i sa čijim smo vladanjem i ponašanjem svi mi potpuno zadovoljni, ovaj put je bez razloga svrgnut s ajanluka. Za vrijeme svog ajanluka i šeherkethudaluka, sve do početka mjeseca zilhizeta 1206. godine, on je obavljao važne poslove našeg kadiluka po našoj volji i na naše zadovoljstvo, pravedno i na način kako je i ranije bilo uobičajeno i onako kako smo ga mi ovlastili. Spomenuti Omer-aga za vrijeme ajanluka i šeherkethudaluka je sa znanjem šerijata i uz saglasnost svih nas, utvrđivao i razrezivao troškove koji su zavedeni u defterima potpisanim i zapečaćenim od šerijatskih sudija i koji su predati njemu u ruke, kako se to može vidjeti iz pojedinih deftera, i on ih je ubirao od stanovništva bez ikakvih sporova, postupajući sa svim lijepo, tako da smo mi u njegovo vrijeme stekli sigurnost i spokojan život. Kada je on svrgnut i kada je među nama obavljen račun, ustanovljeno je da kod spomenutog Omer-age nije ostalo ništa od našeg potraživanja. Mi ga ovim potpuno oslobađamo od svih potraživanja koja bi mogla među nama nastati povodom spomenutog razrezivanja i ubiranja prema spomenutim defterima. Ukoliko se ubuduće pojavi kakva tužba i spor u pitanju ponovnog obračunavanja s njim, mi u svoje ime i u ime naših opunomoćenika izjavljujemo da to kadije i valije ne prime, niti uvažavaju. Napisano sredinom zil hidžeta 1206. godine (početkom avgusta 1792. godine).⁵¹⁶

Na ovom mjestu nas ne interesuju motivi koji su uticali na davanje te izjave čak u Sarajevu, a koji su, sigurno, bili izazvani potrebom pravdanja Omer-age zbog neke nemilosti u koju je bio zapao. Ovdje je daleko interesantnije skrenuti pažnju na sastav lica koja su pravdala Omer-agu. Tu se, na prvom mjestu, spominju knezovi i popovi kao predstavnici raje, što potvrđuje postavku da je i raja, principijelno, na određen način katkada mogla da utiče na izbor ajana. Samo, taj podatak pokazuje još nešto, a to je da se ukoliko se i držalo katkada do raspoloženja raje to, izgleda, dešavalo samo u početku, a kasnije samo dotle dok su pojedine carske naredbe o načinu sticanja ajanskog zvanja bile još uvijek svježije, i to samo za kratko vrijeme.

Koliko god citirani dokumenat govori o izvjesnom učešću raje u izboru ajana, on još više pokazuje koliko je to njeno pravo bilo svedeno na puku formalnost i koliko se do stvarnog raspoloženja raje, naročito kasnije, malo držalo. U bilješci je, kao što smo vidjeli, ispričana jedna priča o tome kako je Omer-aga bio jednom izabran za ajana, pa onda za gradskog čehaju, itd. Zatim je kazano da je on svrgnut, o čemu onaj ko ga je svrgnuo očigledno nije pitao birače. Omer-agu je, po svoj prilici, svrgnuo bosanski valija (vezir), a na podsticaj, vjerovatno, nekog uticajnog velikaša koji je bio bacio oko na ajanluk. Knezovi čak i ne protestuju protiv takvog stanja, jer su, očigledno, bili svjesni beznačajnosti svoga prava u to vrijeme. Stoga se oni ne zalažu za Omer-agu, već su samo došli da ga opravdaju čak kod sarajevskog mule (!).

Što se tiče uloge samih knezova u poslovima ajanluka, treba istaći činjenicu da su oni zaista katkada imali udjela u izboru neke ličnosti za ajana, kao što su isto tako pomagali ajanima, u vršenju njihove funkcije, najčešće prisustvovanjem šerijetskom sudu prilikom razrezivanja pore-

⁵¹⁶ GHBb, sidžil br. 33, str. 19.

za stanovnicima njihove knežine i sela.⁵¹⁷ Naravno, oni nisu određivali visinu poreza i drugih troškova, ali se, izgleda, držalo do njihovog mišljenja prilikom utvrđivanja ravnopravnog opterećivanja njihovih susjeda i suseljana, što nije bilo tako nevažno. Neki, naročito slabiji, ajani morali su sigurno, katkada voditi računa o raspoloženju knezova, na koje su se, prvenstveno u vrijeme neposredno poslije objavljivanja fermana o ajanima, oslanjali u borbi sa jačim rivalima. Očigledno, jedan takav primjer predstavlja i maločas spomenuti ajan Omer-aga. Stepen u kome je ajan poštovao njihovu volju zavisio je od raznih okolnosti, a u prvom redu od toga kolika je bila stvarna snaga jednog ajana u odnosu prema ostalim od njega jačim velikašima, njegovim rivalima. Jer, što je njegova snaga bila manja, on je morao, oslanjajući se na carske naredbe, tražiti više oslonca kod knezova, kod kojih je nailazio na izvjesnu podršku obećavajući lijep postupak itd., napravno, u želji da se i sam okoristi. Ta podrška bila je nesigurna i mogla je dati samo kratkotrajne rezultate, jer je u Turskoj toga doba pravo velikaša bilo jače od sultanovih želja, do kojih su velikaši malo držali.⁵¹⁸

Da je „aktivno” biračko pravo širih slojeva i u najranije doba (od postanka ajanluka) često bilo znatno ograničeno i suženo, najbolje svjedoči njegova druga strana — „pasivno” biračko pravo. To pravo, prema izričitim navodima fermana o ajanima, pripadalo je isključivo jednom suviše uskom krugu bogatih i uglednih ljudi, poglavito feudalnih velikaša — vilajetskih ajana. U citiranom fermandu iz 1791. godine to je izraženo riječima: „u tamošnjim gradovima i kasabama postajalo je ajanom neko lice od uglednih ljudi toga mjesta (kiši zade).⁵¹⁹ Ko su bili kiši zade, mislimo da nije potrebno još jednom isticati. Znači da je krug lica koji je dolažio u obzir za izbor za ajana bio veoma uzak, strogo ograničen na najuglednije feudalne velikaše (vilajetske ajane).

2. ZLOUPOTREBE VLASTI OD STRANE AJANA I ODRAZ TIH ZLOUPOTREBA U DALJEM RAZVOJU AJANSKE USTANOVE

Premda je ajanluk po svom sadržaju predstavljao državnu funkciju (skup ovlaštenja vezanih za obavljanje određenih državnih poslova u lokalnim razmjerama), njen nosilac ajan, s obzirom na način sticanja te funkcije, nije bio državni službenik. On je u početku trebalo da bude počasni i od naroda birani vršilac ajanske funkcije. U tom smislu ajan je trebalo da ima fizionomiju izbornog, u neku ruku samoupravnog funkcionera nadležnog za obavljanje poslova ajanluka.

S obzirom na to da je služba ajana u principu trebalo da bude počasna, oni u početku, u pravilu, nisu bili nagrađivani. To jest, ajani nisu

⁵¹⁷ O tome su se sačuvali podaci u OIS, sidžil br. 15 i u sidžilima ljubinjskog kadije. Isto tako u GHBb, Mostarski sidžil.

⁵¹⁸ To se najbolje vidi po tome što se, suprotno mnogim sultanovim naredbama, borba za ajanluk stalno raspalmsavala, pongedje u vrlo oštrom vidu, završavajući se vrlo često ubistvima ajana i otimanjem ajanskog položaja upotrebom najgrublje sile. Takvih primjera je puna istorija Turske iz druge polovine XVIII stoljeća. Na bezbroj takvih primjera upućuju podaci iz sidžila bitoljskog kadije iz druge polovine XVIII stoljeća, kao i podaci u sačuvanim sidžilima kadija sa područja Bosanskog pašaluka.

⁵¹⁹ Kao pod 502.

tada bili ni plaćeni državni službenici niti su imali pravo da u svoju korist ubiru dažbine od oporezovanog stanovništva. Uostalom drukčije nije moglo ni biti kada se ima u vidu put i način na koji je izrastao ajanluk.

Tako je ova stvar trebalo da izgleda teoretski. Međutim, u tome su vrlo rano morale da nastanu promjene. Kada, teško je određeno kazati. Ali da su one nastale, pokazuje ranije opisani slučaj izbora ajana u kadiluku Bihlište. Mi smo vidjeli da je tamošnjem ajanu stanovništvo povjerilo obavljene ajanske funkcije i odredilo sumu u okviru koje je ajan trebalo da podmiri sve opisane namete. Sasvim je vjerovatno da je u tu sumu bila uračunata i nagrada za ajana. Da su ajani za svoju službu dobivali neku nagradu, ukazuje pojava po kojoj je, izgleda, vrlo rano ajanima bilo priznato pravo da na teret stanovništva razrezuju za sebe izvjesne doprinose. Ovaj zaključak se osniva na odredbama jednog fermana iz 1828. godine u kome su opisane zloupotrebe od strane ajana i drugih organa prilikom razrezivanja i ubiranja raznih nameta. U fermanu je s tim u vezi rečeno da se ajani i drugi ne zadovoljavaju *prihodima (iznosima, pripomoćima) koji su bili njima namijenjeni*, već da bez ikakvog razloga, pored opravdanih tekalifa, uzimaju od siromaha više nego što im je dozvoljeno.⁵²⁰

Pravom, o kome je u fermanu riječ, ajani su se izgleda počeli da koriste vrlo rano. O tome dosta podataka daju sačuvani sidžili u čijim su tevzi'-defterima, pored ostalih, zabilježeni pod raznim nazivima i iznosi u korist ajana. Ti iznosi su u početku bili, izgleda, skromni, a uzimani su obično: na ime naknade troškova ajanima za doček (reprezentaciju — ikram), vjerovatno, nekih gostiju (predstavnika vlasti); na ime nagrade za ubiranje i dostavljanje taksita (tahsildariye me'a nakliye); za poznate i nepoznate troškove kadiluka (mesarifi kaza-i bedeset ayân mechule ve ma'lume), za opravku ajanovog konaka (ayân konag-i) itd.⁵²¹

Ajanu je pripadalo pravo na posebnu nagradu (me'unet) za vršenje poslova po posebnom nalogu, kao što je, npr. obavljanje inspekcije (teftiș) stočarskih staništa,^u kom slučaju je ta nagrada padala na teret inspekcijom obuhvaćenog stanovništva.⁵²²

Visina tih troškova u početku, prema podacima sidžila sa područja Bosanskog pašaluka, kretala se ponajčešće između 20—30, a vrlo rijetko do stotinu groša za jedno polugodište. Tokom vremena ti i drugi troškovi se povećavaju tako da oni već na kraju XVIII vijeka dostižu po nekoliko stotina groša za jedno polugodište.⁵²³ Naravno, to se odnosi na manje kadiluke u Bosanskom pašaluku, odnosno na kadiluke čije je stanovništvo bilo vrlo siromašno, što, sigurno, nije bilo i u slučaju mnogih kadiluka u Makedoniji, Bugarskoj, Anadoliji itd.

⁵²⁰ OIS, sidžil br. 7, str. 24.

⁵²¹ Primjera radi navodimo podatke: OIS, sidžil br. 15, str. 35; br. 60, str. 6, 11, 13, 17, 21, 25, 30, 64, 65; br. 58, str. 61, 65, 78, 94; br. 57, str. 4, 11, 48, 57; br. 55, str. 10; br. 61, str. 10, 14, 17, 18, 22; br. 59, str. 2, 6, 10, 15, 16, 24, 26, 31, 38.

⁵²² OIS, sidžil br. 57, str. 49.

⁵²³ OIS, sidžil br. 55, str. 10; br. 60, str. 10, 14, 17, 22; br. 59, str. 2, 6, 10, 15, 24.

Pored navedenih troškova, koji su, vjerovatno, često bili protivzakoniti, ali su, redovno, zaodijevani u zakonom dopuštenu formu, ajani vrlo rano počinju da unose u tevzi'defer poseban doprinos u svoju korist pod nazivom „ayâniye“, isto onako kao što su kadije za sebe unosili poseban doprinos pod nazivom „harc-i imza = trošak za potpis“, „defter akçesi = novac za defter (upis)“. Dio ajanije ajani su davali provincijskim vezirima kao obavezni poklon za priznavanje njihovog ajanskog položaja. Praksa samovlasnog ubiranja navedenih daća smatrana je dugo protivzakonitom, pa je sultan u više mahova uzalud nastojao da je suzbije.⁵²⁴

Kako se tada malo vodilo računa o sultanovim naredbama, praksa da ajani protivzakonito ubiru dažbine stalno se ponavljala, da bi se na prelazu u XIX stoljeće potpuno ustalila. To se dade vrlo lijepo pratiti po podacima sačuvanim u sidžilima iz XVIII stoljeća. Tako se skoro u svim tevzi'-defterima iz tog perioda nalaze ubilježeni, među ostalim, i doprinosi za ajane, pod nazivom „ayaniye“, „ayanlik caizes-i“, odnosno „ayân caizes-i“ redovno u velikim iznosima.⁵²⁵ Kako je tada traženo od kadija da kopije tevzi'-deftera šalju na uvid i odobrenje centralnoj vlasti i kako su te stavke ostajale neizbrisane, može se s mnogo osnova zaključiti da je ajanima bilo dopušteno da ubiru od stanovništva posebnu nagradu (ayâniye).

Bez obzira na to što je ajanima vrlo rano bilo priznato pravo na izvjesnu naknadu za njihovu službu, teško je pretpostaviti da je ona mogla ajansku funkciju učiniti osobito privlačnom. Stoga je vjerovatno da na samom početku nije bilo nekog većeg otimanja oko ajanskog položaja, zbog čega je tada mogla biti u primjeni praksa biranja ajana.

Međutim, ukoliko pravo ajana na minimalnu naknadu nije predstavljalo nikakav privlačan mamac za razvijanje pohlepe kod velikaša na ajanluk, priroda ajanskih ovlaštenja, priroda vlasti koju je sadržavao ajanluk i mogućnosti širokih zloupotreba ubrzo su pokazale ogromne mogućnosti i prednosti za vršioce ajanluka.

Ajanska funkcija je u sebi sadržavala važne attribute vlasti. Naročito je bilo važno pravo ajana da uz saradnju sa drugim funkcionerima (kadijom i drugim) razrezuju i ubiru različite poreze i troškove za mirnodopske i ratne svrhe. Nešto manje unosna, ali isto tako važna, bila su ovlaštenja ajana da obezbjeđuju komoru za vojsku, snabdijevaju vojsku hranom, opremaju menzilhane i dr. Svi ti poslovi obavljani su putem ajana i svi su oni davali mogućnost za različite zloupotrebe, koje su za ajane, kadije i ostale predstavljale važan instrument bogaćenja.

Ajani i kadije počinju vrlo rano da zloupotrebljavaju svoju vlast. Zloupotrebe prilikom razrezivanja i ubiranja izvanrednih nameta činili su još vilajetski ajani u drugoj polovini XVII stoljeća. O tome su se sačuvali podaci u sidžilima bitoljskog kadije. Na njih se žale stanovnici bitoljskog i drugih kadiluka centralnoj vlasti, koja svojim فرمانima naređuje da se takvi postupci suzbiju.

⁵²⁴ Başvekâlet Arşivi, Mühimme defteri No. 128, 34b — 35a. GHBB, sidžil br. 33, str. 127—8.

⁵²⁵ Usporediti: Makedonija, Turski dokumenti, I, str. 53—88, II; str. 18, 30, 80, 90, 115, III; str. 9, 10, 25, 74, 76, IV; str. 15, 20, 34, 79. OIS, sidžil br. 32, str. 41, 51; br. 59, str. 24, 26, 30, 31, 38.

Najčešće se u fermanima govori općenito i neodređeno o zloupotrebama što ih počinjaju ajani i kadije,⁵²⁰ ali se katkada u njima i preciznije govori, uz isticanje da se radi o zulumima vilajetskih ajana prilikom razrezivanja izvanrednih nameta (avariz, sürsat, ištira i dr.)⁵²⁷

Kasnije, počev od polovine XVII stoljeća, zloupotrebe koje počinjaju ajani i kadije su češće. Vršene su na razne načine i u različitim prilikama. Vrlo rano ajani i kadije praktikuju da u redovne tevzi'-deftere (dvaput godišnje) unose za svoj račun, nekad i za račun vezira, nekoliko puta veće iznose od onih koji su spadali u taksit. Takva praksa sreće se vrlo rano i kod nas u Bosni. Spominju je već 1748. godine hroničar Lašvanin,⁵²⁸ i neki sačuvani turski dokumenti iz istog i kasnijeg perioda.⁵²⁹ U drugoj polovini XVIII stoljeća zloupotrebe te vrste što ih počinjaju ajani i kadije postaju redovnom pojavom. O tome pružaju podatke mnogi fermmani iz toga perioda, koji su puni prijekora i prijetnji upućenih na adresu kadija i ajana zbog njihovih zloupotreba u razrezivanju poreza. Tako u jednom fermanu, među ostalim, stoji da kadije i naibi idu ajanima u njihove odžake i sa njima zajedno, prilikom razrezivanja poreza, uzimaju mnogo novaca za sebe i prisilno ga ubiraju.⁵³⁰

U kadiluku Horpište u Paša-sandžaku Rumelija 1760. godine su ajani Tatar-oglu Alija i Mustafa-oglu Husein pravili lažne deftere i temesuke i za sebe nasilno ubirali ogromne svote novca. Na osnovu pritužbe naiba toga kadiluka, sultan svojim fermanom strogo naređuje da se spomenuti ajani svrgnu.⁵³¹ Na drugom mjestu u jednom opštem fermanu o ajanima iz 1765. godine (koji je, inače, poslat svim organima vlasti u Anadoliji i Rumeliji) konstatovana je činjenica da ajani u svoju korist razrezuju dvostruke poreze, unose ih u deftere i uzimaju od sirotinje.⁵³² Ova pojava je i kasnije više puta konstatovana u opštim fermanima o ajanima, kao i u drugim fermanima tokom XVIII i kroz četiri prve decenije XIX stoljeća. Uprkos stalnim prijetnjama da će se najstrožije postupati sa nasilnicima, ona se kroz označeni period ponavlja kao osnovno obilježje djelovanja ajana.⁵³³

Kako su prijekori i prijetnje centralne vlasti ostajali redovno samo pustom željom, to je, npr., sultan Abdul Hamid I (1774—1787) pokušao da na drugi način suzbije zloupotrebe te vrste; on je konstituisao 1784. godine obavezu kadija i ajana da s vremena na vrijeme prave izvode iz deftera i da ih radi kontrole šalju na uvid nadležnim organima u Carigrad.⁵³⁴ Taj pokušaj je, međutim, ostao uzaludan iz prostog razloga što centralna vlast, zbog svoje slabosti, nije imala nikakve mogućnosti da svojom snagom utiče na realizaciju svojih naredaba.

⁵²⁰ DAM, sidžil br. 26, str. 45, 46, 1.

⁵²⁷ DAM, sidžil br. 24, str. 37; br. 26, str. 44; br. 28, str. 30; br. 38, str. 75; br. 74; br. 40, str. 25; br. 41, str. 18; br. 42, str. 56; br. 50.

⁵²⁸ Lašvanin, Ljetopis, 82—84.

⁵²⁹ F. Spaho, Pobune u tuzlanskom srezu, 71—76. Š.; Hodžić, n.d.

⁵³⁰ GHBB, sidžil br. 10, str. 4, 5, 13; br. 19, str. 78—9.

⁵³¹ DAM, sidžil br. 55, str. 33.

⁵³² GHBB, sidžil br. 7, str. 39—40.

⁵³³ GHBB, sidžil br. 5, str. 42. i dalje; br. 33, str. 177—8; br. 75, str. 5—6. OIS, sidžil br. 55, str. 33; br. 6, str. 140; br. 7, str. 24; br. 69, str. 7—8; br. 28, str. 48—49; br. 30, str. 49—50. Vidjeti još i citirane dokumente Carigradskog arhiva, kao i kod Uzunçarsili, Osmanli tarihi, IV dio.

⁵³⁴ Başvekâlet Arşivi, Mühimme 182.

Ajani i kadije nisu se zadovoljavali unošenjem u redovne tevzi'-deftere samo povećanih iznosa u svoju korist. Vrlo rano počeli su da praktikuju razrezivanje poreza za sebe u međuvremenu, između redovnog razrezivanja dvaput godišnje. Oni počinju da to praktikuju vrlo često otkada se zbog rusko-turskog rata (1768—74) stvarno katkada moralo pristupiti izvanrednom oporezivanju, pa su jednostavno produžili tu praksu i u mirnodopsko vrijeme „govoreći pružila se prilika za vrijeme rata”.⁵³⁵

Ta pojava je također prilično stara, jer se, npr., i na našem području sreće već 1768. godine. U mostarskom kadiluku desio se 1768. godine takav jedan slučaj, koji svakako, nije bio usamljen.⁵³⁶

Devedesetih godina XVIII stoljeća ta praksa je uzela takav mah na čitavom području carevine da je sultan Selim III bio primoran da preduzme posebne organizacione mjere za njeno suzbijanje. Kada se, naime, ranija odredba fermana iz 1784. godine pokazala neefikasnom, sultan Selim je jednim novim fermanom iz 1793. godine pokušao da je onemogućiti utvrđivanjem obaveze ajana i kadija da otada stalno, umjesto povremeno, šalju sve predloge tevzi'-deftera u Carigrad. Tim povodom je naređeno da ubuduće, u cilju suzbijanja zloupotrebe i nasilja nad sirotinjom i rajom, treba da se razrezivanje poreza ograniči strogo na dvaput godišnje, tj. da se porez razrezuje samo jedanput u šest mjeseci (oko Mitrovdana i Đurđevdana) i da u tevzi defterima za svaki porez i namet mora da bude naznačen njihov tačan naziv i svrha njegovog utroška. Nakon utvrđivanja takvih troškova, tevzi'-defteri, prema izričitoj sultanovoj naredbi, morali su ubuduće da budu slati na pregled i odobrenje u Carigrad.⁵³⁷ U cilju urednijeg poslovanja tevzi'-defterima i stvaranja uslova za njihovu blagovremenu kontrolu, u Carigradu su koncem XVIII stoljeća bile otvorene posebne kancelarije za Anadoliju i Rumeliju i za Ostrva, sa posebnim direktorima (defter-emin), kojima je stavljeno u dužnost da rukovode tim poslovima.⁵³⁸

Sve te mjere mogle su biti od nekog stvarnog značaja samo pod uslovom da je centralna vlast imala jači oslonac u provincijama. Ali upravo zbog nedostatka takvog oslonca, te mjere su se svodile samo na puste želje. O tome najbolje svjedoči konkretna praksa sa konca XVIII i početka XIX stoljeća, kada su se ajani bili toliko osilili da su predstavljali neosporne gospodare u kadilucima.

Sve dotle dok je vlast ajana u kadilucima bila neosporna, oni su, izgleda, radili što su htjeli, uzimali od raje na ime poreza koliko im je bilo drago, vršili druga nasilja itd. Ukoliko su pak neki slabiji morali koliko-toliko da vode računa o sultanovim naredbama pronalazili su ipak načina da u redovne tevzi'-deftere unesu znatne sume novca za sebe putem različitih stavki, kao što su: „m'utad” („ono što je uobičajeno”) ili, još neodređenije, „iânat” (razne vrste pripomoći), doprinos za izgradnju ajanovog konaka, za troškove konačenja, kao i druge poznate i nepoznate troškove.⁵³⁹

⁵³⁵ GHBb, sidžil br. 33, str. 127—128.

⁵³⁶ GHBb, sidžil br. 5, str. 25.

⁵³⁷ GHBb, sidžil br. 33, str. 127—8.

⁵³⁸ Uzunçarşılı, Merkez, 321.

⁵³⁹ Vefik, Tekâlif, 70—72. OIS, sidžil br. 15, str. 32. Makedonija, Turski dokumenti.

Ajani su se i na drugi način koristili svojom službom. Redovno su sami sebe oslobađali poreskih obaveza, prebacujući dio svoga tereta na leđa ostalog, porezom otprećenog, stanovništva,⁵⁴⁰ a da bi dobili podršku od svojih staleških drugova za takvu praksu, oni su to isto primjenjivali i u odnosu prema bogatijim čifluk-sahibijama.⁵⁴¹ Kako su i ajani redovno spadali u red najbogatijih čifluk-sahibija, može se samo pretpostaviti koliko su na ovaj način izvlačili koristi.

Slične zloupotrebe su ajani činili obavljajući i druge važne državne poslove, kao što su: snabdijevanje vojske, sakupljanje komore, izgradnja tvrđava, izdržavanje menzilhana itd.

Sakupljajući komoru i pomoć za ratne svrhe, naročito u onim slučajevima kada se pomoć kupila u novcu, ajani su, slično kao i prilikom ubiranja poreza, ubirali na ime tobožnje pomoći za državu (u stvari, za sebe) znatne svote novca. Takvih slučajeva bilo je kako u Anadoliji i Rumeliji, tako isto i kod nas u Bosni i Hercegovini.⁵⁴²

Prilikom gradnji tvrđava stanovništvo je moralo da podnosi raznovrsne kuluke, ali je isto tako često moralo da pruža novčanu pomoć. Tim povodom mobilizatori i sakupljači, ajani, počinjali su takođe različite zloupotrebe, trošeći sakupljeni novac za svoje potrebe.

Zloupotrebe te vrste sreću se vrlo rano kod nas u Bosni. One su, npr., bile jedan od glavnih povoda pobunama muslimanskog stanovništva u Tuzli i Tešnju.⁵⁴³

Povoljnu mogućnost za bogaćenje pružalo je ajanima rukovanje poslovima menzilhana. Obavljajući taj posao, ajani su nastojali da na razne načine izvuku ličnu korist, bilo što su na položaj menzildžija postavljali sebi odane i od sebe zavisne ljude, pomoću kojih su pljačkali državni i od naroda ubrani novac,⁵⁴⁴ bilo na taj način što su za sebe za državali najveći dio ubranog i od države dobijenog novca za menzil, dok bi od okolnog stanovništva silom i besplatno uzimali konje za prenos pošte, ljudske i stočne hrane itd., itd.⁵⁴⁵

U XVIII stoljeću ajani, kao što su i ranije činili organi lokalne uprave, sami ili sa kadijama i svojom pratnjom, zalazili su po selima, besplatno konačili i uzimali hranu, otimajući često od seljaka kokoši, jagnjad, med, sir, kajmak i drugo.⁵⁴⁶ Njihovi ispadi nisu, međutim, bili samo tako „skromni”. Oni nisu otimali od seljaka samo hranu i ostalo za momentane potrebe, već su im pljačkali, npr., stoku, stočne proizvode i dr. u većim količinama i naređivali da se sve to nosi njihovim kućama. Tim povodom oni su ponegdje zatvarali i zlostavljali one koji su se odupirali njihovom nasilju i prisilno ih nagonili da kuluče na njihovim čiflucima. Takve pojave evidentne su i kod nas u Bosni i Hercegovini 60-ih i 70-ih godina XVIII stoljeća,⁵⁴⁷ kada one postaju masovnom pojavom na čitavom području carstva.⁵⁴⁸

⁵⁴⁰ OIS, sidžil br. 25, str. 16. Vefik, Tekâlif. Makedonija, Turski dokumenti.

⁵⁴¹ GHBb, sidžil br. 60, str. 75—6.

⁵⁴² OIS, sidžil br. 17, str. 1.

⁵⁴³ OIS, sidžil br. 21, str. 12. F. Spaho, n.d.

⁵⁴⁴ GHBb, sidžil br. 17, str. 86.

⁵⁴⁵ GHBb, sidžil br. 69, str. 10, 33—4.

⁵⁴⁶ GHBb, sidžil br. 16, str. 4, 5, 13; sidžil br. 19, str. 78—9.

⁵⁴⁷ OIS, sidžil br. 56, str. 16—17; br. 58, str. 75.

⁵⁴⁸ Uzunçarşılı, Osmanlı tarihi, IV

Jednom riječju, ajani su postepeno postajali neograničeni gospodari na svojim područjima i izbjegavali svaku kontrolu i ograničenje koje bi vršili ili nametali viši organi vlasti. Stanje u kadilucima u drugoj polovini XVIII stoljeća bilo je tako da nije bilo više nikakvih organa koji bi se stvarno mogli suprotstaviti nasilju ajana, a nekada najautoritativniji predstavnici sultana na terenu — kadije — nisu imali snage, a još češće želje, da se suprostavljaju nasilnicima. Oni, izuzev u rijetkim slučajevima, sva ta nasilja tolerišu i paze da se ajanima ne zamjere, izbjegavajući najčešće da o svemu tome obavijeste vladara.⁵⁴⁹

Treba ipak istaći činjenicu da su katkada neke kadije, na pritužbe stanovništva, obavještavali Portu o nasiljima ajana i drugih funkcionera, tražeći da se takvom stanju stane ukraj. Takvih slučajeva bilo je vrlo često u XVII, a bilo ih je isto tako i u XVIII stoljeću. Ali kolika je bila faktična vlast ajana koncem XVIII stoljeća i na prelazu u XIX stoljeće, najbolje svjedoči činjenica da se oni ne zadovoljavaju vlastitim atributima vlasti, već se često miješaju i u čisto sudske poslove, ostavljajući kadijama da samo slijede njihovu volju.⁵⁵⁰ Drukčije nije moglo ni biti kada se ima na umu činjenica da se tada ajanska funkcija bila jako učvrstila u rukama najistaknutijih, najbogatijih i najjačih feudalnih velikaša u provincijama, na način koji će odmah biti pokazan.

3. BORBA VELIKAŠA ZA AJANLUK I POKUSAJ CENTRALNE VLASTI DA REGULIŠE PITANJE AJANLUKA

U uslovima u kojima je izrasla svijest vilajetskih ajana o unosnosti ajanske funkcije vrlo brzo se razvila borba među ajanima za tu funkciju. Time je ono svojevrsno „narodno pravo” biranja ajana već na početku bilo do kraja suženo. Već polovinom XVIII stoljeća borba za ajanluk rasplamsala se u oštre sukobe među provincijskim velikašima i evidentna je na čitavom području carstva, osobito u Anadoliji i Rumeliji, pa i u Bosni i Hercegovini.⁵⁵¹

a) AJANSKE BUJRULDIJE

Konkurentsku borbu za ajanluk među velikašima na početku nastoje da iskoriste za sebe upravnici provincija. Oni, umjesto da smiruju strasti velikaša, podstiču sukobe među njima, držeći se, obično, na strani onih koji su bili spremni da najviše plate njihovu naklonost. Tako konkurentska borba za ajanluk otvara novo poglavlje u načinu sticanja ajanske funkcije. U prvoj etapi te borbe upravnici provincija stiču ulogu faktičnih arbitara u postavljanju ajana, što se zapaža već polovinom XVIII stoljeća. Ajane je postavljao (tačnije prodavao ajanski položaj u kadilucima i nahijama) namjesnik — svojim posebnim aktom, koji se zvao *ajanska bujruldija* (ayanlik buyruldsu), ili, još češće: *bujruldija za ayanluk* (ayanlik için buyruldu).

⁵⁴⁹ OIS, sidžil br. 58, str. 75. DAM, sidžil br. 61, str. 40.

⁵⁵⁰ GHBb, sidžil br. 64, str. 18—19.

⁵⁵¹ Usporediti: Uzunçarşılı, Osmanlı tarihi IV, 318. i dalje. Bašeskiya, Hronika, 30—98.

Prva ajanska bujruždija koja se očuvala u zbirkama dokumenata sa našeg područja potiče iz 1765. godine. Njom je neki Hasan-beg Osmanpašić postavljen za ajana ljubinskog kadiluka namjesto dotadašnjeg ajana, trebinjskog kapetana Jusuf-age, za koga se u bujruždiji kaže da je još mlad i nesposoban da upravlja poslovima kapetanije. Osam godina kasnije izdata je nova ajanska bujruždija, kojom se ponovno postavlja za ajana ljubinskog kadiluka ranije svrgnuti Jusuf-aga, sada Jusuf-beg.⁵⁵²

Koji su bili stvarni razlozi svrgavanja Jusuf-age sa položaja ljubinskog ajana, teško je zasada nešto određeno tvrditi. Vjerovatno se radi o nekoj zloupotrebi što ju je počinio bosanski vezir, koji je, možda, podlegao mitu novopostavljenog ajana Hasan-bega Osmanpašića. Ta pretpostavka osniva se na činjenicu da je bosanski vezir svrgnuo Jusuf-agu i sa položaja trebinjskog kapetana, premda za to nije bio nadležan. Jer kapetane je, iako na predlog vezira, postavljao i svrgavao samo sultan.⁵⁵³

b) FERMANI O AJANIMA

Sezdesetih i sedamdesetih godina XVIII stoljeća praksa postavljanja ajana ajanskim bujruždijama, tačnije praksa upravnika provincija da prodaju ajanluk, postaje opštom pojavom. Zbog teških posljedica te pojave za stanovništvo i interese centralne vlasti, morao je ubrzo da interveniše sam sultan. Tako jednim fermanom iz 1765. godine sultan naređuje da se toj nezakonitoj i opasnoj praksi mora stati u kraj. Ferman je naročito interesantan po tome što je u njemu opisan način sticanja ajanske funkcije u ovoj etapi razvoja ajanluka. Tu je rečeno da kadilučki ajani, u namjeri da postignu ličnu korist (o kakvoj se ličnoj koristi radi, ranije je pokazano), odlaze vezirima i od njih traže bujruždiju za ajanluk (ayalik için buyruđu taleb). Za to oni namjesnicima daju velike svote novca, a ovi njima, prema njihovoj želji, daju ajanske bujruždije (ayanlik buyruđisini); zatim oni koji dobijaju bujruždije odlaze u kadiluke i, govoreći kadijama: „dao sam za ajansku bujruždiju toliko i toliko novca“, unose u tevzi-deftere dvostruke poreze i uzimaju ih od sirotinje.⁵⁵⁴

Pošto je na ovaj način ajanluk pošao nepoželjenim pravcem, sultan pokušava da tu praksu koriguje i da unese više reda u način sticanja ajanluka njegovim stavljanjem pod kontrolu centralne vlasti. Zapravo, tim fermanom je (po svemu sudeći, prvi put) sultan pokušao da reguliše osnovna pitanja ajanluka (način sticanja i sadržaj ajanske funkcije), i to tako što je djelimično usvojio raniju praksu (biranje ajana — kontrola odozdo) i pokušao da unese izvjesne korekcije u pravcu većeg uvida, veće ingerencije centrale vlasti u pitanjima postavljanja ajana (postavljanje izvjesnih temelja kontroli odzgo). U fermanu je konkretno naređeno da ubuduće provincijski veziri i kadije ne smiju nipošto da daju bujruždije i murasele za ajanluk, a kada sirotinja raja dođe kadiji (misli se: sa zahtjevom da se neko postavi za ajana), onda će ka-

⁵⁵² Kreševljaković, Kapetanije, 141—142. OIS, sidžil br. 15, str. 27.

⁵⁵³ O drugim slučajevima borbi za ajanluk u ljubinskom kadiluku usporiditi: OIS, sidžil br. 11, str. 66, 69; br. 16, str. 5, 13, 29.

⁵⁵⁴ GHBB, sidžil br. 7, str. 39—40.

dija — nakon što ustanovi da je to lice dostojno povjerenja, ispravno, prema sirotinji obazrivo, da čuva njene interese i da je svima poznato po svom lijepom vladanju i od svih priznato kao takvo — pismeno o tome izvijestiti velikog vezira. Tek nakon toga će veliki vezir na osnovu kadijinog izvještaja, pošto stekne sigurno uvjerenje da je osoba koju je raja predložila da bude ajan ispravna i poznata po svojim dobrim svojstvima, izbor potvrditi pismom (*kaima*)⁵⁵⁵ koje će uputiti provincijskim vezirima.⁵⁵⁶

Prema tome, ovim fermanom ostavljeno je pravo stanovništvu *kadiluka* da bira i predlaže, kao i na početku, nekoga za ajana, dok je pravo potvrđivanja ajana sultan stavio u nadležnost velikom veziru, svom apsolutnom oponomoćeniku. Posrednu kariku, ali samo izvještačke prirode, u tome postupku predstavljao je kadija, odnosno namjesnik provincije, putem koga je trebalo da se odvija „općenje” između naroda i sultana, odnosno velikog vezira.

Postavlja se pitanje da li je citirani ferman poštovan u praksi? Sudeći po kasnijim događajima, može se slobodno tvrditi da nije. Bilo bi, po našem mišljenju, naivno očekivati da je u toj fazi istorije osman-skog carstva jedan sultanski akt mogao da ima takvu snagu kojom bi ozbiljnije mogao da utiče na izmjenu faktičnog stanja u provincijama, u kojima su već tada u stvari glavnu riječ vodili provincijski velikaši. Centralna vlast je jedini, istina dosta labavi, oslonac mogla tada donekle da nađe u opozicionim elementima u redovima feudalne klase u provincijama, koji ni sami nisu bili uvijek zadovoljni postupcima ajana, ili su zbog sopstvene želje za ajanskim položajem istupali kao tobožnji pobornici zakonitosti. Takvih slučajeva je bilo na početku, dok je još bilo unekoliko živo sjećanje na raniju praksu, po kojoj je, vjerovatno, i neki manje uticajni feudalac mogao steći položaj ajana. O tome su se očuvali i konkretni tragovi i u nekim aktima centralne vlasti u kojima se navode slučajevi da su nezadovoljni elementi iz redova velikaša odlazili u Carigrad, tužili se sultanu na neredu u provincijama, koje su iza zivali njihovi rivali, i tražili pomoć od centralne vlasti za promjenu odnosa snaga u svoju korist.⁵⁵⁷ Sa takvim snagama se, dakle, centralna vlast mogla naći u određenom momentu u savezu, pomoću kojeg je katkada, vjerovatno, mogla da otupljuje oštricu otpora silnika. Ali i taj savez je počivao na labavim nogama, pošto je bio opterećen istim onim suprotnostima koje su postojale između određenih nosilaca ajanluka i centralne vlasti. Jer, centralna vlast je željela da ostvaruje svoje zamisli, da unese više reda u provincije i da jače veže tamošnje provincijske i lokalne organe vlasti za sebe, dok su njeni povremeni saveznici bili nošeni istim onim težnjama i željama kojim su bili opsjednuti svi ajani. Njihova je bila jedina želja da se i sami dočepaju ajanskog zvanja i da se njime koriste, kao i njihovi rivali, isključivo za jačanje svoga položaja, a ne da postanu trajno uporište centralne vlasti.

Ajansku anarhiju podsticali su živo i predstavnici centralne vlasti u provincijama, namjesnici i upravnici sandžaka (*mirimirani*), nasto-

⁵⁵⁵ *Kaima* je vrsta pisma u korespondenciji viših državnih dostojanstvenika, posebnog oblika i prijateljskog sadržaja.

⁵⁵⁶ GHBB, sidžil br. 7, str. 39—40.

⁵⁵⁷ Isto.

jeći da i sami, najčešće uz pomoć ajana, uzmu što većeg udjela u pljačkanju neposrednih proizvođača. To se najbolje vidi po tome što oni i dalje nastavljaju staru praksu izdavanja ajanskih bujruldiya. Kako su ejaleti i sandžaci davani u jednoj godini jednom, dvojici, trojici, pa i većem broju valija i sandžak-begova, odnosno kako su provincijski funkcioneri često smjenjivani, to je svaki od njih, dolazeći na svoj položaj, ponovno prodavao ajanske bujruldiye (od čega su i sami ajani pravili unosan posao), što je dalje podsticalo sukobe oko ajanluka, čime su se najviše koristili feudalci koji su najbolje stajali budući da su imali daleko više sredstava za kupovanje ajanluka od svojih slabijih rivala.⁵⁵⁸

Znači, praksa izdavanja ajanskih bujruldiya, umjesto da bude prekinuta, dobila je, poslije pojave citiranog fermana, još jači zamah, jer do sultanovih naredaba niko nije držao, a najmanje oni kojima je to bila službena dužnost. Kada je izbio sukob između Turske i Rusije 1768. godine, stvoreni su uslovi da se ta paksa još više ojača i učvrsti, sada neposrednom akcijom same centralne vlasti, koja, jednim fermanom, ponovno pokušava da uspostavi staru praksu, kojom će biti omogućeno provincijskim vezirima da se legalno miješaju u poslove postavljanja ajana. To je učinjeno fermanom iz 1769. godine, u kome je rečeno da se „neko postavlja za ajana putem izbora i s općom saglasnošću stanovnika vilajeta... sa znanjem (posredstvom) šerijatskog suda”. Premda se ovdje direktno ne govori o učešću provincijskih namjesnika u postavljanju ajana, mora se pretpostaviti da je ono bilo još veće nego u vrijeme preovlađivanja prvobitne prakse. Taj ferman pokušava, istina, da ozakoni prvobitnu praksu biranja ajana, koju tada nije bilo moguće oživjeti, jer je u međuvremenu bilo izmijenjeno faktično stanje na terenu, koje je karakterisano snažno razbuktalom i nemilosrdnom borbom među velikašima oko ajanluka. Stoga su odredbe novog fermana ponovno dale mogućnosti namjesnicima provincija da, tako reći redovno, učestvuju u prodaji ajanske funkcije putem ajanskih bujruldiya. U tom smjeru se razvijala i konkretna praksa, koja se zapaža i u dokumentima sa našeg područja.⁵⁵⁹

Kako se iz gornjih rajmatranja zapaža, citiranim fermanom centralna vlast je besmisleno pokušala oživjeti potpuno staru praksu, koja je davno bila prevaziđena. Ona je time, u stvari, posredno još jače podsticala učvršćavanje prakse da ajane postavljaju upravnici provincije. Istina, postavljanje je bilo uslovljeno zahtijevom da cjelokupno stanovništvo, putem šerijatnog suda „bira” neku ličnost za ajana. Kakav je taj „izbor” bio, najbolje svjedoči jedna ajanska bujruldiya iz 1777. godine kojom je tada za ajana ljubinskog kadiluka bio postavljen neki Mustafa-beg Seredarević. Ferman iz 1769. godine, kao što smo maločas vidjeli, traži da ajan bude postavljen uz saglasnost cjelokupnog stanovništva vilajeta (kadiluka), i pošto ga ono izabere, i to samo putem šerijatskog suda. Međutim, namjesnik ovu odredbu drugačije tumači i izdaje za ajanluk bujruldiyu, istakavši u njoj da je ispitivanjem ustanovljeno „da lice koje on postavlja za ajana odgovara željama i interesima naroda”.

⁵⁵⁸ Isto.

⁵⁵⁹ Primjera radi navodimo: OIS, sidžil br. 11, str. 66.

Ajanska samovolja i koncentracija vlasti u rukama najistaknutijih velikaša u provincijama naročito će doći do izražaja za vrijeme i poslije rusko-turskog rata 1768—74. godine.⁵⁶⁰

Za vrijeme tog rata veći broj spahija ostao je kod kuće, uživajući spokojno u vlastitom miru i sigurnosti, zasnovanom na nezavisnom feudalnom posjedu — čifluku. Vojni registri su tada, kao što je na jednom mjestu ranije rečeno, pokazivali još uvijek zavidnu cifru od 200.000 spahija, ali od toga broja se u spomenutom ratu našlo na bojištu jedva 20.000 ljudi.⁵⁶¹ Međutim, i taj broj spahija predstavljao je vrlo nepouzdan oslonac, jer ih je većina već u prvom jačem naletu neprijatelja napuštala bojište. Slično je bilo stanje i u janjičarskom odžaku. Broj janjičara, po spisku, iznosio je oko 100.000 ljudi, od kojih na frontu nije bila ni polovina. Najveći broj janjičara odavno je bio već napustio kasarnski način života i posvetio se zanatstvu i trgovini. Pod uticajem robno-novčanih odnosa, i u želji da izmaknu vojnoj obavezi, oni su prodavali svoje položaje, odnosno svoje diplome (esame).⁵⁶² Veliki broj tih diploma, na osnovu kojih se dobivala državna plaća, najčešće je odlazilo u ruke lica koja nisu imala nikakve veze sa janjičarskom organizacijom. Isto tako, janjičarski oficirski položaji postali su naširoko predmet kupo-prodaje.⁵⁶³

Janjičari u to vrijeme nisu predstavljali nikakvu ozbiljniju snagu, nikakav jači sultanov oslonac u borbi sa spoljnim neprijateljem. Oni su tada bili najtvrdi bastion reakcije, o koji su se razbijale sve zamisli i mjere turskih sultana. Još od kraja XVI stoljeća oni su postali oruđe svakojakih dvorskih smutnji i prevara. Sami sve više gube volju za vojnu službu i posvećuju se zanatstvu i trgovini, istovremeno ne želeći da se odreknu unosnih janjičarskih plaća, kao ni drugih privilegija vezanih za pripadnost toj organizaciji. Kako je država u sprovođenju svojih mjera često bila prisiljena da jedan dio tereta izdržavanja aparata i vojske svaljuje i na njih (izanredni nameti), kao i na ostalo stanovništvo, oni su nastojali da prebace sve te terete na raju pa su tako privlačili na svoju stranu sve reakcionarne elemente u osmanskome društvu, podstičući ih protiv mjera centralne vlasti i izazivajući njihovo buntovno raspoloženje, a ispoljavajući i sami krajnju samovolju, pljačkajući i zlostavljajući potčinjeno stanovništvo.

Janjičarska samovolja i sklonost samostalnim akcijama naročito se oštro ispoljavala u krajnjim provincijama osmanskog carstva, osobito u njegovim evropskim dijelovima. U mnogim važnijim gradskim centrima i njihovoj bližoj okolini janjičari su, u stvari, najčešće držali glavne

⁵⁶⁰ Taj rat je trajao oko šest godina i u njemu je Turska pretrpjela ogromne gubitke. Svojim porazima ona je tada pokazala da ne spada više u red velesila. Rezultati toga rata sumirani su u odredbama poznatog Kučuk-Kajnardžijskog ugovora o miru (10—21. jula 1774), po kome je Turska od subjekta svedena na objekat međunarodnog prava (Opširnije o tome kod Saḡa, Machtverfalls, 103—108. i V. Popović, Istočno pitanje, 69—70).

⁵⁶¹ Миллер, Мустафа-паша Байрактар, 48. i dalje.

⁵⁶² *Esame* je bio dokumenat (isprava, bilet) na osnovu koga je isplaćivana plaća janjičarima. Janjičari su vrlo rano počeli da prodaju te dokumente licima koja, najčešće, nisu imala nikakve veze sa njihovom organizacijom. Rezultat te trgovine ispoljio se u tome što se na carskoj blagajni pojavljivao ogroman broj janjičara, dok je njihov broj u efektivnoj službi bio u rapidnom opadanju (Opširnije o tome: kod Миллер, n.d., 48. i dalje).

⁵⁶³ Миллер, n.d., 48—49.

konce vlasti. U nekim mjestima oni su se toliko bili osilili da su po svojoj volji postavljali i smjenjivali paše i druge funkcionere, samovoljno nametali i ubirali razne poreze, monopolizirali zanatstvo i trgovinu itd. Njihov položaj je bio izuzetno pogodan i zbog toga što za svoja djela nisu bili odgovorni redovnim državnim organima, koji su, najčešće — inače — tada bili s njima u savezu.⁵⁶⁴

U onim krajevima u kojima su pripadnici janjičarske organizacije predstavljali većinu muslimanskog stanovništva (neki krajevi u Bugarskoj i u Makedoniji), zahvaljujući takvom položaju nominalni janjičari, a osobito njihove starješine (koji su uvećali svoje imetke i politički ugled uspješnim zahvatanjem seoskih čifluka i baština), nastoje da se dočepaju ajanskog položaja i prigrabe svu vlast u svoje ruke. Njihovo učešće u borbi za ajanluk postaje katkada mnogo realnije od učešća njihovih rivala, feudalnih velikaša (koji su se razvili od ranijeg turskog plemstva), budući da su oni redovno raspolagali jačim osloncem u janjičarskoj masi. Prema podacima Uzunčaršilija i Milera koji se odnose na stanje u Bugarskoj u poslednjim decenijama XVIII stoljeća, veći broj tamošnjih ajana vodi svoje porijeklo od janjičarskih starješina ili drugih istaknutih janjičara. Uostalom i njihov epitet aga, koji se tek kasnije pretvara u beg, najrječitije govori u prilog ovoj tvrdnji. Pa i sam Mustafa-paša Barjaktar, jedan od najvećih ajana u Bugarskoj, bio je porijeklom od oca janjičara.⁵⁶⁵

Za vrijeme tursko-ruskog rata, za razliku od ratova iz prvih decenija XVIII stoljeća, ajanska ustanova je, tako reći, potpuno podbacila, jer su tada ajani bili zaokupljeni vlastitim interesima i težnjom da, koristeći se teškim prilikama rata, što više učvrste svoj položaj i pozicije u kadilucima i nahijama. Dok su vilajetski ajani (možda baš zbog toga što je to bila još nerazvijena ustanova) početkom XVIII stoljeća zaista odigrali pozitivnu ulogu, pokazujući pregalaštvo i razumijevanje za teškoće koje su zadesile njihovu zajedničku stvar,⁵⁶⁶ oni sada, zaneseni borbom za vlastite interese, ne samo da nisu odlučno pomagali sultanova nastojanja, već su zajedno s ostalim anarhičnim elementima, svojim razornim djelovanjem, potkopavali temelje vlastite države, produbljujući opštu anarhiju unutar carevine. Ajani se tada koriste ratnim prilikama u nastojanju da pljačkanjem potčinjenog stanovništva uvećaju svoja bogatstva i da potpunom uzurpacijom vlasti postanu neograničeni gospodari na svojim područjima.⁵⁶⁷

Zbog toga centralna vlast ponovno nastoji da presiječe put takvom razvoju ajanluka i fermanom iz 1784. godine pokušava da ajanluk podredi ostvarivanju vlastitih interesa, stavljanjem van snage svih dotada izdatih fermana o ajanima. Tim fermanom sultan je ponovo pokušao da omogućiti čvršći uvid centralne vlasti u postavljanju ajana i da prekine

⁵⁶⁴ Миллер, n.d., 50.

⁵⁶⁵ Usporediti: Uzunčaršili, Rumeli âyanlarından, 40—45.

⁵⁶⁶ U tom pogledu naročito se zapaža uloga ajana u Bosni u ratovima između Turske, Austrije, Venecije, početkom XVIII stoljeća, a naročito za vrijeme tursko-austrijskog rata 1736—39. godine, koji se, kao što je poznato, završio po Turke relativno povoljnim mirom u Beogradu 1739. godine. Opširnije o tome: kod Saxa, Machtverfalls, 72—79. i: Preloga, Povijest Bosne, I, str. 101—126.

⁵⁶⁷ Islam Ansiklopedisi, I, s.v. „Ayân”.

izdavanje ajanskih bujruldiya te uzurpaciju ajanluka od strane moćnih velikaša. Zapravo taj ferman, s izvjesnim nebitnim modifikacijama, predstavlja drugo izdanje fermana iz 1765. godine, jer se u njemu ponovno ponavlja pusta želja centralne vlasti da stekne veći uvid u poslove postavljanja ajana. To se namjeravalo postići odredbama po kojima je trebalo da se, ubuduće, za svakog ko god bude izabran za ajana dostavi Visokoj Porti karakteristika, sa mahzarom cjelokupnog stanovništva, u kome je trebalo da bude navedeno i to da li je izabrano lice sposobno da obavlja ajansku dužnost. Dalje je u fermanu bilo naglašeno da se neće odmah uvažiti ta predstavka, pogotovu ako ona o predloženom licu bude motivisana samo izrazima: „bio je ili nije bio ajan, i izabrali su ga mještani i izvijestili”, već će čitavu stvar prethodno podrobno ispitati veliki vezir, pa će se tek onda izdati kaima u ruke lica koje bude postavljeno za ajana.⁵⁶⁸ Kako se vidi, jedino ova posljednja odredba predstavlja izvjesnu modifikaciju fermana iz 1765. godine, a drugo sve ostalo je po starom.

U fermanu iz 1765. godine govori se o običnom pismu kao odgovoru na predlog koji upućuju namjesnik provincije i kadija. Međutim, u maločas citiranom fermanu se, tako reći, potpuno uklanja takva posrednička uloga kadije i vezira i stvara se direktan odnos centralne vlasti i stanovništva. Tu je veliki vezir trebalo da odgovori, svojim pismom i senedima, neposredno na zahtjev stanovništva (na njegov mahzar), što ukazuje na želju centralne vlasti da neopozivo zadrži za sebe pravo posljednje riječi u postavljanju ajana. Posjedovanjem toga prava centralna vlast je, izgleda, željela ne samo da uzme odlučnog učesnika u postavljanju ajana već da osigura mogućnost prodavanja te funkcije u vlastitoj režiji i za svoj račun i da sama, možda protiv svoje volje, stupi u igru potkopavanja vlastitih interesa u provincijama.⁵⁶⁹

Ali i taj novi pokušaj morao je ostati samo pustom željom, jer velikaši u provincijama nisu mnogo marili za naredjenja centralne vlasti. Zahvaljujući stečenim pozicijama nisu imali potrebe da se mnogo dodvoruju centralnoj vlasti radi ajanluka, koji im je u tadašnjim uslovima ionako bio predodređen. Uostalom o tome najrječitije govori sama praksa, koja je odmah demantovala želju centralne vlasti izraženu u citiranom fermanu. Tako je nemoć centralne vlasti da unese makar malo reda u ajansku ustanovu — ovu navela, najzad, na jedan isto tako uzaludan pokušaj da ukine ajanluk i da od poslova ajanluka odstrani ajane, te da namjesto toga stvori ustanovu gradskog čehaje. To je učinjeno naredbom iz 1785. godine.

Tekst naredbe o ustanovljenju gradskog čehaje nije nigdje sačuvan. Uzunčaršili ga spominje na osnovu podataka jednog kasnijeg fermana kojim je ova ustanova bila ubrzo ukinuta. Ali da je takva naredba stvarno postojala, svjedoči jedan ilam jenišeherskog kadije od 20. maja 1786. godine, kojim je izviještena centralna vlast o prijemu spomenutog fermana i njenoj realizaciji u praksi.⁵⁷⁰ Prema sultanovom naredjenju, izdatom u obliku fermana, čije su osnovne odredbe reprodukovane u

⁵⁶⁸ Başvekkâlet Arşivi, Mühimme No. 182.

⁵⁶⁹ Usporediti: Schlechta, Die Revolutionen, 38—42.

⁵⁷⁰ Usporediti: Uzunçarşili, Rumeli âyânlarından, 5.

spomenutom ilamu, ukida se pojam ajanluk i na mjesto njega uspostavlja ustanova mjesnog ćehaje. Mjesto šeherskog ćehaje trebalo je da se popunjava na sličan način kao i ajanluk. O tome je u ilamu rečeno: „nakon što je zaveden (ferman) u sidžil, pročitao je i objašnjen pred cjelokupnim stanovništvom, koje je bilo pozvano na šerijatski sud, a na osnovu koga se riječ ajanluk ukida i naređuje da se izabere i postavi za upravljanje poslovima stanovništva i raje u vilajetu (u jednom kraju) starija osobe u licu gradskog ćehaje, te da se brišu zavedene zapovijedi u pogledu ajanluka...“⁵⁷¹

Pokušaj ukidanja ajanluka kao upravne funkcije vršene putem ajana, a ne i poslova vezanih za ajanluk, bio je izazvan željom centralne vlasti da iščupa iz ruku ajana (obijesnih feudalaca) poslove lokalne uprave, koji su za budućnost carstva bili od životne važnosti. Stoga je sultan i pokušao da oživi nevažnu ustanovu gradskog ćehaje, koja je u obavljanju te funkcije pretpostavljala angažovanje, po političkoj snazi slabijih ljudi, sa kojima se sultan u slučaju zloupotrebe mogao lakše nositi. To potvrđuju neke postavke fermana iz 1791. godine, kojim je ukinuta ustanova gradskog ćehaje i ponovno uspostavljen ajanluk. Tako je u tom fermanu, među ostalim rečeno da su gradske ćehaje regrutovani iz nižih i srednjih slojeva uglavnom gradskog stanovništva, koji su se na početku pokazali nesposobnim. Kao beznačajne osobe, oni nisu imali nikakvog ugleda (sigurno, prije svega kod feudalaca) niti povjerenja mjesnog stanovništva, „zbog toga što su bili iz redova neuglednih ljudi“ (aceze gruhunden).⁵⁷²

Pokušaj ukidanja ajanluka, i njegova zamjena kethudalukom, najbolje pokazuje koliko je centralna vlast bila nemoćna da uredi ajanluk i da ga podredi svojim željama i interesima. Dalje se iz toga vidi i to koliko je tada bio oslabio autoritet centralne vlasti u provincijama i koliko su u takvim uslovima sva nastojanja centralne vlasti da podigne svoj opali autoritet u provincijama predstavljala bezizgledne očajničke pokušaje. To se veoma lijeno pokazalo i na primjeru neuspješnog pokušaja zamjene ajanluka ustanovom gradskog ćehaje.

Ustanova gradskog ćehaje se odmah pokazala kao potpuno nedorasla zamjena ajanluka u prvom redu stoga što njeni nosioci, nemajući nikakve stvarne snage, nisu bili u stanju da odgovore teškim državnim zadacima na terenu u uslovima u kojima je jedino nešto značila snaga ajana. Jer, samo su ajani tada u provincijama posjedovali materijalnu i moralnu snagu kojom su, ako su htjeli, mogli da mobilišu materijalna i fizička sredstva za ostvarivanje različitih zadataka koje je postavljala svakodnevna praksa.

Svjesni svoje vlastite snage i nemoći centralne vlasti da ih obuzda, ajani su dalje tjeroali svoja posla, koristeći će ajanskom funkcijom prije svega za svoje vlastite interese. Uza sve to, oni su u prilikama čije su opasne posljedice i njihovom gospodarstvu mogle učiniti kraj znali da za račun centralne vlasti mobilišu snage za otpor, u prvom redu protiv spoljnog neprijatelja. U takvim prilikama oni su pokazivali izvjesnu svijest o opštoj stvari, jer su se katkada podudarali njihovi vlastiti in-

⁵⁷¹ Başvekâlet Arşivi, Emiri vesikalari (Abdülhamid I devri), No. 3272.

⁵⁷² GHBB, sidžil br. 28, str. 82. i dalje. Başvekâlet Arşivi, Dahiliye vesikalari (M. Cevdet tasnifi, No. 1409).

teresi s interesima centralne vlasti. Upravo u toj protivrječnosti, u povremenoj usklađenosti ličnih interesa velikaša i centralne vlasti, ležala je još uvijek, premda znatno oslabljena, snaga ajana kao upravnih funkcionera, koju je centralna vlast mogla da iskoristi. To znači da su postojali izvjesni trenuci u kojima se pojavljivala izvjesna svijest svih slojeva vladajuće klase o zajedničkoj opasnosti spolja. Tom opasnošću se centralna vlast koristila da bi vjerskim parolama o opasnosti po islam i muslimansku državu raspalila religiozni fanatizam i otvorila barem za kratko vrijeme oči obijesnim ajanima, u želji da se posluži njihovom snagom protiv zajedničkog neprijatelja. U takvim prilikama nisu izostajali ni izvjesni rezultati, čega je bila svjesna i sama centralna vlast. Naročito od onog momenta kada je pokušano da se ajani odstrane od poslova lokalne uprave neposredno pred drugi rusko-turski rat i tursko-austrijski rat. U tim ratovima ajani nisu željeli mnogo da se založe, što je tada uveliko paralisalo snagu Turske.⁵⁷³

Takav razvoj događaja najbolje je pokazao koliko je pokušaj ukidanja ajanluka u toj fazi turske istorije bio jedan neozbiljan poduhvat. Mnogobrojni poslovi koji su bili vezani za ajansku funkciju nisu mogli biti ukinuti jer su poslovi ajanluka definitivnim rastrojstvom starih ustanova bili u stalnom porastu. Prema tome stvarni sadržaj ajanluka kao takvog, i pored pokušaja njegovog nadomještanja šehirkethudalukom, ostao je i dalje na snazi. U tadašnjim uslovima odgovorne zadatke ajanluka nisu mogle obavljati neki slabići, građani drugog ili, čak, trećeg reda. Takvi pojedinci nisu imali ni materijalnih ni moralnih svojstava da zamijene ajane, redovno najistaknutije feudalne velikaše. Oni nisu mogli imati nikakvog uticaja na pripadnike feudalne klase, na čiju su podršku mogli računati jedino ajani kao njihovi klasni drugovi, a niti su mogli naći oslonca u masi, koja je bila u očitijoj zavisnosti od feudalaca. Jednom riječju, ajanluk je jedino nešto značio u rukama feudalnih velikaša, bez obzira zvao se on ajanluk ili kethudaluk. Centralna vlast je ubrzo postala toga svjesna i na početku se već pokolebala, uvidjevši da je uzaludno tjerati neki inat sa velikašima, te počevši da mijenja ustanove ajanluk i šehirkethudaluk, da otvara ponovno širom vrata ajanima ka položaju gradskih čehaja i da sankcioniše već dotada u većini slučajeva neprekidnu praksu. Takva praksa našla je svoj odraz u fermanu sultana Selima III od jula 1789. Taj ferman je izdat u cilju suzbijanja različitih zloupotreba što su ih počinjali lokalni i provincijski organi uprave. Tom prilikom nisu mimoidene ni gradske čehaje, o kojima se u fermanu govori kao ajanima. Tako se u osvrtu na način ponunijavanja položaj gradskog čehaja u fermanu naređuje da se, u smislu uredbe koja je ranije izdata, za svaki kadiluk jednoglasnom željom stanovništva izaberu ajani i da se postave kao gradske čehaje.⁵⁷⁴ Na drugom mjestu se navode zloupotrebe što ih vrše organi vlasti, pa i gradske čehaje, koje su istovjetne sa zloupotrebama što su ih ranije vršili kadije i ajani. U vezi s tim opet se brkaju pojmovi, tj. spominju se zloupotrebe što ih vrše čehaje, koje ferman katkada naziva ajanima.⁵⁷⁵

⁵⁷³ Ovo se tako lijepo zapaža iz sadržaja fermana sultana Selima III iz 1791. godine — GHBB, sidžil br. 28, str. 82. i dalje.

⁵⁷⁴ GHBB, sidžil br. 31, str. 52—55.

⁵⁷⁵ Isto.

Citirane odredbe nedvosmisleno ukazuju na to da je ustanovljavanje gradskog ćehaje namjesto ajana od početka bila više formalna stvar. Ta ustanova nije našla odgovorajući sadržaj na terenu, jer se šehirkethudaluk, sasvim prirodno, već na početku, barem u većini slučajeva, našao opet u rukama onih istih slojeva koji su ranije bili ajani. Drugačije nije moglo ni biti kada se ima u vidu činjenica da je u to vrijeme faktično stanje u provincijama potpuno odudaralo od pravnog. U tom pogledu veoma je karakterističan slučaj ranije spomenutog gatačkog ajana, a kasnije gradskog ćehaje Omer-age, koji, nedvosmisleno, ukazuje na to da se ovom ustanovom bila izmjenila samo forma, a nipošto i sadržina. U ovom slučaju ne samo što se očuvao isti postupak u popunjavanju položaja gradskog ćehaje kao i u izboru lica za ajanluk nego tu funkciju prvo ajanluk, pa kasnije šehirkethudaluk obavlja ista ličnost.⁵⁷⁶

Uviđajući besmislenost ukidanja ajanluka i uspostavljanja šehirkethudaluka (a, vjerovatno, u želji da privuče donekle na svoju stranu ajane ili, barem, da ih zavara kako bi se s njima u pogodnom trenutku lakše obračunao), sultan Selim III, u nizu mjera kojima je želio da poboljša stanje uprave u provincijama,⁵⁷⁷ svojim fermanom iz 1791. godine napokon i formalno ukida ustanovu gradskog ćehaje.⁵⁷⁸

Tim fermanom učinjen je posljednji, opet uzaludan, pokušaj, da se aktom centralne vlasti reguliše ajanluk i da se on vrati u svoje prvobitno stanje, tj. da se ajanluk učini pogodnim instrumentom u rukama centralne vlasti za obavljanje poslova lokalne uprave u njenom interesu, i to oživljavanjem davno prevaziđene prakse. Fermanom je, konkretno, naređeno da ubuduće ime gradskog ćehaje ne treba da postoji, a da se ponovno uspostavlja ajanluk u formi u kojoj je davno ranije praktikovao. U vezi s načinom popunjavanja ajanluka naređeno je da ajan treba da bude onaj koga složno izabere raja, te da se u postavljanje ajana niko ne miješa, bilo to veliki vezir, mirimirani, ili kadije i drugi pojedinci, i da se za ajanluk ne izdaje ferman, pismo niti bujrukdija, odnosno da se ajani ne postavljaju pod uticajem mita.⁵⁷⁹

Im odredbama fermana sultan Selim očigledno cilja na prvobitni način popunjavanja ajanskog položaja, tj. na ono stanje kakvo je moglo

⁵⁷⁶ GHBB, sidžil br. 33. str. 52—55.

⁵⁷⁷ Pored pokušaja da organizuje regularne trupe (nizam-i cedit) i da na taj način postavi osnov za izgradnju novog vojnog mehanizma (mimo spahija i janjčara) postepenim potiskivanjem starih vojnih redova do njihovog potpunog uništenja, sultan Selim III je nastojao da unese više reda i u državnu administraciju. U tom cilju on je na početku svoje vladavine izdao jedan ferman kojim je naredio da se ubuduće prekine praksa čestog smjenjivanja upravnika provincija (vezira) i sandžaka i (sandžak-begova), kao i da se za izdržavanje tih funkcionera konstituišu raniji hasovi. Ta mjera je trebala, s druge strane, da unekoliko rastereti poreske obveznike od prekomjernih dažbina (taksit) u korist spomenutih funkcionera. To, kao i pokušaj izgradnje najamničke vojske na drugom osnovu, predstavlja početne pokušaje da se na drugom, modernijem, osnovu postave temelji apsolutnoj sultanovoj vlasti. O pokušaju početnih reformi administracije vidjeti ferman iz 1791. godine u GHBB, sidžil br. 31, str. 52—55. O reformnom radu Selima III uopšte i mršavim rezultatima toga rada: opširnije kod Миллера, Мустафа-паша Байпактап, 74. i dalje i: V. Popovića, Istočno pitanje, 80—85, Karal E., Osmanli tarihi, V. 15—23. 63—75.

⁵⁷⁸ Kao pod 572.

⁵⁷⁹ Isto.

biti samo u vrijeme pojave te ustanove. Ali time je, u stvari, na posredan način priznat dotadašnji način, dotadašnja praksa, razvoja ajanluka. Jer ove odredbe u takvim uslovima nisu mogle značiti ništa drugo nego ponovno ozakonjenje mogućnosti da najmoćniji feudalni velikaši steknu ajanluk, naravno tamo gde ajanluk već dotada nije bio definitivno uzurpiran. Otada, oslonom i na odredbe ovog fermana, ajanski položaj će se, tako reći, definitivno naći u rukama onih koji budu imali najviše snage, materijalne i moralne, da se dočepaju toga položaja. Naravno, tu će se opet katkada pojaviti upravnici provincija da svojim posredstvom tu i tamo, ali samo gdje su snage među velikašima bile izjednačene (što nije bio tako čest slučaj), utiču na sticanje te funkcije izdajući ponovno svoje ajanske bujrukdije.⁵⁸⁰

Naravno, pogrešno bi bilo smatrati da je odredbama tog fermana željen takav razvitak. Stvarna želja sultanova bila je oživljavanje stare prakse, koja je nekada značila pozitivno djelovanje ajanluka. Ali u tome i leži osnovna protivurječnost. Jer, objektivno govoreći, oživljavanje stare, davno prevaziđene prakse u daleko nepovoljnijim okolnostima značilo je ponovno utiranje puta kojim se ajanluk ubrzo po svojoj afirmaciji počeo da kreće.

U međuvremenu, raspored snaga u provincijama bio je jasan. Ajan-ska funkcija se ubrzo stvarno i definitivno našla u rukama najbogatijih feudalnih porodica, koje su svojom snagom potpuno odbijale svaki nasrtaj slabijih rivala. Znači, faktično nije više bilo mogućnosti ni da se rasplamsa ona nekadanja borba za ajanluk među velikašima. Time je stvorena nova situacija, koja je predstavljala negaciju kako sultanovih želja, tako isto i želja eventualnih ajanskih rivala. Ajanluk se tada bio tako učvrstio u rukama pojedinih velikaških porodica da se postepeno pretvarao u nasljednu funkciju, ukoliko već nije bio nasljedan, kao što je bio slučaj u nekim krajevima Anadolije⁵⁸¹ i u Bosni. U tome je i ležala nepomirljiva protivurječnost stanja u kome je centralna vlast naređivala da se biraju ajani u uslovima u kojima su se ključne pozicije lokalne vlasti, tako reći, neopozivo našle u rukama krupnih feudalaca.

Razvoj ajanluka poslije fermana iz 1791. godine potpuno je u skladu sa prednjim konstatacijama. Otada ajanluk nije više stajao pod kontrolom stanovništva. Ajani su poslije toga još više ojačali i učvrstili svoju samostalnost u kadilucima. Neki ajani, osim toga, nastoje da svoj uticaj prošire i izvan granica jednog kadiluka, da zavladaju čitavim oblastima i provincijama. Mnogi ajani u Rumeliji i Anadoliji ojačali su naročito svoje pozicije u anarhičnoj situaciji stvorenoj rusko-turskim ratom, koji je otpočeo 1787. godine, a naročito poslije toga rata. Oni su u tom ratu predvodili vojne odrede koje su na svom području sami sakupili. Kako su ti odredi bili sakupljeni najčešće među raznim dekla-

⁵⁸⁰ U stvari praksa izdavanja ajanskih bujrukdija nije prekidana sve dok je postojao ajanluk (do četvrte decenije XIX stoljeća). O tome najbolje svjedoči praksa sa područja Bosne i Hercegovine, gdje se ajanske bujrukdije sreću čak i u četvrtoj deceniji XIX stoljeća. Jednu takvu bujrukdiju izdao je i Ali-aga Rizvanbegović 1831. godine kao budući vezir Hercegovine. (Usporediti: dr Fra Julijan Jelenić, Izvori za kulturnu povijest franjevac; Sarajevo, 1913, 121). Za druge slučajeve: podaci u OIS, sidžil br. 15, str. 26, br. 11, str. 66, 69; br. 16, str. 6. i 13; br. 55, str. 19, 68; br. 6, str. 26; br. 61, str. 19, 20. i 23; br. 23, str. 2. i Kadić, Hronika XV, str. 318.

⁵⁸¹ Usporediti: Uzunçarşılı, Osmanlı tarihi, IV, 318, 436 i 613.

siranim elementima, koji nisu imali želje da se vraćaju u svoje opustošene krajeve,⁵⁸² ajani ih iskorištavaju za pljačkanje okolnog stanovništva, vode međusobne male ratove u cilju širenja svog uticaja i otimanja teritorija svojih susjeda. Neki od njih, kao što su: Osman Pazvan-oglu,⁵⁸³ Ismail-aga Tersenikli-oglu,⁵⁸⁴ Ali-paša Janjinski,⁵⁸⁵ nisu željeli da ostanu na pozicijama običnih ajana ili mutesellima. Oni su nastojali da zavladaju čitavim provincijama i da na područjima kojima su vladali svedu uticaj centralne vlasti na nulu. U tom su privremeno uspijevali. Jednom riječju, ajanluk potkraj XVIII stoljeća počinje ponedje da prerasta uske okvire kadiluka i pretvara se u oruđe borbe za vlast u čitavim provincijama.

Svako nastojanje centralne vlasti da u takvim uslovima okrene tok stvari u za sebe povoljnijem pravcu dovodi je u sukob sa velikašima; ona od njih stvara svoje ljute neprijatelje, koji nastoje da učine od vladara samo prvog među jednakim, a nipošto svoga nadređenog i apsolutnog gospodara. U isto vrijeme javlja se jedan novi odnos među samim ajanima. Najjači pripadnici njihovog reda probijaju se putem ajanluka na čelo širih teritorija, koje se prostiru na više kadiluka, i na taj način stiču povoljniji položaj u odnosu prema ostalima. To, opet, otvara problem odnosa viših ajana prema nižim, kao i problem odnosa viših ajana među sobom.⁵⁸⁶ U takvim okolnostima izgrađuje se prećutna hijerarhija vazaliteta između viših i nižih ajana, koja je imala oblik privremenog saveza. U isto vrijeme razvija se žestoka borba između velikih ajana, koji uz pomoć svojih „vazala” okupljaju čitave vojske sa željom da vode međusobne ratove. Na toj osnovi stvara se privremeni savez između velikih i malih ajana, koji su pristajali uz ovog ili onog velikaša. Taj savez je počivao na zajedničkim interesima učvršćenja vlasti i uspješnoj borbi sa drugim velikašima ili sa snagama centralne vlasti. Ti zajednički interesi su, obično, imali privremen karakter i trajali su najčešće do onog momenta dokle najjači takmac ne bi potpuno

⁵⁸² Za vrijeme, a naročito poslije tursko-ruskih ratova iz druge polovine XVIII stoljeća, u balkanskim dijelovima Turske javlja se užasna anarhija, koja je bila praćena dotada nevidenim nasiljima, razbojništvima i pljačkanjem bespomoćnog stanovništva. Nosioci anarhije bili su svakojaki deklarirani elementi, predvođeni ajanima i janjičarskim starješinama, koji su se borili za ajanluk. Najveći broj tih razbojnika činili su pripadnici razbijene turske vojske, među kojima je bilo i hrišćana, kao i znatan broj seljaka iz Anadolije. Ne želeći da se vraćaju u svoja zapuštena sela i da se povrate zemljoradnji, ti seljaci su se pod vodstvom ajana i janjičarskih starješina svrstavali u razbojničke družine poznate pod nazivima „krdžali”, ili „dagli eškijasi” (šumski razbojnici). Opširnije o tome: kod Миллера, Мустафа-паша, Байпактап, 94, 103, 108, 109, 111—116.

⁵⁸³ Interesantno je napomenuti da je Pasvan-Oglu Osman bio sin Pasvan-oglu Omer-age, koji je bio ajan (Миллер, n. d. 457). Kao takav, on je bio svjestan mogućnosti koje je u sebi krio ajanluk. Suština njegove borbe za vlast je, u stvari, suština borbe svakog ajana za učvršćenje vlastitog položaja svođenjem autoriteta centralne vlasti na nulu.

⁵⁸⁴ Usporediti: Uzunçarşılı, Rumeli âyanlarından, 1—32; Миллер, n.d., 84—85, 103—108, 109—126. itd.

⁵⁸⁵ Usporediti: Uzunçarşılı, Osmanlı tarihi IV, 617. i dalje, Миллер, n.d., 61, 98—111, 123, 195—6, 209, 236—8. itd.

⁵⁸⁶ Usporediti: Миллер, n.d., 103, 111, 113—115, 120, 124, 125. itd.

ojaćao. Za potporu, vojnu i drugu, koju su pružali manji ajani većim oni su bili nagrađivani zaštitom njihovih pozicija kakvu su im pružali najveći ajani. Bez toga njihov samostalni položaj u okviru jednog kadiluka bio bi labav. Tim prije što su i oni sticali položaj kadilučkih ajana prostom uzurpacijom i upotrebom najgrublje sile. Najzad treba istaći da ni svi ajani u kadilucima nisu bili jednaki. S obzirom na različite okolnosti i ličnu vrijednost pojedinaca bilo je i među njima većih i manjih, jačih i slabijih. Jači su imali više mogućnosti da ostvaruju svoje interese u savezu, odnosno da učine vodećeg saveznika prema sebi obazrivijim.⁵⁸⁷

⁵⁸⁷ Isto.

Glava VII

POLITIČKA PREVLAST AJANA I KRAJ AJANA I AJANLUKA

1. PREVLAST AJANA U KADILUCIMA I NAHIJAMA

Ajanluk kao lokalna upravna funkcija se potpuno afrimisao tokom prve polovine XVIII stoljeća, tačnije onda kada se ustalio određeni skup stalnih opštedržavnih poslova, koji su se organizaciono uobličili u jednu stalnu funkciju pod nazivom ajanluk. Ajanluk je priznala centralna vlast kao autoritativnu lokalno-upravnu ustanovu u Anadoliji i većini evropskih dijelova osmanskog carstva. Centralna vlast je stoga nastojala da ajanluk iskoristi za ostvarivanje opštedržavnih ciljeva. Tim više što se ajanluk u vrijeme svog nastajanja pokazao kao vrlo podesan instrument za saniranje poremećenog stanja u provincijama poslije teških udaraca koje su Turci zadobili u vrijeme velikog rata.

Zbog osobenog rasporeda unutrašnjih društvenih snaga nastalog pod uticajem procesa čiflučenja, propadanja timarskog sistema i slabljenja ostalih klasičnih ustanova, zbog nedostatka čvrstog aparata vlasti u provincijama dirigiranog iz centra, kao i zbog složenosti i osjetljivosti poslova koji su spadali u ajanluk, centralna vlast je morala prepustiti ajanluk u ruke onih snaga u provincijama koje su svojim društvenim položajem i političkom snagom pružale najviše nade za uspješno obavljanje složenih i osjetljivih poslova ajanluka. Ali, s obzirom na društveno-politički položaj i svoja stremljenja, te snage su, u uslovima do kraja opalog autoriteta centralne vlasti, istovremeno predstavljale njenog najjačeg potencijalnog konkurenta i neprijatelja. To je bila osnovna protivurječnost koja je karakterisala ajanluk i u znaku kojim će se on kretati, tako reći, od svoga nastajanja, izrastajući postepeno u moćno oružje u rukama najistaknutijih feudalaca u provincijama pomoću koga će oni učvršćivati pozicije svoje vlasti i sužavati uticaj centralne vlasti u provincijama.

Putem ajanluka je u određenim istorijskim okolnostima nikao i razvijao se jedan novi oblik lokalne uprave, koji je u periodu svog nastajanja bio prožet izvjesnim elementima samoupravnosti. On je nastao pod uticajem konkretne istorijske prakse, koja je u smislu kasnije izraženih želja centralne vlasti trebalo da se razvija prevazilaženjem feudalne ograničenosti lokalne upravne organizacije ranijeg tipa i da preraste u jednu moderniju lokalnu upravnu ustanovu čvrsto povezanu sa provincijskom i centralnom vlašću. Ta težnja centralne vlasti jasno je

došla do izražaja u nekoliko ranije citiranih fermana o ajanima, a najjače u fermanu o ukidanju ajana i uspostavljanju gradskog ćehaje.

Neugledni gradski ćehaja trebalo je da zamijeni silnog ajana na jednoj funkciji koju su tada mogli da obavljaju samo oni pojedinci koji su svojom materijalnom snagom i društveno-političkim ugledom odskakali visoko iznad prosjeka u povlaštenim slojevima osmanskog društva, a to su mogli biti samo krupni posjednici (čifluk-sahibije), odnosno najugledniji predstavnici iz grupe vilajetskih ajana. Postavljajući gradskog ćehaju iz redova običnih, manje uticajnih pojedinaca, centralna vlast je željela da stvori tip lokalnog funkcionera uprave kojeg bi mogla lakše držati na uzdi, više kontrolisati i vezati za sebe. Takvo nešto moguće je bilo ostvariti samo pod uslovom da centralna vlast ima jači oslonac u ekonomskoj i društveno-političkoj bazi, kao što ga je imala u periodu punog dještva klasičnih osmanskih ustanova. Neuspjeh svih ranijih mjera, pa i mjera reformnog sultana Selima III, i ležao je upravo u tome što centralna vlast nije imala takvog oslonca ni snage pomoću kojih bi usmjeravala kretanje političkog života u caravini u željenom pravcu.

Stanje u osmanskome carstvu u poslednjim decenijama XVIII stoljeća bilo je takvo da je kretanje ajanluka opisanim pravcem bilo sasvim logično i jedino moguće. Granice osmanskog carstva u to doba nalazile su se još uvijek na nekoliko kontinenata. Teritorij carstva naseljavalo je stanovništvo raznovrsno po svojoj vjeroispovijesti i narodnoj pripadnosti. Stanovništvo je takođe bilo razdvojeno ekonomski i politički.

U osmanskoj državi nije bilo tada nijedne snage koja bi bila u stanju da poveže barem jedan dio heterogenih elemenata društva. Prije svega nije tada bilo jače turske buržoaske klase, koja bi ponijela zastavu borbe za očuvanje ekonomskog i političkog jedinstva carstva i koja bi, eventualno, poslužila kao pogodan oslonac centralnoj vlasti u njenim nastojanjima da očuva to jedinstvo i da parališe dještvo razornog feudalizma, koji je cvjetao na primitivnoj i krajnje zaostaloj ekonomskoj bazi u vrijeme kada je u zapadnoj Evropi kapitalizam u ofanzivi snažno razarao ostatke feudalizma. Turska ekonomika je tada bila do te mjere zaostala i slaba da zadugo nije pružala nikakvog izgleda da će se uskoro takva snaga roditi.⁵⁸⁸ Sasvim usku bazu za eventualnu pojavu tankih slojeva buržoazije činila je neznatna unutrašnja i vanjska trgovina, koja se pretežno nalazila u rukama Grka, Jermena i Jevreja, koji su prema Osmanlijama bili neprijateljski raspoloženi.⁵⁸⁹

Jedina snaga koja je još odranije objedinjavala najveći dio povlaštenih slojeva osmanskog društva bio je još uvijek, do izvjesne mjere, islam. Ali se tada, pa i znatno ranije, osjećalo da je njegovo koheziono dještvo bilo znatno oslabljeno i osjetnije je djelovalo samo u evropskim i maloazijskim dijelovima carstva. U ostalim provincijama naseljenim muslimanima to jedinstvo je počelo da slabi znatno ranije i prestalo potpuno u drugoj polovini XVIII stoljeća pod udarcima neprekidnih sukoba turskih sultana sa muslimanskom Perzijom, pobunjenim

⁵⁸⁸ Usporediti: Миллер, n.d., 57—56.

⁵⁸⁹ Миллер, n.d., 57. i dalje.

Vehabitima u Arabiji, mamelučkim begovima u Egiptu, plemenima Druza u Siriji itd.⁵⁰⁰

Uporedo sa stalnim popuštanjem veze kojom je, unekoliko, ranije islam povezivao pojedine islamske narode osmanske države, hrišćanska ideologija (posebno pravoslavlje) već od XVII stoljeća, a još snažnije u XVIII stoljeću, počinje da snažno djeluje na buđenje i jačanje nacionalne svijesti i izgrađivanje jedinstva duha i akcije pokorenih hrišćanskih naroda Balkanskog poluostrva.⁵⁰¹

Okupljanje hrišćanskog stanovništva oko nepisanih programa za nacionalno i socijalno oslobođenje pod vođstvom tankih slojeva, uglavnom seoske, buržoazije rezultiraće kasnije pojavom otvorenih ustanaka obespravljene raje za svrgavanje tuđinske turske vlasti i eksploatacije i stvaranje samostalnih nacionalnih država.⁵⁰² Ti ustanci će potkraj XVIII i početkom XIX stoljeća do temelja uzdrmati osmansko carstvo, a vladajući slojevi osmanskog društva u provincijama, zaslijepljeni težnjom za gospodstvom, čak ni tada neće biti u stanju da se jače vežu za svoj stožer (sultana).

Povlašteni slojevi osmanskog društva, naročito njegovi vrhovi (derebezi i ajani), koji su nekada predstavljali osnovnu snagu poretka, bili su tada do kraja opsjednuti težnjom za osvajanjem boljih pozicija u ekonomici i vlasti. Oni su, tako, u stvari najjače potkopavali temelje osmanske države, ne mogući od sebične zaslijepljenosti vlašću da vide da je njeno postojanje predstavljalo uslov njihove egzistencije, a njena snaga zalogu toj egzistenciji.

Bez obzira na porijeklo tih velikaša (bilo da se radilo o davnašnjim plemićima, kao što je to bilo u slučaju anadoljskih i bosanskih derebega i ajana, bilo da se radilo o novopečenim feudalcima, koji su u procesu čiflučenja i vršenja vlasti izrasli iz janjičarske organizacije), svi oni su učvrstili još jače svoje pozicije u drugoj polovini XVIII stoljeća vršeći poslove ajanluka u nepovoljnim prilikama za centralnu vlast. Nošeni nezajažljivom težnjom za učvršćivanjem i uvećavanjem svoje moći, ti velikaši nastoje tada da što više osiguraju svoje pozicije i da što jače oslabe autoritet centralne vlasti. Pružajući otvoren otpor centralnoj vlasti, koja teži da sredi prilike u državi, oni su svojom samovoljom još više pogoršavali ionako nesnošljivo stanje u državi, čija je slika bila više nego jedna.

Nekada jaka unutrašnja stabilnost osmanskog carstva počela je osjetno da slabi pod uticajem stalnih pobuna i nereda u provincijama, koji se javljaju početkom XVII stoljeća i traju neprekidno u XVIII stoljeću. Kroz taj period javljaju se povremeno otvoreni pokreti protiv sultanove vlasti u istočnim provincijama: Egiptu, Iraku i Siriji, pokret Vehabita u Arabiji itd.⁵⁰³

U Egiptu je tada carevala prava anarhija, koja je započela još u prvoj polovini XVIII stoljeća. Ona je nastala usled otvorene borbe mamelučkih begova za zbacivanje osmanske vlasti u Egiptu, a privremeno

⁵⁰⁰ Akçura Yusuf, Osmanlı devletinin dagilma devri (XVIII ve XIX asirlarda); İstanbul, 1940.

⁵⁰¹ Миллер, n.d., 57. i dalje.

⁵⁰² Isto.

⁵⁰³ Sax, Machtverfalls, 97—111.

je okončana pobjedom dvojice najjačih mamelučkih begova, Ibrahim-bega i Murat-bega.⁵⁹⁴

Slično stanje bilo je i u Siriji i Libanu, gdje je sultanov izaslanik Bosanac Džezzar Ahmet-paša, skršivši otpor tamošnjih buntovnika, koji su se borili za nasljednu upravu (odžakluk), i iskoristivši slabost centralne vlasti samostalno zavladao tim provincijama.⁵⁹⁵

U Arabiji su se i dalje borili Vehabiti za zbacivanje osmanske vlasti. Glavno žarište njihovog otpora bilo je u emiratu Nedžd, a na čelu im se nalazio Muhamed ibn Saud. Njemu je pošlo za rukom da, u savezu sa tamošnjim arapskim plemenima, pod konac XVIII stoljeća na široko rasprostani uticaj Vehabita.

Oslonivši se na mjesne feudalce, u Iraku se tada odmetnuo od sultana Sulejman-paša Šavi-zade. Uzurpiranu vlast on je učinio nasljednom (odžakluk) u svojoj porodici.⁵⁹⁶

Još četrdesetih godina XVIII stoljeća javlja se otpor centralnoj vlasti u Anadoliji. Njegovi nosioci su tada, za razliku od stanja u XVII stoljeću kada su se obično bunili upravnici sandžaka i provincija, bili feudalni velikaši, najčešće najistaknutije paše i ajani.⁵⁹⁷ Ti isti slojevi nastavljaju još razornije da djeluju u drugoj polovini XVIII stoljeća.

Među pašama koji su se istakli težnjom za uzurpacijom položaja namjesnika provincija u Anadoliji spominje se tada neki hadži Abdi-paša, koji je bio muhassil u sandžacima Trapezunt i Erzerum. Svoje težnje on je osnivao na pravu svoga djeda Kodža-Abdi-paše, koji je za zasluge u rusko-turskom ratu iz 1768—74. godine bio nagrađen vezirskom titulom i dobio doživotnu upravu nad trapezuntskim vilajetom (malikana).⁵⁹⁸

U nekim dijelovima Anadolije u isto vrijeme se bila učvrstila vlast nekoliko najistaknutijih porodica koje su nasljedno držale ajanluk. Najuticajniji ajani u Anadoliji bili su tada: Čapanovići (Čapan-ogular), Karaosmanovići (Karaosman-ogular), Kučukovići (Payazade Kučuk-ogular) i dr.⁵⁹⁹

Čitavo područje Anadolije pod konac XVIII stoljeća bilo je praktično podijeljeno između nekoliko jačih pašinskih i ajanskih porodica. Njihovi najistaknutiji predstavnici su samostalno upravljali svojim oblastima, pomažući akcije centralne vlasti samo onda kada im je to bilo u vlastitom interesu. Međusobno nisu bili složni vodeći borbu za prvenstvo i proširenje uticaja na teritorij svojih susjeda. Čitavo područje Anadolije bilo je tada pravo žarište neprekidnih ratova i sukoba između ajana. Oslanjajući se na svoje pristaše, manje ajane, koje su najčešće sami postavljali iz redova mjesnih plemića ili, još češće, iz svojih porodica, svi krupniji ajani u Anadoliji posjedovali su brojno jaku vojsku, pomoću koje su uspješno vodili međusobne ratove i pružali otpor za njih neprihvatljivim naredbama centralne vlasti.⁶⁰⁰

⁵⁹⁴ Uzunçarşılı, Osmanlı tarihi, IV, 605. Миллер, n.d. 60.

⁵⁹⁵ Uzunçarşılı, n.d., 605—607.

⁵⁹⁶ Uzunçarşılı, n.d., 609.

⁵⁹⁷ Isto.

⁵⁹⁸ Uzunçarşılı, n.d, 611—612.

⁵⁹⁹ Uzunçarşılı, n.d., 613—614.

⁶⁰⁰ Isto i Миллер, n.d., 106—128.

Sličnom anarhijom potkraj XVIII stoljeća bila je zahvaćena Rumelija, gdje su neke istaknutije paše i ajani, možda jači čak i od anadoljskih, udarili po autoritetu centralne vlasti. Među rumelijskim pašama i ajanima koji su osobito ojačali svoje pozicije u rusko-turskom i austro-turskom ratu 1787—1791. godine ističu se: Bušatlija u Skadarskom vilajetu, Pasvan-oglu u Vidinu, Ali-paša Janjinski, sreski ajan Ismail-beg, ajan Ruščuka Tersenikli Ismail, ajan Silistrije Yilik-oglu Suleyman, ajan od Gümülcüne Tokadžikli Sulejman i dr.⁶⁰¹

Nesređene unutrašnje prilike, koje su stalno pogoršavane janjičarsko-ajanskom anarhijom, učinile su od Turske slabog takmaca njenih agresivnih susjeda na sjeveru, Austrije i Rusije, od kojih je u drugoj polovini XVIII stoljeća trpjela teške udarce. Zbog svoje opšte slabosti i neviđene anarhije u provincijama Turska tada nije imala snage da se odupre nastojanjima spomenutih sila da je izbace s evropskog kontinenta i da je svedu od subjekta na objekat međunarodne politike, u kom će položaju ostati sve do konačne propasti osmanskog carstva.

Ovaj letimični prikaz unutrašnjeg stanja i međunarodnog položaja osmanskog carstva koncem XVIII stoljeća najbolje pokazuje zbog čega centralna turska vlast nije stvarno bila u stanju da odredbama ranije citiranih fermana o ajanima od ajanluka učini sebi podložnu lokalno-upravnu ustanovu opšte nadležnosti i da zaustavi razorno djelovanje ajana, koji su, kao što je ranije isticano, okrenuli ajanluk kolosijekom suprotnim od onog koji mu je željela da trasira centralna vlast.

Ajani su u ajanluku našli najpogodniji instrument za jačanje sopstvenih ekonomskih i političkih pozicija, težeći na koncu da ga učine nasljednom funkcijom u svojim porodicama. Takvu tendenciju razvoja ajanluka potvrđuje čitava unutrašnja društveno-politička praksa u turskoj državi iz druge polovine XVIII stoljeća. Ona je pri kraju toga stoljeća potpuno afirmisala krajnji cilj ajana — postepeno pretvaranje ajanluka iz upravne ustanove u kadilucima pod kontrolom centralne vlasti u nasljednu feudalnu ustanovu u rukama najuticajnijih ajanskih porodica. Tako se na specifičan način u osmanskoj državi u okviru ajanluka pojavila tendencija feudalizacije određene funkcije — koja je započela kao samoupravna funkcija — koncentracijom ekonomske i političke vlasti u rukama ajana kao nekadašnjih smoupravnih funkcionera. Ekonomski postulat toga stanja bio je u pravu ajana da razrezuju i ubiru razne dažbine u korist centralne i provincijske vlasti, od čega su oni u početku ponešto i za sebe uzimali, ispoljavajući kasnije težnju da za sebe prigrabe najveći dio tih dažbina, a da centralnoj i provincijskoj vlasti daju onoliko koliko im se svidi. Pošto je ubiranje dažbina bilo nerazdvojno u zavisnosti od vršenja političke vlasti, koju su ajani postepeno osvajali, to je čitav proces dobio specifičan vid feudalizacije ajanske funkcije. Da su takve težnje, feudalizacije ajanluka, postojale i da su one sa većim ili manjim uspjehom ostvarivane, vidi se, među ostalim, i iz Povelje o savezu i slozi (sened-i ittifak).

⁶⁰¹ Opširnije o tom: kod Uzunçarşılı, n.d., 615—618. i Rumeli âyân-larından.

2. POVELJA O SAVEZU I SLOZI (SENEÐ-I ITTIFAK)

Kada je centralna vlast reformnim pokušajima i akcijama sultana Selima III pokušala da negira takvo stanje, zahtijevajući od ajana da budu pokorni i poslušni, ajani su joj pružili žestok otpor, naročito rumelijski, čije su pozicije kao skorojevića u poređenju s anadolijskim, koji su još odranije držali ajanluk najčešće nasljedno, bile znatno labavije. Kada je Selim III svojom akcijom protiv janjičara i ajana u posljednjoj deceniji XVIII i na početku XIX stoljeća jasno pokazao da neće trpjeti janjičarsku samovolju i uzurpaciju ajanluka, ajani su, prvo, direktnim otporom, a zatim neutralnim držanjem prema prvoj janjičarskoj buni u Carigradu 1807. godine (koja je Selima koštala, prvo, prijestola, a kasnije i glave), silom nametnuli privremeno rješenje u svoju korist.⁶⁰² Oni su Selimovog nasljednika Mahmuta II (1808—1839) prisilili da službeno prizna i ozakoni vlast ajana u njihovim oblastima u čuvenom sporazumu koji je izdat kao Povelja o savezu i slozi (sened-i ittifak).⁶⁰³

Po načinu donošenja i po svojim odredbama, ta Povelja predstavlja jedinstvenu pojavu u historiji osmanskog carstva. Izdata je na inicijativu najistaknutijeg rumelijskom ajana, kasnije velikog vezira, Mustafa-paše Bajraktara,⁶⁰⁴ kao obećana cijena za pomoć koju su njemu i Selimovim pristašama pružili ajani u razbijanju janjičara u Carigradu 1808. godine.

Ispunjavajući preuzetu obavezu prema ajanima, Mustafa-paša je, odmah po preuzimanju vlasti, poslao jedno pismo u provincije u obliku proglasa, kojim je pozvao sve istaknutije ajane i paše Rumelije i Anadolije na svedržavno savjetovanje u Carigrad. Tekst toga pisma odisao je

⁶⁰² O toj akciji sultana Selima III opširnije kod Миллера, n.d., 73—158.

⁶⁰³ Izraz *sened* inače znači akt, pismenu obavezu (ugovor). U diplomatskoj upotrebi taj izraz je značio „pismo velikog vezira“, koje je upućivano stranim državicima. Takvo pismo obično je sadržavalo određene obaveze Porte.

⁶⁰⁴ Mustafa Bajraktar bio je ajan u Ruščuku (Bugarska), nasljednik Tersenikli Ismaila. U početku on je, kao i njegov prethodnik, bio antireformno raspoložen iz istih razloga iz kojih su to bili i ostali ajani. Kada je sultan Selim 1807. godine bio zbačen sa prijestola i kada je u Carigradu bila pobijedila janjičarska struja, turska država se našla u nevjerovatno teškom položaju, koji je stalno pogoršavan pritiskom Rusa na sjevernim granicama Turske. Spoljna opasnost otvorila je oči Bajraktaru, koji je i sam držao jedan dio ruskog fronta. Uvidjevši da se teška situacija u kojoj se, usljed spomenutih okolnosti, našla osmanska država, može uspješno riješiti samo snažnim obračunom s unutrašnjom anarhijom i jačim otporom Rusima, Bajraktar je počeo da djeluje na okupljanju snaga za odbranu granica i za suzbijanje janjičarske reakcije. Kada su se kod njega sklonili neki istaknutiji saradnici svrgnutog sultana Selima III, koji su pobjegli iz Carigrada, među njima je nastupilo zbližavanje, iz kojeg se rodilo tajno društvo „Ruščučki drugovi“ koje će raditi na pripremanju ponovnog vraćanja na presto sultana Selima. Kako je plan toga društva bilo moguće ostvariti jedino uz pomoć i podršku ajana, koji su tada raspolagali ogromnom snagom, to je Bajraktar uspostavio kontakt sa svim istaknutijim ajanima u Rumeliji i Anadoliji i sklopio sa njima savez za zajedničku akciju. Okupljajući ajane, on im je obećao da će njihova stečena prava biti poštovana, te da će centralna vlast, u kojoj je on trebalo da zauzme mjesto velikog vezira, svečano ozakoniti to pravo ajana. Složnom akcijom ajani su razbili janjičare u Carigradu 1808. godine i podigli na prijesto osmanskih sultana Mahmuta II, koji je Bajraktara postavio za velikog vezira. (Opširnije o tome: kod Миллера, n.d., 193—312.)

jednostavnošću, nenadutim i prijateljskim stavom. Za to pismo bi se moglo reći da ga je uputilo lice koje se smatralo među ajanima prvim među jednakima, a ne velikim vezirom.

Bajraktarovom pozivu odazvali su se mnogi ajani i paše, a oni koji nisu mogli doći poslali su punomoćja svojim čehajama (zastupnicima kod Porte) da ih zastupaju na savjetovanju.

Savjetovanje je trajalo nekoliko dana. Na njemu su razmatrana pitanja o budućem položaju ajana, njihovom odnosu prema centralnoj vlasti i međusobnim odnosima ajana. Dogovor je i pismeno uobličen u vidu Povelje o savezu i slozi (sened-i ittifak). Povelju su potpisale obje strane učesnice toga skupa, ajani i paše, odnosno njihovi zamjenici, s jedne strane, i veliki vezir, sultan Mahmut II i šejhulislam, kao islamski vjerski poglavica, s druge strane.

Po načinu donošenja i po svojoj sadržini Povelja obilježava najveći uspon ajanstva i ajana. Njom je centralna vlast najsvečanije priznala položaj ajana kao nasljednih feudalnih glavara u kadilucima.

Polazeći od cilja savjetovanja — uspostavljanja sloge i jedinstva među svim odlučujućim faktorima u državi, na prvom mjestu među ajanima i centralnom vlašću, a sve u cilju očuvanja egzistencije i jedinstva osmanske države — učesnici savjetovanja su u Povelji pismeno konstatovali činjenicu da je moguće takvo stanje uspostaviti samo onda ako se odnosi dvaju odlučujućih faktora, ajana i centralne vlasti, urede na način koji bi ubuduće otklonio uobičajene svađe, intrige, progone i nepovjerenje kako među ajanima i centralnom vlašću, tako isto i među samim ajanima.

Da bi se takvo stanje ostvarilo, dvije strane učesnice su u vidu uzajamne obaveze (ugovora) u Povelji svečano izjavile: da će centralna vlast poštovati ličnost, imetak i stečeni položaj ajana, i to za vječna vremena, njima i njihovim potomcima (priznavanje ajanima prava nasljednog uživanja ajanluka). Prisutni velikaši su u svoje ime, i u ime odsutnih ajana, preuzeli na sebe obavezu da će poštovati stečena prava svojih susjeda (ajana) i izjavili da ubuduće neće prekoračiti nijednu stopu zemlje svojih susjeda, niti će ih izdavati, napadati i činiti im druga nasilja. Da bi ta obaveza imala stvarno realan značaj, obje strane učesnice su svečano izjavile da će ustati zajedničkim snagama protiv onih ajana koji ne bi poštovali spomenutu odredbu — kako bi ih učinili neškodljivim. U istom cilju su se prisutni paše i ajani obavezali da će silom natjerati da Povelju potpišu i oni njihovi staleški drugovi koji to ne bi željeli da učine.

Priznajući sultana kao vrhovnog gospodara i čuvara zajedničkih interesa jedinstvene države, ajani su se obavezali da će pružiti zajednički otpor svakom pojedincu koji bi pokušao da se digne protiv sultana kao „prirodnog stožera i središta cjelokupnog državnog organizma“, kao i protiv njegove vladavine, i da će u slučaju izbijanja eventualnog ustanka u glavnom gradu (očigledno se cilja na janjičare), ne čekajući na zapovijed, odmah stupiti u akciju u cilju egzemplarnog kažnjavanja buntovnika.

Pored priznavanja neosporne vrhovne vlasti sultanu, velikaši su se dalje obavezali da će na svom području organizovati regularne trupe po direktivama iz centra (devlet askeri) i da će suzbiti svaki pokušaj ot-

pora janjičara u provincijama i svakog onog koji se bude usudio da se suprotstavi odredbama Povelje.

Velikaši su se dalje obavezali da će poštovati naređenja velikog vezira kao apsolutnog opunomoćenika sultanovog (vekil-i mutlak), ali samo dotle dok on bude poštovao odredbe Povelje i postojeće zakone zemlje. Ukoliko taj funkcioner ne bi postupao u duhu Povelje, ukoliko bi pribjegavao podmićivanju i nasiljima i ukoliko bi činio ma šta u svojoj unutrašnjoj politici što bi škodilo interesima države, svi potpisnici dokumenta bili su ovlašteni da protiv njega istupe kao tužioci u cilju njegovog kažnjavanja, odnosno svrgavanja.

Što se tiče budućeg odnosa velikaša prema potčinjenom stanovništvu, u Povelji je precizirana njihova obaveza da nastoje da obezbijede ispravno razrezivanje i ubiranje poreza i drugih davanja u smislu zakona i carskih zapovijedi, da se bore protiv svih nasilja i prevara, te da se klone nemilosrdnog tlačenja i pljačkanja siromašnog stanovništva.

Na kraju su svi prisutni svečano izjavili da će u slučaju rata sa spoljnim neprijateljima odmah priteći sultanu u pomoć.⁶⁰⁵

Odredbe citirane Povelje najbolji su svjedok prirodnog procesa razvoja ajanluka, želje ajana da ozakone svoje stečene pozicije i da za sebe i svoje potomke kao svoje feudalne domene sačuvaju upravna područja kojima su putem ajanluka ovladali. One su isto tako svjedok narasle snage ajana, koji su uspjeli da prisile centralnu vlast da sa njima razgovara kao sa sebi ravnim partnerom, a ne kao sa svojim potčinjenim podanicima. Kao specifična vrsta feudalnog ugovora, Povelja je trebalo da predstavlja zalogu stečenih prava velikaša i „bila dužna da i ubuduće služi kao zaloga zaštite te osobene federacije”.⁶⁰⁶

Druge odredbe Povelje, međutim, istovremeno pokazuju da se tu očigledno radilo o jednom privremenom kompromisu, koji je za ajane u krajnjoj liniji bio vrlo opasan. Jer, ajanima nije pošlo za rukom da Poveljom učine svoj položaj do kraja nezavisnim, bar u mjeri u kojoj bi bile omogućene njihove samostalne akcije, što je bio jedan od njihovih glavnih ciljeva. Ajanima su Poveljom bile nametnute takve obaveze koje bi, da su ih se oni pridržavali, znatno krnjile njihova autonomna prava i sužavale mogućnost zloupotrebe tih prava.

Iz tih razloga, Povelja nije mogla biti dugog vijeka. Njena snaga je već nakon samog donošenja bila dovedena u pitanje iz prostog razloga što kompromisom između centralne vlasti i ajana, izraženim u Povelji, nisu mogle biti premošćene mnogobrojne i raznovrsne protivuriječnosti, kako između ajana i centralne vlasti, tako isto i između samih ajana. Premda su ajanima Poveljom svečano garantovane stečene pozicije, nekim drugim odredbama u Povelji njihova prava su bila jako sužena, a samostalnost njihovih akcija ograničena. To se najbolje vidi iz odredbe kojom su se ajani obavezali da će pristupiti formiranju vojnih odreda sličnih regularnoj državnoj vojsci (devlet askeri). Istina, ta vojska je trebalo da privremeno stoji pod neposrednom komandom ajana, ali ona nije smjela biti njihova lična vojska, kao što je to bio čest slučaj dotada, već je trebalo da stoji pod vrhovnom komandom centralne vlasti, koja je — sasvim vjerovatno — čekala pogodan trenutak da komandu ajana

⁶⁰⁵ O Povelji o savezu i slozi opširnije: kod Schlechte, *Die Revolutionen*, 38—42; Миллера, n.d., 283—291. i Uzunçarşılı, *Rumeli âyanlarından*, 137—148.

⁶⁰⁶ Миллер, n.d., 191.

zamijeni svojom vlastitom. S druge strane, Poveljom su bile potkresane mogućnosti ajana da neograničeno izrabljuju porezima opterećeno stanovništvo — odredbom da se u razrezivanju i ubiranju poreza moraju pridržavati sultanovih naredaba, na čije su ispunjenje u smislu Povelje mogli biti prisiljeni ne samo sultanovom silom već i silom svojih staleških drugova. Osim toga, pošto je najveći dio tih sredstava trebalo da pokrije potrebe regularne vojske, ajanima je ostajala mala mogućnost za lično bogaćenje.

Tako je citiranim odredbama Povelje bio trasiran put u pravcu koji je mogao biti za ajane nepovoljan. Ako bi se ajani dosljedno pridržavali tih odredaba, one bi uskoro učinile od njih obične, istina nasljedne (vjerovatno, privremeno), državne vojno-upravne funkcionere i njihove akcije potpuno podredile volji centralne vlasti.

Uvidjevši ubrzo činjenicu da su spomenuti ustupci centralne vlasti označavali samo taktički potez, učinjen u krajnjoj nuždi, koji bi se kasnije — u promijenjenom odnosu snaga — morao neminovno pretvoriti u likvidaciju ajana, ajani su ubrzo manifestovali svoje nezadovoljstvo postignutim sporazumom. Nešto nezadovoljni ishodom savjetovanja, a nešto zbog samovoljnog i nadutog držanja svoga bivšeg saveznika i najuglednijeg staleškog druga Mustafa-paše Bajraktara,⁶⁰⁷ ajani i ostali velikaši ubrzo po potpisivanju Povelje žure svojim kućama da nastave posao po starom, prepuštajući Bajraktara na milost i nemilost carigradskim janjičarima, da izgori u ognju druge janjičarske bune u novembru 1808. godine.⁶⁰⁸

Novim janjičarskim prevratom, koji je uspio zahvaljujući prvenstveno pasivnom držanju ajana, pokopano je Bajraktarovo djelo a sa njim i Povelja o savezu i slozi. Sudbina ajana biće poslije toga rješavana u krvavom obračunu sultana Mahmuta II s ajanima, u kojem će ajani pretrpjeti na kraju slom.

3. OBRAČUN MAHMUTA II S AJANIMA

Ponovnim janjičarskim prevratom, koji se završio porazom Mustafa-paše Bajraktara i njegovog reformnog djela, nastaje nova faza u istoriji ajanluka. Nju karakteriše akcija Mahuta II u pravcu sistematskog uništavanja janjičara i ajana i raščišćavanja terena da se na njihovim ruševinama izgradi nova vojska i državna uprava.

Na početku svoje vladavine Mahmut II se morao privremeno pomiriti sa novonastalim stanjem stvorenim janjičarskim prevratom 1808. godine. On u tom momentu nije imao nikakve ozbiljnije snage sa kojom bi mogao računati da pokuša razbijanje ajansko-janjičarskog status quo. Najmanje se mogao osloniti na nepouz dane i krajnjem separatizmu sklone ajane, naročito one velike, koji su koncem XVIII i na početku XIX stoljeća nastojali da međusobno raskomadaju i podijele osmansko carstvo.

⁶⁰⁷ Postavši veliki vezir, Mustafa-paša Bajraktar je ubrzo počeo da se nelojalno ponaša prema svojim nekadašnjim saveznicima, ođajući se uz to raskalašnom i raspusnom životu. (Opširnije o tome: kod Миллера, n. d., 299—303.)

⁶⁰⁸ Миллер, n.d.

Shvativši pravu namjeru ajana, Mahmut II je, za razliku od svog prethodnika Selima III, bio duboko svjestan činjenice da su ajani sa svojim težnjama bili daleko jači i opasniji neprijatelj za jedinstvo države čak i od samih janjičara. Stoga će on, čim mu to spoljnopoliitička situacija bude dozvolila, početi da se oštro obračunava na prvom mjestu s ajanima.

Krvave pouke koje je Mahmut II u prvim godinama svoje vladavine izvukao iz slabog otpora janjičara Rusima, kao i teškoće izazvane potrebom borbe sa srpskim ustanicima, poslužile su mu kao još jedan dokaz više da se mora najhitnije tražiti izlaz iz ćorsokaka u kojem se tada nalazila njegova država. U takvim okolnostima on je učvršćivao uvjerenje o nužnosti potpunog uništenja i ajana i janjičara. Poučen iskustvom Selima III, on je istovremeno bio uvjeren da taj potez mora da bude dobro pripremljen i sistematski izvođen.⁶⁰⁹ Iz pokušaja reformi Selima III on je izvukao zaključak da se reforme ne mogu sprovesti odjednom, niti da mogu biti uspješne ako bi se ograničile samo na reformu vojske, a ne i na širu reformu državne uprave, pa i nekih drugih grana društveno-političkog života. Mahmut II je imao, dakle, znatno širi plan reformi: reformu vojske kao glavni zadatak, reformu državne uprave od vrha do dna i zavođenje izvjesnih građanskih prava, kao što su: ravnopravnost svih građana bez obzira na vjeru, jezik i narodnost, jednako poresko opterećivanje svih građana u zavisnosti od njihove imovinske snage itd.⁶¹⁰

Sve te zamisli mogle su biti ostvarene samo upornom borbom protiv dvaju osnovnih neprijatelja — ajana i janjičara, i to borbom do potpunog uništenja tih glavnih stubova reakcije. Do uspješnog ostvarenja tog zadatka put je bio vrlo dug, trnovit i naporan. Njegova dužina i težina je počivala na zaostaloj ekonomsko-društvenoj bazi tadašnje turske države, iz koje je stalno nicala feudalna anarhija, razdrobljenost i rasulo. U zaostalim društveno-političkim uslovima osmanskog carstva početkom XIX stoljeća, bez postojanja makar tankih slojeva buržoazije, ajani su kao glavni nosioci feudalnih tendencija i mogli zadugo pobjeđivati i isprijediti se svim sultanovim pokušajima da reformisanjem vojske i uprave obezbijedi jačanje autoriteta centralne vlasti. Ponikavši u uslovima raspadanja klasičnog osmanskog feudalizma, sa svojim nosiocem koji je bio najistaknutiji feudalac, ajanstvo se već od početka pokazalo kao najpogodniji instrument u rukama tih feudalaca za širenje njihovog uticaja na feudalnom osnovu na širem području. Iz tog aspekta ajanluk sa konca XVIII i početkom XIX stoljeća treba gledati kao na društveno-političku pojavu koja je otvarala mogućnost za pojavu feudalnih odnosa (mislimo na odnose vazaliteta) u osmanskoj carevini sličnih klasičnom feudalizmu na Zapadu. To znači da se putem ajanluka probijala težnja feudalaca da podijele državni teritorij na svoje feudalne domene i postanu polunezavisni sultanovi vazali, koji bi sa ujim dijelili vlast i slušali njegove zapovijedi samo onda kada bi one bile u skladu sa njihovim interesima. Jednom riječi, putem ajanluka se pro-

⁶⁰⁹ Usporediti: Rosen dr G., *Geschichte der Türkei, von dem Siege der Reform in Jahre 1826 bis zum Parieser Tractat vom Jahre 1856*; Leipzig, 1866, 5.

⁶¹⁰ Opširnije: kod Karala, *Osmanli tarihi*, V, 146. i dalje.

bijala tendencija izrastanja osmanske imperije u specifičan oblik stameške države, konfederacije, koju je Lamartin duhovito nazvao „confederation d' Anarchie". Upravo iz tih razloga je ajanluk predstavljao veću opasnost za jedinstvo i opstanak osmanske države od samog janjičarstva.

Prema tome, prvi zadatak pred kojim se našao sultan Mahmut II u težnji da postavi temelj modernijem apsolutizmu sastojao se u otvorenom udarcu po toj bazi (feudalizmu) i njenim vrhovima, ajanima, i traženju oslonca na drugoj strani. Rješenje tog zadatka on nije, međutim, mogao tako radikalno postaviti iz dva osnovna razloga. Prvo, takav program bi značio negaciju osmanskog carstva kao države čija je društvena baza bila prožeta jakim elementima feudalizma. Drugo, što je, svakako, značajnije, u osmanskoj državi tada nije bilo klase koja bi samim svojim postojanjem i razvitkom pomagala i prisilila sultana da djeluje u pravcu razbijanja feudalizma. To bi mogla da učini jedino buržoazija, koja zbog sporog kretanja proizvodnih snaga i regresivnog kretanja turskog feudalizma, tako reći tada nije bila ni u zametku. Jednom riječi, u tadašnjoj turskoj državi nedostajalo je društvene poluge koja je u sličnim prilikama poslužila vladarima na Zapadu da učvršćuju svoj apsolutizam i izgrađuju apsolutnu monarhiju.

Otvoren savez sa seljaštvom u osmanskoj državi bio je potpuno nemoguć. Prvo, iz klasnih razloga i, drugo, što je većina seljaštva, osobito u evropskim dijelovima Turske, pripadala jednom sasvim drugom svijetu, koji je svojom vjerskom, narodnosnom i klasnom pripadnošću bio i objektivno i subjektivno okrenut protiv cjelokupnog osmanskog društveno-političkog sistema. Uostalom svoj stav prema toj državi hrišćansko seljaštvo je najočiglednije manifestovalo u revolucijama, od koje su naročito uspješne bile: srpska i grčka.

Uza sve to, potreba održavanja kakvog-takvog jedinstva carevine, potreba očuvanja vlasti osmanskih sultana zahtijevale su preduzimanje neodložnih mjera za spasavanje onoga što se u datoj situaciji dalo spasiti, te iznalaženje onih sredstava koja su se mogla najuspješnije primijeniti. U traženju izlaza iz tog ćorsokaka nametala se jedina alternativa — odlučan udarac po vrhovima feudalizma — ajanima.

Nemajući solidan oslonac u zaostaloj društvenoj bazi, sultan Mahmut II je morao, u obračunu s ajanima, da se posluži izvjesnim primjerima svoga predhodnika i da daleko bolje iskoristi neke slične okolnosti koje su mogle da mu pomognu u ostvarivanju tog teškog zadatka. On je u ostvarivanju tog zadatka, konkretno, nastojao da maksimalno iskoristi međunarodnu situaciju i neslogu među velikašima, koja je izvirala iz njihovog međusobnog rivalstva i netrpeljivosti.

Relativno povoljne spoljnopolitičke okolnosti u kojima se desetak godina nalazila turska država u vrijeme Napoleonovog pohoda na Rusiju i relativno lak uspjeh Turaka u posljednjoj fazi borbe sa srpskim ustanicima olakšali su sultanu posao na sređivanju unutrašnje situacije i solidnu pripremu za obračun sa najopasnijim unutrašnjim neprijateljima carstva, provincijskim velikašima (derebezima i ajanima). U tome su mu pomogli i sami velikaši, jer je među njima vladala jaka surevnjivost, zavist, lakomost i familijarna netrpeljivost koja je postojala

od ranije.⁶¹¹ Sve te negativne pojave među velikašima jačale su i razbuktavale se uporedo sa porastom unutrašnje anarhije i opadanjem autoriteta centralne vlasti.

Vješto se koristeći tim stanjem sultan i njegove pristaše uspješno su tukli velikaše pomoću njihovih staleških drugova. Primamljivim obećanjima trajne zahvalnosti, koja se ispoljavala u stavljanju u izgled visokih državnih položaja, centralna vlast je uspijevala da privuče na svoju stranu pojedine velikaše i da okrene jedne protiv drugih. Tako joj je polazilo za rukom da uništava slabije ajane pomoću jačih, a kako bi i sami pobjednici izlazili iz tih sukoba obično oslabljeni, i oni su postajali lak plijen centralne vlasti, koja je sa svojim „saveznicima” nemilosrdno postupala kao s običnim buntovnicima, ili ih uništavala izdajom.

Treći oslonac sultan je našao u stalnoj miliciji, koju je izgrađivao potajno od janjičara, uporedo sa postepenim organizovanjem odane administracije u centru i provincijama. Posao na organizovanju tih ustanova bio mu je donekle olakšan time što je, pod uticajem sve očiglednijeg propadanja carstva i opasnih namjera spoljnih neprijatelja Turske (osobito Rusije), rastao broj državnih službenika i tankih slojeva inteligencije u Carigradu, koji su pružali podršku reformnim nastojanjima Mahmuta II.⁶¹² Mnogo više od svojih prethodnika, Mahmut II je među svojim saradnicima i službenicima imao odanih pristaša, od kojih su neki s nevjerovatnom gorljivošću ostvarivali sultanove zamisli u savlađivanju unutrašnje anarhije i krčenju puteva za uspostavljanje planiranih reformi. Dovoljno je podsjetiti samo na predan rad velikog vezira Rešid-paše, koji je u toj funkciji, ili kao namjesnik nekih provincija, najčešće lično učestvovao u borbama sa buntovno raspoloženim ajanima u provincijama ili na djelovanje čuvenog Dželal-paše, koji je nama bliže poznat po sječi nekih bosanskih ajana dvadesetih godina XIX stoljeća.^{612a}

Koristeći se situacijom stvorenom bukureštanskim ugovorom o miru (1812),⁶¹³ Mahmut II je odmah pristupio postepenom ostvarivanju svog plana — uništenju ajana. Prvo je otpočeo da uništava ajane i druge buntovnike u manje osjetljivim istočnim provincijama carstva, zadavši odmah na početku mnogim smrtonosne udarce. Sultanovim snagama pošlo je za rukom da u relativno kratkom periodu uspostave do kraja poljuljani autoritet centralne vlasti u Anadoliji i nekim njenim susjednim provincijama i da u krvi savladaju otpor mnogih velikaša i odmetnika. Tada je u Maloj Aziji, među ostalim, skrešena moć silnog ajana Bileđika Kaljundži Ali-age (1812); zapovijednika tvrđave Rum Kal'a, nekog Bećir-bega (1814); ajana Tuzdži-oglu Memiš-age od Riza (na Crnom moru); vojvode i ajana Karahisara, derebega Ibrahim-age (1817) i mnogih drugih.⁶¹⁴ U isto vrijeme skršena je moć najistaknutijih ajanskih porodica Anadolije Karaosmanovića i Čapanovića. To su, kao što je ranije isticano, bile najbogatije i najuticajnije velikaške poro-

⁶¹¹ Usporediti: Schlechta, Die Revolutionen.

⁶¹² Rosen, n.d., 126.

^{612a} Usporediti: Bašagić, Kratka uputa, 130—132.

⁶¹³ Opširnije o tome: Sax, Machtverfalls, 178—187.

⁶¹⁴ Dževdet, Tarih, X, 118, 147, 209, 210, 217.

dice u Maloj Aziji, čija se ekonomska snaga tamo i kasnije dugo održala, iako su za izvjesno vrijeme bile lišene značajnijeg političkog uticaja.⁶¹⁵

Mahmutu II je, dalje, pošlo za rukom da privremeno suzbije nemirna arapska plemena u istočnim provincijama i privremeno umiri tamošnje ustanke. Tada je (1818) uz pomoć sina egipatskog guvernera Mehmed-Alije Ibrahima bio savladan najveći neprijatelj Osmanlija u tim dijelovima carstva — Vehabitski pokret. Sultan, međutim, nije imao od toga, tako reći nikakve koristi jer je ubrzo tim područjem, kao i Egiptom, zavladao Mehmed Alija.⁶¹⁶

Slični pokušaji uništenja ajanske anarhije evidentni su i u evropskim dijelovima Turske, u Rumeliji, Albaniji i Bosni i Hercegovini.

Još u periodu vladavine sultana Selima III najveću moć u jugozapadnim balkanskim dijelovima turske države bio je postigao čuveni Ali-paša Janjinski (Tepedelenli Ali-paša), savremenik velikih ajana u Bugarskoj: Tersenikli-oglua, Pasvan-oglua, Ismail-bega Sereskog, Mustafa-paše Bajraktara i dr. Njegova moć je bila osobito narasla za prvih godina vladavine sultana Mahmuta II, koji ga je podigao na stepen paše i vezira najvećeg dijela južne Albanije, sjeverne Grčke i zapadne Rumelije, priznavši time njegove velike zasluge u savlađivanju srpskih ustanika. Svjestan svoje snage i ugleda, on je ubrzo počeo na svom području da igra sličnu ulogu kakvu je uspješno bio zaigrao u Egiptu njegov zemljak Mehmed Alija, kujući planove o proširenju svoje vlasti na čitavo područje evropske Turske.

Savlađivanjem tog svog najvećeg neprijatelja i njegovih pristaša 1822. godine sultan je uklonio jednu od najvećih, mada ne i posljednjih, prepreka za uspostavljanje svoga autoriteta u evropskim dijelovima tadašnje turske države.⁶¹⁷

Dotada uspješan razvoj borbe s ajanima morao je biti privremeno prekinut zbog nevolja u koje je na početku treće decenije XIX stoljeća ponovno bilo zapalo osmansko carstvo, povodom grčkog ustanka.⁶¹⁸ Međutim, zaplet oko grčkog pitanja imao je i izvjesne pozitivne posljedice, jer je omogućio sultanu da se konačno obračuna s ostacima janjičarstva u Carigradu (1826), koje se do kraja bilo kompromitovalo upravo za vrijeme krize u koju je bilo zapalo carstvo zbog grčkog ustanka i intervencije evropskih velesila.^{618a}

Zabavljen uništavanjem janjičara, najreakcionarnijih predstavnika uleme okupljenih oko derviškog reda Bektašija, i pritisnut spoljnopoličkim teškoćama izazvanim grčkim pitanjem i intervencijom evropskih velesila u vezi s tim, Mahmut II je koncem tereće decenije XIX stoljeća bio unekoliko usporio borbu protiv ajanstva. Štaviše, on je prividno bio, tako reći, odustao od te borbe, jer je u sukobu sa zapadnim silama i Rusijom, nemajući dovoljno snage, bio pokušao da se još jednom posluži ajanima obrativši im se jednim patritotskim pismom za pomoć. Tim pismom on je pokušao da raspali vjerski fanatizam ajana i da ih

⁶¹⁵ Sax, n.d., 182—184.

⁶¹⁶ O Mehmed-Alijinoj borbi protiv sultana vidjeti: Popović, Istočno pitanje, 116—118. Karal, n.d., 128—138.

⁶¹⁷ Usporediti: Sax, n.d., 189. Leopold Ranke, Srbija i Turska u XIX veku. Karal, n.d., 158.

⁶¹⁸ Usporediti: Sax, n.d., 190—208.

^{618a} O tome opširnije: Rosen, n. d., 5. i Sax, n.d., 178.

još jednom učini svojim saveznicima u borbi protiv stvarno zajedničkih neprijatelja, koji su se, po sultanovim riječima, bili tada urotili protiv islama i njegovog stožera — osmanske dinastije.⁶¹⁹

Iako je svojim sadržajem pogađao u najosjetljiviju tačku fanatičnih muslimanskih velikaša, taj posljednji sultanov poziv ajanima nije naišao na njihov očekivani odziv, što se osobito odnosi na ajane Anadolije i Rumelije. Istina, u nekim provincijama jedan dio ajana se bio i okupio — bilo pod vođstvom domaćih glavara, kao što je slučaj sa skadarskim Bušatlijama, bilo pod vođstvom pokrajinskih vezira, kao što je, npr., bio slučaj sa bosanskim ajanima — da pođu u pomoć sultanu. Dještvo i jednih i drugih bilo je, međutim, neznatno, jer su tada ajani bili dokraja ošamućeni nepovjerenjem prema svim sultanovim akcijama — nazirući u njima sultanove zamke za svoje uništenje. Mislimo da se time može objasniti odsustvo volje kod Bušatlije da uzme aktivnog učešća u borbi protiv Rusa sve dok oni nisu smrtno ugrozili prijestonicu turskih sultana Carigrad.⁶²⁰

Uspješne operacije Rusa, koji su bili ozbiljno ugrozili sam opstanak osmanskog carstva, najbolje pokazuju koliko je sultanov poziv ajanima predstavljao uzaludan, ako ne i smiješan, pokušaj da se još jednom pomoću ajana odupre opasnom neprijatelju sa sjevera. Nije nikakvo čudo, onda, što je sultan poslije saniranja spoljnopolitičke situacije, zaključivanjem jedrenskog ugovora o miru (1829) i pristupanjem Londonskom protokolu o priznavanju nezavisnosti grčke države,⁶²¹ još energičnije pristupio uništavanju ostataka ajanstva, koje se najduže održalo u Albaniji i Bosni.⁶²²

Uništenjem skadarskog paše Mustafa-paše Bušatlije u novembru 1831. godine i ugušivanjem otpora bosanskih ajana pod vođstvom Hussein-kapetana Gradašćevića u maju 1932. g., Mahmut II je svladao posljednje prepreke na putu uspostavljanja autoriteta centralne vlasti u preostalim evropskim provincijama Turske i prokrio puteve za uvođenje reformi u vojsci i državnoj upravi na području Anadolije i Rumelije.⁶²³

Svoj reformni rad Mahmud II je nastavio sve do kraja svoga života, omogućivši svome nasljedniku sultanu Abdul-Medžidu (1839—1861) da još uspješnije nastavi rad na reformama, da u čuvenom Hatišerifu od Gölhane (1839),⁶²⁴ svečano proklamuje osnovne principe buduće državne organizacije i postavi smjernice za dalji razvoj političkog života u osmanskoj državi, koji će se kretati pod teretom nepremostivih protivurječnosti izazvanih neskladom između zaostale ekonomske baze i sultanovim aktom oktroisane pravne nadgradnje.

⁶¹⁹ Rosen, n.d., 56—58.

⁶²⁰ Ova pretpostavka čini nam se vjerovatnijom od one koju je istakao V. Popović, koji je smatrao da je ovakvo držanje Bušatlijino bilo izazvano njegovom željom da se sam najviše koristi ishodom bitke između Rusa i sultana.

⁶²¹ Usporediti: Popović, n.d., 111—114.

⁶²² Popović, n.d., 115. Pavlović Dragoljub, *Pokret u Bosni i Albaniji protiv reformama Mahmuda II*; Beograd, 1913.

⁶²³ Sax, n.d., 244—247.

⁶²⁴ O tome opširnije: kod Karala, n.d., 173—200.

4. POSLJEDICE UNIŠTENJA AJANA ZA LOKALNU UPRAVU — USPOSTAVLJANJE MUTESELIMLUKA I MUTESELIMA

Iako je Mahmut II vladao u jednom od najburnijih perioda u istoriji Osmanlija,⁶²⁵ on je svojom snažnom voljom i odlučnošću uspio da savlada mnogobrojne unutrašnje teškoće i da zavodenjem reformi produži život svojoj državi za dugo vremena.

Ako se prate nastojanja Mahmuta II u reformisanju državne uprave, posebno u reformisanju provincijske i lokalne uprave, što je pojačano poslije uništenja janjičarskog odžaka,⁶²⁶ može se uočiti stalna sultanova težnja da se odstranjeni ajani zamijene drugim organima lokalne uprave. Te organe sultan nastoji da jače veže, po principu stroge činovničke hijerarhije i subordinacije, za upravnike provincija, a pomoću njih i za centar.

Razbijajući feudalnu ajansku anarhiju i bezvlašće, sultan je, očigledno, postavljao temelje apsolutnoj monarhiji, čiji su najjači stubovi imali da budu: snažna i disciplinovana vojska uređena na moderan način i čvrsti, iz jednog centra rukovođeni i tom centru strogo potčinjeni, aparat državne vlasti. Za razliku od država na Zapadu, u kojima je proces učvršćivanja apsolutnih monarhija tekao, obično, u skladu sa procesom ekonomskog i društvenog razvitka, apsolutizam se u osmanskoj carevini izgrađivao odozgo, bez oslonca na društvenu bazu, bez buržoazije, koja bi svojim postojanjem pomagala centralističke težnje državnih vrhova u suzbijanju feudalnog partikularizma i feudalne anarhije. Stoga su reformni naponi Selima III i Mahmuta II, kao i njihovih nasljednika kasnije, morali biti teški i mahom polovični, ne mogući nikada uroditi onim plodovima kakvim je bio praćen apsolutizam na Zapadu.

Pa ipak, Mahmutu II je pošlo za rukom da, koristeći se ranije spomenutim okolnostima, učini prvi odlučan korak u pravcu postavljanja savremenijih temelja državnoj organizaciji namjesto razrušenog ajanstva. Uništenje snaga ajanstva i janjičarstva vršeno je postepeno, ali sistematski. Tempo toga rada odvijao se, kao što je ranije rečeno, pod uticajem unutrašnjih i spoljopolitičkih teškoća, u kojima se stalno nalazila osmanska država za vrijeme vladavine Mahmuta II. Borba s ajanima je bila žilava i naporna. Ona je nužno bila praćena potpunim fizičkim uništenjem najsilnijih ajana. Samo njihovim fizičkim uništenjem bilo je moguće stvoriti uslove za izgradnju u datim okolnostima najpodesnijeg aparata lokalne uprave, koji bi bio za sultana vezan putem njemu odanog upravnog aparata vlasti u središtu provincija. Uništenjem ajanstva stvaran je novi, barem po formi, aparat lokalne uprave u obliku državnih lokalnih upravnih funkcionera opšte nadležnosti, koji su se zvali *muteselimi*,⁶²⁷ a ponegdje *vojvode*,^{627a} dok se njihova funkcija zvala *muteselimluk*, odnosno *vojvodluk*.

⁶²⁵ Interesantnu ocjenu perioda vladavine Mahmuta II dao je Sax u navedenom djelu, 272—273.

⁶²⁶ Njegove reformne akte objavio je Karal, n.d., 146—168.

⁶²⁷ Muselim, ili muteselim (oba izraza se upotrebljavaju u istom značenju), kao što je ranije istaknuto, bio je funkcioner lokalne uprave. Njegov status bio je ranije isti ili vrlo sličan statusu vojvode. Tada muteselim nije bio organ lokalne uprave opšte nadležnosti, već najčešće lični službenik namjesnika provincije. Kao takav, on je bio dužan da svome vlastodavcu ubire prihode i da s tim u vezi vrši policijsku vlast. Ponegdje položaj mu-

Kako svi ajani nisu bili najednom uništeni, novi aparat lokalne uprave izgrađivan je postepeno. Meteselimima su postavljani samo tamo gdje su u određenom trenutku s poslova lokalne uprave bili uklonjeni ajani, bilo da su fizički ili na neki drugi način bili uništeni. Osim toga, nužnost taktiziranja sa jednim brojem ajana, koji su manje ili uopšte nisu bili opasni, kao i nužnost da se njima još služi, zahtijevale su od sultana da takve bezopasne ajane ostavlja na njihovim mjestima do zgodnije prilike. Takvi ajani su, međutim, malo ličili na nekadašnje obijesne feudalce, jer su i sami postepeno svodeni na obične državne službenike slične muteselimima i vojvodama.

O postojanju takvih ajana zaključujemo na osnovu činjenice da sultan još u četvrtoj deceniji XIX stoljeća upućuje svoje naredbe ne samo vojvodama i muteselimima već ponegdje i ajanima.^{627b} Pored službenih turskih dokumenata u kojima se naporedo spominju muteselimi i ajani, ajane u to doba spominju u svojim djelima neki evropski pisci, kao što je npr., Ami Boue. U svom djelu O evropskoj Turskoj,^{627c} u kojem između ostalog opisuje i organizaciju lokalne uprave, taj pisac spominje po nazivu različite funkcionere lokalne uprave, u nekim mjestima muteselime, a u nekim ajane.^{627d}

Hatišerifom od Gölhane, kojim je formalno ukinuta spahijska organizacija, proglašena ravnopravnost svih građana bez obzira na vjeru i narodnost, određeno jednako poresko opterećivanje svih prema njihovom imovinskom stanju, naređeno ukidanje državnih feudalnih domena (mukata, malikana),⁶²⁸ stvoreni su definitivno uslovi za uspostavljanje jedinstvenih opštedržavnih organa vlasti sa jednakom stvarnom i mjesnom nadležnošću za sve, što je narednim sultanovim aktima i ozakonjeno.⁶²⁹

I pored postojanja ajana kao nosilaca lokalne uprave (ranije samo-uprave), do Hatišerifa od Gölhane u pojedinim mjestima i za pojedine specijalne poslove bili su se zadržali još uvijek djelimično stari organi lokalne uprave: vojvode, subaše, muselimi sa rangom vojvode itd. Oni su dotada obavljali poslove za svoje neposredne gospodare: sultana, namjesnike provincija itd., a njihov djelokrug se obično kretao u granicama postavljenim u klasičnom periodu.⁶³⁰ Istina, tih organa u vrijeme pojave Hatišerifa od Gölhane bio je sasvim mali broj, jer su njihove funkcije u mnogim mjestima tokom vremena bili preuzeli ajani.⁶³¹ Tako,

teselima nije bio tako ograničen. U nekim većim gradovima, npr. kod nas u Sarajevu, muteselim je vrlo rano obavljao i poslove ajanluka i, kao takav, u znatnom dijelu poslova lokalne uprave bio i organ opšte nadležnosti. Upravo takva vrsta muteselima poslužila je, izgleda, kao model (prototip) za izgradnju lokalnih upravnih organa opšte nadležnosti pod nazivom muselim, koji su zamijenili ajane.

^{627a} Makedonija, Turski dokumenti. Dokumenti za Blgarskata istorija, Tom III; Sofija, 1940; odabrao i preveo Pančo DOREV.

^{627b} Isto.

^{627c} Ami Boue, *Die Europäische Türkei (La Turquie d'Europe)*; Paris, 1840; Wien, 1889.

^{627d} Ami Boue, n.d., 107—113.

⁶²⁸ Karal, n.d., 154—168, 173—187.

⁶²⁹ Isto.

⁶³⁰ Usporediti drugu glavu ovog djela.

⁶³¹ OIS, sidžil br. 16, str. 13, 77. DAD, *Acta Turcarum B XII*, No. 79, dok. br. 73, 82, 84, 85, 78, 74, 76, 77, 80, 81. DAD *Acta Turcarum B XI*.

ukoliko je i postojao ponegdje neki vojvoda, to se obično dešavalo tamo gdje su se bili održali stari hasovi u prvobitnom obliku, kao što je bio slučaj u nekim krajevima Anadolije i Bugarske.⁶³² Tih organa bilo je i u krajevima u kojima klasično ajanstvo nije moglo naći svoju primjenu, kao što je jedno vrijeme bio slučaj u Beogradskom pašaluku.⁶³³

Predma je ajanluk zamijenjen muteselimlukom, on nije iščezao bez ikakvog traga. Gledano iz aspekta razvoja lokalne uprave i opšte transformacije državnog sistema u osmanskoj carevini, najvažniji dijelovi ajanluka su bili u stvari utkani u novu lokalno-upravnu funkciju — muteselimluk. Ajanluk je predstavljao oblik u kome se tokom dugog vremena uobličavala jedna funkcija lokalne uprave tzv. opšte nadležnosti, pa je kao takav predstavljao bitan osnov na kome se počela izgrađivati modernija lokalna upravna državna funkcija muteselimluk sa plaćenim državnim funkcionerom — muteselimom, kao vršiocem te funkcije. No sultan Mahmut II ni njegov nasljednik Adbul Medžid (1839—1861) nisu izmišljali neke posebne poslove lokalne uprave, koji nisu već bili obuhvaćeni ranije ajanlukom, već su samo ajanluk prilagodili novim uslovima, stvorivši od njega ono što je bila neizražena želja prvih sultana, koji su se poslužili ajanima u obavljanju poslova lokalne uprave.

To znači da se sadržaj ajanluka, u momentu uspostavljanja muteselima, nije bitno promijenio.⁶³⁴ Prvobitno je, izgleda, bila zamijenjena samo kompromitovana forma ajanluk, da bi tada bila nadomještena opet jednom po formi starom ustanovom, koja je u rijetkim slučajevima još davno ranije bila ispunjena ajanlukom. Bitna promjena sastojala se u položaju novih funkcionera — muteselima — koji su postali državni službenici, namjesto ajana kao polunezavisnih feudalnih glavara.

Gledano sa stanovništva društvene pripadnosti nosilaca muteselim-ske funkcije, ajanluk je na izvjestan način produžio svoj život još za izvjesno vrijeme. Nova funkcija je, opet, najčešće povjeravana nekim bivšim ajanima ili, još češće, njihovim rođacima, odnosno potomcima.⁶³⁵ To znači: u momentu zavođenja muteselimluka promijenila se samo forma, dok je društveno-politička sadržina nove lokalne upravne funkcije, u suštini, ostala za izvjesno vrijeme ista. Razumije se, prvenstveno iz aspekta odnosa tih organa prema najobespravljenijim podanicima (raji i muslimanskoj sirotinji).

⁶³² Usporediti: Sax, n.d., 178—188.

⁶³³ Usporediti: Pantelić, Dušan: Beogradski pašaluk posle svištovskog mira 1791—1794; Beograd, 1927, 139—162. i dr M. Gavrilović, Miloš Obrenović, II, 268—307.

⁶³⁴ Vidjeti podatke u sidžilu travničkog kadije iz godine 1830. i dalje (OIS, sidžil br. 29 i 30). Usporediti još podatke iz sidžila OIS, br. 27, str.28; br. 6, str. 23.

⁶³⁵ Tako, npr., u Bosni na položaju muteselima najčešće se pojavljuju bivši kapetani, ajani, ili njihovi potomci. (Usporediti: Bašagić, Kratka uputa, 152. i dalje.)

DRUGI DIO

SPECIFIČNOSTI AJANLUKA U BOSNI

Glava I

SPECIFIČNOSTI U ISTORIJI BOSNE KOJE SU NASTALE U PERIODU USPOSTAVE I UČVRŠĆIVANJA TURSKE VLASTI

Dosadašnji prikaz ajanluka pokazuje da se on bio pojavio i učvrstio u onim provincijama osmanske države u kojima je ranije bio uspostavljen timarski sistem, stoga je društveno-politička suština ajanluka, u suštini, bila svugdje ista. Izvori, međutim, pokazuju da su postojale izvjesne specifičnosti u razvoju ajanluka u pojedinim provincijama. Najočigledniju specifičnost predstavlja činjenica da se ajanluk u pojedinim provincijama razvijao neravnomjerno. U Anadoliji i nekim dijelovima Rumelije on se razvijao brže i djelovao već u drugoj polovini XVIII stoljeća vrlo razorno, dok se u drugim provincijama, kao, npr., u Bosni i Hercegovini, ajanluk sporije kretao i općenito bio manje razoran. Osim toga, podaci pokazuju da svugdje nisu bili po formi isti nosioci ajanluka, što je, opet, naročito karakteristično za Bosnu i Hercegovinu. U razvitku ajanluka u Bosni i Hercegovini postojale su i druge specifičnosti, o kojima će biti kasnije govoreno.

Specifičan put razvoja ajanstva u Bosni nadovezuje se na izvjesne specifičnosti ranijeg razvoja Bosne pod Turcima, koje su dale poseban pečat državno-pravnom položaju Bosne pod Turcima uopšte. Iako je teško tačno precizirati vrijeme nastajanja tih specifičnosti, čini nam se da je moguće uočiti izvjesnu logiku u njihovom nastajanju i djelovanju. Neke specifičnosti nastaju u klasičnom periodu turske vlasti u Bosni, u periodu njenog uspostavljanja i učvršćivanja, i svojim postojanjem daju osoben pečat istorijskom kretanju Bosne od početka, a naročito od definitivnog učvršćenja turske vlasti u Bosni. Te specifičnosti djeluju kroz čitav period turske vlasti u Bosni i svojim postojanjem i djelovanjem utiču na izrastanje novih specifičnosti u XVIII stoljeću, koje će upravo usloviti specifičan vid položaja Bosne, do kraja turske vlasti, u odnosu prema stanju u drugim našim zemljama.

Premda se u istoriji Bosne pod Turcima mogu uočiti raznovrsne specifičnosti, nama se čini da su vrlo rano od odlučnog značaja bile ove četiri: krajiški karakter Bosanskog sandžaka (kasnije pašaluka), osoben položaj bosanskog plemstva, islamizacija ogromnog dijela bosanskog stanovništva (seljaka i feudalaca) i ustanova kapetanija. Te specifičnosti nisu nastale odmah, već su izrasle postepeno, u periodu punog učvršćivanja turske vlasti u Bosni (tokom XVI stoljeća), i svaka je na svoj način odigrala određenu ulogu u posebnom uobličavanju Bosne kao

jakog uporišta turske vlasti u Evropi. Uzete u svojoj ukupnosti, one omogućuju objašnjenje pitanja zašto se turska vlast u Bosni relativno brzo učvrstila, zašto je bila jaka i zašto se dugo održala. Najzad, te specifičnosti su utrle put osobenom razvoju izvjesnih opšteturskih ustanova iz XVII i XVIII stoljeća, pogodujući u osobenim istorijskim uslovima izrastanju i učvršćivanju krupnih feudalaca domaćeg porijekla te osobenom povezivanju slojeva vladajuće klase s istovjernim slojevima siromašnog muslimanskog stanovništva.

1. KRAJISKI KARAKTER BOSANSKOG SANDŽAKA I, KASNIJE BOSANSKOG PAŠALUKA

Osvajanjem prvih uporišta u Bosni, Turci su to područje smatrali krajinom (serhat).⁶³⁶ Otada pa, tako reći, do kraja turske vlasti, Bosna je zadržala taj status igrajući ulogu turske krajine, u početku ofanzivnog, a kasnije, osobito od kraja XVII stoljeća defanzivnog karaktera.⁶³⁷

Kao što je poznato, Turci nisu odjedanput osvojili cijelo područje, koje je kasnije, tek u drugoj polovini XVI stoljeća (1580), zakoruženo u jednu upravno-teritorijalnu cjelinu pod nazivom Bosanski ajalet, ili pašaluk.⁶³⁸ Prvo su osvojeni dijelovi istočne Bosne i Hercegovine, u kojima je turska vlast bila čvrsto postavljena još prije definitivnog uništenja bosanskog kraljevstva pohodom sultana Mehmeda II 1463. godine.⁶³⁹ Ali ni definitivno uništenje bosanskog kraljevstva nije stvorilo Turcima mogućnost za uspostavljanje vlasti na čitavom ranije, osvojenom području Bosne. Jednim protuudarcem, koji je uslijedio poslije povlačenja iz Bosne glavnih snaga Mehmeda II, Mađari su uspjeli da povrate neke oblasti bosanskog kraljevstva s utvrđenim gradovima, među kojima i grad Jajce. Od tih dijelova, kao i od neosvojenih dijelova bosanskog teritorija, Mađari su stvorili svoje dvije banovine (jajačku i srebreničku), čija su sjedišta bila utvrđeni gradovi Jajce i Srebrenik. I pored toga što su se krakovi turskih osvajanja nalazili u dubokoj pozadini tih mađarskih tvorevina,⁶⁴⁰ i premda su uspješno osvajani dijelovi Hercegovine, Turci nisu bili u stanju zadugo da likvidiraju mađarsko gospodstvo u središnjim dijelovima Bosne. Čitavo osvojeno područje Bosne, s druge strane, nalazilo se u neposrednom dodiru sa neprijateljskim granicama, izuzev zaleđe, koje se naslanjalo na južnoslavenske oblasti što su ih osvojili Turci. Tako je već od početka čitavo područje Bosne koje su osvojili Turci predstavljalo pravu krajinu (serhat) i bilo u stalnoj opasnosti od mađarske invazije. Dovoljno je podsjetiti na jedan opasan prodor Mađara 1480. godine iz Jajca (pod vođstvom Ladislava od Egervara, bosanskog bana Petra Docija i despota Vuka Grgurevića) u tada najjače tursko uporište u Bosni Sarajevo (koje je tada,

⁶³⁶ Usporediti: Šabanović, Bosanski pašaluk, 35—38.

⁶³⁷ Pod pojmom Bosna podrazumijevamo područje koje je kasnije zakoruženo u jednu upravno-teritorijalnu jedinicu koja se zvala Bosanski pašaluk.

⁶³⁸ O uslovima i tačnom vremenu postanka Bosanskog pašaluka vidjeti kod Šabanovića, n.d., 77—81.

⁶³⁹ O prvim turskim uporištima u Bosni: kod Šabanovića, n.d., 27. i dalje.

⁶⁴⁰ Turci su zadržali dio područja Sane sa gradovima Ključem i Kamengradom u dubokom zaleđu jajačke banovine.

zajedno sa čitavom okolinom, bilo opljačkano i spaljeno) pa da se uoči prava opasnost opisanih mađarskih klinova u srcu turske Bosne. Te klinove nije izbio ni odlučan sudar Turaka i Hrvata na Krbavskom polju 1493. godine. Tek u vrijeme najvećeg uspona osmanske imperije, u vrijeme moćnih sultana Selima I (1512—1520) i Sulejmana II (1520—1566), nastupiće u tom pogledu odlučan preokret. Sulejmanovim uspješnim vojnim akcijama u Evropi, i naročito slomom ugarskog kraljevstva 1526. godine, nastupio je trenutak konačnog obračuna sa Mađarima u Bosni, kada su uništene njihove banovine 1527. godine.⁶⁴¹

Premda je dotada bosansko područje predstavljalo odskočnu dasku turskih vojnih pohoda u Slavoniju, Dalmaciju i Ugarsku, ofanzivni karakter bosanskog serhata postaje daleko značajnijim poslije 1527. godine. U osvajачkim poduhvatima vođenim u srednjoj Evropi Bosna postaje jedna od glavnih polaznih tačaka, a velik broj Bosanaca, kao turske spahije, janjičari i dr., postaju važan faktor osvajачkih pohoda turskih sultana poduzimanih sa tog područja. Međutim, i u vrijeme najvećih turskih osvajanja u srednjoj Evropi, zapadni, jugozapadni i južni dijelovi Bosne ostaju u neposrednom dodiru sa granicama neprijateljskih država, zbog čega je to područje i dalje zadržalo granični karakter (serhat). Na tom području, na granicama Hrvatske i Dalmacije, vođeni su stalni okršaji čak i u vrijeme službenog primirja, koje je važno „dakako samo za tzv. veliki rat, dok je mali rat na granici trajao neprestano i ovisio redovno od ratoborne čudi pograničnih sandžaka”.⁶⁴²

Ofanzivni karakter bosanskog serhata bio je uspješan do potkraj XVI stoljeća, do velikog poraza bosanskih spahija pod Siskom 1593. godine. Taj poraz označava prvi veliki predznak stalne defanzive. Već u to vrijeme osjećaju se življi pokreti na mletačkoj granici Bosne, koji su praćeni osvajanjem nekih turskih uporišta sa Klisom u Dalmaciji. U unutrašnjosti Bosne pojaviće se tada pokreti hajduka, a u Crnoj Gori i Hercegovini — čitavih plemena.

XVII stoljeće u istoriji Turske općenito označava period u kome se vršilo oštro preguprisavanje snaga pod uticajem rastrojstva čitavog osmanskog društveno-političkog sistema. Unutrašnje stanje carstva karakteriše tada pojava masovnih nereda, čiji su najopasniji nosioci na Balkanu bili hajduci. Zbog jačanja susjednih hrišćanskih država Austrije i Venecije, turske ofanzive postaju rjeđe i neuspješnije. Iz ranije defanzive spomenute dvije sile će preći potkraj XVII stoljeća u ofanzivu. Kako su se one nalazile u neposrednom susjedstvu Bosne, spoj tih dviju komponenata, unutrašnje hajdučke i spoljašnje mletačko-austrijske, znaćće smrtnu opasnost za muslimansko stanovništvo Bosne, koje će se u cjelini — bez obzira na klasnu podvojenost i pojavu nezadovoljstva predstavnicima turske vlasti među siromašnim slojevima muslimanskog stanovništva⁶⁴³ — tokom XVII stoljeća, svrstati u jedinstveni

⁶⁴¹ Turci su likvidirali posljednje ostatke vlasti nasljednika herceg Stjepana u Hercegovini zauzećem Novog 1482. godine i duboko prodirali u dalmatinsko područje, a iz graničnih područja Hrvatske duboko prodirali u hrvatske i slovenačke zemlje.

⁶⁴² Prelog, *Povijest Bosne*, I, 10—42, 61.

⁶⁴³ Usporediti: Bašagić, *Kratka uputa*, 64. i dalje. Sokolović Osman, *Prilike u Bosni potkraj XVII stoljeća*; Sarajevo, 1943. *Istorija naroda Jugoslavije*, II, 546—7, 554—8.

front za odbranu granica Bosne. To jedinstvo će se učvršćivati na bazi zajedničke odlučnosti u očuvanju muslimanske turske države, koju su svi muslimani, s obzirom na usku povezanost islamske vjere i države, smatrali svojom državom.

Poraz Osmanlija pod Bečom 1683. godine bio je praćen snažnom ofanzivom Austrije i njenih saveznika, koja je potrajala sve do karlovačkog mira 1699. godine. Bosna je skoro čitavim graničnim područjem, izuzev istočnog, došla tada u neposredan dodir sa jakim i vrlo agresivnim neprijateljima Turske. Upravo ta ofanziva predstavljala je smrtnu opasnost za bosanski vilajet, jer je tada bitka ponovno prenesena na njegove granice. Otada će Bosna do kraja turske vladavine predstavljati najistureniji, najugroženiji dio osmanskog carstva u Evropi. Tada ona postaje serhat u opštoj defanzivi, kao što je ranije bila za tursku ofanzivu. To će zbog čestih ratova koje je Turska vodila u XVIII stoljeću s Austrijom, Mlecima i Rusijom koštati bosanske muslimane ogromnih materijalnih i fizičkih žrtava i zahtijevati njihovu daleko veću kompaktnost i pregalaštvo (osobito feudalne klase) u poređenju sa stanovništvom u drugim krajevima carevine.

Zbog krajiškog karaktera Bosanskog pašaluka, zbog izvanredne strateške važnosti toga područja za dalja turska osvajanja u Evropi, Turci su u Bosni primjenjivali posebnu taktiku prema određenim slojevima bosanskog stanovništva nastojeći da ga što čvršće vežu za svoj sistem i da mu što jače usade osmansku državnu ideju. To su oni činili kako u odnosu prema feudalcima tako isto i u odnosu prema bosanskim seljacima, vješto se koristeći nekim osobenostima stanja u Bosni u periodu njenog osvajanja. Turci su, istina, i u Bosni uspostavili svoj klasični ekonomski i društveno-politički sistem, kao i u drugim našim zemljama. Ali zbog spomenute taktike taj sistem je već od početka bio praćen izvjesnim modifikacijama, koje su uslovile drugačiju evoluciju pojedinih, na prvom mjestu vojno-političkih, ustanova i drugačiji raspored društvenih snaga.

2. SPECIFIČAN RAZVOJ SPAHIJSKE ORGANIZACIJE U BOSNI

Premda se turska vojna organizacija u Bosni u početku nije bitno razlikovala od vojne organizacije u ostalim krajevima turske države,⁶⁴⁴ krajiški karakter Bosanskog sandžaka i, kasnije, pašaluka duboko se odrazio u vojnoj organizaciji u Bosni na samom početku turske vladavine.

Najvažnije mjesto u provincijskoj vojnoj organizaciji u Bosni, kao i u ostalim zemljama koje su zauzeli Turci, pripadalo je spahijskoj konjici. Ona je u prvim stoljećima turske vlasti u Bosni bila glavna udarna snaga u svim većim poduhvatima turskih sultana, bosanskih sandžakbegova i beglerbegova. Spahijska konjica u Bosni bila je najvećim dijelom sastavljena od potomaka domaće vlastele, naročito sitne.⁶⁴⁵

⁶⁴⁴ Usporediti: Vojna enciklopedija, II; Beograd, 1959; 19—24.

⁶⁴⁵ O stavu Turaka prema krupnom plemstvu i uklapanju sitnog plemstva u timarsku organizaciju opširnije: kod N. Filipovića, Pogled na osmanski feudalizam, 92. i dalje.

Sudeći po najstarijim sačuvanim podacima iz katastarskih deftera, osnovni principi timarskog sistema, na kojem je bila izgrađena spahijska organizacija, bili su i u Bosni slični principima u drugim provincijama osmanskog carstva. Razlika je izgleda, bila uglavnom u tome što je izvjestan broj spahija u Bosni od početka turske vlasti posjedovao čifluke. Takve čifluke posjedovali su i drugi muslimani koji su bili stekli neke zasluge za novi poredak.⁶⁴⁶

Jačanje turske vlasti u Bosni i trajno učešće bosanskih spahija u mnogobrojnim ratnim okršajima krajem XV i početkom XVI stoljeća odlučno su uticali na konsolidaciju bosanske spahijske klase. Položaj bosanskih spahija se učvršćivao ne samo timarskim sistemom nego i sticanjem velikog broja čifluka i mezri koje su posjedovali uz timare. Na tom osnovu u Bosni se tokom XV, i naročito XVI, stoljeća učvrstio jak muslimanski spahijski stalež, čiji su pripadnici bili najvećim dijelom domaćeg porijekla.⁶⁴⁷

Učvršćenju pozicija bosanskih spahija išle su na ruku, izgleda, i neke odredbe kanunnama sultana Mehmeda i Sulejmana o spahijskoj hassa-zemlji,⁶⁴⁸ a naročito Bosanska kanunnama iz 1516. godine. Neke odredbe posljednje Kanunname uticale su, izgleda, na ranu pojavu izvjesne zatvorenosti timarske organizacije u Bosni, dozvoljavajući pristup u nju samo bosanskim spahijama. To je u spomenutoj Kanunami izraženo sljedećim riječima: „A kada ostanu upražnjeni (timari, pr. m.), neka se opet daju ljudima toga vilajeta, koji su lišeni posjeda jednakih tim zijametima, odnosno timarima, a neka se ne daju ljudima lišenim posjeda iz drugih sandžaka”.⁶⁴⁹

Osobito važnu ulogu u jačanju pozicija bosanskog muslimanskog plemstva odigrala je ustanova odžakluk-timara (nasljednih timara u porodicima).⁶⁵⁰

Vrijeme postanka prava bosanskih spahija da nasljeđuju timare u svojoj porodici teško je zasad tačno precizirati. Prema mišljenju pisca knjige „Die Slawenen der Türkei...” Cyprien Roberta, veliki broj bosanskih begova držalo je još od Ahmeda I (1603—17) takva lena, koja su

⁶⁴⁶ Usporediti: Istorija naroda Jugoslavije, II, 111—115, 124—132.

⁶⁴⁷ O porijeklu muslimanskog plemstva u Bosni opširnije: kod V. Čubriovića, Porijeklo muslimanskog plemstva u Bosni i Hercegovini, Jugoslovenski istorijski časopis, I, 3—4, 388—389.

⁶⁴⁸ O tim odredbama поближе: Hadžibegić, Kanunnama Sulejmana Zakonodavca.

⁶⁴⁹ Kanuni i kanunname, 21—2, 26.

⁶⁵⁰ Odžakluk-timari (timari i zijameti) su spadali u vrstu nasljednih feudalnih dobara koja je mogao nasljeđivati široki krug srodnika. Sve dotle dok bi postojao taj krug srodnika, takvi posjedi nisu mogli biti po pravilu, dodjeljivani stranim licima. Prema fermanu o odžakluk-timarima iz 1644. godine, pravo na nasljeđe odžakluk-timara pripadalo je na prvom mjestu sinovima umrlog feudalca i njegovoj braći, a ako njih nije bilo, onda srođnicima koji su pripadali njihovom odžaku (OZ JAZU, Kondeks 81). Taj ferman nije dakle, sasvim precizno utvrdio krug srodnika koji su se mogli pojaviti sa takvim pravom. Na to pitanje daje određeniji odgovor jedan ferman iz 1778. godine. Iz odredaba tog fermana vidi se da su odžakluk-timari u Bosni do 1788. godine nasljeđivani prema odredbama fermana iz 1644. godine, s ograničenjem prava nasljeđa na srodnike iz grupe „asaba” (muški potomci po muškoj liniji, po pravilu). Po novom fermanu, međutim, to je pravo protegnuto i na srodnike iz grupe „zevilerham” (po pravilu ženski srodnici i srodnici po ženskoj liniji). OZ JAZU, dok. br. 511.

na orijentalan način bila nasljedna, tj. bez prava prvorodenja. Ona su prelazila na sve sinove kao zajednički nedjeljivi posjed poslije umrlog posjednika, a oni su bili obavezni da idu zajedno u odbranu domovine, pod vođstvom onoga koga su sami izabrali za svog starješinu po njegovoj mudrosti i vrlini.⁶⁵¹ Takvo mišljenje zastupa i naš historičar N. Filipović u svom radu o Odžakluk-timarima u BiH. Svoju tvrdnju Filipović osniva na jednom fermandu sultana Ibrahima iz 1644. godine. Tim fermandom sultan Ibrahim je potvrdio ranije stečeno pravo bosanskih spahija da drže timare na način odžakluka. Pošto se sultan Ibrahim poziva u fermandu na svoje pretke, Filipović smatra da pravo bosanskih spahija da drže odžakluk-timare potiče još iz vremena sultana Ahmeda I.⁶⁵²

Polazeći od sadržaja spomenutog fermana, mi smo stekli utisak da je postanak odžakluk-timara u Bosni stariji. Suprotno zaključku N. Filipovića, po kome su odžakluk-timari stvoreni zapovijestima koje su izdali Ibrahimov otac Ahmed I (1603—1617) i Ibrahimova braća sultan Osman (1618—1633) i sultan Murat IV (1623—1640),⁶⁵³ neke odredbe spomenutog fermana upućuju na zaključak da su odžakluk-timari u BiH postojali i ranije, još u vrijeme Ibrahimovih djedova. Taj zaključak izvodimo iz sljedećeg teksta fermana: „...kako su u tom pogledu (misli se na odžakluk-timare, prim. m.) izašli fermanci od strane mojih velikih djedova i moga pokojnog oca sultana Ahmeda i moje braće pokojnog sultana Osmana i pokojnog sultana Murata, neka se u njihovom smislu postupaju: kada na opisani način u spomenutom ajaletu neki zaim ili timarnik pogine ili umre, njihovi zijameti i timari njihovim sinovima i njihovoj braći, a ako nemaju sinova i braće, rodacima, koji pripadaju njihovom odžaku.”⁶⁵⁴

Tumačena doslovno, citirana odredba fermana iz 1644. godine ukazuje na to da su odžakluk-timari u BiH postojali još prije sultana Ahmeda I, tj. da zapovijedi o odžakluk-timarima u Bosni potiču najkasnije još iz vremena djedova sultana Ibrahima, i to najmanje trojice: Selima II (1566-74), Murata III (1574-96) i Mehmeda III (1596—1603. godine), dakle iz druge polovine XVI stoljeća.

Naš zaključak pojačava i činjenica da razlozi koji su istaknuti u fermandu o zaslugama bosanskih spahija nisu uzeti kao naročiti povod za davanje spomenute povlastice, već su, po našem mišljenju, navedeni primjera radi oni svježiji, najteži okršaji sa neprijateljima u kojima su bosanski plemići nemilice prolijevali svoju krv za turske sultane još od vremena osvojenja. Sve je to davalo osnova bosanskim spahijama da traže potvrđivanje starih prava svojih odžakluka, koja su učestalom samovoljom turskih bosanskih namjesnika u XVII stoljeću postala jako ugrožena.⁶⁵⁵

Izvjestno privilegisanje bosanskih spahija još od početka turske vlasti u Bosni ne bi bilo nelogično ako se ima u vidu činjenica da su Osmanlije davali i neka druga prava cjelokupnom bosanskom muslimanskom stanovništvu, kao što je, npr., pravo da daju svoj podmladak u

⁶⁵¹ Cyprien Robert, *Die Slawenen der Türkei, nämlich Serbier, Montenegriener, Bosniaken, Albanesen und Bulgaren*; Stuttgart, 1851; 10

⁶⁵² Filipović, *Odžakluk timari*, 266—7.

⁶⁵³ Isto.

⁶⁵⁴ Ferman o odžakluk-timarima (OZ JAZU, Kodeks 84).

⁶⁵⁵ Usporediti: Filipović, n.d.

adžemi-oglane. Takvo pravo bilo je dato još samo muslimanima u Albaniji.⁶⁵⁶ Dalje, ranije citirana Bosanska kanunnama potvrđuje da je status bosanskih spahija još od početka XVI stoljeća bio nešto drukčiji.⁶⁵⁷ I, najzad, karakter Bosanskog pašaluka kao graničnog pašaluka (serhat) bio je, po našem mišljenju, od presudnog značaja za stav sultana prema bosanskim spahijama. Napominjemo da je slično mjerilo primjenjivano i na druge neke krajeve, koji su predstavljali stalnu krajinu.⁶⁵⁸ Na sličan način su u graničnim područjima turske države i plaće tvrđavskih posada podignute vrlo rano na stepen odžakluka.⁶⁵⁹

Uza sve to, teško je postaviti kategoričnu tvrdnju kada je formalno dato bosanskim spahijama maločas opisano pravo, iako istaknuti argumenti daju osnova pretpostavci da je to moglo biti prećutno priznato još vrlo rano. To bi išlo u prilog tezi o kontinuiranom putu razvoja znatnog dijela bosanske feudalne klase iz predosmanske epohe. Time što su spahijski odžaci dugo držali posjede, učvršćavala se praksa prirodnog izrastanja odžakluk-tamara u Bosni. Stoga će biti najvjerojatnija pretpostavka da su znatan broj timara u Bosni neprekidno (od osvojenja) kolektivno posjedovale spahijske porodice (odžakluci) i da fermari o odžakluk-timarima, kojih je bilo, svakako, više, u određenim uslovima ozakonjuju, a ne konstituišu, odžakluk-timare. Stoga ne bi bila bez osnova ni pretpostavka da se ta praksa oslanjala na stanje posjedovnih odnosa u bosanskoj feudalnoj državi, u kojoj je, kao što je poznato, do kraja njenog postojanja preovlađivao oblik kolektivnog porodičnog feuda.

Ako uzmemo naglašene činjenice kao tačne, onda bi se moglo reći da je znatan dio bosanskog plemstva očuvao u svojim rukama u dugom kontinuitetu uživanje timara i da je znatan broj bosanskih feudalaca očuvao svoje posjede iz predosmanske epohe, koji su dobili postepeno status odžakluk-timara. Uz posrednu potvrdu za to, sadržanu u citiranom fermanu o odžakluk-timarima, pozivamo se na još neke podatke iz siđžila sašajevskog kadije iz XVIII stoljeća. Radi se o podacima koji se odnose na sporove među raznim licima oko timara iz kojih se vidi kako pojedine stranke, u želji da pojačaju dokaze za svoje pravo na timaru, ističu da sporne timare drže njihovi odžaci još od osvojenja (feth-i hakânidenberî) i da ih kao takve neprekidno nasljeđuju u porodici.⁶⁶⁰

⁶⁵⁶ Usporediti: Uzunçarşılı, Kapukulu ocaklari, I, 106, 108.

⁶⁵⁷ Kanuni i kanunname, 26.

⁶⁵⁸ Vefik, Tekâlif, 248.

⁶⁵⁹ Kada je to stvarno bilo, teško je zasad utvrditi. Nama se čini da je nagrađivanje čuvara bosanskih tvrđava po sistemu odžakluka moralo da uslijedi negdje u isto vrijeme kada su zavedeni i odžakluk-timari. Ova tvrdnja bi se mogla odnositi barem na one čuvare koji su od početka nagrađivani timarima, na što ukazuje ranije citirani ferman o nasljeđivanju odžakluk-timara iz 1788. godine (OZ JAZU, dok. br. 511). U tom smislu, čini nam se, opravdano se može tvrditi da iz istog vremena potiče i pojava da kapetani uživaju prihode po sistemu odžakluka. Prvi kapetani su bili nagrađivani takođe timarima i zijametima. Ako su oni uživali odžakluk-timare, opravdano je pretpostaviti da su oni kapetani koji su kasnije nagrađivani novčanim nagradama uživali te nagrade po sistemu odžakluka, što bi, analogno tome važilo i za ostale čuvare- užiavaoce novčanih nagrada.

⁶⁶⁰ GHBB, siđžil br. 48, str. 51—52; siđžil br. 16, str. 94. i siđžil br. 27, str. 116.

Odžakluk-timari poslužili su kao moćna poluga za izuzetno učvršćivanje položaja bosanskih spahija u odnosu prema spahijama u drugim našim zemljama. Oni su, osim toga, odlično pogodovali bosanskim spahijama za proširivanje njihovih hassa—zemalja odnosno beglučkih zemalja, u kom se obliku, izgleda, u velikoj mjeri odvijao i sam proces čiflučenja.

U doba ustaljivanja i jačanja položaja bosanskih spahija pod konac XVI stoljeća pojavljuju se osjetne pukotine u timarskom sistemu i drugi vidovi slabljenja temelja osmanskog carstva, čije su posljedice teško pogađale i Bosanski pašaluk. Opšta degeneracija timarskog sistema djelovala je i na timarsku organizaciju u Bosni, a osnovni uzrok toj degeneraciji bilo je i ovdje čiflučenje.

Ekonomsko-pravna suština procesa čiflučenja u Bosni nije se bitno razlikovala od te suštine u drugim krajevima carstva, ali se čiflučenje u Bosni odlikovalo značajnim specifičnostima, osobito u pogledu na društvenu pripadnost lica koja su bila nosioci toga procesa. Na specifičan razvojni put čiflučenja u Bosni uticali su mnogi faktori, među kojima je važnu ulogu odigrala činjenica postojanja velikog broja spahija domaćeg porijekla u Bosni, koji su ovdje bili glavni nosioci toga procesa.

Bosanskim spahijama, kao glavnim nosiocima čiflučenja, išle su na ruku različite okolnosti. Uslijed čestih ratova, velikih pomora od kuge, raseljavanja i dr. čitavi krajevi Bosne su ostajali pusti. Koristeći se tim stanjem, spahije su, vjerovatno primjenom ranije citiranih odredaba Mehmedove i Sulejmanove kanunname o proširivanju svojih — hassa zemalja, dovodili na svoje zemlje koloniste iz Hercegovine, Dalmacije, brdskih krajeva Bosne, a na početku XVIII stoljeća — i iz Crne Gore i naseljivali ih sa pravima i obavezama drukčijim nego što su bila prava i obaveze nestalih naseljenika tih zemalja, čije su one nekada bile baštine i čifluci.⁶⁶¹

U trci za čiflucima, u čemu su se oslanjale i na odžakluk-timare, najviše su uspjeha, izgleda, imale one spahijske porodice koje su još od ranije posjedovale veću ekonomsku i političku snagu. To su, u prvom redu, bili posjednici zijameta, tj. razni upravni službenici (članovi bosanskog Divana) i funkcioneri spahijske konjice (alajbezi, subaše, čeribaše i dr.).

Proces čiflučenja u XVII, a naročito u XVIII, stoljeću bio je, izgleda, uhvatio toliko maha i u Bosni da se može govoriti o dominantnom postojanju toga oblika feuda i ovdje, uz napomenu da su, izgleda, posjednici čifluka najčešće ostali do kraja i timarnici.⁶⁶² Tu misao, među ostalim, potvrđuje i jedan podatak iz šezdesetih godina XVIII stoljeća zabilježen u sidžilu sarajevskog kadije. Odnosi se na oslobođenje od tekâlifâ jednog sarajevskog građanina, koji je uživao jedan čifluk u Mulaluku.⁶⁶³ Tu se radi o nekom Hasanu kome je naređeno da plati od-

⁶⁶¹ Usporediti: Čubrilović, n.d., 396—7.

⁶⁶² Usporediti: Filipović, Odžakluk timari, 270—272.

⁶⁶³ Pored toga što je izraz mulaluk (munlaluk) upotrebljavan u značenju kadiluka višeg ranga, kakav je u Bosni bio samo jedan (sarajevski), taj termin je označavao istovremeno i kraj, područje sa koga je mula ubirao svoje prihode. U tom slučaju naziv mulaluk označava jednu nahiju u sarajevskom kadiluku, koja se nalazila sjevero-istočno od Sarajeva.

govarajuću sumu tekalifa. Međutim, on se pozvao na svjedoke da nije obavezan na to. Tim povodom saslušano je desetak uglednih begova i aga iz njegovog kraja koji su odreda označeni kao čifluk-sahibije. Uzgred napominjemo da su oni potvrdili da je sporna zemlja gola i neplodna (ispasište) i da je od davnina *vojnička zemlja*, te da kao takva ne podliježe tekalifu.⁶⁶⁴

Na bazi čiflučenja pojavilo se tokom vremena raslojavanje u redovima bosanskih spahija. Imajući daleko više snage od sitnijih spahija da učestvuju u trci oko čifluka, bogatiji pripadnici feudalne klase učvršćivali su još jače svoj položaj i sačinjavali najistaknutiji sloj begovskih aristokrata (vilajetskih ajana). Nemogući da odlučnije utiču na ovaj proces u svoju korist, niži pripadnici spahijske klase zadržavali su svoje posjede kao čifluke (koji su mahom bili i timari) i prerastali u sloj slobodnih seljaka muslimana (srednjaka). Treći dio spahija prelazio je postepeno u grad i uklapao se u gradski privredni život.

Krećući se gore opisanim pravcem, proces čiflučenja i u Bosni je apsolutno potkopavao timarski sistem. Čini se ipak da on nije u onoj mjeri oštro djelovao na rastakanje spahijske organizacije kao što je bio slučaj u ostalim krajevima carstva. Pod uticajem postojanja odžakluktimara, u Bosni su široke spahijske mase bile u stanju da štite svoja spahijska prava i svoje timare od različitih grabljivaca iz redova upravne hijerarhije.⁶⁶⁵ Bosanske spahije imali su mnogo razloga da se oslanjaju na to svoje pravo. Prvo, oni su ionako u XVIII stoljeću, zbog krajiškog karaktera Bosanskog pašaluka, bili obavezni da učestvuju u ratovima, htjeli to ili ne. Drugo, kao uživaoci timara, tj. kao pripadnici stalne vojne organizacije, uživali su tzv. *vojničku zemlju* i zbog toga bili potpuno ili djelimično oslobođeni od raznih tekalifa, a to su pravo ljubomorno čuvali. Onaj dio zemlje koji je pripadao spahiji kao njegova hassa, kasnije begluk, bio je potpuno oslobođen od tekalifa. To je ona u maločas citiranom dokumentu spomenuta „vojnička zemlja — asker arazisi”. Kako su se, po svoj prilici, bosanske spahije obilatito koristili pravom proširivanja svoje hassa — zemlje na račun upražnjenih rajinskih baština i čifluka, to je dio beglučkih zemalja u njihovim rukama bio znatan. Pripadajući spahijskoj organizaciji i uživajući veliki dio beglučkih zemalja, spahije su se i u mirno i u ratno doba koristili povlasticom neplaćanja tekalifa, s izuzetkom plaćanja u XVIII stoljeću minimalnog iznosa taksita u korist bosanskog vezira. Naravno, i taj dio oni nisu plaćali neposredno, već putem svoje raje i siromašnih slojeva muslimanskog stanovništva. U za sve to, važno je naglasiti da upravo zbog naglašene činjenice, kao i zbog drugih razloga, o čemu će kasnije biti riječi, izvanreni nameti (tekalifi) u Bosni bili su daleko manji nego u ostalim našim zemljama pod vlašću Turaka, zbog čega je u Bosni i raje bila manje izrabljivana, dok je položaj muslimanskog stanovništva bio općenito bolji nego u drugim krajevima carstva. Možda je taj razlog uticao i na veću privrženost bosanskih muslimana toj državi, jer nisu od nje trpjeli onako tešku eksploataciju kakva se sreće drugdje.

Specifičan položaj Bosne u turskoj državi i povlašteniji i povoljniji položaj bosanskih spahija ublažavao je rastakanje spahijske organiza-

⁶⁶⁴ GHBB, sidžil br. 16, str. 94.

⁶⁶⁵ Usporediti: Bašagić, Kratka uputa, 109.

cije, zbog čega se ona u Bosni nije bila nikada srozala na onaj nivo na kome se nalazila u XVIII stoljeću u drugim krajevima turske države. Da je spahijska organizacija u Bosni bila zadugo daleko jača nego u ostalim krajevima carstva, svjedoče ne samo podaci sa početka XVIII stoljeća⁶⁶⁶ i hrabro držanje svih Bosanaca muslimana u ratovima s Austrijom nego i konkretni podaci iz sedme decenije XVIII stoljeća i dvadesetih godina XIX stoljeća. Tako je, prema podacima koje je u svojoj *Kratkoj uputi* objavio Bašagić, godine 1766, iz Bosne otišlo na rusko ratište 50 bajraka spahija. U svakom bajraku bilo je po 50 ljudi, što ukupno iznosi 2.500 spahija.⁶⁶⁷ Ta cifra je znatna kada se ima u vidu činjenica da je na ruski front tada čitavo carstvo jedva poslalo 20.000 spahija.⁶⁶⁸ Da su Bašagićevi podaci vjerovatni, pokazuje jedan ferman iz 1820. godine, prema kome je samo u tadašnjem rogatičkom kadiluku bilo oko 350 spahija koji su bili oslobođeni tekalifa.⁶⁶⁹ Ako je samo u jednom kadiluku bio tako veliki broj spahija, onda je na području Bosne taj broj bio impozantan. On je morao biti znatan ako se ima na umu da su Bosanci u uslovima kada su granice Bosne bile ugrožene stalnom opasnošću od strane Austrije mogli da odvoje i za rusko ratište 2.500 ljudi.

Svi ti podaci objašnjavaju činjenicu zašto i kako se u Bosni učvrstila feudalna klasa, zašto se ona tako dugo održala i zašto je bila tako brojna. Da su odžakluk-timari u tom pogledu odigrali značajnu ulogu, u to, mislimo, nema nikakve sumnje, kao što nema sumnje ni u to da je spoj te komponente s osobenim procesom čiflučenja utvrdio bosanske feudalce u njihovom posjedu. Postojanje odžakluk-timara, najzad, onemogućilo je feudalnu anarhiju, što je pogodovalo konzerviranju svih klasičnih feuda bez obzira na njihovu veličinu.

3. ZNAČAJ ISLAMIZACIJE BOSANSKOG STANOVNIŠTVA ZA UČVRŠĆIVANJE TURSKE VLASTI U BOSNI I ISKORISTAVANJE TOG STANJA KASNIJE U IZGRADNJI VOJNE ORGANIZACIJE U BOSNI

Krajiški karakter Bosanskog pašaluka uticao je i na položaj drugih vojnih redova čije se definitivno uobličavanje izvršilo pod uticajem činjenice da je u Bosni postojao veliki broj muslimana domorodaca.

Uz spahije, drugi rodovi provincijske vojske u Bosni bili su *graničari* (serhat kulu-sluge krajine) i *lokalne vojne snage* (yerli kulu).

Do potkraj XVI stoljeća u prve su spadali: akindžije, vojnuci, martolozi i dr. Najveći dio te vojske u početku bio je regrutovan iz domaćeg hrišćanskog stanovništva. Za svoju službu uživali su slobodne baštine i

⁶⁶⁶ Usporediti: Skarić, *Popis i Olesnicki, Aleksije: Bosanska vojska pod zapovjedništvom Bećir paše Čengića u rusko-turskom ratu god. 1737; Zagreb, 1940.*

⁶⁶⁷ Bašagić, *Kratka uputa*, 105—108.

⁶⁶⁸ Novaković, *Tursko carstvo*, 111.

⁶⁶⁹ GHBB, *sidžil* br. 60, str. 75—76. Na znatan broj spahija u nekim krajevima Bosanskog pašaluka još na početku XIX stoljeća ukazuje i jedan podatak iz *sidžila Pljevaljskog kadije iz 1806—7. godine (OZ JAZU, Kodeks. 777)*, kao i jedan djelimičan popis bosanskih spahija iz 1816 (*OZ JAZU, Kodeks, 1453*).

bili oslobođeni od svih poreza i nameta, šerijatskih i izvanrednih (tekâlifa). Ti redovi nestaju tokom XVI stoljeća i na prelazu u XVII stoljeće. Oni su bili zamijenjeni drugim vojnim redovima, u koje su regrutovani domaći muslimani, najvećim dijelom, izgleda, islamizirani potomci bivših vojnika, martolosa i dr.⁶⁷⁰ Dogle je, inače islamizacija bosanskog stanovništva bila podaleko već odmakla dostigavši svoj vrhunac potkraj XVI stoljeća.

Pitanje različitih aspekata islamizacije bosanskog stanovništva još nije riješeno kako treba. Na osnovu sadašnjeg stanja nauke o tom pitanju moguće je ipak uočiti glavne linije o nastajnju i razvoju te pojave.

O problemu islamizacije bosanskog stanovništva (feudalaca i seljaka) pojavilo se prije rata nekoliko manjih radova, čije je rezultate odlično iskoristio Solovjev u svojoj studiji „Nestanak bogumilstva i islamizacija Bosne”.⁶⁷¹

Razmatrajući pitanje islamizacije Bosne, Solovjev se znatno približio objašnjenju pravog porijekla bosansko-hercegovačkih muslimana, u prvom redu seljaka, te ukazao na uzroke i način njihovog prelaska na islam i na brojčano kretanje muslimanskog stanovništva u Bosni.⁶⁷²

Premda su zapažanja Solovjeva o islamizaciji bosanskih seljaka u osnovu tačna, ona su nepotpuna, jer se pretežno odnose na početak procesa islamizacije a prostorno su ograničena na krajeve jugoistočne i centralne Bosne. Zaključci Solovjeva su upotpunjeni novim istraživanjima, prema kojima na islamizaciju bosanskog stanovništva treba gledati kao na proces koji je duže trajao i u kome se, po našem mišljenju, osjećaju dva velika talasa. Prvi talas traje od vremena turskog osvojenja Bosne i obuhvata uglavnom područje Bosanskog sandžaka. Za islamizaciju na tom području mogu se, po našem mišljenju, uvažiti shvatanja Solovjeva. Drugi veći talas islamizacije javlja se nešto kasnije, tačnije u drugoj polovini XVI stoljeća. On je, izgleda, obuhvatio tada neke dijelove Hercegovine i Zvorničkog sandžaka, gdje je na islam prelazilo hrišćansko (vlaško) stanovništvo, pritisnuto opasnošću da izgubi povlaštene pozicije i da postane prava raja.⁶⁷³

U vezi s islamizacijom u Bosni važno je podvući činjenicu da je na islam prešao veliki broj seljaka, što nije bio slučaj u ostalim našim zemljama koje su Turci zauzeli. U nizu uzroka koji su povoljno uticali na prihvatanje islama u redovima bosanskih seljaka, važnu ulogu, izgleda, odigrala je propaganda osvajača praćena obećanjima davanja raznih povlastica, koje su Turci stvarno i davali islamiziranim seljacima. Na prvom mjestu ističemo privilegiju bosanskih muslimana da daju svoje mladiće u adžemi-oglane, koju im je dao osvajač Bosne Mehmed II.⁶⁷⁴ Muslimanski seljaci su, dalje, bili oslobođeni nekih opštredržavnih dažbina, kao, npr., glavarine (harač),⁶⁷⁵ a ukoliko su učestvovali u ratnim pohodima (što je bio čest slučaj) — i tzv. izvanrednih nameta i uobičajenih tereta (tekâlifa). U tom pogledu karakterističan je bio slučaj

⁶⁷⁰ Usporediti: Istorija naroda Jugoslavije, II, 130.

⁶⁷¹ Godišnjak istor. dr. BiH, I; Sarajevo, 1949, 3—40.

⁶⁷² Isto.

⁶⁷³ Usporediti: Istorija naroda Jugoslavije, II, 130—136.

⁶⁷⁴ Bašagić, Kratka uputa, 19. Uzunçarşılı, n.d., 106, 108.

⁶⁷⁵ Hadžibegić, Džizija ili harač.

stanovnika Sarajeva i sarajevskog kadiluka, koji su zbog učešća u sultanovim vojnim pohodima, izgleda još od vremena Mehmeda II, bili oslobođeni svih izvanrednih nameta, o čemu govori jedan ferman iz 1701. godine.⁶⁷⁶ Uz to su muslimani seljaci bili oslobođeni plaćanja nameta ispendže, što je takođe olakšavalo njihov položaj.⁶⁷⁷ Najzad, svi muslimani su imali izvanrednu mogućnost da se na osnovu svojih zasluga, stečenih u borbi za učvršćivanje i širenje turske države, svrstaju u povolštene slojeve osmanskog društva.

Broj muslimana u Bosni je u XVI i XVII stoljeću stalno rastao, pa su oni zadugo činili znatnu većinu stanovništva Bosne. U gradovima su muslimani činili ogromnu većinu i bavili se pretežno zanatstvom i trgovinom. Povoljni uslovi gradskog života privlačili su i seljake muslimane u gradove. Tamo ih privlače privilegije koje je centralna vlast davala gradskom muslimanskom stanovništvu još od početka turske vlasti u Bosni. Privilegije su se ispoljavale u vidu oslobađanja muslimana zanatlija i trgovaca od resmi-čifta, izvanrednih nameta i običajnih tereata itd.⁶⁷⁸

Politički položaj muslimana u gradovima naročito je ojačao od pojave većeg broja janjičara u gradovima (od početka XVII stoljeća), koji postepeno preuzimaju gradsku privredu u svoje ruke. Pojavom janjičara u gradskoj privredi ostalo gradsko muslimansko stanovništvo počinje formalno da prelazi u njihove redove (slično kao i u ostalim gradovima tadašnje Turske).⁶⁷⁹ U XVIII stoljeću u većim gradovima janjičari preuzimaju vlast u svoje ruke, a njihove starješine uzimaju živog učešća u borbi za ajanluk.

Znatna broj muslimana na granici i u naseljima uz strateške i trgovačke putove tokom XVII stoljeća smjenjuje prijašnje vojničke redove (vojnuke, martolose, akindžije i dr.) i preuzima u formacijama, pod drugim nazivima (mustahfizi, farisi, gonulije, delije i dr.), na sebe obavezu odbrane bosanskih granica. Tokom XVII stoljeća naglo je porastao broj takvih vojnika (graničara i čuvara tvrđava). Prema Hammerovim podacima na početku XVIII stoljeća bilo ih je 16.000.⁶⁸⁰ Ti čuvari dobivali su novčane nagrade, koje im je država isplaćivala od prihoda sa svojih mukata i malikana u Bosni,⁶⁸¹ zatim od harača i od nekih prihoda sa strane. Da bi čuvaru i njihove nasljednike vezao stalno za njihovu službu, sultan im je zagarantovao nasljedno pravo uživanja tih plaća (odžakluk).⁶⁸²

Nalazeći se u cjelini u nešto povoljnijem položaju od hrišćana, bosanski muslimani su po svom društvenom položaju činili dosta šaroliku masu. Premda po vjeri istovjetan sa vladajućim slojevima (feudalcima), pretežan broj muslimana bio je takođe izložen eksploataciji koju

⁶⁷⁶ Kadić, Hronika, IV, 152. Na sličan način su bili oslobođeni vrlo rano i stanovnici nekih drugih bosanskih gradova i kadiluka, među kojima je osobito karakterističan slučaj stanovnika banjalučkog kadiluka (OZ JAZU, dva fermans iz 1587. i 1622).

⁶⁷⁷ Interesantno je istaći da su u početku bosanski muslimani seljaci (raja) plaćali taj namet u nešto smanjenom iznosu (Kanuni i kanunname, 56).

⁶⁷⁸ Usporediti: Istorija naroda Jugoslavije, II, 136.

⁶⁷⁹ Novaković, Tursko carstvo, 120—122.

⁶⁸⁰ Hammer, Geschichte des Osmanischen Reiches, VII, 64—65.

⁶⁸¹ Usporediti: Sućeska, Malikana, 119.

⁶⁸² Usporediti: Kreševljaković, Kapetanije.

su ostvarivali povlašćeni slojevi, njihovi istovjernici. Osnovnu eksploataciju masu činili su seljaci zemljoradnici, koji su davali feudalnu rentu. Pod uticajem pojačanog izvanrednog oporezivanja koje je nametala centralna vlast, a osobito organi provincijske vlasti,⁶⁸³ težina eksploatacije počev od XVII stoljeća se povećava. Nenaviknute na pretjerana izvanredna davanja i zloupotrebe koje su počinjali organi vlasti, muslimanske mase (nekada i sami feudalski) pružaju otvoren otpor raznim nasiljima tokom XVII stoljeća. Imajući kao muslimani više mogućnosti da se direktno obraćaju turskim vlastima (naročito sultanu), bosanski seljaci muslimani svojim predstavkama utiču na sužavanje nasilja turskih organa vlasti. Kada je takav oblik protesta pokazivao slabe rezultate, oni su otvoreno ustajali protiv nasilnika i nasilju se suprostavljali silom.⁶⁸⁴

Jednom riječi, svi bosanski muslimani, bez obzira na svoj društveni položaj, imali su mogućnost da izraze svoje nezadovoljstvo zbog različitih zloupotreba koje su činili organi vlasti ili njihove spahije. Ta činjenica karakteristična je kako za ranije, tako još više, možda, za kasnije doba, kada su zbog pojačanog nasilja organa lokalne uprave (ajana) siromašni slojevi muslimanskog stanovništva morali češće da se žale, a katkada i da se silom odupiru nasilju.⁶⁸⁵

Broj muslimana u Bosni u XVIII stoljeću stalno je opadao,⁶⁸⁶ ali je njihov uticaj u političkom životu zemlje ostao i dalje dominantan. Naravno, glavnu riječ imali su gornji slojevi toga društva, na prvom mjestu ajani i kapetani. Ali usljed nestabilnog unutrašnjeg stanja i nepovoljne spoljopolitičke konstelacije velikaši su morali da vode računa i o raspoloženju bosanskih muslimanskih masa. Kada su nosioci vlasti, ajani i kapetani, prelazili granice dozvoljene eksploatacije širokih muslimanskih masa, bilo za svoj bilo za tuđi račun, muslimani su znali da oštro reaguju protiv njihovog nasilja i da svojim akcijama eksploataciju ublaže.

Jednom riječi, islamizirano bosansko stanovništvo, samim tim što je pripadalo vjeri osvajača, nalazilo se u nešto povoljnijem položaju od hrišćanske raje, premda među njima na početku u pogledu eksploataciji nije bilo bitnih razlika. Postepeno se društveni položaj bosanskih muslimana poboljšavao, a osobito otkada su svi morali da učestvuju u odbrani granica Bosne i turske države uopšte. Zbog krajiškog karaktera Bosanskog pašaluka, čije su granice morali braniti, svi muslimani su, izgleda, bili vrlo rano oslobođeni od izvanrednih nameta (tekâlif-i örfiye), ili su na ime tih nameta davali daleko manje od podanika u drugim krajevima carstva. Kada je nastalo takvo stanje, zasada se ne može određeno tvrditi, ali da su izvanredni tereti u Bosni bili rijetki, ili minimalni, vidi se iz dokumenata iz XVII stoljeća koji se odnose na Bosnu. Mislimo da su od izvanrednih nameta svi muslimani oslobođeni tokom XVII stoljeća, kada su se svi na određen način našli u poziciji braniča turske države, kada su, dakle, na ovaj ili onaj način, morali da obavljaju vojnu službu. Mislimo da je na toj osnovi jačala svijest kod

⁶⁸³ Sućeska, Taksit.

⁶⁸⁴ Usporediti: Sokolović Osman, Prilike u Bosni podkraj XVII stoljeća; Sarajevo, 1943.

⁶⁸⁵ Lašvanin, Ljetopis, Bašeskija, Hronika.

⁶⁸⁶ Usporediti: Solovjev, n.d., 26. i dalje.

bosanskih muslimana, većinom slobodnih seljaka, o posebnosti njihovog položaja u carstvu, za čije su očuvanje toliko puta žrtvovali svoje živote.

Zbog takvog svog položaja bosanski muslimani, i feudalci i seljaci, predstavljali su do kraja najjači oslonac vlasti turskih sultana u Bosni. Ali ne samo zbog toga. U privrženosti bosanskih muslimana turskim sultanima igrao je ulogu i ideološki momenat. Zbog uske povezanosti vjere i države po islamu, koji su u Bosnu donijeli Turci, bosanski muslimani su u turskoj državi gledali svoju državu, čiju odbranu su smatrali svojom vjerskom dužnošću, kao što su u sultanu gledali šefa države, kome je kao halifi (šefu muslimanske vjerske zajednice) bila vlast povjerena od boga.

4. ULOGA KAPETANIJA U ODBRAMBENOM SISTEMU BOSANSKOG PAŠALUKA I MJESTO KAPETANA U POLITIČKOM ŽIVOTU ZEMLJE

Krajiški karakter Bosanskog pašaluka uticao je na izgradnju stabilnog odbrambenog sistema, u kome su u početku glavno mjesto zauzimali ranije spomenuti graničari. U unutrašnjosti je takođe bio izgrađen jak sistem odbrane, u kome su glavnu ulogu imale lokalne vojne snage (yerli kulu). Pored lokalnih jedinica, u Bosni je od početka turske vlasti bilo i janjičara, koji su bili čuvari javnog reda i sigurnosti u otvorenim mjestima (jasakčije), ili u sastavu garnizona u tvrđavama.

Najjača janjičarska uporišta, kasnije, nalazila su se u najrazvijenijim ekonomskim i privrednim centrima. Snaga janjičarske organizacije bila je na visokom stepenu naročito u Sarajevu, Mostaru, Banjaluci i Foči.⁶⁸⁷

Teško rvanje koje su Turci imali na granicama Bosne kroz čitavo XVI stoljeće i dalje uslovalo je rano potrebu izgradnje na granicama Bosanskog pašaluka, a kasnije i u unutrašnjosti, jakih utvrda (gradova, palanki, kula i čardaka) i pojačavanje njihovih posada. U nizu mjera koje su Turci preduzimali za odbrambeno učvršćivanje Bosanskog pašaluka, vrlo značajan korak predstavlja osnivanje *kapetanija*, kao posebnih vojno-teritorijalnih jedinica, sa širim djelokrugom od onog koji su imale obične gradske posade.

Hamdija Kreševljaković u svojoj poznatoj studiji o Kapetanijama dovodi u vezu porijeklo kapetanija sa sličnom ustanovom koja je postojala u ugarsko-hrvatskoj Krajini.⁶⁸⁸ Novija istraživanja, međutim, ukazuju na izvjesnu vezu između prvih bosanskih kapetanija i turskih riječnih kapetanija, iz kojih su se, navodno, mogle razviti bosanske kapetanije. To shvatanje osniva se na najstarijim sačuvanim podacima o kapetanijama u Bosni, koje su osnivane na važnim odbrambenim tačkama uz rijeke Savu, Unu, Sanu, Neretvu itd. i koje su se najčešće nazivale imenima tih rijeka.⁶⁸⁹ Kapetanije su se brzo pokazale kao vrlo koristan instrument za odbranu bosanskih granica, pa su ih Turci osni-

⁶⁸⁷ Janjičarski uticaj bio je najjači u Sarajevu i Mostaru, gdje su janjičari djelovali neosporno kao najjači politički faktor. U Mostaru su janjičarske starješine držale ajanluk, u čemu je bio karakterističan Dadićev slučaj.

⁶⁸⁸ Kreševljaković, *Kapetanije*, 9.

⁶⁸⁹ Usporediti: Šabanović, *Vojno uređenje*.

vali i na drugim ugroženim mjestima Bosanskog pašaluka. U razmaku od 50 godina od osnivanja prve, Gradiške kapetanije (1558. godine), osnovano je u Bosni 20 kapetanija (do konca XVI stoljeća). Njihov broj se u toku XVII stoljeća popeo na 28, da bi se tokom XVIII i na početku XIX stoljeća ustalio broj od 39 kapetanija.⁶⁹⁰

Na povećanje broja kapetanija odlučno je uticala činjenica o izuzetnoj važnosti Bosanskog pašaluka u odbrambenom sistemu Turaka. Broj kapetanija se osobito povećao poslije tzv. velikog rata, kada se Bosna našla u kliještima Austrije, tada najopasnijeg neprijatelja Turske. Upravo od toga vremena ustanova kapetanije nalazi svoju najširu primjenu na granicama i u unutrašnjosti zemlje.⁶⁹¹

Na čelu kapetanija nalazili su se kapetani. Na taj položaj u početku postavljani su pojedinci iz najistaknutijih feudalnih porodica. Kao komandanti vojske koja se nalazila na područjima kapetanija, oni su u početku nagrađivani feudalnim lenima (često zijametima). Usljed povećanja broja kapetanija i porasta njihovih posada, kasnije nije bilo moguće nagrađivati kapetane timarima i zijametima. Otada kapetani dobijaju novčane nagrade u obliku dnevnica, koje su isplaćivane jedanput godišnje iz sredstava državne blagajne.⁶⁹²

Godišnji iznos kapetanske nagrade bio je znatan. Prema jednom beratu iz 1701. godine, kapetanska dnevica je iznosila 40 akči, ili 14.600 akči godišnje. To znači da su kapetani vrlo rano imali prihode koji su se tada graničili sa prihodima najvećeg broja zijameta.⁶⁹³

Kapetanima je prema njihovom vojničkom rangu pripadao naslov aga. Oni koji su od ranije spadali u krug krupnih feudalaca nosili su titulu beg. Ova druga titula, kojom je pretežno označavan sloj krupnih feudalaca u provincijama, pod uticajem jačanja ekonomske snage, društvenog ugleda i političke moći pojedinih kapetana, potiskuje prvu.

U učvršćivanju kapetanskog položaja vrlo važnu ulogu odigrala je činjenica o nasljeđivanju kapetanske funkcije po principu odžakluka. Otkada datira pravo kapetana da nasljeđuju tu funkciju, ne može se tačno utvrditi, jer dosada to pitanje u nauci nije, tako reći, ni postavljeno. Valjda stoga što se u neku ruku prećutno smatralo da nasljeđivanje kapetanija datira od početka postojanja te ustanove. Da se zaista radi o jednom starom pravu, potvrđuje jedan ferman iz 1823. godine u kome o pitanju nasljeđivanja stoji: „Ubuduće prema uslovima i poretku u Krajini kada umre jedan kapetan, ili aga, u mojim carskim tvrđavama koje se nalaze u Bosanskom ajaletu, da se *prema starom običaju i uredbi* (kapetanija) daje njegovoj djeci, a ako njih nema, bratu, a ako braće nema, najbližoj rodbini”.⁶⁹⁴

U početku se kapetanska funkcija iscrpljivala poglavito dužnošću kapetana, da zajedno sa potčinjenim im vojnicima čuvaju gradove i pa-

⁶⁹⁰ Kreševljaković, n.d.

⁶⁹¹ Kreševljaković, n.d.

⁶⁹² Isto.

⁶⁹³ O visini priloda sa zijameta u to doba vidjeti kod Skarića, Popis, 7.

⁶⁹⁴ OIS, sidžil, br. 59, str. 181. Iz ovog citata se vidi da je nasljeđivanje kapetanske funkcije bilo unekoliko drukčije od nasljeđivanja timara, premda su osnovni principi tih ustanova uglavnom bili isti. Odžakluk-timari su nasljeđivani kolektivno (sinovi i braća umrlog timarnika), a kapetanije individualno, pri čemu je, izgleda, nasljedni red bio isti kao i u slučaju odžakluk-timara.

lanke duž granice i sav teritorij koji se nalazi između njih. To je kasnije prošireno i na čuvanje putova i opasnih prolaza u unutrašnjosti zemlje. U tom svojstvu kapetani su komandovali svim odredima mjernih trupa koje su se nalazile na području kapetanija. Kao takvi, oni su igrali ulogu glavnih vojnih starješina na tom području.

Pored komandovanja jedinicama kapetanija, kapetani su se bavili i drugim poslovima vezanim za uredno funkcionisanje vojske kapetanija. Po njihovom predlogu bosanski veziri su postavljali ostale čuvare, oni su vodili brigu o opskrbi kapetanija municijom, i uopšte o svim poslovima koji su bili vezani za bojnu gotovost i spremnost kapetanija da se odupru neprijatelju (nabavka i opravka oružja, nabavka municije, držanje u redu gradova itd.).

Uživajući unosne plaće, koje su im omogućivale uvećavanje bogatstva učešćem u čiflučenju, u zakupljivanju državnih dobara itd.,⁶⁹⁵ na jednoj strani, i posjedujući neosporan primat u svojstvu glavnih vojnih funkcionera u jednoj nahiji (nekad i u čitavom kadiluku), kapetani su od početka spadali u red najuglednijih glavara u kadilucima i nahijama (ayân-î vilayet). Da su to kapetani bili, pokazuju podaci očuvani u turskim dokumentima (naročito pojedinim mahzarima), u kojima se ime kapetana kao vilajetskih ajana stavlja, obično, na prvo mjesto.⁶⁹⁶ Osim toga, prilikom spomena kapetana u službenim dokumentima najčešće se upotrebljavaju epiteti „mefâhir-ul emâcid-i ve-l âyân”⁶⁹⁷ koji se sreću, obično, uz imena zaima i drugih visokih feudalaca.

Kako su po svom društvenom rangi i političkom ugledu kapetani spadali u red vilajetskih ajana, oni su u kapetanijama i kadilucima imali u XVII stoljeću isti značaj koji su imali vilajetski ajani u drugim krajevima carstva. Kao takvi, imali su jak politički uticaj u svom kraju, premda tada nisu vršili poslove organa lokalne uprave. Kada se na početku XVIII stoljeća pojavila lokalna upravna ustanova ajanluk, kapetani su mahom postali njeni nosioci. Naravno, samo u onim kadilucima, osim rijetkih izuzetaka (npr. Mostar), u kojima su postojale kapetanije. Na tom osnovu je položaj kapetana u XVIII stoljeću naglo jačao, jer je njihova prvobitna vojna funkcija s ajanlukom dobila potpuniji ekonomski i društveno-politički sadržaj. Zahvaljujući tome kapetani su u Bosni postali odlučan politički faktor u XVIII stoljeću i prvim decenijama XIX stoljeća. Oni su izrasli u sloj najkrupnijih feudalaca, koji su imali pretenzije da svoje kapetanije, a vrlo često i čitave kadiluke, pretvore u svoje feude.

⁶⁹⁵ Usporediti: Sućeska, Malikâna.

⁶⁹⁶ DAD, Acta Turcarum B 143. OIS, Kodeks 79/54.

⁶⁹⁷ OIS, sidžil br. 25, str. 46; sidžil br. 56, str. 52. Kadić Hronika IX, str. 237. OIS, sidžil br. 14, str. 21. i 23.

Glava II

ODRAZ RANIJIH SPECIFIČNOSTI RAZVOJA BOSNE POD TURCIMA NA RAZVOJU AJANLUKA

Događaji koji su uslijedili poslije poraza Turaka pod Bečom i prenošenje neprijateljskih akcija na granice Bosanskog pašaluka stavili su feudalnu klasu i sve muslimane u Bosni pred veliko iskušenje.

Oslabljeni timarski sistem i rastrojeni janjičarski odžak, dva ranije najjača oslonca turske vlasti, bili su, kao što je to na odgovarajućem mjestu ovog rada rečeno, skoro dotučeni tim porazom. U nešto blažem vidu sve to osjetilo se i u Bosanskom pašaluku. Neposredna opasnost od neposredne invazije neprijatelja Turske u kojoj se našla Bosna uticala je na zbijanje redova feudalne klase i čitavog muslimanskog stanovništva Bosne.

U situaciji koja je stvorena ofanzivom Austrije i Venecije, privremeno okončanom karlovačkim mirom, bilo je očigledno da se pobjednici u tzv. velikom ratu neće trajno zaustaviti na granicama Bosanskog pašaluka. Stoga se u Bosni počelo užurbano raditi na sređivanju poremećenog stanja — učvršćivanju i obezbjeđivanju pograničnih tvrđava i razvijanju borbene svijesti i poleta cjelokupnog muslimanskog stanovništva.⁶⁹⁸

Pored ogromnih materijalnih žrtava — kao što su: pomoć u podizanju tvrđava, snabdijevanju tvrđavskih posada hranom i dr.; opremanje vojske na razna ratišta i dr.; izdržavanje bosanskog vezira i njegove okoline itd., itd. — koje je moralo da podnosi sve bosansko stanovništvo,⁶⁹⁹ svi bosanski muslimani sposobni za nošenje oružja morali su tokom prvih triju decenija XVIII stoljeća da daju velike lične žrtve i da odlaze u sastavu turskih trupa na razna ratišta,⁷⁰⁰ na granicama Bosne, ili na daleka ratišta izvan Bosne. Pored odbrane granica svoje uže domovine, bosanske spahije su učestvovali u ratu protiv Rusa 1711. godine,⁷⁰¹ spahije, janjičari i narodna vojska (nefir-i âm) iz Bo-

⁶⁹⁸ Sultan je, npr., odmah poslije karlovačkog mira poslao jednu grupu šejhova u Bosnu da kod bosanskih muslimana učvršćuju i razvijaju borbeni moral u odbrani ugrožene muslimanske države. O tome opširnije: kod Uzunčaršilija. Osmanli tarihi, IV, 4.

⁶⁹⁹ O tome se sačuvalo nešto podataka u sidžilima sa kraja XVII i početka XVIII stoljeća (OIS, jajački sidžil i fragmenti ljubinjčkih sidžila).

⁷⁰⁰ O tome: kod Bašagića, Kratka uputa, i Preloga, Povijest Bosne, I, 103—178.

⁷⁰¹ Usporediti: Skarić, Popis.

sne ratovali su protiv Crnogoraca 1712. godine,⁷⁰² protiv Venecije i Austrije 1714—1617. godine,⁷⁰³ na perzijskom ratištu 1727. godine nalazilo se iz Bosne 5.200 vojnika, od kojih se živih vratilo svega 500, većinom bolesnih i iscrpljenih.⁷⁰⁴ Devet godina kasnije poslato je iz Bosne, pod vođstvom Bećir-paše Čengića, 10.000. vojnika na ruski front, od kojih je veći broj stradao od eksplozije municije u gradu Odžakovu (Ozija) 1737. godine, dok je ostatak bio zarobljen.⁷⁰⁵

Bosanski pašaluk bio je osobito pogođen ratovima koji su vođeni na njegovim granicama. U odbrani granica Bosne učestvovali su većinom samo bosanski muslimani. U prvom ratu sa Venecijom i Austrijom bosanski muslimani su pokazali ogromnu hrabrost i požrtvovanje.⁷⁰⁶ I pored toga, daleko nadmoćniji neprijatelj uspio je da osvoji neka granična mjesta Bosanskog pašaluka. Mlečani su teško porazili tursku vojsku pod Sinjem, uskoro zatim zauzeli grad Čavčinu, razorili Gabelu i osvojili Imotski s okolicom. Austrijanci su takođe za vrijeme tog rata izvršili nekoliko uspješnih prodora u granična područja sjeverne Bosne. I pored žestokog otpora koji su im pružili bosanski muslimani (u gradovima se vodila ulična borba u kojoj su muslimanske borbe pomagali i žene i djeca sipajući na naperijatelja vrelu vodu i dr.), Austrijanci su uskoro na čitavoj liniji uspješno forsirali Savu i zauzeli Brod, Gradišku, Brčko, Bijeljinu, Jašenovac, Dubicu, Kostajnicu itd.

U drugom sukobu s Austrijom, Bosanci su imali daleko više sreće, spremnosti i iskustva. Iako je njihova pažnja bila odvrćena od opasnosti koja se bila tada nadvila nad Bosnu, bosanski feudalci, a naročito kapetani na granici, budno su pratili sve pokrete neprijatelja u blizini bosanskih granica i zajedno sa tadašnjim bosanskim vezirom He-kim-oglu Ali-pašom organizovali protiv Austrijanaca dotada neviđeni otpor. Oni su svojom hrabrošću i odlučnošću znatno doprinijeli opštem slabljenju neprijatelja i odlučno uticali na to da Porta pod daleko povoljnijim uslovima učestvuje u mirovnim pregovorima u Beogradu 1739. godine.⁷⁰⁷

Navedeni poduhvati iziskivali su ogromne napore, samoprijegor i žrtve svih bosanskih muslimana, a materijalne — i hrišćana. Od najuticajnih feudalaca zahtijevali su da pokažu maksimum vještine u mobilizaciji materijalnih sredstava i ljudstva. U takvim uslovima stalno je jačala potreba za neposrednom akcijom bosanskih ajana i kapetana. Na svojim područjima, oni će preuzimati ajansku funkciju i razvijati inicijativu u obavljanju složenih zadataka mobilizacije materijalnih i ljudskih snaga za vođenje ratova. U tom međuvremenu u Bosni se takođe ustaljuje razrezivanje i ubiranje izvanrednih nameta u korist organa provincijske vlasti (taksit), u kojim poslovima će odlučujuću ulogu igrati opet ajani i kapetani.

⁷⁰² Prelog, n.d., 117. i dalje. OIS, fragmenti sačuvanih sidžila iz prvih decenija XVIII stoljeća.

⁷⁰³ Prelog, n.d., 118. i dalje.

⁷⁰⁴ Bašagić, Kratka uputa.

⁷⁰⁵ Olesnicki, n.d.

⁷⁰⁶ Bašagić, Kratka uputa, i Prelog, n.d., 103—126.

⁷⁰⁷ O rezultatima toga ugovora: kod Preloga, n.d., 103—126.

Poslije beogradskog mira nastupio je relativno dug period zatišja (oko 50 godina)⁷⁰⁸ na granicama Bosne. U tom periodu ajanluk se i u Bosni uobličavao u pravu lokalnu upravnu ustanovu, dobivši već na početku svog izrastanja izvjesna specifična obilježja.

Najizrazitije specifičnosti ajanluka u Bosni mogu se uočiti u vremenu nastajanja, načinu sticanja ajanskog položaja, društveno-političkom značaju ajanluka i vremenu i načinu obračuna centralne vlasti sa bosanskim ajanima.

1. POJAVA I GLAVNA OBILJEŽJA AJANLUKA U BOSNI

Prema podacima turskih izvora koji su se sačuvali za bosansko područje, može se reći da su uzroci pojave ajanluka u Bosni bili slični uzrocima postanka te ustanove u drugim provincijama turske države, jer su i u Bosni klasične osmanske ustanove slabile tokom XVII stoljeća, a naročito u XVIII stoljeću. Intenzitet slabljenja tih ustanova u Bosni bio je, kao što je rečeno, sporiji i slabiji u poređenju sa stanjem u nekim drugim provincijama. Taj fenomen može se, po našem mišljenju, objasniti specifičnostima u dotadašnjem razvoju Bosne pod turskom vlašću. Kada usporedimo podatke sačuvanih turskih izvora iz XVII stoljeća koji se odnose na Makedoniju sa sličnim podacima iz Bosne, može se uočiti činjenica da je u Makedoniji proces raspadanja klasičnih osmanskih ustanova tekao znatno brže od sličnog procesa u Bosni. U zavisnosti od toga u Makedoniji se ranije pojavila potreba veće samoinicijativne aktivnosti vilajetskih ajana u poslovima lokalne uprave,⁷⁰⁹ koja u drugoj polovini XVII stoljeća postaje stalna. Iz istih razloga centralna vlast se, izgleda, ranije obraća u svojim naredbama vilajetskim ajanima u Makedoniji apelima da obave neke važne državne poslove u svojim kadilucima, kao što su: ubiranje izvanrednih nameta, suzbijanje unutrašnjih nereda, mobilizacija narodne vojske (nefir-i am).⁷¹⁰ Nasuprot tome, samoinicijativna aktivnost vilajetskih ajana u državnim poslovima u Bosni tokom XVII stoljeća bila je, izgleda, nešto slabija, jer je zbog osobene organizacije održavanja unutrašnjeg reda, odbrane granica Bosanskog pašaluka i veće stabilnosti spahijske i janjičarske organizacije, te manjeg opterećivanja bosanskog stanovništva izvanrednim nametima, potreba za organizovanom aktivnošću, vilajetskih ajana bila manja. Tek za vrijeme tzv. velikog rata, poslije poraza Turaka pod Bečom 1683. godine, organizovanja aktivnost vilajetskih ajana i u Bosni postaje nužnost. Tek otada se u izvorima zapaža pojava stalnog obračuna centralne vlasti i bosanskim vilajetskim ajanima s ciljem da se jače angažuju u važnim državnim poslovima, najčešće u mobilizaciji opštenarodne vojske, u snabdijevanju vojske, u utvrđivanju granica Bosanskog pašaluka itd.⁷¹¹

⁷⁰⁸ O prilikama u Bosni u to doba, pored Preloga, n.d., i Bašagića, n.d., usporediti još: Handžić, Hekim oğlu, i Bejtić Alija, *Bosanski namjesnik Mehmed paša Kukavica*, POF, VI—VII, Sarajevo, 1958.

⁷⁰⁹ Usporediti: Sućeska, Promjene.

⁷¹⁰ Isto.

⁷¹¹ Prvi sačuvani podatak o tome datira iz 1693. godine — Kadić, *Hronika*, IV, 156.

Angažovanje vilajetskih ajana u državnim poslovima u kadilucima u Bosni ukazuje na to da se u njoj koncem XVII stoljeća i na početku XVIII stoljeća pojavila potreba za lokalnom upravnom funkcijom — ajanlukom. Definitivno uobličavanje i ustaljivanje te ustanove moralo je i u Bosni da nastane poslije ozakonjenja izvanrednog nameta u korist namjesnika provincije (imdad-i hazarize). Taj namet u Makedoniji ozakonjen je, kao što smo vidjeli, jednim sultanovim fermanom iz 1719. godine. Premda se za Bosnu nije sačuvao sličan ferman, na osnovu podataka kasnijih izvora,⁷¹² kao i na osnovu činjenice da su i u Bosni ranije ubirani neki izvanredni nameti u korist bosanskog vezira,⁷¹³ koji su na početku XVIII stoljeća evoluirali u jedan namet pod nazivom imdâd-i hazariye, slobodni smo zaključiti da se ajanluk i u Bosni počeo jasnije oblikovati već od treće decenije XVIII stoljeća. Da se on definitivno uobličio i ustalio tokom prve polovine XVIII stoljeća, potvrđuje i naš ljetopisac Lašvanin, koji u svom Ljetopisu spominje 1748. godine ajane kao funkcionere lokalne uprave. Lašvanin spominje ajane povodom pobune seljaka muslimana i janjičarskih baša iz sarajevskog kadiluka, koji su došli u sukob sa predstavnicima lokalne vlasti u Sarajevu — sarajevskim muselimom i kadijom, a u Visokom — sa tamošnjim kadijom i ajanom. Sumirajući rezultate te pobune Lašvanin doslovno piše: „na 6 aprila dođe muselim Adbulah pašin u Sarajevo. Na 12 istoga dođe u Sarajevo novi mula, zašto stari, kako reko ode s Alipašom (Hekim oglu, pr.m.) i ne samo on *nego monoge kadije i ajani, koji ne smiše ostati od vilajeta i od bašah*, koji u Sarajevu udriše na kuće muslimima Jusufego- vića iz Duvna, koji da ne bude utekao, ne bi ga pustili živa, al mu učiniše mnogo kvara i apst obiše, i pustiše sužnje. U Visokom *raskopaše tri odžaka kadijska i ajanska*. U kladnju ubiše kadiju. U Mostaru ubiše velikog poglavara imenom temima, i tu pade s jedne i s druge strane oko pedeset mrtvih, a malo manje ranjenih”.⁷¹⁴

Kako se vidi, Lašvanin u petoj deceniji XVIII stoljeća spominje ajane kao nasilnike i bezakonju sklone organe lokalne vlasti. Prije tih nereda i pobuna Lašvanin nigdje ne spominje ajane njihovim pravim imenom. Vjerovatno stoga što se oni nisu bili još snažno afirmisali kao lokalni upravni funkcioneri. Ali Lašvanin drugim imenom spominje nešto ranije ajane kao bosanske glavare, u opisu savjetovanja bosanskih ajana i Hekim-oglu Ali-paše⁷¹⁵ o pružanju otpora Austrijancima u odbrani granica Bosanskog pašaluka. S tim u vezi Lašvanin piše: „... i u toj sumnji (od opasnosti austrijske invazije, prim.m.) paša čini doć svu *gospodu od Bosne* u Travnik, gdi učiniše više, da ako česar počne rat svaki ima ustati na oružje, i kadije i imami, i spahije također moraju sablju pasat, ako li bi tko ostao, da se ima obisit o vratih svoje kuće. Među to dođoše pašini ljudi po svoj Bosni, i digoše sve malo i golemo štogod može oružje nosit i pred njima glavari i starješine od mi- stah ...”⁷¹⁶

⁷¹² OIS, sidžil br. 2. Hronika, V, 43.

⁷¹³ Kadić, Hronika, V, 112. OZ JAZU, Kodeks 84. OIS, sidžil br. 10. Evlija Čelebija, Putopis, 245.

⁷¹⁴ Lašvanin, Ljetopis, 85.

⁷¹⁵ O tom paši usporediti: Handžić, Hekim oglu.

⁷¹⁶ Lašvanin, Ljetopis, 85.

Pod Lašvaninovima izrazom „gospoda od Bosne” kriju se, svakako, bosanski ajani, a izraz „*glavari i starješine od mistah*” sličan je terminu tadašnjih turskih dokumenata „*ayân-i vilâyet*” (mjesni, provincijski, velikaši-glavari). Na taj zaključak upućuje i činjenica da je u opisu banjalučke bitke, u kojoj su Austrijanci poraženi, pisac djela o toj bici kadija iz Novog⁷¹⁷ bosanske glavare označio izrazom ajani. Prvi put ih, slično Lašvaninu, spomenuti kadija spominje u opisu savjetovanja Ali-paše Hekim-oglu sa bosanskim ajanima.⁷¹⁸

To što Lašvanin spominje ajane njihovim pravim imenom tek u petoj deceniji XVIII stoljeća, a ne ranije, upućuje na pretpostavku da se, vjerovatno, tek u petoj, a najranije u četvrtoj deceniji XVIII stoljeća ustalio u Bosni jasan pojam ajana kao konkretnog organa lokalne uprave, pošto su dotada poslovi ajanluka u uslovima stalnih ratova, kojim je bila pogođena Bosna, vjerovatno, obavljani pretežno putem svih vilajetskih ajana. Zbog toga, tek u posljednjim decenijama prve polovine XVIII stoljeća ajanluk u Bosni dobiva svoj jasno formirani lik. Otada se on u Bosni kreće putem svoga razvitka u uslovima koji su bili nešto drugačiji od uslova u ostalim provincijama osmanskog carstva.

Uza sve to, već na samom početku ustaljivanja ajanluka ajani, kao i u ostalim krajevima turske države, dolaze u sukob sa širokim slojevima muslimanskog stanovništva, koje se, živeći dosta mizerno,⁷¹⁹ teško mirilo sa prekomjernim opterećivanjem i zloupotrebama što ih ajani počinjaju.

Zloupotrebe vlasti od strane bosanskih ajana i otpor bosanskog muslimanskog stanovništva tim zloupotrebama polovinom XVIII stoljeća i kasnije evidentni su u izvorima toga doba, a opisali su ih djelimično i naši hroničari Lašvanin i Mula Mustafa Bašeskija.

Prema Lašvaninu, godine 1742. u Bosnu je došao za vezira Đumruk Mehmed-paša, pa smijenivši Sarhoš Mehmed-pašu, „... on je bio vezir, i on zadade golemi strah (kako uniđe u Bosnu) bosanskoj gospodi (čitaj bosanskim ajanima), u Sarajevu umalo osta veliki mula da ga ne zatvori, a zatvori Mehter Osmana velikog defterdara, iz Busovače odvede u papuču busovačkog imama, i sina mu Emina, fojničkog, i imama Lužičkoga, a po druge posla mubašire”.⁷²⁰

Ta akcija bosanskog vezira mogla je biti povezana sa nekim zloupotrebama što su ih vršili ajani, a koje su se već tada bile namnožile. Upravo su takva lica na tom području i u to doba mogla da vrše različite zloupotrebe, jer su ona obavljala izvjesne poslove ajanluka, kao što je, npr., razrezivanje i ubiranje izvanrednih nameta.⁷²¹

Slične zloupotrebe što ih čine organi lokalne vlasti — kadije i ajani — postaju češće nekoliko godina kasnije, osobito poslije dolaska Hekim-oglu Ali-paše u Bosnu. Izvori pokazuju da je taj paša sam podsticao neke ajane na nezakonite postupke. Tako, došavši po drugi put u Bosnu 1745. godine, Hekim-oglu Ali-paša „... učini mnogo zla namećući na vi-

⁷¹⁷ O tom kadiji opširnije: kod Handžića, n.d., 135—138.

⁷¹⁸ Tarihi Bosna der zemani Hekim-zade Ali-paša, 9.

⁷¹⁹ Usporediti: Handžić, n.d.

⁷²⁰ Lašvanin, Ljetopis, 80.

⁷²¹ Tako su, npr., na području sarajevskog kadiluka izvjesne poslove ajanluka, kao što je ubiranje taksita, obavljali katkada predstavnici duhovnog reda (ulema) — imami, hatibi i dr. (GHBB, sidžil br. 34, str. 90).

lajet trostruke tasile (tj. trostruki iznos taksita, prim. m.) i neki kadi-luci odmah dadoše, a neki se opreše, a u zao čas po se..."⁷²² — veli Lašvanin.

Protiv protivuzakonitog i prekomjernog ubiranja taksita diglo se, tako reći, sve bosansko muslimansko stanovništvo, poglavito muslimanski seljaci. Osobito oštar otpor ajanima, kao glavnim nosiocima toga bezakonja, pružili su muslimani prozorskog kadiluka, kao i muslimani u gornjoj Hercegovini, koji su se silom oduprli ubiranju tih nameta, što je koštalo glave brata hercegovačkog paše,⁷²³ najvjerovatnije — tamošnjeg ajana.

Interesanatn je i Lašvaninov spomen da je Ali-paša tom prilikom oglobio sve kapetane i age, zbog čega je, kada se sve to čulo u Carigradu, Ali-paša bio maknut iz Bosne. Ali-pašino globljenje i nekih kapetana ne umanjuje niukoliko značaj činjenice da su se na njegovoj strani u tom trenutku stvarno našli u najvećem broju i bosanski ajani. Da je većina ajana bila na Ali-pašinoj strani, može se zaključiti, između ostalog, i po tome što je njegov nasljednik na položaju bosanskog vezira Smail-paša oštricu svoje srdžbe uperio protiv bosanske gospode (ajana), kojoj „zadade veliki strah“.

Uskoro poslije toga ponovno se u Bosnu povratio Hekim-oglu Ali-paša i opet ubrzo došao, iz istih razloga, u sukob sa siromašnim muslimanskim stanovništvom Bosne, nastavljajući, uz podršku ajana, ranije zloupotrebe. Namećući ponovno taksit po svom starom običaju, Ali-paša je opet izazvao još jači gnjev i otpor bosanskih seljaka muslimana, koji su podigli otvorene bune u Tuzli, Tešnju, Sarajevu, Visokom itd.⁷²⁴

Kao podstrekači tih buna javljaju se različiti elementi, katkada i neki krupni feudalci, sigurno razrjareni umanjivanjem njihovog udjela u ubiranim porezima zahvatima bosanskog vezira i sličnim motivima. U Sarajevu glavni buntovnici bili su janjičari, u Tešnju bivši naib, a u Tuzli bunu je podstrekavao tamošnji kapetan. Uza sve to, glavni nosioci protivzakonitih postupaka i oruđe bosanskog vezira i tom prilikom bili su bosanski ajani. To se vidi po tome što je gnjev muslimanskih seljaka bio uperen ne samo protiv pašinih izaslanika — mubašira već, još protiv domaćih predstavnika lokalne vlasti — kadija i ajana. Stoga nije nikakvo čudo, kada je Ali-paša ponovno maknut iz Bosne, *što su morali za njim da se povuku* "... mnoge kadije, i ajani, koji ne smiše ostati od vilajeta".⁷²⁵

Otvorenim pobunama nezadovoljnog muslimanskog stanovništva protiv bosanskog vezira i domaćih kadija i ajana bio je otvoren put desetogodišnjoj anarhiji, janjičarsko-ajanskoj, koja je i sama u crno zavila mnogobrojne nezaštićene seljake, naročito hrišćane.⁷²⁶ Tim neredima, barem prividno, učinio je kraj energični bosanski vezir, Bosanac, Mehmed-paša Kukavica, koji je došavši u Bosnu 1751. godine u krvi

⁷²² Lašvanin, Ljetopis, 82.

⁷²³ Isto.

⁷²⁴ Usporediti: Spaho, Pobune seljaka u tuzlanskom kadiluku. Kreševljaković, Morići (prilog povijesti Sarajeva), Sarajevo, 1938. OIS, sidžil br. 21, str. 12.

⁷²⁵ Lašvanin, Ljetopis, 85.

⁷²⁶ Usporediti: Bašeskiija, Hronika, 30. i dalje.

ugušio janjičarsku anarhiju, o čemu je sačuvan spomen i u jednoj narodnoj pjesmi.⁷²⁷

Kako je sukob između naroda i vlasti nastao u jednom vrlo osjetljivom pitanju, pitanju izvanrednog oporezivanja, a naročito prekomjernog i protivzakonitog opterećivanja siromašnih seljaka muslimana, to je spomenuti vezir, pokušavši da suzbije nasilja ajana, nastojao da reguliše unekoliko i to pitanje. On je s tim u vezi potvrdio jednu bujruđiju svoga prethodnika Ahmed-paše Čuprilića⁷²⁸ iz 1751. godine, kojom je Čuprilić pod pritiskom narodnog gnjeva pokušao da odredi neke principe opterećivanja bosanskog stanovništva izvanrednim nametima u korist vezira i organa lokalne vlasti (taksit). Ta bujruđija interesantna je upravo stoga što najautentičnije potvrđuje razloge buna bosanskih seljaka muslimana, koje je lijepo uočio Lašvanin.

Ubirući taksit bosanski ajani su činili zloupotrebe na taj način što su, uz ostalo, miješali dio nameta u korist vezira (imdad-i hazariye) s ostalim nametima i u takvom mutežu lovili plijen i za sebe, zbog čega su među seljacima „nastupili pokreti i nemiri”. Da bi to onemogućio, vezir je strogo naredio da se ubuduće ne čine slične zloupotrebe, to jest da se više ne miješa niti zajedno razrezuje sa troškovima vilajeta i sa nepoznatim troškovima doprinos u korist vezira (imdad-i hazariye), već da se ubuduće, u smislu *starog običaja*, prvo rasporedi doprinos u korist vezira, pa zatim troškovi suda. Dalje je naređeno da se tereti rasporede prema materijalnom položaju stanovnika kadiluka, i to tako da najbogatiji plaćaju 50, srednji 30, a siromašni 20 groša. U vezi sa postupkom razrezivanja naređeno je da se nameti razrezuju na sudu, da se svi troškovi zavode u sidžil, da se kopije razreza (tevzi-defteri) u sidžilu šalju bosanskom Divanu, te da se tek nakon odobrenja Divana pristupi ubiranju nameta. Najzad, bujruđijom je naređeno da se na isti način postupi sa ubiranjem nameta za nepoznate troškove vilajeta (kadiluka), to jest kada se pojave takvi troškovi, njih treba zabilježiti u sidžil kod kadije za svaki mjesec posebno, pa takav potpisani defter poslati u bosanski Divan, te po odobrenju Divana tek pristupiti njihovom ubiranju.⁷²⁹

Sadržaj citirane bujruđije predstavlja najbolji dokaz da je poreska politika tadašnjih bosanskih vezira, ajana i kadija, tjerala muslimane seljake da se bune i da su te pobune direktno uticale na pokušaj regulisanja toga pitanja na način koji je mogao biti prihvatljiv za stanovništvo, bez obzira što je ono i time bilo nezadovoljno. To, dalje, ukazuje na postojanje značajne snage među bosanskim muslimanima seljacima, čime su mogli da utiču na suzbijanje prekomjernog opterećivanja, protivzakonitih akata i samovolje bosanskih ajana. To predstavlja jednu od specifičnosti u razvitku Bosne, koja se odražavala na ajanluku tako što je tu funkciju činila manje unosnom, jer bosanski ajani, zbog pritiska muslimanskog javnog mnijenja, nisu imali onako snažne razloge da se bore za ajanluk kao što je bio slučaj u drugim provincijama carstva. To važi posebno za krajeve Bosanskog pašaluka u kojima je muslimansko stanovništvo činilo većinu.

⁷²⁷ O tome opširnije kod Kreševljakovića, Kapetanije, 66. Bejtić, Bosanski namjesnik Mehmed-paša Kukavica.

⁷²⁸ O tom paši kod Bejtića, n.d.

⁷²⁹ Kadić, Hronika, VI, 180.

Pa ipak, bilo bi naivno vjerovati da je stanovništvo, u jednoj državi prožetoj načelima feudalizma i u to doba oronuloj od unutrašnje anarhije i udaraca spoljnih sila, moglo potpuno suzbiti svaku samovolju ajana, koji i u Bosni od druge polovine XVIII stoljeća čvrsto drže vlast u svojim rukama u pojedinim kadilucima.

Da muslimansko stanovništvo nije moglo do kraja obuzdati samovolju ajana, da je ono bilo pogođeno njihovom samovoljom i da je osjećalo zbog toga žestoku mržnju prema organima vlasti, pokazuju izvori iz druge polovine XVIII stoljeća.

Izvori pokazuju, na prvom mjestu, da zloupotrebe što su ih činili bosanski vezir i ajani u Bosni nisu prestale ni u drugoj polovini XVIII stoljeća i da je pritisak ajana uticao na zaoštavanje klasnih suprotnosti između siromašnog muslimanskog stanovništva i ajana. Zbog toga siromašne muslimanske mase prema ajanima ispoljavaju ogorčenje. Živu sliku toga ostavio nam je u svojoj Hronici Bašeskija.⁷³⁰

Bašeskijina hronika kipti podacima o buntovnom raspoloženju i stalnom otporu siromašnog muslimanskog stanovništva Bosne prekomjernom opterećivanju izvanrednim nametima. Muslimani se bune čak i protiv onih izvanrednih nameta koje svojim naredbama propisuje sam sultan. Tako su se, prema Bašeskijinom kazivanju, 1771. godine pobunile Sarajlije protiv ubiranja „seferi imdadije“, za što je stigao ferman iz Carigrada, i u znak protesta zatvorili čaršiju. Slična buna se odigrala iste godine u Zenici, kojom prilikom je tamošnje stanovništvo usmrtilo serdengedždijskog agu.⁷³¹ Iste godine, iz istih razloga, bunili su se muslimani u Vlasenici.⁷³²

Godinu dana kasnije stigao je ferman da se porez silom pokupi od stanovništva Fojnice i Visokog „i još nekih dvaju okružja“.⁷³³

Otpor ubiranju poreza nastavljen je i sljedećih godina, o čemu svjedoče surovi postupci organa vlasti prema licima koja su se protivila njegovom ubiranju. Tako je u februaru 1772. godine sakupljen silom novac od Sarajlija, dok su oni koji ga nisu htjeli dati pobjegli ili bili zadavljeni. Mjeseca marta iste godine bio je udavljen jedan seljak iz Visokog u sarajevskoj tvrđavi zbog toga što je izbjegavao plaćanje ratne ispomoći.⁷³⁴ Silom je ubran porez u Sarajevu u januaru 1744. godine „od svih bio to bogat ili prosti vojnik“.⁷³⁵ Godine 1783. bio je usmrćen u džemaatu Prači čohadar janjičarskog age, koji je utjerivao džaizu,⁷³⁶ a

⁷³⁰ Usporediti još Mušić Omer, Minhagu-n-izam fi dini-l-islam od Muhameda Prozorca, POF, V; Sarajevo, 1955; 112.

⁷³¹ Serdengedždija znači novak, nanovo upisan vojnik u raznim redovima plaćeničke vojske, a naročito u janjičarskom redu. Takav upis novaka je vršen u vrijeme priprema ratnog pohoda i u drugim slučajevima. Komandant takvih trupa zvao se *aga serdengedždija*.

⁷³² Bašeskija, Hronika, 42—3.

⁷³³ Isto.

⁷³⁴ Bašeskija, Hronika, 45.

⁷³⁵ Bašeskija, Hronika, 46.

⁷³⁶ Bašeskija, Hronika 71. Džaiza u ovom slučaju predstavlja „dar“ za janjičarskog agu, koji je ovaj ubirao da bi jedan dio i sam dao na dar svom pretpostavljenom starješini.

iste godine stanovništvo se složilo da ne da danak, koji je „nametnuo na vilajet,, kapudžija.⁷³⁷

Bosanski muslimani usprotivili su se i ubiranju poreza koji je sultan Selim III raspisao kao doprinos novostvorenoj blagajni za izdržavanje tanzimatske vojske. O tome Bašeskija veli: „...u mehcemi pročitata se ferman i bujrukdija, da narod mora plaćati stočarinu, i to na ovcu i kozu po jednu paru. Na to narod odgovori... da neće na to pristati, s motivacijom, da oni kupuju stoku na pazaru i plaćaju travu i sijeno te da ih hrane za svoju vlastitu potrebu”.⁷³⁸ Na istom mjestu Bašeskija spominje otpor Bošnjaka plaćanju sličnog poreza koji se javlja pod nazivom „čibuk”.⁷³⁹ Koliko je u pojedinim krajevima bio jak otpor ubiranju tog poreza, najbolje pokazuje činjenica da je bosanski vezir morao, npr. u kadiluku Gacko, da angažuje spahijske za njegovo ubiranje. Vezir je putem spahija natjerao stanovništvo da se pozitivno izjasni o plaćanju poreza, ali tek iduće godine.⁷⁴⁰ Da li je tada porez stvarno ubran, ne zna se, jer o tome izvori čute.

Bez obzira na navedeni otpor bosanske muslimanske sirotinje, koji je, bez sumnje, uticao na ublažavanje samovolje bosanskih ajana i umanjivao mogućnost za bogaćenje ajana putem ajanluka, kao i bez obzira na činjenicu da su izvanredni nameti u Bosni kupljeni u daleko manjem obimu u odnosu prema drugim provincijama carstva, i u Bosni je ajanlska funkcija bila unosna, o čemu svjedoči stalna borba bosanskih feudalaca za ajanluk. Podaci o tome sačuvali su se kako u službenim turskim dokumentima, tako isto i u Bašeskijinoj hronici. Prema svim tim podacima, mogu se uočiti i u Bosni slični tragovi borbe za ajanluk kakva se odvijala u drugim krajevima carstva. Specifičnost Bosne u tom pogledu ispoljavala se u tome što ta borba nije nikada bila tako oštra i razorna kao što je, npr., bila u Anadoliji i Rumeliji u drugoj polovini, a naročito pod konac, XVIII stoljeća, što se, opet, objašnjava svim ranije i kasnije nastalim specifičnostima u razvoju Bosne pod Turcima.

Bašeskijin spomen svađe velikaša za ajanluk pada upravo u vrijeme pojave intervencija centralne vlasti s ciljem suzbijanja sličnih svađa na čitavom području turske države. Takve svađe Bašeskija spominje prvo u Sarajevu. On smatra da su te svađe u Sarajevu obična glupost, jer se vode ni oko čega pošto u Sarajevu nema, kako on veli, nego šaka hrišćana (dakle nema se ko izrabljivati, prim. m.). Slične svađe taj isti hroničar spominje u Visokom,⁷⁴¹ a naročito u Foči, gdje se vodila žestoka borba za ajanluk između tamošnjih Šuvalija i Čengića (Zulfikarpašića).⁷⁴² Naročito česte i jake svađe oko ajanluka spominje Bašeskija u nekim mjestima Hercegovine: u Mostaru i Ljubinju,⁷⁴³ a dokumenti

⁷³⁷ To je u stvari kapudžibaša (natkomornik). Od XVIII stoljeća ta titula je davana mnogim nižim vojnim komandantima u provincijama kao znak nekog sultanovog priznanja.

⁷³⁸ Bašeskija, Hronika, 94.

⁷³⁹ Porez pod tim nazivom ustanovio je sultan Selim III kao doprinos novoosnovanoj carskoj blagajni čija su sredstva bila namjenjena za izdržavanje regularnih trupa (nizam-i cedit).

⁷⁴⁰ Bašeskija, Hronika, 94.

⁷⁴¹ Bašeskija, Hronika, 66, 67, 74, 91.

⁷⁴² Bašeskija, Hronika, 69.

⁷⁴³ Te svađe ostavile su tragove i u službenim turskim dokumentima (OIS, sidžil br. 15, str. 27; sidžil br. 11, str. 66, 69; sidžil br. 16, str. 5, 13, i 29).

potvrđuju takve svađe u Gacku.⁷⁴⁴ Sličnih svađa bilo je i u Tešnju,⁷⁴⁵ a u suštini, u istu kategoriju borbi među velikašima spadaju i sukobi među članovima nekih kapetanskih porodica ili među samim kapetanima. U tome je svaku mjeru bio prevazišao oštri i dugotrajni sukob Rizvanbegovića sa počiteljskim Gavran-kapetanom,⁷⁴⁶ kao i borba među samim Rizvanbegovićima, Zulfikar-kapetanovim⁷⁴⁷ potomcima. Sudeći po nekim sačuvanim podacima, u sukobima ovih posljednjih značajnu ulogu igrali su sarajevski janjičari, a naročito mostarski — sa mostarskim ajanom, serdengedžijskim agom, Ali-agom Dadićem.⁷⁴⁸

Sukobi oko ajanluka u Bosanskom pašaluku u kadilucima, u kojima tu funkciju nisu obavljali kapetani, kulminirali su u drugoj polovini XVIII stoljeća, a naročito na prelazu u XIX stoljeće. Najviše uspjeha u toj borbi postizali su oni velikaši koji su još odranije materijalno i politički najbolje stajali. To su bili prije svega istaknuti feudalci iz zaimskih porodica, kao što su Zulfikarpašići u Foči, Čengići u Gacku, Buturovići u Konjicu, Hadžibegovići u Srebrenici i dr. Uspjevši da se dograbe ajanluka, istaknutiji predstavnici takvih porodica nastoje da ajanluk učine nasljednim u nizu generacija, u čemu su najčešće i uspijevali. O nasljednom držanju ajanluka u nekim kadilucima (Rogatica, Tešanj, npr.) svjedoči i prezime Ajanović.⁷⁴⁹

Borba za ajanluk među velikašima, u kojoj su na strani jedne ili druge istaknutije ličnosti uzimali učešća i drugi stanovnici, naročito pripadnici spahijske klase, negdje i janjičari,⁷⁵⁰ pokazuje da je ajanluk i u Bosni, koji je trebalo da bude teoretski povjeravan nekom licu putem izbora,⁷⁵¹ najčešće stican nezavisno od volje stanovništva. Ajanluk je, u stvari, i u Bosni, tako reći od početka, postao oruđe tlačenja naroda i samovolje koju su sprovodili zajedno bosanski vezir i lokalni velikaši-ajani, kapetani i muselimi.⁷⁵² Nije, onda, nikakvo čudo što su široke narodne mase gledale na ajane ne kao na svoje „tribune“, već najčešće kao na svoje tlačitelje.

Klasično svjedočanstvo o raspoloženju običnog muslimanskog svijeta prema bosanskim ajanima ostavio nam je opet Bašeskija, u opisu stava bosanskog muslimanskog stanovništva prema akcijama centralne

⁷⁴⁴ OZ JAZU, Kodkes 163.

⁷⁴⁵ GHBB, sidžil br. 16, str. 12.

⁷⁴⁶ OIS, sidžil br. 55, str. 60—61; sidžil br. 6, str. 53. i sidžil br. 59, str. 10. Kreševljaković, Kapetanije, 248. i dalje. GHBB, sidžil br. 66, str. 109—110.

⁷⁴⁷ Kreševljaković, Kapetanije, 233, 234. i dalje.

⁷⁴⁸ GHBB, sidžil br. 48, str. 66.

⁷⁴⁹ O borbi za ajanluk i ishodu te borbe u Foči vidjeti kod Bašeskije, Hronika. Za Buturoviće uporediti rad Derviša Buturovića, Isprave spahijskih porodica iz nahije Neretva, POF, VI—VII; Sarajevo, 1958. Čengići su u Gacku došli u posjed ajanluka, izgleda, vrlo rano. Prvi nama poznati spomen jednog Čengića kao ajana u Gacku datira iz 1767. To je bio Ahmed-beg Čengić, koji je, po svoj prilici bio kasnije muslim Hercegovine (OZ JAZU, Kodeks 163). Posljednji Čengić kao ajan u Gacku bio je poznati Samil-aga Čengić.

⁷⁵⁰ Janjičari su, kao što je već isticano, pokazivali živi interes za ajanluk u Mostaru, Ljubinju, a isto tako i u nekim drugim mjestima: u Visokom, Zenici i dr. Pored turskih dokumenata, to potvrđuju i navodi Bešeskije.

⁷⁵¹ Da je i u Bosni praktikovano katkada da izbor ajana vrše poreski obveznici (viriciyani) i njihovi predstavnici (knezovi, popovi i dr.), potvrđuje ranije navedeni podatak o izboru ajana u Gacku, koji je sačuvan u sidžilu sarajevskog kadije iz 1792. godine (GHBB, sidžil br. 33, str. 19).

⁷⁵² Uporediti: Mušić, n.d., 191—192.

vlasti protiv skadarskog buntovnika Mahmut-paše Bušatlije, prema kome su muslimanske mase osjećale otvorene simpatije, budući da je Mahmut-paša izvjesnim demagoškim potezima privukao njihovu naklonost.

Iz Bašeskijinih kazivanja, koja se odnose na opis različitih epizoda iz sukoba između centralne vlasti i Bušatlije, vidi se koliko je obični svijet simpatisao sa Bušatlijom čim bio čuo da se on proslavio u svojoj zemlji zavođenjem reda i suzbijanjem različitih zloupotreba što su ih vršili organi vlasti — kadije, muftije, a naročito ajani. Na drugoj strani, jasno se osjeća jednodušnost bosanskih ajana i kapetana u podršci centralnoj vlasti i bosanskom veziru da se u Bosni organizuje vojska protiv Bušatlije.

Tako, kada je obični muslimanski svijet, priča Bašeskija, saznao za ponašanje paše Bušatlije, „srcem ga zavoli, a nije on ni radio kao ostali zapovjednici, nepravde nego je bio izvanredno pravedan, a pošto je svako ljubio pravdu, dosljedno je da ga je svako zavolio ... Nekoji velikaši i pametnjakovići počеше grditi i psovati Bušatliju veleći da je odmetnik, ali se naposljetku saznalo da su bile lažljive sve glasine, koje su o njemu kolale ... Kada je Skenderpaša Bušatlić primio od bosanskog paše, koji je upravljao Pljevljima, pismo i razumio, da su nekolicina njegovih podanika bili prije opljačkani u Pljevljima, i oteto im nekoliko kesa novaca, naumi postaviti skupljače džizije u Pljevljima i pošalje tamo Hasana Hota sa nekolicinom Arnauta, na što zapomažu *ajani pljevaljski* ... Ali je Mahmut paša bio veoma smion i radin, te bi davao oštetu iz svoje imovine za svaku stvar, koje bi nestalo u njegovoj pokrajini, a on bi tražio lopova i dao bi ga naći. Nasilja nije dao da čini bio to *ajan, kadija, paša ili muftija*, bilo to u skadarskom pašaluku ili u kom drugom. Pošto je bio poznat kao zaštitnik protiv nasilja dobivao bi molbenice iz okolišnih krajeva, u kojima ga mole da šalje svoje zapovjednike, koji će sakupljati danak, što bi iz uvidavnosti i uslišao. Ovaj njegov postupak pričinjao bi se prividno kao neko osvajanje. On je postavljao svoje ljude kao sabirače danka u 2—3 varoši u Rumeliji, kao i u Bosni, a njihovi su se žitelji njemu pokorili. A pošto ovako njegovo vladanje *nije bilo po čudi okrutnim ajanima*, a niti kadijama, mnogo su puta izmišljali klevete ... On je poslao svoga čovjeka, Hasana Hota u Pljevlje za to što su *ajani raspisali pretjerani porez* na siromašne žitelje varoši Pljevlja te im učinili nasilja”.⁷⁵³

Govoreći, dalje, o glasinama prema kojima je sultan poslao fermane da se sakupi vojska iz Bosne protiv Bušatlije, Bašeskija navodi raspoloženje Bosanaca u vezi s tim naredbama. Raspoloženje je, očito, bilo podijeljeno s obzirom na klasnu pripadnost stanovništva, tako da je običan svijet, koji je bio izložen nasilju i raznim nepravdama ajana i drugih, iskreno žalio za eventualnom Bušatlijinom nesretnom sudbinom, dok su predstavnici vlasti bili obradovani zbog svakog njegovog neuspjeha. S tim u vezi Bašeskija piše: „U pomenutoj godini opet se počē govoriti o Bušatliću, te kolaše glasine, da su stigli fermani, koji glasaju da se sakupi velika vojska iz Bosne te da se udari na nj ... U fermanima se ne spominju tužitelji, a to zato, jer se razglasilo u Šamu i na Istoku, da on nije tlačitelj i, da on nema krivice, jedino što je pružio ruke na erar. U fermanu je rečeno, da njega i brata mu Ahmeda car više ne trpi

⁷⁵³ Bašeskija, Kronika, 72—75.

u svojoj zemlji, što narod jako ogorči. To mu bi posljedica da ga je bosanski narod veoma hvalio i vjerovali su da nema druge krivice, izim što je ispružio ruke na erar i što je uzeo mnogo haračkih teskera. Usljed toga žalilo je 100.000 duša, a rijetkih je bilo koji su se radovali, a i to su većinom *kadije i haračlije ili ajani i njihove pristalice*". Stoga su konačni ishod sukoba između sultana i Bušatlije živo pratili i svi slojevi bosanskog društva, i kada bi se pojavila vijest o njegovom porazu, predstavnici vlasti, ajani i ostali, priređivali bi slavlje, i obrnuto. Tako, kada se čulo da je ova vijest bila lažna, „svjetina dapače govoraše, da ovaj čovjek jamačno ima 30 glava, pošto toliko puta dolazi sličan glas, koji se opovrgnu". Kada se za ovo doznalo, „oboriše oči preda se njegovi najljući neprijatelji", i na kraju, „kada je stigao glas u Sarajevo, da je Bušatlija pobijedio, obveseliše se nemoćni i siromasi kao i ljubitelji pravde, te i ženskinje, a možda i sve žiteljstvo Bosne, a oni koji su ga mrzili iz gluposti svoje ožalostiše se".⁷⁵⁴

Svi ti primjeri podijeljenih simpatija među različitim slojevima bosanskog muslimanskog stanovništva navedeni su zato da pokažu koliko je među običnim svijetom i ajanima i u Bosni postojao dubok jaz, iskopan samovoljom, zloupotrebom i nasiljem ajana u vršenju njihove ajanske dužnosti. S druge strane, navedeni primjeri još jednom pokazuju koliko se ajanska ustanova i u Bosni i Hercegovini kretala svojim logičnim pravcem, učvršćivanjem lične vlasti ajana. Najzad, svi spomenuti primjeri, kao i podaci službenih turskih dokumenata, stoje tako u očiglednoj oprečnosti sa tvrdnjom naše istoriografije o ajanima kao nekakvim narodnim predstavnicima, gradskim i varoškim tribunima. Da je takva vrsta ajana predstavljala sporadičnu, sasvim izuzetnu pojavu, koja se javlja kod nas uglavnom u Sarajevu i, donekle, u Mostaru, u to, poslije svega što je dosada o ajanima rečeno mislimo da nema sumnje.

To su obilježja ajanluka u Bosni, koja ga čine sličnim ajanluku u drugim provincijama turske države. Ono što čini specifičnim ajanluk u Bosni jeste činjenica da je oštrina njegove deformacije ovdje bila znatno slabija nego u drugim krajevima carstva. Zbog specifičnog položaja Bosne pod Turcima (snažnog muslimanskog javnog mnijenja, relativno neznatnog opterećivanja bosanskog stanovništva izvanrednim nametima) ajanluk u Bosni je bio manje unosan i kao takav manje privlačan za mnoge pojedince da bi se za njega borili. S druge strane, geo-politički momenat i potreba uspješnog držanja u pokornosti eksploatisanih slojeva (naročito hrišćanskog stanovništva) uticali su na jačanje klasne solidarnosti u redovima vladajuće klase u Bosni, čiji su interesi nalogali da se ajanluk nađe u rukama najjačih i najuglednijih feudalnih porodica. Najzad, takvo stanje ajanluka u Bosni bilo je uslovljeno i činjenicom da su nosioci ajanluka u znatnom broju kadiluka Bosanskog pašaluka bili nasljedni kapetani. To predstavlja jednu od najznatnijih specifičnosti u razvoju ajanluka u Bosni, jednu od najizrazitijih specifičnosti državno-pravnog stanja Bosne pod Turcima u XVIII stoleću i početkom XIX stoljeća.

⁷⁵⁴ Bašeskiya, Hronika, 76—9.

2. KAPETANI KAO NOSIOCI AJANLUKA

U kadilucima i nahijama Bosanskog pašaluka na čijim su područjima ranije nikle kapetanije ajanluk se, po svoj prilici, od početka sasvim prirodno našao u rukama kapetana, što je imalo značajne posljedice za razvoj ajanluka i, još više, za dalje jačanje uloge kapetana u političkom životu Bosne.⁷⁵⁵ Kapetani su mogli da se pojave kao nosioci ajanluka zbog toga što su još odranije spadali u krug najuticajnijih velikaša u svom kraju — vilajetskih ajana.

Da je veći broj kapetana obavljao i ajansku funkciju od pojave te ustanove, pokazuje prije svega sadržaj poslova koje su obavljali kapetani od početka XVIII stoljeća. Tako su, prema podacima koje je objavio Kreševljaković, na osnovu sačuvanih turskih izvora iz toga doba, kapetani u XVIII stoljeću, uz čisto vojne poslove kapetanije, obavljali sljedeće poslove: razrezivanje i ubiranje raznih dažbina u korist centralne vlasti i bosanskog vezira, mobilizacija, opremanje i vođenje vojske na razna ratišta snabdijevanje vojske municijom, oružjem i hranom, izdavanje putnih isprava, kontrola izvoza i uvoza robe, izvršavanje sudskih odluka, čuvanje javnog reda i mira u kadilucima i nahijama itd.⁷⁵⁶

Sve su to poslovi koje su u ostalim kadilucima Bosanskog pašaluka i u drugim dijelovima turske države, gdje je postojao ajanluk, obavljali ajani.⁷⁵⁷

Istovjetnost poslova koje su obavljali kapetani, tamo gdje nije bilo „čistih“ ajana, sa poslovima koje su u drugim kadilucima obavljali ajani, tj. koncentracija ajanluka u Bosni u izvjesnom broju kadiluka u rukama kapetana, objašnjava onu zagonetku koju nije mogao da riješi Kreševljaković postavljajući pitanje „kada su kapetani počeli vršiti ove druge poslove (misli se na poslove ajanluka, prim. m.) i na osnovu čega, nisam mogao ustanoviti...“⁷⁵⁸ Mi bismo kao odgovor na to pitanje istakli samo to da su kapetani počeli obavljati te poslove od onog vremena otkada ih na drugim mjestima obavljaju vilajetski, a kasnije kadilučki, ajani, jer se radi o istovrsnim poslovima ajanluka. Tu činjenicu, veoma ilustrativno, potvrđuju skoro sve sačuvane bujruclije bosanskih vezira, koje su uz kadije i ajane upućivane i kapetanima, i to ne samo u čisto vojnim pitanjima, već i u pitanjima ostalih poslova ajanluka.⁷⁵⁹

⁷⁵⁵ Interesantno je istaći da ta okolnost nije uopšte zapažena u našoj historiografiji, premda je u literaturi uočeno da je uloga kapetana u političkom životu Bosne u XVIII stoljeću znatno porasla. Istina, to je bilo i teško uočiti, jer nivo nauke nije omogućavao da se taj problem postavi na svoje mjesto. Proučavajući problem ajanluka uopšte, na osnovu ogromnog broja sačuvanih turskih izvora, mi smo bili u mogućnosti da uočimo njegove specifičnosti u Bosanskom pašaluku i da utvrdimo da je ajanluk predstavljao bazu na kojoj se učvrstila ekonomska i društvenopolitička moć bosanskih kapetana. Naravno, mi ne smatramo da smo našim prikazom do kraja obuhvatili ovaj problem, ali mislimo da je put kojim smo pošli u njegovom postavljanju metodološki i naučno ispravan.

⁷⁵⁶ Usporediti: Kreševljaković, *Kapetanije*, 45—53.

⁷⁵⁷ To se vidi iz fermana i bujruclija koji su se sačuvali iz XVIII stoljeća.

⁷⁵⁸ Kreševljaković, n.d.

⁷⁵⁹ Takvih bujruclija sačuvan je relativno velik broj. Nalaze se pretežno u sačuvanim sidžilima iz XVIII stoljeća (GHBb, OIS, OZ JAZU).

Da su ajanske poslove obavljali u velikom broju kadiluka Bosanskog pašaluka nasljedni kapetani, potvrđuju, dalje, podaci iz izvještaja austrijskih konzula Mittesera i Šimbšena (Simbschen) iz 1811. i 1818. godine.⁷⁶⁰ Bez obzira na to što ti izvještaji nisu do kraja tačni,⁷⁶¹ oni su veoma instruktivni za sagledavanje problema o kome je ovdje riječ. Tako su u izvještajima, pored ostalih podataka, navedeni podaci i o vrstama organa lokalne uprave koji su djelovali u pojedinim kadilucima Bosanskog pašaluka. S tim u vezi u izvještajima su spomenuti ajani kao funkcioneri lokalne vlasti samo u sljedećim kadilucima i nahijama Bosanskog pašaluka: Nevesinju, Blagaju, Mostaru, Ljubinju, Duvnu, Jezeru, Žepču, Zenici, Prozoru, Belgradčiku (Konjicu), Neretvi, Fojnici, Visokom, Bijeljini, Janji, Srebrenici, Kladnju, Vlasenici, Čelebi-Pazaru (Rogatici), Foči, Višegradu, Novoj Varoši, Čajniču, Pljevljima i Prijepolju. U ostalim kadilucima spomenuti su samo kapetani, u Sarajevu janjičarski aga, a u nekim mjestima i janjičarski serdari. To što su ajane u jednim, a kapetane u drugim kadilucima spominjali austrijski konzuli — potvrđuje činjenicu da su kapetani na svom području vršili poslove ajanluka.

Austrijski konzuli ne spominju ajane u Sarajevu, što potvrđuje naše mišljenje da ajani u Sarajevu nisu bili uopšte nosioci ajanluka. Turski izvori pokazuju da je tu funkciju u Sarajevu od početka obavljao sarajevski muselim.⁷⁶²

Premda je najveći broj kapetana principijelno vršio i poslove ajanluka, svi kapetani nisu bili ajani za područje čitavog kadiluka. Jer, tamo gdje je bilo više kapetanija na području jednog i dvaju kadiluka, poslovi ajanluka bili su, izgleda, podijeljeni među kapetanima kapetanija koje su se nalazile na području tih kadiluka. Takvu pojavu zapažamo, npr., u tešanjskom i maglajskom kadiluku.⁷⁶³

S druge strane, turski izvori ukazuju na postojanje nekoliko izuzetaka od pravila da je kapetan vršio i ajansku funkciju. Jer, politički uticaj kapetana u onim mjestima u kojima je bio izrazito jak uticaj janjičara, kao i u mjestima u kojima je postojala neka veća i uticajnija begovska porodica od kapetanske, bio je slabiji. Prvi slučaj zapažamo u Mostaru, a drugi u Gacku.

U Mostaru su ajansku funkciju tamošnjem kapetanu, izgleda, vrlo rano preoteli janjičari, jer se u Mostaru kao ajani u drugoj polovini XVIII stoljeća javljaju janičarske starješine.⁷⁶⁴

Na području gatačkog kadiluka (kadiluka Cernice) postojala je ključka kapetanijama, u kojoj su kapetansku funkciju vršili pojedinci iz porodice Tanovića.⁷⁶⁵ Međutim, ključki kapetan, iako se borio za ajanluk u Gacku,⁷⁶⁶ nije mogao da dođe u posjed te funkcije, jer su u borbi za nju imali više uspjeha pojedinci iz begovske porodice Čengića.⁷⁶⁷

⁷⁶⁰ Usporediti: Kreševljaković-Kapidžić, Sudsko-administrativna podjela Bosne i Hercegovine početkom XIX stoljeća.

⁷⁶¹ O netačnostima u tim izvještajima vidjeti na istom mjestu.

⁷⁶² Usporediti: Sućeska, Mjesto muteselima, 309—312.

⁷⁶³ GHBB, sidžil br. 16, str. 9.

⁷⁶⁴ OIS, sidžil br. 5, str. 10. Mostarski sidžil br. 4, Mostarska medžmua, i sidžil br. 55. GHBB, sidžil br. 48, str. 66.

⁷⁶⁵ Usporediti: Kreševljaković, Kapetanije, 228

⁷⁶⁶ OZ JAZU, Kodeks 163.

⁷⁶⁷ Ranije je istaknuto da se, koliko je nama poznato, prvi put spominje jedan ajan u Gacku iz porodice Čengića 1767. godine. Taj spomen očuvao se

Najzad, na području ljubinjskog kadiluka čini se da ajanska funkcija nije pripadala uvijek trebinjskim kapetanima, jer se kao tamošnji ajani spominju katkada pojedinci iz drugih feudalnih porodica.⁷⁶⁸

Vršeci ajansku funkciju, kapetani su jačali i svoje materijalne pozicije, na isti način na koji su to činili i ostali ajani. Oni su izvlačili znatnu korist osobito iz razrezivanja i ubiranja izvanrednih nameta u korist vezira i lokalnih organa vlasti (taksit), premda su ti nameti u Bosanskom pašaluku bili manjeg obima.

Kao što je već istaknuto, taksit se u Bosni javlja već dvadesetih godina XVIII stoljeća, a svi nameti koji su bili obuhvaćeni tim pojmom u trećoj deceniji XVIII stljeća postaju stalni. Istina, visina nameta koji su ulazili u taksit u Bosni nikada nije imala onaj obim kakav su ti nameti imali u drugim krajevima turske države, osobito u balkanskim dijelovima te države: Bugarskoj, Makedoniji i Grčkoj. To se najbolje vidi uspoređivanjem iznosa tih nameta u Bosni i Makedoniji. Godine 1832. ukupan iznos taksita u Bosanskom pašaluku (48 nahija i kadiluka) iznosio je 456.377 groša,⁷⁶⁹ dok je stanovništvo samo bitoljskog kadiluka u Makedoniji 1828. godine na ime nameta koji su ulazili u taksit moralo da plati 530.256 groša.^{769a} Ta je cifra, možda, iznimno visoka, jer se radi o vremenu rusko-turskog rata, koji je mogao uticati na ukupni iznos taksita u Makedoniji, odnosno u bitoljskom kadiluku. Ali da je u Makedoniji stanovništvo mnogo više plaćalo na ime tih nameta, pokazuju i drugi podaci. Tako je, npr., 1838. godine taksit za bitoljski kadiluk iznosio 264.904 groša,⁷⁷⁰ što predstavlja polovinu taksita za čitav Bosanski pašaluk. Dok je taksit u jednom kadiluku u Makedoniji iznosio najmanje polovinu čitavog taksita u Bosanskom pašaluku, dotle je taksit u pojedinim kadilucima u Bosni rijetko kada prelazio iznos od 10.000 groša, naročito ranije. U sarajevskom kadiluku, zbog velikog broja muslimana i oslobođenika od taksita, rijetko kad je bio veći od 2.000 groša.⁷⁷¹

Nemogućnost opterećivanja stanovništva preko svake mjere negativno se odražavala na mogućnost bogaćenja bosanskih kapetana, kao i ostalih ajana, putem ajanluka. Samo, i u tome su postojale izvjesne razlike, koje su počivale na osobitom razmještanju stanovništva u Bosni s obzirom na njegovu vjersku pripadnost. Mogućnost za bogaćenje putem

u jednoj bujrukdiji bosanskog vezira iz te godine, koja je bila upućena kadiji kadiluka Cernice (Gacko). U bujrukdiji se ističe da je uživatelj malikane na mukati vlaške filurije u Cernici Ahmed-beg podnio predstavku (arzuhal) bosanskom Divanu. On je u predstavi naveo da je on jedini ovlašten kao uživatelj malikane da obavlja sve poslove koji se odnose na stanovništvo što je bilo obuhvaćeno tom mukatom, jer je mukata serbest (slobodna). I pored toga, u poslove mukate, protivno carskom fermanu, miješa se kapetan hercegovačkog Ključa Mustafa-aga i neki drugi, u želji za ajanlukom. Bujrukdijom je naređeno da se to suzbije, jer je jedino Ahmed-beg ovlašten da sa znanjem šerijata (kadije) i uz saglasnost stanovništva obavlja razne poslove kadiluka i da razrezuje i ubire razne tekalife (OZ JAZU, Kodeks 163).

⁷⁶⁸ Usporediti: Kreševljaković, Kapetanije, 141. Skarić Vladislav, Trebinje u 18. vijeku, GZM, XLV; Sarajevo, 1933. OIS, sidžil br. 11, str. 1, 69/2, 66. OIS, sidžil br. 16, str. 5. v. i str. 29. v.

⁷⁶⁹ GHBB, sidžil br. 72, str. 41—42.

^{769a} Makedonija, Turski dokumenti, V, str. 38.

⁷⁷⁰ Isto, str. 111.

⁷⁷¹ Primjera radi usporediti: GHBB, sidžil br. 72, str. 41—2; sidžil br. 66, str. 18; sidžil br. 72, str. 63—66. Kadić, Hronika, VII, str. 275, OIS, sidžil br. 55, str. 10; sidžil br. 13, str. 25. itd., itd.

ajanluka bila je, izgleda, izrazito malena u kadilucima naseljenim velikim brojem muslimana. Pošto su svi muslimani u Bosni, dakle ne samo aktivne spahije i janjičari, podliježali tada vojnoj obavezi, njihova imanja su bila minimalno opterećena izvanrednim nametima, koji su ulazili u taksit. Iz istih razloga oni su mogli da se lakše odupiru zloupotrebama što su ih vršili ajani i da snažno utiču na signiranje neke ličnosti za vršenje ajanluka. Minimalnu mogućnost za izrazito bogaćenje putem ajanluka pružali su i kadiluci u Bosanskoj krajini, jer je većina tamošnjeg stanovništva učestvovala u stalnoj tvrđavskoj službi i drugim vojnim službama. Zbog toga je i to stanovništvo sasvim malo opterećivano nametima koji su ulazili u taksit.

Tamo, međutim, gdje je bio veći broj nemuslimanskog stanovništva, koje je jedino moglo biti opterećeno punom mjerom (svakako, znatno manje nego u ostalim krajevima carevine, jer je radilo na zemlji feudalaca koji su vršili vojnu službu), postojala je daleko veća mogućnost za bogaćenje ajana. Zbog toga smatramo da su kapetani u takvim kadilucima, kao stalni nosioci ajanluka, imali veliku mogućnost da i tim putem znatno ojačaju svoje materijalne pozicije.⁷⁷² Istu takvu mogućnost imali su i oni ajani koji su djelovali u kadilucima naseljenim znatnim brojem hrišćana. Pada u oči činjenica da upravo u takvim krajevima izuzetno jačaju neke kapetanske porodice, kao što su Gradašćevići u Posavini, Fidahići u Zvorniku, Kulenovići u Krajini, Rizvanbegovići i Resulbegovići u Hercegovini, a od ajana: Čengići u Gacku, Zulfikarpašići u Foči, srebrenički ajani i dr.

Bez obzira na to što svi bosanski kapetani, kao i ostali ajani, nisu imali jednake mogućnosti za bogaćenje, može se sa sigurnošću tvrditi da je spoj ajanske funkcije sa čisto kapetanskom odigrao odlučujuću ulogu u učvršćivanju ekonomskog i političkog položaja skoro svih kapetana. Vršenje poslova ajanluka stavilo je kapetane u direktan odnos prema cjelokupnom stanovništvu naseljenom na području kapetanije, omogućilo im da se pojave kao nosioci vlasti na tom području. Preuzimanjem vlasti, čiji je ekonomski postulat bio sadržan u pravu oporezivanja podanika, kapetani su kao isključivi nosioci vojne vlasti stekli mogućnost da djeluju skoro kao pravi feudalci u okvirima svoje teritorijalne nadležnosti. Upravo na tome je počivala snaga i autoritet bosanskih kapetana u XVIII stoljeću i kulminirala koncem toga i na početku XIX stoljeća.

Jačanje kapetana osnivalo se još i na nekim drugim momentima. Kao što je poznato, kapetani su držali kapetansku funkciju nasljedno (na način odžakluka). Po tom sistemu kapetanska funkcija ostajala je u posjedu kapetanske porodice čak i onda kada bi neki kapetan bio svrgnut sa svog položaja. Princip nasljednosti, sasvim prirodno, važio je i za ajanluk kada se on našao u kapetanovom posjedu, što je takođe

⁷⁷² Naravno, kapetani su svoj ekonomski položaj jačali i drugim sredstvima. Prije svega, oni su se obilato koristili čiflučenjem i tako uvećavali svoj posjed. Mnogi kapetani su zakupljivali razne državne dažbine, a neki su uzimali pod doživotni zakup (malikāna) prihode od nameta na vlaško stanovništvo (filurija), od ciganskog harača (džizija), od carina i dr. Zahvaljujući tome, takvi kapetani su akumulirali znatna sredstva i svojim ekonomskim položajem, a s tim u vezi i društveno-političkim ugledom, odskakali od ostalih kapetana. Opširnije o tome: Sućeska, Malikāna, 129—140.

doprinijelo izuzetnom jačanju političkog položaja kapetana kao ajana. To znači da je ajanluk u znatnom broju kadiluka Bosanskog pašaluka faktično, od početka, postao nasljedan, što je, u principu, barem u početku, bio rijedak slučaj u drugim krajevima turske države. Ipak se dešavalo, uglavnom u prvoj polovini XVIII stoljeća, da su neke moćnije porodice u borbi oko kapetanije, a u vezi s tim i ajanluka, potiskivale druge, uzurpirajući tako tuđu kapetaniju, a s njom i ajanluk.⁷⁷³ Premda je takvih uzurpacija ranije i bilo, kasnije su one potpuno onemogućene, jer se kod kapetana vrlo rano učvrstila staleška solidarnost, koja je usloвила svojevrsnu ravnotežu među njima. Ta ravnoteža se odrazila na učvršćenju opšte ravnoteže među svim bosanskim ajanima, što predstavlja dalju izrazitu specifičnost ajanluka u Bosanskom pašaluku.

3. STALEŠKA RAVNOTEŽA MEĐU BOSANSKIM AJANIMA I NJEN ODRAZ NA STANJE AJANLUKA U BOSANSKOM PASALUKU POTKRAJ XVIII I NA POČETKU XIX STOLJEĆA

Jaki ostaci feudalne klase domaćeg porijekla u Bosni, koji su posjedovali znatnu ekonomsku moć i držali u svojim rukama osnovne političke pozicije, a naročito postojanje relativno velikog broja viših feudalaca — istaknutijih begova — ajana i kapetana, koji su imali približno jednaku političku snagu, te stalna opasnost od spoljnih neprijatelja Turske, osobito Austrije, uticali su na pojavu izrazite klasne solidarnosti u redovima feudalne klase u Bosni. Ta solidarnost usloвила je pojavu svojevrsne ravnoteže, osobito među višim feudalcima.

Pored niza razloga koji su uticali na ustaljivanje i jačanje ajanske ravnoteže u Bosanskom pašaluku, najznačajniju, bitnu, ulogu odigrala je činjenica da je postojao velik broj po svojoj snazi približno jednakih kapetanskih porodica (39 kapetanija na početku XIX stoljeća).⁷⁷⁴ Kako su te porodice držale nasljedno kapetansku funkciju, to je nepovredivost njihovih prava imala značajnu zalogu u autoritetu samog sultana i u staleškoj solidarnosti svih kapetana, koji su ljubomorno čuvali to svoje pravo, pružajući jednodušno zaštitu onom kapetanu čije bi pravo bilo ugroženo.

Solidarnost bosanskih feudalaca, osobito kapetana, dolazi do izražaja vrlo rano. O tome su se sačuvali tragovi u turskim izvorima. Karakterističan primjer za to predstavlja jedan mahzar (predstavka) koji su bosanski ajani uputili caru još tridesetih godina XVIII stoljeća protiv uzurpatora mostarske kapetanije nekog Hasana, koji je bio oteo kapetaniju njenom zakonitom uživaocu Ahmed-begu Vučjakoviću. Mahzar je bio usvojen i uzurpator je carskom naredbom bio odstranjen, a kapetanska funkcija vraćena njenom legitimnom nosiocu.⁷⁷⁵

Ajanluk je, kao što je naprijed pokazano, odigrao bitnu ulogu u učvršćivanju vlasti kapetana i ajana na području pojedinih kadiluka i nahija. U tim okvirima, bosanski ajani, naročito kapetani kao ajani, bili su neosporni gospodari, ali u uslovima postojećeg ravnoteže bilo je,

⁷⁷³ Usporediti: Kreševljaković, Kapetanije, 233; Sućeska, Malikāna, 129—140.

⁷⁷⁴ Kreševljaković, Kapetanije, 13—17.

⁷⁷⁵ Kreševljaković, n.d., 243—4.

tako reći, nemoguće putem ajanluka prevazići okvire te vlasti. Jednom bosanskom ajanu, koliko god on bio jak, bilo je nemoguće da vlastitom snagom zagospodari područjem širim od jednog kadiluka. Uviđajući takvo stanje, nijedan od bosanskih ajana nije zadugo pokušao da takvo nešto učini. Pa čak ni pokret Husein-kapetana Gradaševića, iako je izbio na površinu jednog kapetana kao vođu ustanka bosanskih feudala protiv reformi Mehmeta II, ne samo da nije imao, barem u početku, za cilj poremećaj te ravnoteže već je tada bio upravo njen najveći izraz. Slabosti toga pokreta, koje su nikle kasnije, najbolji su dokazi za to.⁷⁷⁶

Postojanje jake ravnoteže među bosanskim ajanima ne umanjuje značaj njihove vlasti u pojedinim kadilucima, koja je koncem XVIII i početkom XIX stoljeća, po svemu sudeći, bila neosporna. Vlast bosanskih ajana na području kadiluka počivala je na daleko čvršćim temeljima nego što je vlast u nekim drugim krajevima turske države, osobito balkanskim. To stoga što su u Bosni u znatnom broju kadiluka ajani od početka držali vlast nasljedno. Takav fakt priznavala je i centralna i provincijska turska državna uprava pa su bosanski kapetani, a zatim i ostali ajani, bili priznati, legitimni nosioci vlasti. Oni su se stoga osjećali daleko sigurnijim, jer njihova vlast nije bila privremena, kakva je principijelno trebalo da bude u drugim turskim provincijama, zbog čega je bosanskim ajanima bilo manje potrebno da se u sukobu sa centralnom vlašću i drugim feudalcima bore za ajanluk. Nije, onda, nikakvo čudo što je u takvim uslovima vlast bosanskih ajana, a osobito kapetana, stalno jačala u okvirima njihove teritorijalne nadležnosti. Pojedine ajanske porodice na svojim područjima su se sve više osamostaljivale i uspostavljale svoju ličnu vlast, koja je izuzev u jednoj jedinoj stvari, u odbrani granica zajedničke države i zaštite poretka u njoj, najčešće bila u suprotnosti s opštedržavnim interesima.⁷⁷⁷

U takvim uslovima, zahvaljujući ajanskoj funkciji, vrhovi bosanske feudalne klase stvorili su sebi mogućnost da se ponašaju kao pravi feudanci ne samo u okvirima svojih feudalnih domena (čifluka) već i u okvirima kadiluka, ili nahija. U tim okvirima oni se ponašaju skoro kao feudanci srednjovjekovne bosanske države. Ali za razliku od srednjovjekovne bosanske vlastele, među bosanskim ajanima je bila daleko više razvijena kolektivna klasna svijest, koja je izvirala iz potrebe uspješnije eksploatacije hrišćanske raje i muslimanske sirotinje i uspješnijeg suprotstavljanja spoljnim neprijateljima turske države. Iz tih razloga, bosanski ajani, premda — neosporno — najuticajniji politički faktori u kadilucima, svojim akcijama nisu stvarali onako jadnu sliku anarhičnog stanja kakvo je stanje postojalo u feudalnoj bosanskoj državi. Djelujući kao neosporni gospodari u kadilucima, bosanski ajani su svojom staleškom solidarnošću učinili Bosanski pašaluk svojevrsnom konfederacijom ajana potkraj XVIII stoljeća i na početku XIX stoljeća. Snaga

⁷⁷⁶ O pojedinim fazama toga pokreta: kod Kreševljakovića, Husein kapetan.

⁷⁷⁷ Kapetani su naročito u tom pogledu pretjerivali. Neki od njih ne samo da su vladali unutar svog kadiluka već su preduzimali čak i samostalne akcije na granici, remetili tako često odnose sa Austrijom i zadavali velike teškoće sultanu. O tome opširnije: kod Kreševljakovića, Kapetanije, naročito str. 75, 116, 187—193.

te konfederacije počivala je na potrebi zajedničkog nastupa protiv unutrašnjih i spoljnih neprijatelja, kao i protiv eventualnih unutrašnjih narušilaca njihove ravnoteže.

Postigavši visok stepen samostalnosti u kadilucima, bosanski ajani su, uzeto u širem smislu riječi, ostvarili legalno glavni cilj, koji su sebi postavljali prosječni ajani u drugim krajevima carstva, dolazeći zbog toga u sukob sa centralnom vlašću. Sukob ajana u drugim provincijama sa centralnom vlašću pod konac XVIII stoljeća otkrio je sve slabosti turske države, koje su omogućavale pojedinim uglednijim ajanima da istaknu svoje pretenzije ne samo na nasljednu vlast putem ajanluka u kadilucima već u čitavim provincijama. U Bosni, međutim, takvih pokušaja zadugo nije bilo upravo zbog toga što većina bosanskih ajana nije imala potrebe da se bori sa centralnom vlašću za afirmaciju svoje vlasti, koja je već odranije, kao nasljedna, bila potpuno legalizovana. Zbog toga takvo stanje ajanluka u Bosni nije moglo da urodi onom vrstom anarhije kakvu su izazivali ajani u drugim krajevima turske države koncem XVIII stoljeća.⁷⁷⁸ Uz ovaj, drugi važan razlog što ajanluk u Bosni nije imao oštrog protivdržavnog dejstva kao u drugim provincijama, i što je svojim specifičnim razvojem onemogućio da se u Bosanskom pašaluku pojavi jedna ajanska ličnost sa većim pretenzijama, treba tražiti u maločas opisanoj ravnoteži.

Stalna opasnost spolja u kojoj se nalazio Bosanski pašaluk graničnim dodirima sa silama neprijateljskih Turskoj — s Austrijom, Venecijom, kasnije Crnom Gorom i ustaničkom Srbijom, te stalna opasnost od hajdučije hrišćanskog stanovništva povoljno su uticale na trajno održavanje uspostavljene ravnoteže, na jačanje izvjesne sloge među bosanskim feudalcima, poglavito ajanima i kapetanima, na koje je ponajviše padala odgovornost za očuvanje nepovredivosti granica Bosanskog pašaluka. Posjedujući značajan stepen svijesti o odgovornosti za odbranu granica svoje domovine, a tim i turske države uopšte, bosanski ajani su istovremeno predstavljali daleko jače uporište centralne vlasti nego ma koji ajani, izuzev donekle anadolijske. Ova činjenica se, po našem mišljenju, može objasniti time što su se interesi centralne vlasti i bosanskih ajana (koji su svoje gospodstvo povezivali sa postojanjem osmanske carevine) podudarali u najvažnijem pitanju, u odbrani granica turske države, što se ovdje podudaralo s odbranom njihove vlastite domovine i njihovog povlašćenog društveno-političkog položaja. O tome nabolje svjedoči činjenica da je dugo postojao visok borbeni moral kod svih bosanskih feudalaca, pa čak i kod svih muslimana, koji su u raznim ratovima na granicama Bosne i van nje, predvođeni bosanskim kapetanima i ajanima, nesebično lili krv u odbrani granica turske države.⁷⁷⁹

Trajno podudaranje interesa centralne vlasti s interesima bosanskih ajana u bitnom pitanju: u odbrani granica carstva, s jedne strane, i nepostojanje velikih materijalnih zahtjeva Porte u odnosu prema Bosanskom pašaluku (neubiranje skoro nikakvih poreza za račun centralne

⁷⁷⁸ O tome: kod Миллера, Мустафа-паша, Байрактар, 57—62, 84—90, 96—114, 117—128, 283—291. Узунџарџили, Османли тариhi, IV, 315, 319, 436—441, 609—615. Карал, Османли тариh, V.

⁷⁷⁹ O učešću Bosanaca u odbrani granica Bosne tokom XVIII stoljeća opširnije: na odgovarajućim mjestima kod Preloga, Povijest Bosne, i Bašagića, Kratka uputa.

vlasti), te uspješno rješenje izdržavanja plaćeničke vojske u Bosni olakšali su donekle i posao predstavniku centralne vlasti u Bosni — bosanskom veziru.

U uslovima postojanja jakog bosanskog plemstva, koje je bilo povezano zajedničkim interesima u prećutan savez, bosanski vezir, takođe, nije nikada mogao da jače razvije svoje samostalne akcije u Bosni koje bi bile suprotne željama bilo centralne vlasti bilo bosanskih ajana. Stoga se vezir u Bosni javlja, naročito kasnije, u neku ruku samo kao nužna karika između centralne vlasti i bosanskih ajana, kao stožer putem kojeg je centralna vlast u slučaju potrebe povezivala u jedinstven front sve bosanske ajane. To naročito važi za vojne akcije, koje su u XVIII stoljeću ostvarivane živom saradnjom bosanskih ajana i bosanskog vezira. Ta saradnja dolazi do neposrednog izražaja u savjetovanjima bosanskog vezira sa bosanskim ajanima, koja su u našoj literaturi pogrešno nazivana „ajansko vijeće”.

Uspješno povezivanje svih bosanskih ajana u jednu cjelinu i njihovo usmjeravanje u željenom pravcu bosanski vezir je mogao ostvariti samo onda kada se strogo pridržavao naredaba centralne vlasti, i to samo onih koje nisu znatno odudarale od interesa bosanskih ajana. Jer, onda kada su naredbe centralne vlasti osjetno narušavale taj sklad, javlja se otpor bosanskih ajana, i ako ne otvoreni bunt, a ono nedostatak volje da djeluju u smislu postavljenih naredaba. Takvih slučajeva bilo je čak i onda kada se radilo o isključivo vojnim pitanjima. S tim u vezi vrlo je karakteristično držanje bosanskih ajana za vrijeme prvog srpskog ustanka. Bosanski ajani su na početku i pri kraju ustanka uzeli živog učešća u borbi protiv ustanika, ali su zato u međuvremenu pokazali izvjesnu mlitavost i neodlučnost i nisu uvijek poštovali carske fermene kojima im je car naređivao da uzmu življeg učešća u borbi protiv ustanika.⁷⁸⁰ Takav stav bosanskih ajana može se objasniti, po našem mišljenju, njihovom zabrinutošću zbog opasnosti bliskog susjedstva sa Francuzima u Dalmaciji. Oni su bili zaplašeni od Francuza za svoje zapadne granice, ali i razočarani sultanovom opštom politikom prema Francuzima.

4. PITANJE AJANSKOG VIJEĆA

I pored različitih interesa pojedinih društvenih slojeva u redovima muslimanskog stanovništva u Bosni, u izvjesnim važnim stvarima skoro sve muslimansko stanovništvo (i spahije, janjičari i muslimani seljaci) zadugo je pokazivalo u značajnoj mjeri jednodušnost s akcijama ajana i centralne vlasti. Poglavitito se ona osjećala u pitanju odbrane granica Bosanskog pašaluka i održavanja Bosne u sastavu osmanskog carstva, čija je državna tradicija kao muslimanske države bila duboko usađena u srcima svih muslimana, bez obzira na to što se ta država i njena vladajuća klasa pokazivala i prema širokim muslimanskim slojevima kao eksploatatorska država. Ta jednodušnost je, s druge strane, bila pojačana religioznim momentom, kao i sviješću da se radi o odbrani granica rođene grude, vlastite domovine. Stoga nije nikakva slučajnost da su turski sultani u najtežim trenucima u kojima se nalazila njihova dr-

⁷⁸⁰ Dragocjeni podaci o tome nalaze se kod Kemure, Prvi srpski ustanak.

žava apelovali na najosjetljiviju tačku bosanskih muslimana — na njihova vjerska osjećanja. To su oni činili još odranije, a naročito u XVIII stoljeću.⁷⁸¹

Povezivanje svih snaga za odbranu granica Bosanskog pašaluka, mobilizacija materijalnih sredstava za snabdijevanje vojske i dr., u uslovima kada su klasični instrumenti (timarski sistem i janjičarska organizacija) postali nedovoljni za izvršavanje odbrambenih zadataka, vršeno je u Bosni kao i u ostalim provincijama turske države u XVIII stoljeću, putem ajana. Stalna praksa mobilizacije opštenarodne vojske (nefir-i âm) nije mogla ostati u granicama apstraktnih apela, jer je taj teški teret za stanovništvo nalagao potrebu da se unese više reda u te poslove i da se ravnomjerno opterećuju domaćinstva. S druge strane, država je nastojala da unekoliko dobije jasniju sliku o broju ljudstva sposobnog za nošenje oružja u jednoj pokrajini. Taj zadatak nije bio nimalo lak niti jednostavan u uslovima rastrojenog klasičnog državnog mehanizma Turske i njezine zaostale društveno-političke baze.

Da bi se obezbijedilo efikasnije obavljanje tog zadatka, da bi se u mobilizaciju stanovništva za vojsku unijelo više reda, da bi se ona pospješila, te da bi se u stanovništvu razvilo borbeno osjećanje, nije bilo uvijek dovoljno carskim fermanom ni vezirskom bujruđijom apstraktno narediti ajanima da mobilišu na svom području sve što je sposobno za rat (harba darba kâdir olan). Naročito je to teško išlo kasnije, kada se među stanovništvom zbog čestih ratova, vođenih s opremljenijim i organizovanijim neprijateljem kakva je bila tada Austrija, pojavila izvjesna prezasićenost, zamor i indolencija.⁷⁸² To je, takođe, bilo teško postići i u onim momentima kada su spoljna situacija i stanje na ratištima nalagali hitno reagovanje. Zbog svega toga su bosanski veziri u XVIII stoljeću, osobito od tursko-austrijskog rata 1736—39. godine, praktikovali da hitno sve komandante spahijske vojske, janjičarske starješine, kapetane, ajane, ulemu i još izvjestan broj uglednih ljudi sazivaju na savjetovanja u Travnik (müzâkere, müşâvere, mükâleme) radi dogovora i izdavanja zapovijedi kadijama, ajanima, kapetanima i komandantima klasičnih vojnih odreda (spahija i janjičara) da mobilišu određeni broj ljudi (obično sve zaime, spahije, janjičare i od svake kuće po jedno lice sposobno za vojsku)⁷⁸³ i da ih pošalju na određena zborna mjesta pod poštvo istaknutijih komandanata — alajbega, paša, kapetana i ajana.

Savjetovanja ajana sa bosanskim vezirom poznata su u našoj literaturi pod nazivom *ajansko vijeće*, ili *meclisi âyân*.⁷⁸⁴ Odakle su se ti izrazi u našoj literaturi odomaćili, nije nam poznato. U izvorima koje smo imali pri ruci savjetovanja ajana sa bosanskim vezirom nisu nigdje označena terminom meclis-i âyân (ajansko vijeće). Izgleda nam da je taj termin čista konstrukcija koju su stvorili neki naši istoričari da bi ozna-

⁷⁸¹ Usporediti: Uzunçarşılı, Osmanlı tarihi, IV, str. 4; Bašagić, Kratka uputa, i Kemura, Prvi srpski ustanak.

⁷⁸² Bašagić, n.d.; Bašeskija, Hronika; Kemura, n.d.

⁷⁸³ Bašagić, n.d.

⁷⁸⁴ Usporediti: Bašagić, n.d.; Kreševljaković, Husein kapetan, 4, i Kapetanije, 57; dr. Čulinović Ferdo, Državno-pravna historija jugoslovenskih zemalja XIX i XX vijeka, I; Zagreb, 1953; 296. Enciklopedija Jugoslavije, 1 A-BOSK; Zagreb, 1955; s.v. „ajan”.

čili visoki stepen ispoljavanja vlasti bosanske feudalne oligarhije u razmjerama Bosanskog pašaluka. Oni su ga, vjerovatno, izveli iz načina kako je opisano prvo poznato savjetovanje bosanskih ajana sa bosanskim vezirom Hekim-oglu Ali-pašom 1736. godine, što nalazimo kod Muvekit, u njegovoj na turskom jeziku pisanoj istoriji Bosne.⁷⁸⁵

Opisujući opasnu situaciju u kojoj se nalazila Bosna pred tursko-austrijski rat 1736-39. zbog moguće invazije austrijske vojske u uslovima u kojima je centralna turska vlast bila strogo zabranila bosanskom veziru Hekim-oglu Ali-paši da Austrajancima pruži otpor, vezir je pozvao na dogovor u Travnik sve bosanske ajane i zatražio od njih da se o tom problemu međusobno posavjetuju („beyninizde müzâkere“). Jedan sat kasnije on se povratio u vijeće („bir sa'at sonra yine meclise gelup“) i upitao ih za mišljenje. Cijeli medžlis („meclisin cumlesi“) je složno izjavio: „Odakle god se neprijatelj pojavi žrtvovaćemo živote“.⁷⁸⁶

Kao što vidimo, Muvekit, vjerovatno prema nekom savremenom izvoru, spominje medžlis (sjednicu) ajana, koji su odvojeno zasjedali da bi donijeli odluku koju sam Ali-paša nije smio da donese, jer mu je bilo izričito zabranjeno da pruža Austrajancima otpor. Muvekit tu sjednicu ajana nije nazvao meclisi âyân (ajansko vijeće), kao što nama poznati izvori neće ni kasnije nikada upotrijebiti taj termin.

U svim izvorima u kojima su ajani pozivani da dođu na dogovor u Travnik ili se uopšte ne upotrebljava nikakav poseban izraz ili se obično kaže da je bosanski vezir pozvao na Divan u Travnik određeni broj lica da im saopšti carsku naredbu (ferman) i da se sa njima posavjetuje o mjerama za njenu realizaciju u praksi. Povod tim savjetovanjima bila je, tako reći uvijek, potreba mobilizacije ljudstva za odbranu granica Bosanskog pašaluka ili za slanje vojske na druga ratišta. Za takva savjetovanja najčešće se u izvorima upotrebljavaju arpski izrazi *müzâkere*, *müşâvere* ili *mükâleme*.⁷⁸⁷ Svi ti izrazi predstavljaju sinonime i doslovno znače: razgovor (savjetovanje), najčešće razgovor između više ljudi.⁷⁸⁸ U tim konkretnim slučajevima — razgovor (savjetovanje) bosanskih ajana sa bosanskim vezirom i njegovim Divanom o mjerama koje je trebalo preduzeti za ostvarivanje sultanovih naredaba, poglavito naredaba koje su se ticale mobilizacije vojske.

Premda su ta savjetovanja mogla biti od velikog značaja, pogrešno ih je, po našem mišljenju, označavati izrazom ajansko vijeće, jer se time stvara nepotrebna zbrka o stvarnom stanju stvari. Kada se kaže ajansko vijeće, ili još upotrijebi turski izraz meclis-i ayan, onda se dobije utisak da se radi o nekakvom stalnom organu vlasti ili, u najmanju ruku, o nekakvom stalnom savjetodavnom tijelu bosanskog vezira, čije je mišljenje on morao da poštuje. Osim toga, takav naziv daje povoda vjerovanju da se tu radi o organu čije su kompetencije vrlo široke i koji je, u najmanju ruku, dijelio vlast sa bosanskim vezirom.

⁷⁸⁵ Salih Hadžihusejnović (Muvekit), *Tarihi diyâri Bosna*. Autograf u Orientalnom institutu i Gazi-Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu.

⁷⁸⁶ Muvekit, n.d., str. 129.

⁷⁸⁷ Obaveza savjetovanja šefa muslimanske države i viših komandanata sa nižim, i uopšte sa svojim saradnicima, propisana je osnovnim izvorom šerijatskog prava — Kuranom. Usporediti: Kur'an, III, 159. i Sura XLII (Sura — savjetovanje). Kuran časni, preveli Hafiz Muhamed Pandža i Džemaluddin Čaušević; Sarajevo, 1937; str. 107, 742. i dalje.

⁷⁸⁸ Šejh Samî, *Karnusi Türki*, str. 1.316 i 1.349.

Da stvari tako ne stoje, najbolje svjedoče sačuvani podaci o savjetovanjima koje su bosanski veziri imali sa bosanskim ajanima u toku XVIII stoljeća. Prvi spomen takvog savjetovanja pada, kao što smo već ranije rekli, u vrijeme Hekim-oglu Ali-paše. Pred tursko-austrijski rat 1736. taj paša se našao u vrlo teškom položaju: da hitno organizuje otpor neprijatelju iako za to nije imao saglasnost centralne vlasti. Tu situaciju je mogao riješiti samo složnom saradnjom sa bosanskim ajanima i čitavim muslimanskim stanovništvom Bosne. Stoga je on hitno sazvaio sve bosanske prvake (ajane) u Travnik da se sa njima dogovori o pružanju otpora Austrijancima, u čemu je naišao na njihov jednodušan pristanak. To savjetovanje spominje i naš ljetopisac Lašvanin, koji na jednom mjestu u svom Ljetopisu kaže da je Ali-paša pozvao svu bosansku gospodu „na više”.⁷⁸⁹

Savjetovanja te vrste bilo je u znatnom broju i kasnije. Ona su održavana, kao što ćemo vidjeti, samo u vrijeme ratova Turaka sa Rusima (1768—1774) i Austrijom (1789—91), kao i za vrijeme prvog srpskog ustanka. To vidimo iz ostalih podataka koje je naveo Muvekit — a koje ćemo citirati prema Bašagiću, jer ih je on u svojoj Kratkoj uputi spomenuo istim redom kao i Muvekit — kao i iz neobjavljenih i objavljenih autentičnih turskih dokumenata.

Sva savjetovanja bosanskih ajana i vezira koja spominje Bašagić izuzev dvaju bila su održana povodom mobilizacije vojske i obezbijeđenja različitih potreba za vojsku. Tako za vrijeme tursko-austrijskog rata (1736—39), osim već spomenutog savjetovanja, Bašagić spominje još dva. Na jednom je za komandanta vojske od 5.000 ljudi bio određen Mehmed-kapetan sa zadatkom da ide u pomoć Užičanima,⁷⁹⁰ a na drugom je odlučeno da se organizuje vojni pohod na Crnu Goru.⁷⁹¹

Za vrijeme tzv. dubičkog rata (1788—1791) Bašagić spominje takođe slična savjetovanja.⁷⁹² To isto čini za vrijeme prvog srpskog ustanka,⁷⁹³ kao i za vrijeme tursko-ruskog rata pred jedrenski mir 1829. godine.⁷⁹⁴

Kao što je rečeno, sva savjetovanja, izuzev dva, koja spominje Bašagić održana su s ciljem mobilizacije bosanskih zaima, spahija, janjičara i ostalih muslimana sposobnih za oružje radi odbrane granica Bosne, ili radi njihovog slanja na druga ratišta. Jedno savjetovanje bilo je posvećeno razgraničenju između Turske i Austrije 1784. godine. Tim povodom je sultanov izaslanik (mubašir Ahmed-aga) po nagovoru tadašnjeg bosanskog vezira Silahdar-Abdulah-paše, pozvao, navodno, sve ajane Bosanskog pašaluka da ispita njihova mišljenja o modalitetima razgraničenja. Tada su ajani odlučno ustali protiv zahtjeva Austrije i uputili u tom smislu mahzar Porti.⁷⁹⁵ Drugi slučaj odnosi se na privremeni izbor muselima (zamjenika) iznenada umrlog bosanskog vezira Mustafa-paše Smailpašića (1806). Kada je umro taj vezir, sastali su se u Travniku prisutni kapetani, ulema i mirimirani i postavili za zastupnika bosan-

⁷⁸⁹ Lašvanin, Ljetopis, 75.

⁷⁹⁰ Bašagić, Kratka uputa, 98.

⁷⁹¹ Bašagić, n.d., 99.

⁷⁹² Bašagić, n.d., 109, 112, 114, 115.

⁷⁹³ Bašagić, n.d., 120, 123, 124.

⁷⁹⁴ Bašagić, n.d., 138.

⁷⁹⁵ Bašagić, n.d., 110.

skog vezira umrlor vezira ćehaju Ibrahim-Rašid-agu dok ne stigne novi vezir.⁷⁹⁶

Primjera radi navodimo nekoliko podataka o sazivanju na savjetovanje u Travnik iz neobjavljenih dokumenata, koje smo pronašli u našim arhivima.

Jednom bujrujdijom od 23. aprila 1770. godine (vrijeme tursko-ruskog rata 1768—74), koja je upućena kadijama, ajanima i ostalim prvacima Mostara i Blagaja, bosanski Divan je naredio da u Travnik hitno dođu po dva ili tri istaknuta i iskusna čovjeka između ajana, iskusnije uleme i aga. Dalje je konkretno naređeno da u Travnik dođu ajani Ahmed-beg i Mahmut-aga i ostali opunomoćenici naroda.⁷⁹⁷

Jednom bujrujdijom iz 1790. godine (vrijeme tursko-austrijskog rata), koja je bila upućena stolačkom i ljubinjskom kadiji i uglednim ljudima, naređeno je da u Travnik na dogovor (savjetovanje) radi mobilizacije vojske, njenog snabdijevanja i drugih poslova oko te vojske iz stolačkog kadiluka dođe stolački kapetan, a od ostalih uglednih ljudi Šarić Hasan-beg, Brković Husein, Behmen hadži Mahmut i Kapić Bešir-aga; iz ljubinjskog kadiluka su pozvani šeherski ćehaja hadži Alija, Serdarević Mustafa-aga, trebinjski kapetan, Arslanbegović Ibrahim i dizdar Osman-aga.⁷⁹⁸

Bujrujdijom od 17. decembra 1789. (austro-turski rat) upućenom sarajevskom kadiji, janjičarskom agi, muftiji grada Sarajeva, ostaloj ulemi, muteselimu, agama serdengedždija i bajraktara i ostalim uglednim i iskusnim ljudima, u smislu carskog fermana, naređeno je da dođu u Travnik radi dogovora i savjetovanja o mjerama odbrane.⁷⁹⁹

Drugom jednom bujrujdijom od 17. decembra 1805. godine pozvani su Hajrić Muhamed Seid-efendija, sarajevski muftija, Mutevelić Mustafa-efendija i drugi učeni ljudi da dođu u Travnik radi vijećanja o pitanju pobune raje u Morači i Drobnojaku, na koju je trebalo da se, u smislu carskog fermana, pošalje mirimiran Sulejman-paša sa vojskom da pokori i umiri pobunjenike.⁸⁰⁰

Iz jedne bujruldije koja je upućena kadijama svih kadiluka Hercegovackog sandžaka, alajbezima i njihovim zastupnicima, svim zaimima i timarlijama, saznajemo da je u Travniku održano savjetovanje 1829. godine u kome su učestvovali svi mirimirani, muftije i ostala ulema, članovi Divana, alajbezi iz sva četiri sandžaka Bosanskog pašaluka, muteselimi, kapetani, ajani i ostali službenici bosanskog vilajeta. Na savjetovanju je pročitani ferman u kojem je istaknuto da su Rusi napali tursku državu i naređeno svim pobrojanim funkcionerima da pomognu mobilisati Bosance i poslati ih na određena ratišta. Sa tim su se prisutni složili i obavezali da će odmah u svojim mjestima mobilisati vojsku i poslati je na određena zborna mjesta: za Bosanski sandžak — u blizini Rogatice, za Kliški sandžak — u Radostovu, za Hercegovacki sandžak — u blizini Čajniča, a za Zvornički — u blizini Goražda.⁸⁰¹

⁷⁹⁶ Bašagić, n.d., 120.

⁷⁹⁷ OIS, sidžil br. 56, str. 13.

⁷⁹⁸ OIS, sidžil, br. 29, str. 12.

⁷⁹⁹ GHBB, sidžil br. 31, str. 94.

⁸⁰⁰ GHBB, sidžil br. 45, str. 74.

⁸⁰¹ OIS, sidžil br. 7, str. 7.

Više podataka o sazivu bosanskih ajana na savjetovanja u Travnik u vrijeme prvog sprskog ustanka nalazimo u objavljenim turskim dokumentima u zbirci Šejh-Sejfidina Kemure: Prvi Srpski ustanak pod Karađorđem.⁸⁰² Sva u tim dokumentima spomenuta savjetovanja, izuzev jednog, koje je spomenuo i Bašagić, bavila su se pitanjima mobilizacije vojske, njenog snabdijevanja i slanja na razne frontove.⁸⁰³

Nešto iscrpnije citiranje sačuvanih izvora o savjetovanjima bosanskih vezira sa bosanskim ajanima učinjeno je sa namjerom da se ukaže na predmet tih savjetovanja i da se utvrdi ko je sve pozivan na savjetovanja, što u dosadašnjoj literaturi nije učinjeno, iako su ta savjetovanja prikazivana kao ajanska vijeće, tačnije, definisana kao odlučujući faktor u političkom životu Bosne u XVIII stoljeću.

Citirani izvori daju mogućnost da se odgovori i na pitanje sastava učesnika savjetovanja. Oni ukazuju na to da je skup prisutnih lica na savjetovanjima bio vrlo šarolik i da nikada nije bio tačno određen. U savjetovanjima su učestvovali, pored redovnih članova Divana (erkani ayâlet), starješine spahijske i janjičarske organizacije, predstavnici uleme, ajani i kapetani i još neki iskusniji ugledni ljudi. Konkretno, u savjetovanjima su učestvovali: članovi vezirovog Divana (erkani âyalet-erčan), sandžak-begovi, alajbegovi, muteselimi, kapetani, janjičarske age, istaknutije spahije, kadije, muftije, ajani i ugledni ljudi (vucuh ehâli), koji su imali uticaja na široke slojeve naroda.⁸⁰⁴

Naravno, sva pobrojana lica su mogla katkada da se nađu na savjetovanju. Sasvim je vjerovatno da je bilo savjetovanja u kojima nisu učestvovali svi. Katkada se vezir savjetovao samo sa članovima svoga Divana i s onim velikašima koji su se u tom momentu nalazili u Travniku.⁸⁰⁵ To se dešavalo obično onda kada bi najveći broj ajana bio negdje na frontu.

Mnogo češće se vezir savjetovao samo sa članovima svog Divana, koji se u izvorima nazivaju *erkani ayâlet* (stubovi provincije). O takvim savjetovanjima sačuvao se u izvorima češći spomen nego o širim savjetovanjima. Održavana su o svim važnijim pitanjima od interesa za tursku vlast, kao što su postavljanje raznih funkcionera (muteselima, npr.), određivanje visine izvanrednih nameta u korist bosanskog vezira, oslobađanje raznih lica od tih nameta itd. Ta savjetovanja su još odranije praktikovana, a spominju se češće već u XVII stoljeću.⁸⁰⁶

Savjetovanja bosanskih vezira sa bosanskim ajanima imala su karakter dogovora o raspoređivanju tereta na pojedine kadiluke, a poglavito o određivanju kontigenata vojnika po kadilucima i rasporedu tereta ishrane, prijenosa i smještaja vojske. Sve to vršeno je u smislu konkretnih zapovijedi sultana i vezira, koji je po sugestijama sultanovih naredaba bio dužan da sazove sve odgovorne ličnosti Bosanskog pašaluka da se sa njima dogovori i da im izda naređenja. U tom smislu ta savjetovanja (izuzev prvo savjetovanje za vrijeme Hekim-oglu Ali-paše) nisu bila pozvana da odlučuju o tome hoće li se nešto učiniti ili ne, hoće li se preduzeti neka akcija ili neće. Njima se vezir služio samo za to da

⁸⁰² Kao u bilješci 781.

⁸⁰³ Kemura, Prvi srpski ustanak, 23, 24, 34, 35, 37, 38, 39, 54, 83, 128, 167.

⁸⁰⁴ Kao u bilješkama 797—803.

⁸⁰⁵ Primjera radi usporediti: Bašagić, n.d., 110, i Kemura, n.d., 69.

⁸⁰⁶ Usporediti: Bašagić, n.d., 64. i dalje.

bi, povezujući sve uticajne pojedince, obezbijedio efikasnije sprovođenje jedne akcije koja je započinjala od sultana ili od samog vezira. Dakle, akcije koja je započinjala na drugom mjestu, a ne na samom savjetovanju. Ajani su morali da pomognu veziru svojim savjetima, svojim iskustvom i svojom ličnom aktivnošću da se zamišljene akcije uspješnije ostvare, i što je najvažnije — da pruže garanciju za sprovođenje naredaba viših organa u svojim kadilucima.

Prema tome, opisana savjetovanja vezira s ajanima nisu imala, po našem mišljenju, karakter nekakvog organa vlasti, organa koji je odlučivao o suštini pitanja o kojima je tamo diskutovano. Ti skupovi su bili samo pomoćnog, savjetodavnog karaktera i služili kao instrument za prenošenje naredaba sultana na njegove podanike. S obzirom na njihovo poznavanje stanja ljudstva i materijalnih mogućnosti, kao i raspoloženja naroda u njihovim krajevima, učesnici savjetovanja su pozivani da kao stručna lica daju podatke o snazi svog kraja i raspoloženju тамошњег stanovništva. Osim toga, pošto su savjetovanja održavana uglavnom samo u ratno doba, kada je ratna situacija zahtijevala hitno organizovanje većih odreda i određivanje posebnih komandanata iz reda najspособnijih i najuglednijih ajana, s obzirom na to da veziri nisu uvijek bili upoznati sa stvarnim stanjem u Bosanskom pašaluku, trebalo je da im savjetovanja pomognu da odrede najpogodnije ličnosti za komandante narodne vojske.⁸⁰⁷ Najzad, dobivajući konkretna zaduženja i naređenja za sprovođenje sultanovih i vezirovih naredaba, učesnici savjetovanja, svojim prisustvom i svojim učešćem u dogovoru, trebalo je da preuzmu na sebe obaveze da će djelovati u smislu ispunjavanja postavljenih zadataka na najbolji mogući način.

Prema tome, sva ta savjetovanja pružaju više sliku ratnog vijeća, na koje su dolazili povremno viši i niži vojni komandanti, na čelu sa formalno najvišim (bosanskim vezirima), nego nekog političkog tijela, koje je usmjeravalo i ograničavalo vezirovu vlast. U stvari nije bilo ni potrebno da se ta vlast ograničava nekim vijećem velikaša. Bosanski vezir je bio više ograničen svojom nemoći, jer nije posjedovao vlastite snage da se odupre samovolji i protivzakonitim postupcima feudalnih velikaša, osobito u drugoj polovini XVIII stoljeća, nego nekim zajedničkim djelovanjem bosanskih ajana, a napose nekom njihovom svjesnom zajedničkom akcijom. Za vezira je bilo važno da uredno dobija svoj dio taksita i da pomoću ajana obavlja kako-tako svoju vojnu funkciju, u uslovima opšte nemoći centralne vlasti. I u tome je on, može se slobodno reći, uglavnom uspijevao. S druge strane, bosanska feudalna oligarhija, zadovoljna uspješnim ostvarivanjem svoje vlasti u razmjerama kadiluka, ni sama nije imala uvijek potrebe (pogotovu u uslovima postojanja prećutnog saveza o zaštiti postojeće ravnoteže među ajanima) da razvija nekakve zajedničke akcije, izuzev u slučajevima kad vezir povrijedi neko njeno pravo. Uostalom u feudalnoj anarhiji, koja karakteriše — u osnovu — i stanje u Bosni u drugoj polovini XVIII stoljeća, teško se može govoriti o nekakvim zajedničkim političkim akcijama ajana koje bi imale šire razmjere. Takve akcije bosanskih ajana ne osjećaju se sve dok se nije javio pokušaj ukidanja kapetanija, kapetanstva i ajanstva tridesetih godina XIX stoljeća.

⁸⁰⁷ Kao u bilješci 804.

Poslije svega što je o savjetovanju bosanskih ajana i vezira rečeno, može se zaključiti da je takav način izvršavanja važnih državnih poslova bio izazvan neodložnim potrebama nametnutim određenim trenutkom u situaciji u kojoj je za rješavanje takvih problema stari sistem bio nedovoljan i neefikasan. Ranije, u vrijeme odlučnog djelovanja klasičnih osmanskih ustanova, bilo je moguće sultanu i veziru sprovesti sve mjere bez savjetovanja sa širim krugom predstavnika vladajuće klase i bez ikakvog oslonca na druge faktore izvan onih koji su djelovali u tadašnjem mehanizmu osmanske carevine. Međutim, novo stanje, koje je nastalo koncem XVII stoljeća, nalagalo je iznalaženje drugačijih rješenja, od kojih jedno predstavlja i maločas opisani način savjetovanja o efikasnom izvršavanju vojnih akcija.

Samo u tom svjetlu, po našem mišljenju, treba gledati na pojavu savjetovanja bosanskih vezira sa bosanskim ajanima u važnom pitanju uspješnog organizovanja zaštite granica Bosne i uopšte turske države. Tu pojavu ne treba uzeti nipošto kao nešto strogo specifično za Bosnu, iako su, vjerovatno, s obzirom na jako istureni položaj Bosne u turskoj državi i s obzirom na posebna prava i obaveze bosanskim muslimana, ovakvi skupovi u Bosni daleko više i češće praktikovani nego u drugim provincijama turske države.

Da je slična savjetovanja trebalo da se održavaju i u drugim provincijama turske države, može se zaključiti iz sačuvanih turskih dokumenata. Tako, npr., u nekim carskim fermanima upućivanim vlastima u Rumeliji povodom vojnih akcija i angažovanja ajana u njima, naređuje se tamošnjim vezirima (kao i bosanskom veziru) da se radi uspješnijeg izvođenja akcije posavjetuju sa tamošnjim vojnim komandantima i ajanima i da zajedno sa njima rasporede teret mobilizacije i ostalo.⁸⁰⁸ U kojoj su mjeri takva savjetovanja stvarno praktikovana, iz tih carskih naredaba se tačno ne vidi. Pretpostavljamo da je to morao biti slučaj, jer veziri nisu bili u stanju u XVIII stoljeću vršiti mobilizaciju ni u jednoj provinciji bez jače saradnje s ajanima, zbog čega su se sa njima morali dogovarati.

Na osnovu sačuvanih podataka teško se može sa sigurnošću tvrditi da su slična savjetovanja praktikovana i u mirno doba. Stoga nam se čini da se može teško govoriti o neakvim „redovnim zasjedanjima” — ajana i kapetana u ajanskom vijeću koje spominje Kreševljaković.⁸⁰⁹ Oslanjajući se na Bašagića,⁸¹⁰ Kreševljaković je tvrdio da je dan redovnog zasjedanja ajanskog vijeća uvijek bio treći dan ramazanskog bajrama, „što zna i jedna narodna pjesma”.⁸¹¹

Sasvim je moguće prihvatiti činjenicu da su za vrijeme bajramskih praznika dolazili u Travnik kapetani i neki drugi pojedinci iz Bosne da se poklone bosanskom veziru i da su tom prilikom bili vezirovi gosti, te da su s njim u takvim prilikama raspravljali i o pitanjima koja su se ticala njihovog kraja, pa i čitave Bosne. Ali takvi neformalni sastanci nisu imali oblik redovnih političkih skupština. Jer, da su to bili, morali bi se u izvorima o njima sačuvati bilo kakvi tragovi, kao što su se očuvali tragovi ranije spomenutim savjetovanjima u ratnim prilikama. Pa-

⁸⁰⁸ Makedonija, Turski dokumenti, I, 62, 83, 123, 125.

⁸⁰⁹ Kreševljaković, Kapetanije. Isti, Husein kapetan.

⁸¹⁰ Bašagić, n.d., 143.

⁸¹¹ Kreševljaković, Kapetanije, 57.

da u oči činjenica da savjetovanja nisu održavana ni o tako važnim pitanjima kao što je, npr., raspored doprinosa (taksit) u korist bosanskog vezira.

Najvjerojatnije je pretpostaviti da su kapetani, kao podređeni vezirovi funkcioneri, dolazili tih dana na vezirov dvor u kurtoaznu posjetu i da su mu tom prilikom predavali neke darove, kao i poreze koje su za njega ubirali. Isto tako je vjerovatno da su tom prilikom dobivali od vezira, kao glavnog komandanta svih snaga u provinciji, neka naređenja, ali o nekom vršenju skupštinskih prava takvih skupova teško se može govoriti.

Sličan običaj poklanjanja ajana i kapetana veziru praktikovan je redovno i prilikom dolaska u Bosnu svakog novog vezira. Taj čin predstavljao je akt kurtoazije i predstavljanja veziru, što treba uzeti kao sasvim normalnu stvar. Takvo predstavljanje nižih funkcionera višem ne može se, po našem mišljenju, smatrati nikakvim vijećem, premda su takvi skupovi mogli imati za predmet i neke službene (političke) razgovore.

Vezire su dočekivali tamošnji glavari i u drugim provincijama, bez obzira na to da li se radilo o ajanima ili o nekim drugim glavarima; pa to nije bio nikakav specifičan sastanak tamošnjeg vijeća, niti je ta pojava bila karakteristična samo za Bosnu. Taj običaj je svojevremeno praktikovan na čitavom području carevine pa čak i u Srbiji, gdje su, npr., nahijski i drugi knezovi bili obavezni da se poklone veziru i da mu se predstave.⁸¹² S druge strane, takvi skupovi svih uglednih ljudi čitavog pašaluka bili su još od davnina uobičajeni u vezi s objavljivanjem sultanovih naredaba (fermana), koje su upućivane cjelokupnom narodu i u kojima je traženo da se dobro vlada ili se od stanovnika zahtijevala neka materijalna žrtva. Pred takvim uglednim skupovima vezir bi otvarao i čitao takve sultaneve zapovijedi i naređivao prisutnim velikašima da se založe za njihovo ostvarenje.⁸¹³

Kada se uzme u obzir sve što smo rekli o prirodi i karakteru savjetovanja bosanskih ajana sa bosanskim vezirima, onda se vidi koliko su neodržive teze nekih naših historičara koji su takva savjetovanja podizali na stepen nekog stalnog organa vlasti ili stalnog savjetodavnog organa bosanskog vezira s odlučujućim uticajem, koji su oni označili zvučnim imenom ajansko vijeće (medžilisi ajan). Još manje se može prihvatiti tvrđenje profesora Čulinovića, koji je smatrao da se ajansko vijeće iz savjetodavnog organa bosanskog vezira razvijalo sve više u „faktor vlasti“, putem koga se organa „naročito očitavao bosansko-hercegovački oligarhijski partikularizam“.⁸¹⁴

Međutim, iako se ne može govoriti o tome da su spomenuta savjetovanja predstavljala faktor koji je predstavljao jaku vlast, mora se ipak priznati činjenica da su imala važan politički značaj, jer su učvršćivala svijest bosanskih ajana o njihovoj važnosti. Savjetovanja nisu, doduše, donosila odluke o bitnim pitanjima, već je trebalo da daju odgovor na pitanje na koji način je moguće pristupiti najuspješnijem ostvarivanju carskih naredaba o mobilizaciji vojske. Sama činjenica, međutim, da se

⁸¹² Protá Matija Nenadović, *Memoari*.

⁸¹³ Bašagić, n.d., 133.

⁸¹⁴ Čulinović, n.d., 296.

važne sultanove naredbe nisu sprovodile mimo dogovora s ajanima, ako ništa drugo, obezbjeđivala je suzbijanje eventualnih zloupotreba koje bi mogao počinuti bosanski vezir. Jer, ako savjetovanja ajana nisu meritorno odlučivala o postavljenim zadacima, ona su bila od značaja stoga što su onemogućavala veziru da mimo znanja ajana, na svoju ruku, sprovodi svoje neke lične naredbe, koje bi bile, eventualno, suprotne naredbama centralne vlasti. Nekada veziri nisu imali potrebe za sličnim savjetovanjima, ali su ona u XVIII i XIX stoljeću bila ponekad nužna, a za bosanske ajane i sve stanovništvo mogla su biti i korisna, jer su ajani, poznavajući najbolje prilike u svom kraju, mogli da utiču na donošenje pravilnijih rješenja, barem u načinu ostvarivanja postavljenih naredaba. Ukoliko pak ajani nisu mogli uvijek odlučno djelovati putem tih savjetovanja, oni su mogli da se međusobno lakše dogovore o preduzimanju akcija protiv vezira pisanjem zajedničkih mahzara sultanu protiv vezira, koji su često imali pozitivno dejstvo.⁸¹⁵ Značaj savjetovanja ogleda se i u tome što su ona, s jedne strane, pružala garanciju bosanskom veziru da će postavljeni zadaci biti obavljeni barem približno na zadovoljavajući način, dok su njihovim učesnicima, s druge strane, jačala lični prestiž i učvršćivala njihovo uvjerenje o njihovoj nužnosti. To je, dalje, moglo da ima izvjestan uticaj na jačanje samovolje ajana i da ih podstakne na povremenu neposlušnost bosanskom veziru, pa čak i centralnoj vlasti, što postaje naročito čestom pojavom za vrijeme i poslije prvog srpskog ustanka.

Prema tome, mogli bismo sumirati značaj savjetovanja bosanskih vezira s ajanima konstatacijom da su ta savjetovanja, pored toga što je trebalo da utiču na efikasnije ostvarivanje određenih sultanovih naredaba i na njima zasnovanih vezirovih bujruldiya, isto tako stajala na putu eventualnim zloupotrebama koje bi mogli počinuti bosanski veziri. Kako u prvom, tako i u drugom slučaju značaj savjetovanja bio je velik. Uza sve to, teško bismo se mogli složiti sa mišljenjem da su ta savjetovanja imala velik značaj u formulisanju neke posebne politike bosanskih ajana, iako bez njih „bosanski veziri nisu mogli preduzeti ništa na svoju ruku”.⁸¹⁶

Mislimo da se samo iz opisanih aspekata može uslovno usvojiti termin ajansko vijeće za savjetovanja bosanskih ajana sa bosanskim vezinom. To, po našem mišljenju, nije bio nikakav organ vlasti bosanskih ajana, već su to bili ad hoc sazivani skupovi svih odgovornih lica Bosanskog pašaluka radi dogovora o uspješnom ostvarivanju važnih, poglavito vojnih akcija, bilo da se radilo o akcijama izvan Bosne, bilo o akcijama na granicama Bosne. Uspješno ostvarivanje tih akcija moguće je bilo sprovesti u XVIII stoljeću samo uz pomoć lica koja su imala odlučujući uticaj u kadilucima, a to su bili ajani. Kako su oni u Bosni bili većinom zadovoljni postignutim stepenom vlasti u kadilucima, ne osjećajući skoro nikakvu konkurenciju, njih je bilo relativno lako angažovati pozivom na zajedničke akcije, koje su značile i predstavljale zalogu za očuvanje i njihovog gospodstva. Te su akcije bile najčešće vrlo uspješne i zato je u Bosni bilo moguće održati relativno veći broj savjetovanja ajana, što, izgleda, nije bio slučaj u drugim provinci-

⁸¹⁵ Bašagić, n.d., 91, 104. i dalje.

⁸¹⁶ Bašagić, n.d., 128.

jama, u kojima je ajanluk sticao obilježje užasno razornog dejstva usled težnje pojedinaca da, suprotno željama centralne vlasti, zavladaju čitavim provincijama na apsolutistički način. Zato u tim provincijama u drugoj polovini XVIII stoljeća i nije bilo neke potpunije jednostupnosti ajana s akcijama centralne vlasti, u čemu je takode trebalo da posreduju tamošnji veziri, zbog čega nije ni bilo onakve uspješne saradnje tih dvaju faktora kao što je to bio slučaj u Bosni.

Kada fizionomija ajanskog vijeća ne bi bila onakva kakvom smo je prikazali, odnosno kada bi to bio organ kakav su zamišljali neki naši historičari, onda bi se ajansko vijeće moglo označiti staleškom skupštinom bosanske feudalne oligarhije. Takav zaključak, međutim, bio bi netačan, jer sadržaj savjetovanja ne daje osnova za njega. Kada bi ajansko vijeće imalo više uticaja na ostale važne državne poslove, kao što su: razrezivanje nameta, suđenje, učešće u naredbodavnoj vlasti vezira i sultana, onda bi ono imalo sličnosti s feudalnim staleškim skupštinama (saborima). Vijeće ajana, međutim, nije bilo dotle stiglo, iako je u njemu bila sadržana potencijalna mogućnost da to postane, na isti način na koji je postojala težnja bosanskih i drugih ajana da potpuno feudaliziraju ajansku funkciju i tako postanu skoro nezavisni feudalni glavari u kadilucima. Tu tendenciju, kao što je poznato, sasjekao je Mahmut II u svom obračunu s ajanima iskorjenjivanjem ajanluka u toku prvih decenija XIX stoljeća.

5. KRAJ BOSANSKO-HERCEGOVAČKIH AJANA

Premda su bosanski ajani daleko više od mnogih ajana u drugim provincijama turske države bili privrženi sultanu i izvršavali njegove najvažnije naredbe, njihovo neosporno gospodstvo u kadilucima, česta samovolja na granici, kao i povremeni međusobni obračuni, smetali su sultanu Mahmutu II da obezbijedi puni autoritet centralne vlasti na čitavom području države i da potčini svojoj volji djelovanje feudalnih oligarha u svim pitanjima. Stoga je Mahmut II ubrzo poslije stupanja na prijesto i poslije saniranja nekih unutrašnjih i spoljopolitičkih problema počeo da se obračunava sa samovoljnim ajanima, prvo u Rumeliji i Anadoliji, a zatim i u drugim krajevima. Ostvarenju takvih težnji suprotstavili su se svi ajani, pa i bosanski, zbog čega je Mahmut II bio prisiljen da u krvi uguši njihov otpor, da fizički uništi najopasnije ajane u svojoj državi. Uz velike napore u tome je i uspio lišivši života mnoge ajane u Rumeliji i Anadoliji, a kasnije i u Bosni. Samo, u odnosu prema stanju u drugim provincijama, u vremenu i načinu konačnog sultanovog obračuna sa bosanskim ajanima postoje takode izvjesne specifičnosti.

Sultan Mahmut II počeo je tek dvadesetih godina XIX stoljeća da ostvaruje i u Bosni, u drugim krajevima ranije započetu, akciju fizičkog uništavanja najsilnijih ajana. Premda je i ranije bilo obračuna sa bosanskim ajanima, prvi početak uništavanja bosanskih ajana u Bosni pada u vrijeme kratkotrajne uprave vezira Dželal-paše Bosanskim pašalukom. U toku dvije i po godine svoje strahovlade (od marta 1820. do novembra 1822. godine) u Bosanskom pašaluku Dželalpaša je lišio života desetinu bosanskih ajana, među kojima: Bećir-pašu, pljevaljskog

muslima, Drndu alajbega, Ibrahim-bega Prijepoljca, Hadži-Salih-bega Srebrenicu, Kulin-kapetana, Mehmed-bega Bajbuta, Alaj-bega Petrovca, Krpu kapetana, Derventa-kapetana, Maglaj-kapetana, Šejh-Ilhamiju Žepčaka, dok je u progonstvo poslao bihaćkog kapetana, kapetane Ostrošca i Sanskog Mosta. Neki bosanski ajani, u strahu pred razjarenim Dželalom, morali su privremeno napustiti tlo Bosanskog pašaluka.⁸¹⁷

Prva etapa uništavanja najistaknutijih bosanskih ajana, koja je započeta Dželal-pašinim djelovanjem morala je biti uskoro prekinuta zbog teškog stanja u kome se Turska našla usljed zapleta u grčkom pitanju. Stoga je konačni obračun s bosanskim ajanima odgođen za kasnije, povoljnije vrijeme.

U procesu uništavanja ajana uopšte sultan je vodio politiku postepenog uništavanja prvo moćnih, pa tek onda manje opasnih ajana. Ta politika bila je uslovljena naročito činjenicom da sultan u početku nije imao drugih mogućnosti da se radikalno obračuna sa tim svojim opasnim neprijateljima. Da bi ostvario svoj cilj uništenja ajana, sultan je vrlo često stvarao smutnje među samim ajanima, huškajući jedne protiv drugih, i koristeći se njima za njihovo uništavanje. Prvenstveno je organizovao uništavanje najopasnijih, najuticajnijih ajana u jednom kraju, privremeno štedeći slabije, manje opasne ajane, da bi i njih u pogodnom trenutku pacificirao. Time je stvarao iluziju kod nekih ajana da će ih poštediti, čime je otupljivao njihovo protivdejstvo, koristeći se njima vrlo često za ostvarenje svojih vlastitih ciljeva. Ta opšta sultanova taktika primjenjivana je i u Bosanskom pašaluku.

Međutim, uništavanje ajana u Bosni bilo je iz više razloga otežano. Prvo, veliki broj nosilaca ajanske funkcije u Bosni bili su nasljedni kapetani, koje je teško bilo pomjeriti s njihovog mjesta a da se oštro ne poremete stari običaji još od ranije zakonima turskih sultana sankcionisani. Drugo, razorno djelovanje bosanskih ajana bilo je nešto slabije od djelovanja njihovih staleških drugova u drugim provincijama, što je umanjivalo opravdanost surovijih sultanovih akcija u Bosni i uopšte opravdanost uništavanja ajanluka u toj provinciji. I najzad, Bosanski pašaluk bio je granični pašaluk, čiju su odbranu obezbjeđivali sami Bosanci, što nije dozvoljavalo sultanu nikakvu brzopletost i nepromišljenu akciju, koja bi mogla da ima dalekosežne negativne posljedice. Stoga je sultan morao sa bosanskim ajanima postupati daleko opreznije nego u drugim slučajevima, čak i onda kada je odlučio da se sa njima definitivno obračuna.

Taktika opreza u obračunu sa bosanskim ajanima najbolje se vidi iz jednog slučaja koji se odigrao u Bosni poslije prvog jačeg udarca po bosanskim ajanima što ga je izveo okrutni Dželal-paša. Ovaj paša je, obračunavajući se sa nekim kapetanskim porodicama u Krajini, išao tako daleko da je oduzeo tri kapetanije (bihaćku, ostrovičku i kapetaniju u Sanskom Mostu) njihovim zakonskim uživaocima i dodijelio ih drugim licima, što je bilo potvrđeno posebnim carskim fermanom.⁸¹⁸ Po svoj prilici pod pritiskom kapetanskog javnog mnijenja, taj prvi udarac po načelu nasljeđivanja kapetanija morao je biti uskoro ispravljen.

⁸¹⁷ Bašagić, n.d., 131.

⁸¹⁸ Kreševljaković, Kapetanije, 106, 187, 199.

Tim prije što Mahmut II nije još tada bio počeo da dira u postojeće stanje feudalnih odnosa. Da bi umirio savjest ostalih kapetana, koji su, izgleda, pokazali otvoreno nezadovoljstvo zbog tog akta, sultan je ubrzo opozvao raniji ferman i izdao novi, kojim je povratio oduzete kapetanije njihovim zakonskim uživaocima.⁸¹⁹ To je, svakako, bio taktički potez kojim je trebalo privremeno stišati nezadovoljstvo bosanskih ajana i povratiti im vjeru u nepovredivost njihovih od davnina zagaranovanih prava.

Tim potezom sultan je uspio da potpuno umiri bosanske ajane, da neutrališe eventualne njihove akcije do početka konačnog i otvorenog obračuna, koji će uslijediti početkom četvrte decenije XIX stoljeća. Koliko su bosanski ajani bili mirni i uljuljkani u svojoj vjeri o nepovredivosti svojih prava i svog položaja, poslije izvjesnih prijateljskih sultanovih akata, pokazuje i primjer njihovog pasivnog držanja u odnosu prema surovom obračunu sultanovih snaga sa bosanskim, naročito sarajevskim janjičarima, koji su otvoreno ustali protiv ukidanja janjičarskog odžaka.⁸²⁰ Ne samo da bosanski ajani nisu tada ni prstom maknuli u korist progonjenih janjičara već su, štaviše, neki njihovi najuticajniji predstavnici direktno pomagali Portinog izaslanika Abdurahman-pašu u ugušivanju janjičarskog otpora. U tome su se naročito istakli Ali-beg Fidahić i kasniji vođa bosanskih ajana protiv centralne vlasti (protiv zavođenja reformi) Husein-kapetan Gradašćević, dok su se ostali držali manje više po strani.⁸²¹ Ta okolnost ukazuje koliko na postojanje dubokog jaza između ajana i janjičara, jaza koji je produbljivan njihovim različitim društvenim položajem, razlikom između feudalaca (begova) i muslimanskih srednjih i sitnih gradskih slojeva, toliko i na iluzije ajana da će svojim pasivnim držanjem, kao vladajuća klasa, zadržati svoje stare pozicije i očuvati prava stečena putem ajanluka.

Koliko je još u to doba bio jak uticaj centralne vlasti na bosanske ajane, pokazuje i činjenica da su bosanski ajani sa daleko više oduševljenja i podaničke privrženosti u poređenju s ajanima u drugim turskim provincijama prihvatili sultanov poziv da pođu u rat protiv Rusa, zbog čega su od sultana, mimo ostalih ajana, dobili posebnu zahvalu u mjesecu junu 1829. godine.⁸²²

Četvrtu deceniju XIX stoljeća u istoriji Turske obilježava posljednji odlučujući nastup centralne vlasti u sprovođenju reformi u vojsci i administraciji, koji je praćen uništavanjem ostataka ajanstva u provincijama. Tada su, u posljednjoj fazi toga obračuna, došli na red i bosanski ajani.

Već poslije ugušivanja otvora janjičara u Sarajevu, sultanovi predstavnici u Bosni, bosanski veziri, pokušavaju da zasade reforme vojske i temelje novoj vojnoj organizaciji mobilizacijom svih vojnih obveznika muslimana na novim osnovima, na osnovima modernog vojnog regrutovanja suprotnog feudalnim običajima. Reformu vojske slijedila je reforma državne uprave. Obje te mjere činile su, praktično, nepotrebnim dalje postojanje bosanskih ajana i kapetana kao ranijih osnovnih karika vojno-civilne vlasti u kadilucima. Naravno, time nije bila dovedena u

⁸¹⁹ OIS, sidžil br. 59, str. 18.

⁸²⁰ O tome: kod Kreševljakovića, Husein kapetan.

⁸²¹ Isto, 5—6.

⁸²² Isto.

pitanje mogućnost potpunog likvidiranja uticaja ajana na vlast, već samo njihovo drukčije postavljanje prema vlasti — pretvaranje tadašnjih svemoćnih, polunezavisnih glavara u obične državne službenike povezane sa pretpostavljenim starješinama — karikama činovničke subordinacije, a ne labavog feudalnog vazaliteta.

U početku, bosanski veziri postupali su taktički. Svjesni preosjetljivosti bosanskih ajana, oni nisu odmah udarili otvoreno po korijenima ajanstva. Međutim, njihove mjere na planu reformisanja dviju osnovnih ustanova na kojima je počivala snaga ajana jasno su ukazivale na mogućnost skore likvidacije ajanluka i ajanskog gospodstva u kadilucima. Te mjere ubrzo su izazvale opravdanu sumnju i podozrenje bosanskih ajana, ukazujući im jasno da će ubrzo doći kraj njihovoj nasljednoj vlasti u kadilucima. To je kod bosanskih ajana, sasvim logično, izazvalo nemir, koji se počeo pretvarati u izvjesna strujanja u pravcu organizovanja otpora bosanskih ajana zavođenju reformi.⁸²³

Prije nego što se odlučio na nasilan postupak rezanja zamršenog ajanskog čvora u Bosanskom pašaluku, sultan je pokušao da mirnim putem (sporazumno) privoli bosanske ajane, što nije, inače, običavao da čini u odnosu prema drugim ajanima, da se dobrovoljno potčine metamorfozi koju im je nudio, odričući se ranijih privilegija i svrstavajući se u redove prvih, u modernom smislu pravih, državnih službenika u Bosanskom pašaluku — muteselima.⁸²⁴ U želji da na to privoli bosanske ajane, on je pozvao neke njihove predstavnike na savjetovanje u Carigrad, koje je održano, kao što je poznato, pod rukovodstvom samog sultana. Tom prilikom sultan je uzaludno nagovarao bosanske ajane da na miran način prihvate reforme,⁸²⁵ a kada nije u tome uspio, odlučio se da oružanom akcijom sprovede svoje zamisli.

Tek pred posljednim udarcem koji je sultan namjeravao da zada bosanskim ajanima javio se onaj poznati očajnički pokušaj bosanskih ajana da silom osujete sultanovu namjeru, smatrajući da je ona uperena ne samo protiv njihovih privilegija već i protiv osnovnih načela muslimanske vjere, kao i bitnih interesa turske države. Oni se dižu otvoreno protiv sultana sa znatnim zakašnjenjem u poređenju sa sličnim akcijama ajana u drugim krajevima. Zakašnjeli bunt bosanskih ajana može se objasniti opet specifičnostima razvoja ove ustanove u Bosanskom pašaluku. Ona se laganije probijala nego u drugim krajevima carstva, sazrijevala i učvršćivala se u specifičnim istorijskim uslovima u kojima se nalazio Bosanski pašaluk i zato bila posljednja na udaru.

Premda su prvi put u razmjerama Bosanskog pašaluka zaigrali, tako da kažemo, samostalnu ulogu, koja je najvidnije došla do izražaja na njihovom skupu u Tuzli februara mjeseca 1831. godine,⁸²⁶ ni tom prilikom svi ajani Bosanskog pašaluka nisu ispoljili očekivanu jednodušnost. Sam skup u Tuzli obilježava pokušaj bosanskih ajana da pronađu sredstvo da odvrte sultana od njegove akcije, pa ako se pokaže potreba, da ga na to prisile i oružanim otporom. Tom prilikom bosanski ajani su, kao što je poznato, izabrali za svoga vođu Husein-kapetana Gradašćevića, po kome je i čitav pokret dobio svoje ime. Husein-kapetan

⁸²³ Bašagić, n.d., 140.

⁸²⁴ Kreševljaković, Husein kapetan, 15.

⁸²⁵ Isto.

⁸²⁶ Isto.

je trebalo da izražava zajedničku volju svih bosanskih ajana i da se bori za njihovu zajedničku stvar — očuvanje zajedničkog gospodstva svih ajana u razmjerama njihovih kadiluka. Zato su ga bosanski ajani kasnije izabrali za bosanskog vezira, na kome položaju se nalazio do sloma svog pokreta, kada je, ne dobivši za taj položaj sultanovu potvrdu, morao da bježi iz Bosne.⁸²⁷

Pokret Husein-kapetana Gradašćevića nije još kako treba proučen niti dovoljno rasvijetljen, zbog čega je vrlo teško donositi konačne sudove o različitim aspektima i problemima koje izučavanje tog pokreta zahtijeva. Ali na osnovu onog što se o tom pokretu zasada zna (na osnovu literature i nekih dosada nepoznatih dokumenata), može se sa sigurnošću tvrditi da je to bio pokret u prvom redu gornjih slojeva feudalne vladajuće klase u Bosni, uperen protiv sultanovih reformi, koje su imale za cilj ukidanja izuzetno povlaštenog položaja bosanskih krupnih feudalaca kao ajana. Taj pokret je, barem u početku, očigledno, imao za cilj da očuva svojevrstu konfederaciju bosanskih ajana kao političko-upravnih gospodara u kadilucima, uz puno priznanje sultanovog vrhovnog suvereniteta. Pošto su djelovanjem sultanovih namjesnika, bosanskih vezira, počev od treće decenije XIX stoljeća, izgubili vjeru u mogućnost oslonca na taj stožer njihovog okupljanja i stavljanja u zajedničku akciju, oni su zalogu očuvanja svojih pozicija i garanta svojih prava vidjeli jedino u ličnosti bosanskog vezira koji bi bio iz njihove sredine izabran, i to je bio drugi glavni cilj njihove borbe — kada su se već jednom latili oružja da uz pomoć njega odbrane svoja prava. S tim ciljem bila je saglasna većina bosanskih ajana, kao što su manje-više bili svi saglasni u tome, poslije neuspjeha njihove deputacije u Carigradu i namjeravanih sultanovih oružanih akcija protiv njih, da je jedino pružanjem oružanog otpora, do kojeg je došlo prvo na Kosovu, moguće ostvariti taj cilj. U takvim uslovima, oni su istakli za vođu svog pokreta Husein-kapetana, kojeg su kasnije, poslije bjegstva bosanskog vezira Ali-Namik-paše,⁸²⁸ podigli na vezirsku stolicu.

Što se tiče želja bosanskih ajana u pogledu budućeg uređenja Bosanskog pašaluka, teško se može reći da su se one kretale izvan okvira ranijeg stanja. Teško se može pretpostaviti da su se bosanski ajani mogli boriti za kakvu promjenu postojećeg stanja, jer su isključivo vodili borbu za očuvanje svojih starih pozicija. Samo u tim pozicijama oni su vidjeli najbolju garantiju za očuvanje svojih privilegija, kao što su u tome, s druge strane, gledali najefikasnije oružje za očuvanje sultanovog suvereniteta nad Bosnom. Sva njihova borba imala je samo utoliko smisla ukoliko je pružala izgled za očuvanje tog starog stanja. Zato je veći broj bosanskih ajana pristao da se na čelu sa Husein-kapetanom odupre zavođenju reformi. Iz istih razloga njihov uspješni otpor, pobjedom nad sultanovim snagama na Kosovu, znatno je ublažen prvim obećanjem koje je došlo od velikog vezira Mehmed Rešid-paše, da se neće dirati u postojeće stanje stvari, odnosno da će njihovi zahtjevi upereni protiv rušenja starog stanja, pa čak i zahtjev da im Husein-kapetan bude vezir, biti usvojeni.⁸²⁹

⁸²⁷ Isto.

⁸²⁸ Isto.

⁸²⁹ Isto.

O tim zahtjevima bosanskih ajana, koji, u stvari, označavaju cilj borbe protiv sultanovih reformi — program pokreta Husein-kapetana Gradačevića, sačuvao se autentičan podatak iz pera vođe pokreta Husein-kapetana. Radi se, naime, o jednom Husein-kapetanovom pismu koje je on uputio austrijskom caru Francu marta mjeseca 1832. godine. Tim pismom Husein-kapetan je molio austrijskog cara da se zauzme za njegovu stvar kod Porte, upoznavši ga s istorijatom borbe bosanskih ajana protiv reformi sultana Mahmuta II. S tim u vezi on je u istom pismu rezimirao u pet tačaka sadržaj zahtijeva bosanskih ajana koje je njihova deputacija izložila velikom veziru Mehmed Rešid-paši. Bosanski ajani su, navodno, tom svojom predstavkom skrenuli pažnju velikom veziru na sljedeće:

1. svome pravom caru i velikom gospodaru sultanu Mahmutu oni će vječno, vjerno, hrabro i podanički služiti i priznavaće njegove zapovijedi kao i ranije;

2. sultan, međutim, ne treba da im nameće novu vjeru i novi red (Regeln), nove uredbe, koje nisu u skladu sa starim običajima (redom) i starom Muhamedovom vjerom, zbog čega se bosanski narod pobunio i ustao radije da izgubi život i imanje i prolije krv nego da prihvati novouspostavljene uredbe i religiju, koje su štetne za staru Muhamedovu vjeru i stare uredbe;

3. sultan treba im da odobri, pokloni i imenuje za vezira Bosne jednog iz njihovih redova, koji je Bosanac, da bi ostali i dalje sultanovi podanici i da bi primali njegove zapovijedi; sultan neka im ne šalje za vezire strance, koji su se svake godine izmjenjivali, da ih veziri ne bi nasiljem uništavali, a naročito njihove glave i imanje odnosili iz Bosne;

4. niko od bosanskih veleposjednika ne bi smio biti lišen svoga imanja, već treba da ga uživa kao što ga je i ranije uživao;

5. treba da ostanu na snazi i dalje njihove stare uredbe (običaji), koje postoje od davnina.⁸³⁰

Kao što se vidi, sadržaj zahtjeva bosanskih ajana u punom je skladu sa našom ocjenom pokreta Husein-kapetana Gradačevića kao pokreta s osnovnim ciljem borbe bosanskih ajana protiv centralne vlasti. Jedino četvrta tačka na izvjestan način predstavlja novinu, koja, zapravo, i nije to. Jer, tu se očigledno cilja na traženje milosti od sultana za učesnike pobune. Moli se sultan da ne kažnjava učesnike, feudalce na prvom mjestu, lišavanjem posjeda.

U svjetlu navedenih činjenica teško se može govoriti o Husein-kapetanovom pokretu kao o nekakvom široko zamišljenom autonomističkom pokretu bosanskih ajana za uspostavljanje autonomne Bosne i Hercegovine s obilježjem vazalne kneževine, kao što se to činilo izvjesnom broju naših istoričara.⁸³¹ Naši pisci koji dijele to shvatanje osnivaju, obično, svoje mišljenje na jednom izvještaju tadašnjeg guvernera Dalmacije Tomašića, koji je, ne zna se tačno na osnovu čega, opisao u

⁸³⁰ Haus-, Hof-und Staatsarchiv, In: Ottenfels an Metternich, 25. 5. 1832, Nr. 378, P. S. 2, Correspondenz mit der Türkei 1832. Citirano prema prepisu koji se nalazi u prilogu neobjavljene doktorske disertacije Martina Šora (Schor), Husein Kapetans Kampf um Bosnien Unabhängigkeit, koju smo nedavno otkrili u Beču. Disertacija je radena 1927. godine.

⁸³¹ Usporediti: Pavlović, Pokret u Bosni i Albaniji protiv reforama Mahmuda II, Kreševljaković, Husein kapetan. Bašagić, Kratka uputa i dr.

jednom svom pismu austrijskoj Vladi tobožnje zahtjeve bosanskih ajana. navodno — prema njihovom zaključku na zajedničkom sastanku u Tuzli. Te zahtjeve Tomašić je rezimirao u četiri tačke, i to: 1. da Porta opozove privilegije date kneževini Srbiji; 2. da sultan obustavi uvođenje nove vojske; 3. da se ukine vezirsko mjesto u Travniku; 4. da se dopusti uvođenje autonomne vladavine, da se poglavica bira između Bosanaca, da se Porta ne miješa u upravu zemlje i da će Porta za ove ustupke dobivati godišnji tribut od 4.000 kesa (2.000.000 groša).⁸³²

To je izvještaj jednog austrijskog posmatrača iz Dalmacije koji nije imao neposredan uvid u bosanske stvari. On je, po svoj prilici, proizvoljno konstruisao neke zahtjeve bosanskih ajana, koji su, najvećim dijelom, netačni, jer su suprotni ciljevima borbe bosanskih ajana. Da su Tomašićevi navodi znatnim dijelom netačni, posebno onaj najvažniji dio, koji se odnosi na tobožnju autonomiju Bosne, najbolje potvrđuje sam Husein-kapetan maločas citiranim pismom. Da su oni, velikim dijelom, netačni, vidi se i po tome što jedna od osnovnih postavki Tomašićevog izvještaja stoji u dijametralnoj suprotnosti sa postupcima samog Husein-kapetana i njegovih pristaša. Prema Tomašiću, Bosanci su tražili ukidanje namjesničkog vezirskog položaja u Bosni, dok sam Husein i njegove pristaše tako gorljivo traže od sultana da im potvrdi Huseina za bosanskog vezira koga su oni izabrali.⁸³³ To znači da Bosanci ne traže ukidanje vezirskog dostojanstva, već samo dodeljivanje toga položaja Bosancu, Husein-kapetanu, čime oni ostaju uz staru strukturu vlasti. S druge strane, sam Husein-kapetan, koga su bosanski ajani, kao prvog među jednakim, izabrali za svog vođu, od izbora za vezira upravljao je Bosnom na isti način kao i ostali veziri, koji nisu bili porijeklom Bosanci. Možda je on čak bio nepovoljnija alternativa za bosanske ajane, jer je već od početka svoje vladavine počeo da gazi prećutni sporazum bosanskih ajana da ne dira u njihova prava, a pogotovu u njihove živote, zbog čega su se oni i digli protiv sultana i zbog čega su i izabrali Husein-kapetana.

Husein-Kapetan je, kao što je poznato, već na početku svoje vladavine došao u sukob sa velikim brojem bosanskih ajana i pokazao slične znake samovolje kao i njegovi prethodnici, turski veziri, a možda čak i gore. Stoga su bosanski ajani počeli ubrzo da od njega okreću glavu. Kada je došlo do definitivnog Husein-kapetanovog obračuna sa sultanovim snagama i njegovim pristašama u Hercegovini na čelu s Ali-agom Stočevićem, on je praktično ostao usamljen, oslanjajući se uglavnom na svoju ličnu pratnju i ostatke nezadovoljnog sarajevskog janjičarstva, te sasvim mali broj sebi odanih ajana.⁸³⁴

Takav stav bosanskih ajana ukazuje na svu nezrelost njihovog pokreta. Njihovo držanje moglo je imati više razloga. Tu je bilo zavisti i lične mržnje, pa i izvjesnih razočarenja. Ali najvažniji razlog njihovom kolebljivom držanju leži, po našem mišljenju, u činjenici da Husein-kapetan svojim držanjem nije pružao sigurnu garanciju da će obezbijediti zaštitu starih prava bosanskih ajana. To on uostalom nije mogao učiniti ni iz objektivnih razloga, jer ako je želio da učvrsti svoju vlast,

⁸³² Pavlović, n.d., 19.

⁸³³ Kreševljaković, n.d., 19.

⁸³⁴ Bašagić, n.d., 141. i dalje.

morao je stvoriti red i disciplinu u svojoj zemlji, na koje nisu bili navikli njegovi staleški drugovi opsjednuti samo svojim ličnim interesima. Da bi od Bosne stvorio čvrst bedem protiv sultanovih snaga, Husein je morao i sam da se apsolutistički ponaša, morao je i sam da prema ajanima primjeni izvjesne apsolutističke mjere. A to je upravo ono protiv čega su bosanski ajani ustali, jer su u apsolutnoj vlasti sultana i njegovih bosanskih vezira sagledavali svoga vlastitog grobara. Drugačije im nije mogla izgledati ni Husein-kapetanova vlast.

Ne videći u Husein-kapetanu garanta svojih prava, razočaran njegovim postupcima veći broj bosanskih ajana u drugoj, odlučnoj, fazi njegove borbe sa sultanovim snagama držalo se većinom pasivno. U takvim uslovima sam Husein-kapetan bio je preslab da se odupre većoj i za borbu spremnijoj sultanovoj vojsci, koja je, potpomognuta snagama lukavog stolačkog ajana Ali-age Rizvanbegovića i njegovog prijatelja Smail-age Čengića, gatačkog ajana, relativno lako neutralisala Husein-kapetanov otpor.

Pa ipak, bilo bi pogrešno smatrati da je taj pokret suzbijen samo zaslugom carske vojske i vojske hercegovačkih ajana. Ta vojska, barem brojčano, bila je znato slabija u poređenju sa potencijalnom snagom bosanskih ajana. Ali u tome i jeste stvar što je ta potencijalna snaga u odlučnom trenutku zatajila. Pokret bosanskih ajana, od jednog širokog pokreta, u kome je u početku sudjelovao veći broj bosanskih ajana, Husein-kapetanovim djelovanjem i opasnom perspektivom za bosanske ajane koja se nazirala u tom djelovanju, bio je ubrzo sveden na najužu bazu. Bazu svog pokreta suzio je sam Husein-kapetan, u prvom redu svojim samovlašćem, kojim je od sebe odbio najveći broj svojih nekadašnjih privrežnika, izazivajući sumnju i podozrenje ostalih ajana. Tim postupcima, koji nisu bili u skladu sa klasnom solidarnošću, ravnotežom i sigurnošću života i imanja pojedinih ajana što su ovi ljubomorno čuvali. On je već od samog početka svoje vladavine narušio tu ravnotežu, jer je počeo samovoljno da šalje neke bosanske ajane na stratište, među njima tešanjskog i gradačačkog kapetana, zatim Mahmuta Alajbega Filipovića, nekog Izet-agu iz Travnika, Ibrahim-efendiju iz Jezera, travničkog kadiju i dvojicu muftija: tešanjskog i prusačkog,⁸³⁵ dok su mnogi morali da bježe preko Save, među kojima i Huseinov brat Osman-paša i rođak mu Ahmed-beg.⁸³⁶ Negativno dejstvo na jedinstvo Husein-kapetanovog pokreta, s druge strane, imala je i okolnost što je i u Bosni uspješno djelovala u drugim krajevima ranije iskušena sultanova taktika sijanja razdora među velikašima, putem nahuškavanja jednih protiv drugih primamljivim obećanjima. Takav uspjeh sultan je već od početka postigao kod tuzlanskog i zborničkog kapetana, koji su se labavo držali u Husein-kapetanovom pokretu,⁸³⁷ a da ne govorimo o otvoreno neprijateljskom držanju hercegovačkih ajana na čelu s Ali-ogom Stočevićem.

Kada se ima u vidu činjenica da je društvena baza Husein-kapetanovog pokreta bila sužena već zbog nezadovoljstva njegovih staleških drugova, kada njegovi staleški drugovi nisu bili do kraja odani tom po-

⁸³⁵ Kreševljaković, Husein kapetan, 18.

⁸³⁶ Isto.

⁸³⁷ Isto.

kretu, nije nikakvo čudo što taj pokret nije imao skoro nikakvu podršku u ostalim slojevima društva, pogotovu u redovima potčinjene klase. I ne samo da su slabu podršku tom pokretu davali hrišćani, već je i većina muslimanskog stanovništva pokizavala malo oduševljenje za pokret, naročito kasnije. I pored velikih, na svakom koraku isticanih parola vođe pokreta da je cilj borbe odbrana čistote muslimanske vjere od „đaur“-sultanovog nasrtaja na nju, muslimansko stanovništvo nije moglo vidjeti u pokretu bosanskih feudalaca neku garanciju za poboljšavanje svog položaja. Privrženo ideji islama i islamske turske države, to stanovništvo nije moglo do kraja podržavati pokret protiv sultana, koji nije potvrđivao Husein-kapetana za bosanskog vezira. S druge strane, lične pozicije velikog broja bosanskih muslimana, koje su počivale na feudalnom (spahije), ili polufederalnom (čuvari tvrđava) osnovu, nisu bile tada u onoj mjeri ugrožene kao pozicije kapetana i ostalih ajana. Kada do toga malo kasnije dođe (ukidanjem spahiluka i plaća tvrđavskih posada), pojavi će se nejak pokreti tih slojeva, ali ne pod vođstvom ajana, koji su se najvećim dijelom snašli, preuzimanjem muteselimluka.

Ishod Husein-kapetanovog pokreta najbolje ilustruje i cilj borbe bosanskih ajana. Početni zajednički cilj svih bosanskih ajana bio je borba za očuvanje postojećeg stanja, borba za održanje nasljedne vlasti ajana u kadilucima. U tome su bosanski ajani u početku bili svi saglasni i zato su se digli na oružje, birajući za svog komandanta, a kasnije i za bosanskog vezira, Husein-kapetana. Oni to nisu činili sa namjerom da Huseina učine svojim gospodarem, već samo ravnopravnim vođom. Sve dotle dok je Husein-kapetan pokizavao bratsku obazrivost, njega je poštovao najveći broj bosanskih ajana. Ali čim je počeo pokazivati prve znake samovolje i nasilja u odnosu prema nekim ajanima, on je, neminovno, morao izazvati sumnju i nepovjerenje ajana, te oživjeti predstavu da će ti postupci ubrzo prerasti u uzurpaciju vlasti na štetu svih ajana. Zbog toga su bosanski ajani ubrzo počeli da pokazuju svoje nezadovoljstvo postupcima svoga izabranika, držeći se većinom pasivno prema tom pokretu u drugoj, odlučnoj fazi Husein-kapetanove borbe. Time su oni prećutno, ali snažno, manifestovali svoje neraspoloženje prema tom pokretu, koji je za njih, usljed Huseinove samovolje, značio opet, na kraju, ono isto što i sultanova akcija, u kojoj su oni mogli naći više nade za produžavanje svoga makar suženog gospodstva. A drugačije nije moglo ni biti s obzirom na duboke protivurječnosti jednog besperspektivnog feudalnog, u suštini reakcionarnog, pokreta. Prožet dubokim unutrašnjim protivurječnostima, taj pokret se već na početku našao u začaranom krugu, u ćorsokaku, iz koga nikuda nije mogao izaći osim u vlastitu propast. To se, na kraju krajeva, moralo desiti već i zbog toga što je reformni nastup Mahmuta II bio, gledano sa stanovišta društvenog progressa, kudikamo napredniji od pokreta bosanskih ajana, koji su se borili za očuvanje stare, davno preživjele feudalne društvene strukture. Reakcionaran, taj pokret je morao propasti i zbog toga što nije posjedovao nikakvih naprednih unutrašnjih snaga koje bi ga istorijskom neminovnošću kretale ka pobjedi.

Porazom Husein-Kapetana Gradašćevića skršena je glavna prepreka za sultanov konačni obračun sa bosanskim ajanima, čije je poste-

peno uništavanje nastavljeno poslije sloma njihovog pokreta i formalno okončano naredbama bosanskog vezira Mehmed-paše Vedžihije iz 1835. godine o ukidanju kapetanija i ajanluka u svim kadićima Bosanskog pašaluka i podjeli Bosne na muslimanske na čelu sa državnim činovnicima muslimanima.⁸³⁸ Drugim naredbama isti vezir je reorganizovao vojsku u Bosni u duhu reformi Mahuta II.⁸³⁹

Sve te reforme nisu ni dalje prošle bez otpora, koji će se povremeno javljati u svim krajevima Bosne. Ipak, one su, na kraju, upornom borbom s ostacima ajanstva i janjičarstva i u Bosni postepeno sprovedene, naročito poslije proglašenja tanzimata.⁸⁴⁰

Tek proglašenjem tanzimata i sprovođenjem u život odredaba hatišerifa od Gülhane lokalna turska vlast u Bosni dobija novi vid. Ali budući da je vlast i dalje ostala većim dijelom u posjedu starih nosilaca, čiji je naziv kapetan, odnosno ajan, zamijenjen nazivom muslim, ajanstvo u Bosni produžava da živi i kasnije, sve do konačnog obračuna Omer-paše Latasa sa bosanskim ajanima pedesetih godina XIX stoljeća.

Drugačiju sudbinu u posljednjoj etapi svoga postojanja imao je ajanluk u Hercegovini. Hercegovački ajani na čelu sa najistaknutijim ajanom Ali-agom Rizvanbegovićem, stolačkim kapetanom i muslimom, izabrali su drugačiji put od bosanskih ajana, sa željom da očuvaju svoje ajanske pozicije. Glava hercegovačkih ajana Ali-aga Rizvanbegović, oslanjajući se naročito na moćnog gatačko-pivskog ajana Smail-aga Čengića, kao i na ostale ajane Hercegovine, pokušao je da izdajom djela bosanskih ajana i lukavstvom izbori za sebe položaj, ako ne bosanskog, a ono hercegovačkog vezira, u čemu je, kao što ćemo odmah vidjeti, uglavnom i uspio.

Već u samom početku pojave organizovanog nastupa bosanskih ajana, Rizvanbegović je otkazao podršku tome pokretu. U našoj literaturi prevladuje mišljenje da se to desilo zbog toga što je postojalo izvjesno rivalstvo između Rizvanbegovića, Gradašćevića i Čengića, što može da ima i izvjesnog osnova.⁸⁴¹ Čini se, ipak, da su postojali dublji razlozi zbog kojih bosanski ajani nisu željeli da kao svog vođu vide Rizvanbegovića. U takvom stavu bosanskih ajana nazire se njihovo ogromno nepovjerenje prema lukavom Ali-agi Rizvanbegoviću, koji se odranije istakao kao uzurpator, kao smutljivac i nasilnik prvog reda. On je malo pružao garancije bosanskim ajanima da će zaista poštovati njihova prava kada je ta ista prava nemilosrdno pogazio svojoj vlastitoj braći⁸⁴² i uporno nastojao da ih više puta pogazi svome susjedu počiteljskom Gavran-kapetanu⁸⁴³. Dakle, u pogledu najvažnijeg pitanja, životnog pitanja bosanskih ajana — pitanja očuvanja njihovih starih pozicija i ajanske ravnoteže, Rizvanbegović nije ulivao nikakve nade. Zbog toga i nije mogao doći u obzir za prvo mjesto u vođstvu toga pokreta. Naj-

⁸³⁹ Bašagić, n.d., 149—152.

⁸³⁹ Isto.

⁸⁴⁰ Isto.

⁸⁴¹ Vidjeti o tome: Čurić Hajrudin, Ali paša Rizvanbegović Stočević, Gođšnjica Nikole Čupića, knjiga XLVI; Beograd, 1937; 207.

⁸⁴² Kreševljaković, Kapetanije, 233, 273.

⁸⁴³ Kreševljaković, n.d., 253.

zad, Rizvanbegović, možda, nije bio ni tako odlučno za ideju da se s oružjem u ruci odupre sultanu, želeći, po svoj prilici, da se, dodvorujući se sultanu, sultanovom podrškom dočepa vlasti nad svim ajanima Bosanskog pašaluka.

Bilo kako mu drago, Stočević je znao da najbolje iskoristi novostvorenu situaciju za sebe i da udarcem u leđa bosanskim ajanima sultanovom milošću stekne položaj vezira u Hercegovini. Postupajući u duhu svoje zamisli, on se otvoreno stavio u sultanovu službu u borbi protiv bosanskih ajana i znatno mu pomogao da lakše i brže savlada taj pokret.⁸⁴⁴ Za tu uslugu, kao i za podršku sultanu u njegovoj borbi protiv egipatskog buntovnika Mehmed-Alije, Ali-aga je bio stvarno nagrađen vezirskim položajem u Hercegovini, izdvajanjem Hercegovačkog sandžaka u Hercegovački pašaluk 1833. godine. Na tom položaju on je ostao 19 godina, kao Galib Ali-paša Rizvanbegović-Stočević.⁸⁴⁵

Jedini od bosansko-hercegovačkih ajana Stočević se uzdigao do stepena nekih velikih ajana u Rumeliji i Anadoliji. On je odlično proračunao kako da, u vrlo složenoj i — istovremeno — povoljnoj situaciji, postigne svoj cilj — proširivanje uticaja izvan uskih granica kadiluka na područje čitavog sandžaka ili čak i provincije. U prvoj etapi ostvarivanja toga cilja on se oslonio na najjače ajane Hercegovine, iskoristivši njihovu nesebičnu podršku za jačanje svog ličnog položaja. Poučen iskustvom uspona na vlast nekih velikih ajana iz Rumelije, on je, međutim, isto tako dobro znao da će njegov vezirski položaj biti od malog značaja ako i dalje nastavi tješnju saradnju sa svojim bivšim saveznicima kao ravnopravnim faktorima, koji su mu davali podršku samo kao najistaknutijem i najuglednijem svom staleškom pripadniku. Jer, ukoliko bi ti moćni velikaši i dalje zadržali svoje stare pozicije nasljednih glavara čitavih oblasti u Hercegovini, u kojoj bi Ali-aga ostao samo prvi među jednakim, njegovo vezirstvo bi bilo od malog značaja, a njegov čitav napor da obezbijedi ličnu vlast u Hercegovini promašio bi njegov glavni cilj.

Stoga je Ali-aga, sada Ali-paša, na početku svoje vladavine u Hercegovini tražio načina da se liši uticaja svojih bivših saveznika. U tome mu je išla na ruku i okolnost što je trebalo zavesti reformu uprave u Hercegovini. S tim u vezi on je, barem formalno, nastojao da izvrši sultanovu naredbu o reorganizaciji lokalne uprave u Hercegovini zavešćujući mjesto ajanluka i kapetanluka — muslimluk. To mu je upravo omogućilo da ukloni sa vlasti ajane, odnosno da ih učini svojim službenicima, jer je kao vezir imao pravo da postavlja muslimane.

Formalno ukidanje kapetanija i ajanluka i podjela Hercegovine na muslimanke sprovedena je na jednom skupu hercegovačkih ajana u Mostaru. Da bi ta mjera dobila karakter dobrovoljnog odricanja svih hercegovačkih ajana, od ajanluka, na tom skupu ajani su potpisali tzv. Obavezu pokoravanja carskim naredbama (teahhudnama).⁸⁴⁶

Kako su hercegovački ajani, koji su većinom bili tada postavljeni za muslimane, shvatili taj akt kao formalnu izjavu lojalnosti sultanu, a ne

⁸⁴⁴ Čurić, n.d.

⁸⁴⁵ Čurić, n.d., 219.

⁸⁴⁶ Čurić, n.d., 221.

izmjenu stvarnog stanja stvari, te kako nisu pokazivali volju da napuste političku pozornicu, odupirući se otvoreno izvjesnim nelojalnim Ali-pašinim aktima, Ali-paša je smišljao plan da se riješi njihovog uticaja. U tome on nije birao nikakva sredstva, pa ni najgrublje oblike izdaje. S tim u vezi nije isključena mogućnost koju su spominjali neki naši pisci, o tajnom Ali-pašinom dogovoru sa crnogorskim vladikom Petrom Petrovićem Njegošom o likvidaciji nekih istaknutijih hercegovačkih ajana (Smail-age Čengića, Mujage Mušovića).⁸⁴⁷

Kada se oslobodio opasnih rivala Smail-age Čengića i Mujage Mušovića, Ali-paša je neutralisao i snagu uglednog trebinjskog ajana Hasana Resulbegovića tako što ga je imenovao muslimom u Pljevljima, povjerivši njegovo Trebinje kao muslimluk svome sinu Rustembegu.⁸⁴⁸

Svi ti postupci, kao i činjenica da je Ali-paša ubrzo po stupanju na vlast izgradio svoj dvor i okružio se jakom ličnom oružanom pratnjom, pokazuju da je od početka želio da učvrsti svoju ličnu vlast u Hercegovini, od koje je, po svoj prilici, želio da stvori nasljedni pašaluk.

Da bi jače učvrstio svoj apsolutizam, Ali-paša je na početku svoje vladavine pokušao da demagoškim sredstvima osvoji simpatije širokih slojeva muslimanskog stanovništva, kao i potčinjenih hrišćana, kao što je nekad činio Mahmut-paša Bušatlija u Skadarskom pašaluku. S tim u vezi, on je u jednom govoru pred mnoštvom stanovništva u Mostaru 1833. godine izjavio da oslobađa od poreza sve gradsko muslimansko stanovništvo, a hrišćanima je obećao svođenje njihovih poreza na dva — harač u sultanovu korist i forintu godišnje u vezirovu korist (to jest u svoju korist). Posljednja obaveza teretila je i muslimane seljake. Istim govorom apelovao je na narod da se drži mirno, da se pokorava njegovim naredbama i da se, u slučaju potrebe, obraća direktno njemu, te da se ne koristi pri tom nikakvim posrednicima,⁸⁴⁹ pa dakle ni ajanima, odnosno muslimima, njegovim bivšim saveznicima.

Isto onako kao što je mjera zamjene ajana muslimima, koji bi bili njegovi službenici, a ne saveznici, odgovarala Ali-pašinoj osnovnoj težnji — učvršćenju lične vlasti, druga mjera, svođenje poreza u duhu reformi na dva osnovna — harač i opšti porez, u koji je on postepeno nagurao mnoštvo poreskih davanja u svoju korist, trebalo je da osigura materijalnu bazu za njegovu neograničenu vlast. Ali on se nije zaustavio samo na tome. Zadojen težnjom klasičnog ajanskog silnika, kakve srećemo koncem XVIII stoljeća u drugim provincijama turske države, Ali-paša je upotrebljavao i druga sredstva za jačanje svojih materijalnih pozicija. U tome on nije izbjegavao ni otvorenu pljačku hercegovačke raje, otimanje seoskih posjeda (zemljišta i kuća), povećavanje harača i ostalih dažbina itd.⁸⁵⁰ Jednom riječi, kao i svaki skorojević-apsolutista, Ali-paša se koristio svojom vlašću do kraja — u prvom redu, da se lično obogati i da tako stvori materijalnu mogućnost za organizovanje još

⁸⁴⁷ Bašagić, *Kratka uputa*, 156, 163.

⁸⁴⁸ Čurić, n.d., 218.

⁸⁴⁹ Isto.

⁸⁵⁰ O vrstama dažbina koje su postojale u doba Ali paše Stočevića u Hercegovini vidjeti: Kapidžić Hamdija: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine u XIX vijeku*; Sarajevo, 1956; 54—55.

jače lične vlasti. U tom pogledu on nije bio ništa originalniji od svojih prethodnika u drugim krajevima carstva, kao i od svog savremenika, kneza Miloša u Srbiji, premda je ekonomsko-društvena baza vlasti ovog posljednjeg bila znatno drukčija.

Takvim svojim postupcima Ali-paša je malo-pomalo izgubio oslonac u svim slojevima društva u Hercegovini, zbog čega je pri kraju svoje vladavine ostao usamljen i prepušten na milost i nemilost pacifikatoru bosansko-hercegovačkih ajana — Omer-paši Latasu, koji je, konačno, dokrajčio i njegovu vlast.⁸⁵¹

ZAKLJUČAK

I

Organizacija vlasti u osmanskoj državi nije još do kraja izučena. O organizaciji centralne vlasti dosada je prilično pisano. Znato manje pisano je o organizaciji provincijske vlasti, a u proučavanju lokalne vlasti učinjen je tek u posljednje vrijeme izvjestan napredak, naročito radovima nekih jugoslovenskih historičara o organizaciji turske lokalne uprave u klasičnom periodu (do kraja XVII stoljeća). Promjene u stanju lokalne uprave tokom XVII stoljeća i u XVIII stoljeću praćene pojavom ajana u njoj dosada su malo obrađivane, pa je naše djelo posvećeno prvenstveno izučavanju tog problema.

Proučavanje turske lokalne vlasti ima veliki značaj za ocjenu položaja zavisnog stanovništva (raje) u osmanskoj državi, jer se neposredni kontakt države sa stanovništvom ostvarivao upravo putem organa lokalne vlasti. Od toga kako je ta vlast bila postavljena zavisila je mogućnost većeg ili manjeg uticaja centrale vlasti na odnose između zavisnog stanovništva i feudalne klase i mogućnost većih ili manjih zloupotreba od strane feudalaca i organa vlasti. S tim u vezi izučavanje turske lokalne vlasti omogućuje bolje sagledavanje osobenosti turskog feudalizma, jer se upravo u domenu lokalne vlasti najbolje ispoljava priroda jednog feudalizma. Ukoliko je lokalna vlast bila više koncentrisana u rukama feudalaca, utoliko je feudalizam bio razvijeniji, i obrnuto, ukoliko se u lokalnoj vlasti osjećao veći uticaj centralne vlasti, utoliko je feudalizam bio nerazvijeniji, utoliko je politička vlast feudalaca bila slabija.

Iz onoga što se o prirodi osmanske države dosada u nauci znalo izgledalo bi da je osmanska država bila strogo centralizovana i da su svi organi u toj državi bili na određeni način potčinjeni vrhovnoj sultanovoj volji. U tom svjetlu osmanska država bi na prvi pogled izgledala kao specifičan vid apsolutne monarhije. Naša izučavanja lokalne vlasti u osmanskoj državi pokazuju da ona nije bila do kraja centralizovana, upravo zbog osobenosti u organizaciji turske lokalne vlasti. U osman-

⁸⁵¹ Bašagić, Kratka uputa, 165—174.

skoj državi je postojala jaka centralna vlast (do kraja XVI stoljeća uglavnom), ali snaga centralne vlasti nije počivala na hijerarhijskoj podređenosti najnižih organa višim, već na državnoj svojini na zemlju (arâz-i miri). Organizacija centralne i provincijske vlasti bila je relativno jako razgranata, a odnos između organa centralne i provincijske vlasti postavljen na osnovu hijerarhijske podređenosti provincijskih organa organima centralne vlasti. Lokalna vlast, međutim, nije bila hijerarhijski vezana za centar, zbog čega organi lokalne vlasti nisu bili u odnosu subordinacije prema organima centralne vlasti, kao što je to bio slučaj kasnije, u apsolutnim monarhijama na Zapadu.

Takav položaj lokalne vlasti u klasičnom turskom periodu počivao je na društveno-političkoj bazi osmanske države. Kako je ta baza u osnovu bila feudalna, organizacija lokalne uprave bila je prvenstveno uslovljena feudalnom strukturom države na sličan, iako vrlo specifičan način kao u feudalnim državama na Zapadu u vrijeme razvijenog feudalizma. Naravno, to ne znači da se ta vlast iscrpljivala samo feudalnom organizacijom. Pored te organizacije, koja je bila osnovna vojna organizacija, u osmanskoj državi postojale su još pomoćne i stalne vojne formacije koje su uživale svoju unutrašnju autonomiju, utičući na strukturu lokalne vlasti. Najzad, centralna vlast je svoje poslove u provincijama ostvarivala putem svojih posebnih organa, a uvid u poslovanje ostalih organa lokalne vlasti putem sudskog organa — kadije.

Okosnicu turske lokalne uprave u klasičnom periodu činio je timarski sistem, kao specifičan oblik feudalnog sistema. Slično kao i na Zapadu, lokalna vlast se osnivala na feudalnim imunitetima pojedinih kategorija feudalaca. Za razliku od feudalizma na Zapadu, u timarskom sistemu su, međutim, samo neke kategorije feudalaca, pored ekonomskog, uživale i upravno-policijski imunitet. Sudskog imuniteta bili su lišeni svi feudalci.

To su osnovne specifičnosti turskog feudalizma posmatranog iz aspekta lokalne uprave.

Upravno-policijski imunitet u turskim izvorima izražavan je terminom *serbest* (slobodan), zbog čega se u turskom feudalizmu pravila razlika između *serbest* (slobodag) i *serbestsiz* (neslobodan) feudalnih posjeda. Najveći broj feudalnih posjeda spadao je u kategoriju *serbestsiz*. Ovamo su spadali svi timari običnih spahija, koji nisu imali upravno-policijskog imuniteta.

U kategoriju *serbest*-posjeda spadali su feudi svih lica koja su vršila neku funkciju u turskoj vojsci i administraciji. Ovamo su spadali timari nižih vojnih i drugih funkcionera, zijameti i svi hasovi. Ti posjedi su predstavljali osnovne upravne jedinice, čijim je uživaocima pripadalo pravo upravno-policijske vlasti u odnosu prema zavisnim seljacima (raji) naseljenim na tim posjedima.

Uživaoci manjih *serbest*-feuda (timara i zijameta) vršili su, izgleda, sami upravno-policijsku vlast na svojim posjedima. Sličnu vlast uživao ci hasova na svojim posjedima povjeravali su svojim funkcionerima, koji su se zvali *vojvode* i *subaše*. Ti funkcioneri su za svoje gospodare ubirali rentu od zavisne raje, odobravali promet rajetinske zemlje (baština i čifluka), naplaćivali različite takse i globe, predvodili raj u sudu itd.

Pored vojvoda kao upravnika hasova, postojale su vojvode kao upravno-policijski organi sa djelovanjem na području kadiluka, ili nahije. To su bili službenici sandžak-begova, a katkada i beglerbegova. Oni su bili ovlašteni da ubiru polovinu globa i dažbina koje su se zvale *baduhava* od raje naseljene na serbestsiz-timarima. Kao takvi, vojvode u kadilucima i nahijama bili su glavni upravno-policijski organi. Oni su predvodili raju sudu, zatvarali je, upravljali sudskim zatvorom, izvršavali sudske odluke sa novčanim sadržajem itd.

U funkciji kadilučkog ili nahijskog vojvode u nekim kadilucima, kasnije, javlja se funkcioner pod nazivom *muteselim*.

Opisani oblik lokalne uprave bio je upotpunjen organima koji su djelovali kao funkcioneri pomoćnih vojnih redova, ili kao pomoćni organi turske vlasti u okvirima autonomne vlaške organizacije. Tako su, pored vojnog rukovođenja, vršili upravno-policijsku vlast u odnosu prema pripadnicima svoje organizacije starješine pomoćnih vojnih redova muselema, juruka, džambasa (*subaše*), vojnuka (*vojnučki beg*, *vojnučki čeribaša*), martolosa (*martolosbaša*) i dr. Neke vojne i upravno-policijske poslove vlaškog stanovništva u okvirima vlaške autonomije, ili knežinske samouprave, kasnije, vršili su *knezovi*.

Janjičarska organizacija bila je u svemu autonomna. Sve poslove njenih pripadnika rješavale su njene starješine — *janjičarski aga* i, još češće, *serdar*.

Najzad, centralna vlast je poslove lokalne uprave iz svoje nadležnosti ostvarivala posredstvom svojih ad hoc, ili stalnih funkcionera (*emina*).

Da bi držala strogo pod svojom kontrolom proizvodni odnos, od čije je stabilnosti zavisio čitav osmanski poredak, da bi potčinila svojoj volji djelovanje spahijske konjice i janjičara i usmjerila njihovu pažnju samo u jednom pravcu — u pravcu predanog vršenja vojne službe, centralna vlast je u osmanskoj državi sudstvo odvojila od feudalaca i zadržala ga za sebe. Sudstvo u kadilucima (sudskim okruzima), koji su predstavljali jezgro sudske-administrativne podjele osmanske države, sultan je povjerio između svih lokalnih i provincijskih upravnih funkcionera nezavisnom sudskom organu kadiji. *Kadija* je bio istovremeno glavni kontrolni organ u kadiluku, a njegova nadležnost u poslovima sudstva i kontrole bila je u velikoj mjeri opšta za sve.

U uslovima nezavisnog djelovanja različitih organa lokalne uprave, nedostatak jednog organa opšte nadležnosti u osmanskoj državi nadomjestio je kadija. Ali ni kadija, strogo uzev, nije bio pravi organ lokalne uprave, jer on na području lokalne uprave nije donosio neka rješenja niti je konstituisao neke nove odnose. On je samo bio dužan da podstiče, kontroliše i pomaže drugim organima provincijske i lokalne uprave da blagovremeno i po zakonu izvršavaju naredbe viših organa. Kao predstavnik centralne vlasti kadija je, dalje, bio dužan da dostavlja višim organima državne vlasti razne predstavke građana (*arzuhal*), koje je, obično, on sam pisao. Kao vršilac kontrole djelovanja svih vojno-upravnih funkcionera i svakog pojedinca zaduženog za bilo kakav državni posao, kadija je imao pravo i dužnost da samoinicijativno dostavlja izvještaje centralnoj vlasti o njihovom radu i da je obavještava o aljkavostima, nepravilnim i protivzakonitim postupcima bilo koga funkcionera.

Dok je centralna vlast bila jaka, takve kadijine pritužbe bile su dovoljne da obzbjede efikasno protivdjestvo i, obrnuto, usljed degeneracije klasičnog osmanskog sistema i slabljenja centralne vlasti autoritet kadije počeo je da opada, a njegove akcije (ukoliko i same nisu bile protivzakonite) postaju nedovoljne da spriječe zloupotrebe vlasti koje vrše organi provincijske i lokalne uprave i, koje postaju zakon djelovanja svih organa državne administracije od konca XVI stoljeća.

II

Opisano stanje lokalne uprave u osmanskoj državi ostalo je nepromijenjeno sve dok su klasične osmanske ustanove bile snaže i djelotvorne u ostvarivanju državnih zadataka. Postojanje te organizacije osjeća se i kasnije, ali se ona u XVII stoljeću raspada onim tempom kojim je teklo raspadanje klasičnih osmanskih ustanova, na prvom mjestu timarskog sistema.

Kada su se klasične osmanske ustanove, pod uticajem integralne krize čitavog osmanskog društveno-političkog sistema i zastoja u osvajanju tuđih zemalja tokom XVII stoljeća, pokazale nedovoljne za efikasno rješavanje složenih državnih zadataka, to jest kada se pojavila potreba opšte mobilizacije cijelog muslimanskog stanovništva (*nefir-i am*) za rat, potreba razrezivanja i ubiranja raznih izvanrednih nameta na novoj osnovi, snabdijevanja i smještaja vojske, popravka i izgradnja tvrđava, podizanja i organizovanja djelovanja poštanskih stanica (*menzilhane*) itd., kada se dakle pojavila neka vrsta opštih dužnosti i obaveza, koje su na ovaj ili onaj način pogađale sve, pojavila se i potreba za novim snagama u provincijama koje bi pomogle izvršavanje tih zadataka. Novi poslovi, koji su značili povećanje tereta za sve slojeve društva (u prvom redu raje) i raspodjelu tih tereta na drukčijoj osnovi, bitno su uticali na pojavu drugog tipa lokalnog upravnog funkcionera, čija će se funkcija u nekim stvarima protezati na sve slojeve stanovništva (najviše na raju) na području jednog kadiluka ili nahije. Takav se organ nije pojavio odmah, već se postepeno, u liku vilajetskih ajana, oblikovao počev od druge polovine XVII stoljeća u procesu obavljanja novonastalih državnih poslova.

Po turskim vrelima, mi smo utvrdili da se izraz vilajetski ajani (*ayân-i vilâyet*) javlja vrlo rano, redovno od početka XVI stoljeća. Tim izrazom je općenito obilježavana kategorija najuglednijih lica u provincijama osmanskog carstva. To su bili: starješine spahijske organizacije u provincijama — zaimi, starješine pomoćnih vojnih odreda i janjičarske organizacije u provincijama (serdar, janjičar-aga), zatim organi lokalne uprave i članovi divana provincijskih paša (vojvode, subaše, mu-teselim, vezirov čehaja, timar-defterdar itd.), koji su takođe spadali u rang zaima, viši predstavnici duhovnog reda (muftije, kadije, muderisi) i bogati trgovci. Ukratko, u užu krug vilajetskih ajana spadali su svi istaknutiji funkcioneri vojnih organizacija i upravne vlasti u provincijama. U širi krug vilajetskih ajana spadali su svi istaknutiji predstavnici povlaštenih slojeva osmanskog društva u provincijama.

U periodu uspona osmanskog carstva vilajetski ajani nisu nastupali zajednički, već su se pojedinačno javljali kao najugledniji ljudi u

raznim stvarima na sudu, ili su katkada skupno podnosili razne predstave višim organima turske vlasti predlažući rješavanje raznih važnijih problema, koji su bili od interesa za stalež kojem su oni pripadali ili od opšteg interesa za sve stanovništvo, kao što su: povećanje dažbina u korist spahija, određivanje visine carine, obezbjeđivanje javnog mira i reda u njihovom kraju itd.

U periodu pojave krize klasičnih osmanskih ustanova (spahijske organizacije, janjičarske organizacije, organizacija državnih finansija itd.) počinje da raste uloga vilajetskih ajana u političkom životu njihovog kraja. Usljed snažne krize kojom su bile zahvaćene klasične osmanske ustanove u XVII stoljeću država nije bila u stanju da ostvari mnogobrojne svoje zadatke u provincijama na stari način i putem stare organizacije, pa vilajetski ajani, kao najsvjesniji predstavnici povlaštenih slojeva osmanskog društva u provincijama, počinju da se samoinicijativno bave ostvarivanjem nekih najvažnijih državnih poslova u kadilucima kao što su: razrezivanje i ubiranje izvanrednih nameta, organizovanje javnog mira i reda, pomoć u mobilizaciji muslimana za vojsku itd. Ta samoinicijativa najsvjesnijih slojeva feudalne klase pokazala je značajne rezultate, zbog čega je centralna vlast u drugoj polovini XVII stoljeća priznala vilajetskim ajanima pravo da učestvuju u obavljanju spomenutih poslova i počela da se i njima, pored kadije i još nekih drugih organa, obraća naredbama za pomoć u obavljanju tih poslova.

Premda je takva evolucija angažovanja vilajetskih ajana u raznim važnim državnim poslovima u kadilucima evidentna na čitavom području osmanskog carstva (gdje je ranije bio uspostavljen timarski sistem), čini se, ipak, da aktivnost vilajetskih ajana nije bila u svim provincijama istog intenziteta. U tom pogledu karakteristično je stanje u dvije naše zemlje, u Makedoniji i Bosni i Hercegovini.

Na osnovu podataka iz turskih izvora može se tvrditi da su vilajetski ajani u Makedoniji razvijali snažnu aktivnost već polovinom XVII stoljeća, dok se takva aktivnost vilajetskih ajana u Bosni snažnije osjeća tek nakon poraza Turaka pod Bečom 1683. godine. Ova se pojava može objasniti time što je proces raspadanja klasičnih osmanskih ustanova u Makedoniji bio jači nego u Bosni i Hercegovini i što je vojno-upravna organizacija u Bosanskom pašaluku bila mnogo čvršća od te organizacije u Makedoniji. Stoga se u Makedoniji ranije pojavila potreba za akcijom vilajetskih ajana nego u Bosni i Hercegovini.

Ne mogavši da sama stvori neki svoj organ lokalne vlasti opšte nadležnosti u kadilucima, centralna turska vlast je, znači, morala da se osloni na neke stare snage, i to, po samoj logici stvari, u prvom redu na one snage koje su nekada u spahijskoj i drugim organizacijama imale komandne pozicije, to jest na najistaknutije slojeve osmanske feudalne klase u provincijama. Te snage su i po svojoj ekonomskoj snazi i po svom društveno-političkom ugledu u provincijama imale najviše mogućnosti da pomognu nastojanja centralne vlasti da ublaži krizu koja je bila izazvana propadanjem klasičnih osmanskih ustanova i zastojem u osvajanju tuđih zemalja. Prepuštanje inicijative tim slojevima imaće dvojake posljedice za akcije i autoritet centralne vlasti u provincijama. Vilajetski ajani (najistaknutiji feudalci) će za izvjesno vrijeme pružiti značajnu pomoć nastojanjima centralne vlasti da uzdigne svoj poljuljani autoritet u provincijama u XVII stoljeću i na početku XVIII sto-

ljeća, ali će isto tako pojedini njihovi predstavnici tokom vremena ojačati svoj položaj i izrasti u najopasnije nosioce anarhije u provincijama i do kraja srozati autoritet centralne vlasti u drugoj polovini XVIII stoljeća.

Kada se ustalio krug poslova koje su obavljali vilajetski ajani, naročito kada su neki izvanredni nameti postali stalni (doprinos namjesniku provincije — imdâd-i hazariye), potkraj druge decenije XVIII stoljeća, djelatnost ajana se uobličuje u posebnu funkciju u kadilucima pod nazivom ajanluk (ayânlık). Tačno određena ajanska funkcija (ajanluk), čiji je sadržaj u početku bio: obavljanje od strane jednog lica svih onih poslova koje su dotada obavljali vilajetski ajani, zahtijevala je i postojanje jednog ili, ponegdje, dvaju nosilaca te funkcije, jednog ajana u kadiluku i, ponegdje, u nahiji. Povjeravanje poslova ajanluka jednom funkcioneru javilo se kao posljedica potrebe postojanja tačno određenog i svakome poznatog vršioca te funkcije. Za to su bili zainteresovani naročito poreski obveznici, koji su morali da podmiruju razne dažbine u korist centralne i organa provincijske vlasti, jer su time bili rasterećeni posredničke uloge većeg broja vilajetskih ajana, koji su u međuvremenu počeli da vrše razne zloupotrebe i da oporezuju stanovništvo u svoju korist. I centralna vlast je imala više interesa za jednog vršioca poslova ajanluka, jer je tako bila u većoj izvjesnosti u pogledu lica sa kojim je općila, kao i u pogledu efikasnijeg ostvarivanja raznih državnih zadataka.

S obzirom na svoje nastajanje, kao i na način sticanja ajanskog položaja, prvobitni su ajanluk karakterisala izvjesna samoupravna obilježja. U početku, dok još nije bilo prodrlo u svijest velikaša saznanje o ogromnim mogućnostima koje je u sebi sadržavao ajanluk za bogaćenje njegovih vršilaca, izgleda, nije bilo pojava znatnijeg otimanja oko ajanskog položaja. Tada je ajanluk dogovorom povlaštenih slojeva osmanskog društva u kadilucima, katkada i starješina rajetinske klase kao opunomoćenika poreskih obveznika, povjeravan na sudu onim feudalnim velikašima koji su stvarno uživali najveći ugled među stanovništvom. U onim kadilucima u kojima je broj uglednih velikaša bio mali — krug lica što su dolazila u obzir da obavljaju ajanluk bio je vrlo uzak. U takvim kadilucima se ajanluk vrlo rano našao u posjedu jedne određene velikaške porodice i tako, u neku ruku od početka, postao faktično nasljedan.

Ukoliko je u načinu sticanja ajanskog položaja u početku, kada je on izgledao više kao teret, postojala izvjesna izbornost, ona je ubrzo bila potisnuta principom faktične mogućnosti i lične snage pojedinaca. Po tim principima, koji su potpuno zavlitali u drugoj polovini XVIII stoljeća, ajanluk su sticali oni silnici koji su u datom odnosu snaga u kadilucima imali prvenstvo. To su bili najjači feudalci i, ponegdje, najjače janjičarske starješine.

U uslovima anarhičnog stanja u provincijama osmanskog carstva, u drugoj polovini XVIII stoljeća, ajanluk se pokazao kao izvanredno sredstvo za jačanje ličnih ekonomskih i društveno-političkih pozicija njegovih nosilaca, za jačanje njihove vlasti u kadilucima. Zloupotrebjavajući svoju skoro ni od koga kontrolisanu vlast, ajani nameću stanovništvu (osobito raji i muslimanskoj sirotinji) višestruke terete. Stoga oni ubrzo dolaze u otvoren sukob s opterećenim stanovništvom i iza-

zivaju protiv sebe snažan revolt i otpor u prvom redu seljaka muslimana. Taj otpor se najjače manifestovao u krajevima gdje je muslimansko stanovništvo bilo brojno i opterećeno još nekim obavezama (vojnom, npr.) u korist turske države, kao što je bio slučaj u Bosni.

Na drugoj strani, unosnost ajanske funkcije je izazvala otvorene sukobe među velikašima oko ajanluka. Iz njih su kao pobjednici izlazili najčešće oni velikaši koji su raspolagali najvećim imetkom, koji su imali najviše novca da potkupljivanjem zadobiju naklonost upravnika provincija. Rivalstvo među velikašima oko ajanluka ubrzo je uvuklo u tu igru i namjesnike provincija, koji počinju da prodaju pojedincima ajanluk, postavljajući ih na te položaje svojim naredbama (ajanska bujruldiya). Time je sticanje ajanskog položaja dobilo novi vid. Ajanom je postajao onaj pojedinac (velikaš) koji je svojom snagom i snalažljivošću odska-kao od svojih rivala.

Postavljanje ajana ajanskim bujruldiyama još žešće je razbuktavalo borbu među ajanima, koja je, u suštini, vođena preko leđa potčinjenog stanovništva, jer je ono moralo da plaća sve „poklone” i „darove” onim velikašima koji su uspjeli da steknu ajansku bujruldiyu. Miješanjem namjesnika provincija u poslove ajanluka potpuno je legalizovano stanje da ajanski položaj stiču oni velikaši koji su imali najviše faktične snage da ga se dočepaju.

Koristeći se teškoćama u koje je centralna vlast zapadala u ratovima sa Rusijom i Austrijom u drugoj polovini XVIII stoljeća, ajani, u većini, stekavši jedanput ajanluk, počinju da se ponašaju kao polunezavisni nosioci vlasti u kadilucima, a neki jači nastoje da prošire svoj uticaj i izvan kadiluka. Svi oni, istovremeno, nastoje da stečene pozicije očuvaju u posjedu svojih porodica, to jest da postanu nasljedni nosioci ajanluka. To je bila želja najvećeg broja ajana. Njena realnost za izvjesno vrijeme je počivala na nemoći centralne vlasti da suzbije zlo-upotrebe od strane velikaša i na faktičnoj snazi ajana te ustaljenoj praksi da dužnost ajanluka vrše članovi njihovih porodica. Kada im je centralna vlast pokušala da ospori stečene pozicije potkraj XVIII stoljeća, ajani pružaju otvoren otpor i uspijevaju, tako reći silom, da nateraju sultana da privremeno prizna faktično stanje kao legalno.

Prikazani razvoj ajanluka se, u uslovima jako zaostale ekonomsko-društvene baze osmanskog carstva, neminovno izrodio u oruđe u rukama najsilnijih velikaša u provincijama za jačanje njihove vlasti i uticaja u čitavim kadilucima. Velikaši nastoje, i ponegdje uspijevaju, da feudalizacijom ajanluka ovladaju čitavim kadilucima, ponegdje i u znatno većim oblastima, kao polunezavisni feudalni glavari. Tako je iz zaostale ekonomsko-društvene baze u osmanskom carstvu putem ajanluka postepeno izrastao novi, u poređenju sa čifluk-sahabijama viši, sloj feudalaca koji su u određenim uslovima koncem XVIII i početkom XIX stoljeća postavili pitanje podjele vlasti sa sultanom, uređenje njihovih međusobnih odnosa na ugovornom principu, što je dobilo karakterističan izraz u tzv. Povelji o savezu i slozi (sened-i ittifak). U onim provincijama u kojima je ajanluk od početka bio pretežno nasljedan njegovi nosioci su vrlo rano (već u prvoj polovini XVIII stoljeća) postali glavni faktori vlasti u kadilucima, izrasli vrlo rano u prave krupne feudalce. To je bio slučaj sa kapetanima u Bosni i nekim ajanskim porodicama u Anadoliji.

U isto vrijeme razvija se novi odnos među samim ajanima, jer je među njima bilo krupnih, srednjih i sitnih ajana. Krupni ajani su kao paše zavladaali čitavim provincijama, pa su igrali vodeću ulogu u svom staležu. Kako su sitni i niži zavisili od krupnih i igrali ulogu njihovih saveznika, to se među njima izgrađivala prećutna hijerarhija vazaliteta, koja je imala oblik privremenog saveza.

Svjesni opasnosti od takvog kretanja ajanluka i ponašanja ajana, u želji da od ajanluka učine efikasnu ustanovu za rješavanje vrlo teških i složenih državnih zadataka u provincijama, sultani su u drugoj polovini XVIII stoljeća više puta uzaludno pokušavali da svojim fermanima o ajanluku omoguće potpuniji uvid centralne vlasti u rad ajanluka, uticaj na nj, da jače vežu ajane za sebe i usmjere njihovo djelovanje u svom interesu. Kada te mjere nisu mogle da pokažu željeni efekat, sultani su pokušavali da u posljednjim decenijama XVIII stoljeća stanu ukraj ajanima formalnim ukidanjem ajanluka i skidanjem ajana s poslova lokalne uprave, njihovom zamjenom gradskim čehajama (šehir kethodasi).

Ta mjera se u tadašnjim uslovima pokazala kao apsurd. U uslovima faktične prevlasti ajana u kadilucima, novostvorena ustanova (na nov način zamišljeno obavljanje ajanluka putem neuglednih i neuticajnih pojedinaca) nije mogla imati nikakvog pozitivnog djejtva.

Jedinu stvarnu snagu u provincijama posjedovali su tada ajani, i ako je centralna vlast željela da njene naredbe imaju bilo kakvo djejtvo, mogla se jedino na njih oslanjati. Zbog toga su sultani morali ajanima popuštati i sa njima se miriti. To je u konkretnom odnosu snaga u provincijama značilo kapitulaciju pred ajanima i otvoreno priznavanje njihove prevlasti. Onda kada su sultani na bilo koji način pokušavali da potkopaju stečene pozicije ajana, nastojeći da ih zamijene drugim organima ili da na drugi način obezbijede njihov slom, ajani su pružali otvoren otpor. Tipičan primjer za to predstavlja stav ajana prema reformnim pokušajima sultana Selima III, u kojima su oni s pravom uviđali svoj slom.

Zbog nezadovoljstva sultanovim akcijama, oni su prvo aktivnim, a kasnije pasivnim držanjem u sukobu Selima III sa carigradskim janjičarima 1807. godine, pomogli njegov slom, a njegovog nasljednika Mahmuta II, kojeg su sami podigli na prijesto, primorali da im i svečano, u zajednički sačinjenoj Povelji o savezu i slozi (sened-i ittifak), prizna polunezavisnu nasljednu vladavinu u kadilucima i, ponegdje, u pašalucima.

Ajani su težili za punim gospodstvom na svojim područjima, a prije svega za sticanjem ekonomskog imuniteta, koji se sastojao u participaciji u raznim državnim dažbinama, što je bilo moguće postići jedino uz posjedovanje vlasti u kadilucima, uz posjedovanje upravnog imuniteta. U toj stvari su se interesi ajana sudarali s interesima centralne vlasti, kojoj je, u stvari, bio jedino preostao dio prihoda što su u vidu raznih izvanrednih nameta ubirani putem ajana, i na kojima se u perspektivi osnivala jedina mogućnost materijalne egzistencije osmanske države, u kojoj je trebalo da se na ruševinama klasičnog feudalizma razvije apsolutna monarhija, država sa materijalnom bazom u sistemu budžetiranja. Smisao čitave borbe ajana za obezbjeđenje nasljednog držanja vlasti u kadilucima, ili pašalucima, osnivao se upravo na toj

privlačnoj stvari. Jer onaj ko je imao vlast u kadiluku ili pašaluku, taj je imao i mogućnost svestranog izrabljivanja podanika. Stoga bi puna pobjeda ajana značila komadanje turske države na manje i veće feudalne oblasti, pobjedu novog oblika feudalizma, po svojim karakteristikama sličnog klasičnom zapadnom feudalizmu, i u krajnjo liniji — propast osmanske države. Kao takvo, ajanstvo je objektivno predstavljalo najopasnijeg neprijatelja turske države koncem XVIII i početkom XIX stoljeća, pa je zbog toga Mahmut II bio duboko svjestan činjenice da je moguće uspostaviti neki autoritet centralne vlasti i očuvati osmansku državu od potpune propasti samo fizičkim uništenjem ajana, što će biti glavni dio unutrašnjeg programa njegove tridesetgodišnje vladavine.

U uslovima u kojima sultan nije imao nikakvog značajnijeg oslonca u zemlji taj posao nije bio nimalo lak. Na užasno zaostaloj ekonomsko-društvenoj bazi turske države mogle su da izrastaju i jačaju samo tendencije krajnje anarhičnog i razornog feudalizma, čiji su najopasniji nosioci bili ajani. Naprednih društvenih snaga, prije svega buržoazije, koja bi objektivno služila kao oslonac jačanju centralističkih, apsolutističkih, sultanovih težnji u tadašnjoj Turskoj nije bilo, tako reći, ni u zametku. Na oslonac na seljaštvo nije se moglo tada ni pomišljati. Najveći dio seljaštva na Balkanu i u neturskim muslimanskim provincijama na Istoku bio je duboko neprijateljski raspoložen prema osmanskim vladajućim slojevima i prema osmanskoj državi uopšte. To raspoloženje se najsnažnije manifestovalo u otvorenim bunama i ustancima potčinjene raje i pokorenih naroda protiv nosilaca turske osmanske vlasti, a s ciljem obaranja turskog feudalizma. S druge strane, savez sa seljaštvom bio je, u stvari, uopšte nemoguć, jer bi on značio negaciju osmanske države kao takve, koja je bila duboko prožeta duhom feudalizma čak i onda kada su u njoj bile pobijedile centralističke sultanove težnje koncem četvrte decenije XIX stoljeća.

Sultan Mahmut II u borbi s ajanima morao je potražiti saveznike na drugoj strani. Našao ih je, na prvom mjestu, među samim ajanima, u njihovom međusobnom rivalstvu i neprijateljstvu. Oslanjajući se na tu okolnost, koristeći se svakim trenutkom zatišja na spoljnopolitičkom planu i, posebno, težnjom velesila da se očuva status quo u oblasti tzv. istočnog pitanja, te izgrađujući sopstvenu vojnu snagu i sebi odanu administraciju, Mahmut II je uspio da tokom druge, treće i četvrte decenije XIX stoljeća skrši moć ajana, da fizički uništi najopasnije ajane Anadolije i Rumelije i da raskrči put uspostavljanju autoriteta centralne vlasti u preostalim provincijama svoga carstva.

Mahmut II je uništavao ajane postepeno, izgrađujući novi vojni i administrativni aparat u provincijama. Na početku se on na prvom mjestu obračunavao sa najopasnijim ajanima, zatirući ih u korijenu. Istovremeno je sa manje opasnim ajanima nešto blaže i opreznije postupao u želji da se njima koristi u teškim trenucima i da izbjegne opšte nezadovoljstvo povlašćenih slojeva osmanskog društva u provincijama. Postepeno uklanjanje ajana s poslova lokalne uprave ogleda se vrlo lijepo u tome što je u periodu vladavine Mahmuta II vladalo šarenilo u organizaciji lokalne uprave. U nekim kadilucima ranije poslove ajana obavljali su muteselimi, a u drugim — ajani kao državni službenici sa statusom muteselima.

Kada su pri kraju vladavine Mahmuta II i na početku vladavine njegovog nasljednika Abdul-Medžida, proglašenjem hatišerifa od Gülhane (1839), stvoreni, barem formalno, uslovi za uspostavljanje jedinstvenih državnih organa lokalne uprave tzv. opšte nadležnosti, definitivno su uklonjeni ajani s poslova lokalne uprave i na njihovo mjesto postavljeni muteselimi.

Međutim, time nije potpuno uništen ajanluk, jer je njegov znatan dio bio uzidan u novu organizaciju lokalne uprave. Iz nadležnosti i sadržaja funkcije muteselima se može zaključiti da je najveći dio poslova iz ranije nadležnosti ajana prešao u nadležnost muteselima. Tako je ajanluk predstavljao bitan osnov na kome je bila izgrađivana modernija lokalna uprava u Turskoj četrdesetih godina XIX stoljeća. Osim toga, zavođenjem muteselimluka nije zadugo bio ubijen duh ajanluka, jer su bivši vršioci ajanluka ili, još češće, njihovi nasljednici postavljeni na položaj muteselima. Drukčije nije moglo ni biti kada se ima na umu činjenica da su se sultani, u nedostatku boljeg oslonca, morali i dalje sasvim prirodno, oslanjati na one društvene slojeve u čije su ime vladali i čije je postojanje predstavljalo *conditio sine qua non* postojanja osmanske države kao takve.

Ako se posmatra iz aspekta državno-pravne istorije, za ajanluk se može reći da predstavlja pojavu u državno-pravnoj istoriji osmanske države iz koje je u procesu neminovnog raspadanja starih osmanskih ustanova izrastao novi oblik lokalne uprave, oblik koji karakteriše opšta nadležnost za sve u mnogim poslovima, čime se karakterišu organi lokalne uprave razvijenog oblika feudalne države — apsolutne monarhije. Kako je taj vid organizacije lokalne uprave u Turskoj izgrađivan bez potrebnog oslonca u društveno-ekonomskoj bazi, on je nužno morao biti kompromisan i zadugo opterećen svim onim slabostima koje su karakterisale njegovog prethodnika — ajanluk.

III

Društveno-politički sadržaj ajanluka bio je svugdje isti, ali su postojale značajne specifičnosti u pojedinim provincijama u pogledu vida njegovog konkretnog ispoljavanja i, osobito, u pogledu načina sticanja i držanja ajanskog položaja. Te su specifičnosti bile uslovljene različitim istorijskim okolnostima, a bitan im je osnov, po našem mišljenju, bio u različitim putevima i rezultatima propadanja timarske organizacije u pojedinim zemljama i provincijama osmanskog carstva. Osnovnu snagu razaranja timarskog sistema predstavljao je poznati proces čiflučenja, koji je u pojedinim krajevima turske države pokazivao svoje specifičnosti, osobito s obzirom na svoje nosioce, što se kasnije odrazilo i na razvoju ajanstva. U nekim provincijama, npr. u Bosni i Hercegovini i Anadoliji, glavni nosioci čiflučenja bile su domaće spahije, dok su to u Bugarskoj, Makedoniji, dijelovima Grčke itd., pretežno bili janjičari. Najuticajnijim njihovim predstavnicima pošlo je za rukom da tokom XVIII stoljeća izuzetno učvrste svoje pozicije u ekonomici i da na tom osnovu uzmu najuspješnijeg učešća u poznatoj borbi za ajanstvo. Stoga nije nimalo slučajna pojava da se kao najistaknutiji ajani u Anadoliji i Bosni i Hercegovini, javljaju pretežno velikaši koji su svoje pozicije učvršćivali pozivajući se na pravo uglednih potomaka spahijskih

porodica, starih koljenovića i odžakovića, dok se, npr., u Bugarskoj i Makedoniji kao najsilniji ajani u drugoj polovini XVIII stoljeća javljaju često janjičarske starješine ili njihovi potomci (Pasvan-oglu, Tersenikli-oglu, Mustafa-paša Bajraktar i dr.). Prvi su stečene ajanske pozicije smatrali kao svoje istorijsko pravo, na osnovu čega su vrlo rano ajansku funkciju učinili faktično nasljednom u svojim porodicama. Položaj tih ajana bio je čvršći, zbog čega su oni manje dolazili u sukob sa centralnom vlašću predstavljajući vrlo često njen oslonac u svom kraju. Drugi, skorojevići, najčešće najgrublji uzurpatori, bili su u nepovoljnijem položaju, jer su njihove pozicije jače ugrožavale kako njihova okolina, tako još više centralna vlast, sa kojom oni dolaze vrlo često u sukob. To je, među ostalim, uslovljavalo i snažno podsticalo nešto otšriju borbu za ajanstvo, potpuniju bezobzirnost ajana u odnosu prema njihovoj okolini, naročito prema raji, kao i jači sukob tih ajana sa centralnom vlašću. Iz tih razloga je najoštrij vid dobila ajanska anarhija u nekim provincijama na Balkanu (u Bugarskoj, Makedoniji, dijelovima Grčke i Albanije).

Pored te opšte specifičnosti u razvoju ajanluka, u pojedinim provincijama i mjestima postojale su i druge, manje ili veće specifičnosti. U nekim gradovima (kod nas, npr., u Sarajevu, čije se gradsko muslimansko stanovništvo, zanatsko i trgovačko, smatralo pripadnicima janjičarske organizacije) izgleda da se nije bilo uopšte razvilo klasično ajanstvo, jer su u tim mjestima poslovi ajanluka obavljani saradnjom državnih organa (muteselima i kadije) s predstavnicima mjesnog stanovništva, koji su se takođe zvali ajani. To nisu bili lokalni upravni funkcioneri, već najugledniji ljudi stanovništva koje su predstavljali i zastupali.

U nekim krajevima, zbog strukture stanovništva i drugih nekih okolnosti, postojali su zadugo samo izvjesni poslovi ajanluka (razrezivanje i ubiranje izvanrednih nameta, obezbjeđivanje javnog reda i mira i dr.) za čije su se ostvarivanje brinule starješine, samoupravni organi domaćeg stanovništva. Takve su poslove, npr., u Beogradskom pašaluku obavljali domaći knezovi, čija je uloga osobito porasla od druge polovine XVIII stoljeća.

Specifičnost u vezi s obavljanjem poslova ajanluka ogleda se i u tome što su ih na većim serbest (slobodnim) — posjedima (hasovima, vakufskim zemljama) obavljali upravni funkcioneri na tim posjedima (vojvode, mutevelije).

Izrazite specifičnosti karakterišu ajanluk u Bosni i Hercegovini (Bosanskom pašaluku). Porijeklo ajanluka i njegova društveno-politička suština u Bosni su, slični kao i u ostalim provincijama osmanskog carstva, s tim što je ajanluk u Bosni nešto sporije izrastao i uobličavao se. To predstavlja njegovu prvu specifičnost, koja se može objasniti činjenicom da je proces raspadanja klasičnih osmanskih ustanova u Bosni sporije tekao.

Ajanluk se u Bosni odlikuje i nekim drugim specifičnostima, koje su se razvile pod uticajem ranijih specifičnosti u razvoju Bosne pod Turcima, od kojih su na ajanluk snažno uticali: specifičan razvoj bosanske muslimanske feudalne klase, islamizacija pretežnog dijela bosanskog stanovništva, ustanova kapetanija i kapetana i granični karakter Bosanskog pašaluka.

Svi pobrojani momenti su na svoj način djelovali na osobenosti u razvoju ajanluka u Bosni, gdje se on u znatnom broju kadiluka i nahija našao već na početku u posjedu nasljednih kapetana. U kadilucima u kojima nije bilo kapetana ajanluk je, najčešće, bio u rukama najistaknutijih begovskih porodica.

Vršenje ajanluka omogućilo je kapetanima da od običnih vojnih komandanata jedne kapetanije postanu sloj najkrupnijih feudalaca u Bosni i da skoro polunezavisno zavladaju pojedinim kadilucima i nahijama. Na sličan način su iz ajanluka rasli ugled i snaga najjačih feudalaca u drugim kadilucima, koji su nastojali da po ugledu na kapetane, kao nasljedne nosioce ajanluka, ajanluk učine nasljednim u svojim porodicama, u čemu su pretežno i uspijevali.

Otvoreno izrabljivanje bosanske sirotinje (muslimanske i hrišćanske) dovelo je ajane i u Bosni vrlo rano (polovinom XVIII stoljeća) u otvoren sukob sa muslimanskim stanovništvom, koje se teško mirilo s uvođenjem novih i povećanjem iznosa starih izvanrednih nameta. Pretjerano izrabljivanje i svakojake zloupotrebe vlasti od strane ajana izazvali su otvorene pobune muslimanskih seljaka u raznim krajevima Bosne (Sarajevu, Visokom, Tuzli i dr.). Njih su za izvjesno vrijeme bili iskoristili razni deklasirani (većinom janjičarski) elementi, koji su nastojali da opravdani revolt seljaka pretvore u takvu anarhiju iz koje bi izvukli najviše koristi za sebe.

Iako se ajanluk u Bosni kretao istim smjerom kao i u drugim provincijama, tempo njegovog razvoja bio je nešto sporiji i razornost manje oštra u poređenju sa stanjem u drugim provincijama. U Bosni je postojao jak spahijski muslimanski stalež domaćeg porijekla, koji je uticao da ajani, bez obzira na svoj ugled i snagu, vode više računa o raspoloženju tog staleža. Uticaj tog staleža na ajane imao je ogroman značaj za sticanje ajanskog položaja u onim kadilucima u kojima nije bilo kapetana. Da je njegov uticaj na ajane bio snažan, vidi se i po tome što se među njima bila učvrstila snažna klasna solidarnost u tako važnom pitanju kao što je razrezivanje izvanrednih nameta. Sačuvani turski dokumenti pokazuju da su neke čifluk-sahibije u Bosni uz pomoć ajana uspijevali da svoj dio nameta svale na materijalno slabije hrišćansko i muslimansko stanovništvo (raju i fukaru).

Muslimani seljaci i građani mogli su takođe, svojim buntovnim raspoloženjem prema ajanima i njihovim zloupotrebama, da utiču na ajanluk u Bosni. Oslanjajući se na svoje pravo da budu minimalno opterećeni porezima tekalifi örfiye, koji su u Bosni bili relativno mali, seljaci muslimani su uspijevali da onemoguće da budu pretjerano izrabljivani ne samo oni nego i hrišćanska raja, što je u Bosni, za razliku od stanja u ostalim osmanskim provincijama, ajanski položaj činilo nešto manje unosnim.

Uza sve to, zahvaljujući stečenim ekonomskim i društveno-političkim pozicijama vršenjem poslova ajanluka, ajani su i u Bosni tokom druge polovine XVIII stoljeća postali polunezavisni glavari u kadilucima i nahijama, igrajući ulogu krupnih feudalnih velikaša. Pa ipak, u Bosni se tokom druge polovine XVIII stoljeća nije bio razvio tip razorne ajanske anarhije kao u drugim krajevima carstva. Naredbe centralne vlasti, osobito one koje su bile u skladu s interesima bosanskih velikaša, bile su ovdje daleko više poštovane nego u ostalim provincijama turske

države. Ta pojava se objašnjava činjenicom da se među bosanskim ajanima bila ustalila snažna staleška ravnoteža na bazi razvijenije zajedničke klasne svijesti. Na nju je snažno uticala činjenica da je u Bosni postojao velik broj po snazi približno jednakih nasljednih kapetana (ajana), koji su ljubomorno čuvali svoj položaj i zajednički nastupali protiv onih koji bi pokušali da poremete tu ravnotežu. Na snažnu stalešku solidarnost među bosanskim ajanima uticala je, dalje, svijest o stalnoj opasnosti spolja (u kojoj su, inače, svi bosanski muslimani bez obzira na klasnu pripadnost gledali opasnost za svoj opstanak) i potrebi uspješnog držanja u pokornosti rajetinske klase, prema turskom poretku neprijateljski raspoložene.

Sve te okolnosti su nekom istaknutijem ajanu u Bosni stajale na putu u posezanju za vlašću izvan okvira jednog kadiluka ili nahije, i uspostavljanju ličnog gospodstva u razmjerima Bosanskog pašaluka. One su stajale isto tako na putu osjetnijem podrivanju vrhovnog sultanovog suvereniteta u Bosni.

U Bosni je bilo čestih pojava nesposlušnosti ajana u odnosu prema nekim naredbama centralne vlasti, i još češće — izvjesne samovolje na granicama prema Austriji, ali autoritet centralne vlasti nikada nije bio do onog stepena opao kao što je to bilo u nekim drugim provincijama osmanske države potkraj XVIII stoljeća. Naročito u stvarima odbrane granica Bosanskog pašaluka i, uopšte, granica turske države, bosanski ajani su redovno pružali potporu centralnoj vlasti i daleko brižljivije i savjesnije od ajana u drugim provincijama ispunjavali naredbe centralne i organa provincijske vlasti koje su se ticale vojnih stvari.

U efikasnom ostvarivanju takvih naredaba, bosanski ajani su usko sarađivali sa bosanskim vezirom, koji je ajane sazivao na savjetovanja u Travnik da ih upozna sa sadržajem sultanovih naredaba i upozori na dužnosti i obaveze koje su nametane takvim naredbama, te da se od ajana obavijesti o brojčanom stanju i materijalnim mogućnostima pojedinih kadiluka, u cilju zajedničkog raspoređivanja tereta mobilizacije stanovništva po pojedinim kadilucima, te organizovanja tog stanovništva i slanja na razne frontove. Ta savjetovanja poznata su u našoj literaturi pod nazivom „ajansko vijeće (medžlisi ayan)”. Često im je pripisivan odlučujući značaj u političkom životu Bosne u drugoj polovini XVIII i na početku XIX stoljeća, što je, po našem mišljenju, pretjerano i ne odgovara stanju istorijske prakse. Jer, ajansko vijeće (a ovaj termin usvajamo samo uslovno) nije bilo nikakav politički organ kojim su bosanski ajani ograničavali vlast bosanskih vezira, već samo konsultativno tijelo, slično konferenciji, savjetovanju višeg državnog službenika sa nižim u cilju efikasnijeg ostvarivanja konkretnih naredaba viših organa vlasti koje su se poglavito odnosile na važnija vojna pitanja. Ta savjetovanja imala su samo utoliko politički značaj što su ajani tako bili u mogućnosti da steknu bolji uvid u zakonitost postupaka i mogućnost da zajednički zatraže intervenciju Porte protiv eventualne samovolje bosanskih vezira.

Iako je ajanluk u Bosni bio relativno manje razoran, on je objektivno bio isto tako opasan po krajnje interese centralne vlasti kao i drugi, jer je stajao na putu uspostavljanja njenog punog autoriteta na čitavom državnom području. Jer, i u Bosni su ajani težili da potpuno zavladaју kadilucima kao pravi feudanci, protiv čega se centralna vlast

morala boriti da bi očuvala egzistenciju svoje države. Zbog toga se Mahmut II morao obračunati i sa bosanskim ajanima, ostavivši taj posao za kraj zbog manjeg razornog djelovanja bosanskih ajana.

Centralna vlast se počela jače angažovati protiv bosanskih ajana tek dvadesetih godina XIX stoljeća (Dželal-paša), da bi ubrzo zatim usljed izbijanja grčkog ustanka reterirala i pokušala da otkloni sumnje bosanskih ajana u svoje prave namjere ostavljajući da se u pogodnijem momentu sa njima obračuna. Ta taktika je uspavala bosanske ajane, jer su oni počeli ozbiljnije da razmišljaju o svojoj sudbini tek onda kada im je sultan nagovijestio definitivni obračun početkom četvrte decenije XIX stoljeća. Tek tada se bosanski ajani udružuju i pokušavaju da silom spriječe sultana u sprovođenju reformnih mjera u Bosni, te izbacuju na čelo svog pokreta Husein-kapetana Gradaševića.

Pokret Husein-kapetana Gradaševića bio je inspirisan željom najvećeg broja bosanskih ajana — koji su sebe smatrali gorljivijim braniocima interesa carstva od samog sultana, a ukidanje svojih privilegija kao jednu od najkobnijih sultanovih zabluda usmjerenu na slabljenje temelja turske vlasti u Bosni — da silom oružja osujete pokušaj Mahmuta II da uništi njihove privilegije.

To znači, tek onda kada se nad privilegijama bosanskih ajana nadvila neposredna opasnost, oni se odlučuju da otvoreno dignu ruku na sultana da bi ga omeli u njegovoj namjeri. Budući da je pokret u početku imao podršku pretežnog dijela bosanskih ajana (hercegovački su se držali većinom neprijateljski), oslanjajući se djelimično na razbijeno sarajevsko janjičarstvo, on je u početku pokazao značajnu snagu, koja je krunisana pobjedom bosanskih ajana na Kosovu polju. Uskoro poslije te uspjele akcije, kao izrazito feudalni, pokret je počeo da pokazuje vidne znakove slabosti.

Čim je donekle osjetio sigurnost svoga položaja, Husein-kapetan je počeo da se ponaša prema svojim saveznicima i staleškim drugovima kao prema svojim podanicima. Svojim samovoljnim i ajanima nesimpatičnim postupcima on je ubrzo kod ostalih ajana izazvao ozbiljne sumnje u svoje buduće namjere, koje su ukazivale na znake Huseinovog apsolutizma. Te sumnje su ubrzo odbile od Huseina veliki broj bosanskih ajana, čime je, tako reći do kraja, bila sužena ionako vrlo uska društvena baza njegovog pokreta, na čije rušenje sultan nije morao da troši mnogo snage.

Slom pokreta Husein-kapetana Gradaševića, što je samo na početku izražavao specifičan oblik manifestacije jedinstva bosanskih ajana, koji su pomoću njega željeli da zaštite i očuvaju svoja prava, a ne da iz svoje sredine uzdignu novog gospodara, otvorio je put ka postepenom iskorijenjivanju ajanluka u Bosni putem njegovog pretvaranja u muteselimluk, putem svođenja ajana, ili njihovih potomaka, od malih nasljednih dinasta u kadilucima i nahijama na stepen običnih državnih službenika — muteselima.

Formalno ukidanje ajanluka u Bosni u četvrtoj deceniji XIX stoljeća ne znači i njegovo stvarno uništenje, jer su na položaj muteselima opet postavljeni bivši ajani ili njihovi potomci. Zbog toga je u tadašnjim zaostalim ekonomskim i društveno-političkim uslovima duh ajanstva u Bosni produžio život sve do konačnog sloma bosanskih velikaša zahvaljujući akciji Omer-paše Latasa pedesetih godina XIX stoljeća.

Drugim putem u svojoj posljednjoj fazi krenuo je ajanluk u Hercegovini. Njega je trasirala lična ambicija stolačkog kapetana Ali-age Rizvanbegovića (Stočevića), koji je želio da se dodvorivanjem i ulagivanjem sultanu legalnim putem dočepa vezirskog položaja u Hercegovini. Stoga se on već na početku odvojio od bosanskih ajana i uz podršku gatačkog ajana Smail-age Čengića i nekih drugih moćnih ajana u Hercegovini stavio na stranu centralne vlasti.

Razvoj pokreta Husein-kapetana Gradaščevića išao je na ruku takvim ambicijama Ali-age Rizvanbegovića, koji je zbog zasluga stečenih neprijateljskim držanjem prema Husein-kapetanu i pružanjem pomoći sultanu u suzibajnju nereda u istočnim provincijama osmanskog carstva uspio da legalno dobije vezirski položaj i titulu paše u Hercegovini, koja je od nekadašnjeg sandžaka izdignuta na stepen pašaluka. Time je Rizvanbegović ostvario prvi dio svog plana.

U cilju zavođenja svoje samovlade Ali-paša je započeo ubrzo i ostvarivanje drugog dijela svoga plana: svođenje ostalih ajana, svojih saveznika, na svoje službenike (muteselime) ili njihovo potpuno potiskivanje članovima svoje porodice. Ti Ali-pašini postupci bili su formalno u skladu sa reformnim sultanovim težnjama, ali su isto tako ukazivali na njegovu neskrivenu težnju da postane što samostalnijim sultanovim vazalom, što je, očigledno, stajalo u suprotnosti sa težnjama centralne vlasti da sprovede strogu centralizaciju državnog aparata i uspostavi svoj puni autoritet. Zbog toga je Ali-paša, u pohodu Omer-paše Latasa na bosansko-hercegovačke velikaše, kao najopasniji izdanak ajanstva u Hercegovini bio prvi na udaru, jer mu je Lata sa sobom nosio smrtnu osudu bez prava na apelaciju. Od tog suda nije ga moglo spasti ni njegovo kukavičko držanje ni novi pokušaj ulizivanja, pa je, na kraju, napušten i prezren od svojih nekadanjih saveznika — hercegovačkih ajana, omražen od svih ostalih slojeva stanovništva u Hercegovini, bio potpuno prepušten na milost i nemilost neumoljivom Latasu.

Smaknućem Ali-paše Stočevića i nekih drugih bosansko-hercegovačkih velikaša Lata je stvarno dokrajčio ajanluk u Bosni i Hercegovini, pripojio ponovo Hercegovinu bosanskom vilajetu i u njemu zaveo novu administrativnu podjelu.

AVDO SUČESKA

DIE AYANEN

BEITRAG ZUR ERFORSCHUNG DER LOKALEN GEWALT IN DEN SÜDSLAWISCHEN LÄNDERN UNTER DEN TÜRKEN

ZUSAMMENFASSUNG

Die Frage der Organisation der türkischen lokalen Gewalt ist wissenschaftlich noch nicht völlig bearbeitet. In den letzten Jahren haben besonders einige jugoslawische Historiker (Šabanović, Đurđev u. a.) in ihren, der Erforschung der Stellung der südslawischen Länder unter den Türken gewidmeten Arbeiten auch einige türkische lokal-administrative Institutionen behandelt und dabei bedeutende Resultate erzielt. Diese Ergebnisse beziehen sich auf die Periode des Aufbaus und der Befestigung der türkischen Macht in den südslawischen Länder (XV., XVI. und teilweise XVII. Jahrhundert).

Über den Stand der türkischen örtlichen Gewalt im XVII., besonders aber XVIII. und XIX. Jahrhundert, ist bisher nur wenig geschrieben worden. Indem der Verfasser dieses Buches die ungeheure Bedeutung der Erforschung der türkischen lokalen Gewalt dieser Periode, deren Hauptfaktoren die Ayanen waren, erkannte, versuchte er auf Grund von bisher noch nicht ausgewertetem und unbekanntem türkischen Archivmaterial, die Bedingungen zu erklären, die auf die Veränderungen der Gegebenheiten in der Organisation der türkischen örtlichen Gewalt des XVII. und XVIII. Jahrhunderts einen Einfluss ausübten, und die Hauptaspekte aufzuzeigen, in denen diese Gewalt zum Ausdruck kam. Das dabei verwendete Archivmaterial stammt vorwiegend aus dem jugoslawischen Bereich (aus den Archiven der Gazi—Husrev—beg—Bibliothek und des Orientalischen Instituts in Sarajevo, den Staatsarchiven in Dubrovnik und Zadar, dem Staatsarchiv der S. R. Mazedonien in Skoplje, der Orientalischen Sammlung der Jugoslawischen Akademie der Wissenschaften in Zagreb, den Kapitollarchiv in Split, der Archiven der Franziskanerklöster in Makarska, Fojnica, Sutjeska und Kreševo).

Das Buch besteht aus zwei Teilen. Im ersten Teil, der allgemeinen Charakter besitzt und sieben Kapitel umfasst, wurden die Fragen der Rolle und Stellung der Ayanen im gesellschaftspolitischen System des Osmanischen Reiches behandelt. Im zweiten Teil wurden die Besonderheiten in der Entstehung und Entwicklung der Ayanen-Institution in Bosnien und der Herzegowina aufgezeigt.

I. ERSCHEINUNG UND STELLUNG DER AYANEN IM GESELLSCHAFTSPOLITISCHEN SYSTEM DES OSMANISCHEN REICHES.

1. Im ersten Kapitel „Über die Hauptbedeutungen des Begriffes Ayane“ wird festgestellt, dass dieser wie in früheren islamischen Staaten so auch im Osmanischen Reich in der Bedeutung „angesehener Mensch“ gebraucht wird. Dieser Ausdruck wird konkret als Titel (Epitheton) den Namen von reichen Bürgern, hohen Vertretern der Geistlichkeit (ulema), Militärkommandanten usw. hinzugefügt. Weiter wird festgestellt, dass dieser Ausdruck in türkischen Denkmälern häufiger in der Konstruktion *âyân-i vilâyet* (angesehene Leute in den Provinzen) anzutreffen ist. Da man die Frage, *wer diese âyân-i vilâyet gewesen seien*, in der Wissenschaft bisher überhaupt nicht behandelt hat, ist hier der Versuch gemacht worden, diese Frage in einem Sonderteil dieses Kapitels zu klären.

Die türkischen Quellen geben nach Ansicht des Verfassers Grund zur Behauptung, der Ausdruck *âyân-i vilâyet* komme schon sehr früh, seit Ende des XVI. Jahrhunderts regelmässig, vor. Mit diesem Ausdruck wird allgemein eine Kategorie der angesehensten Einzelnen in den Provinzen des Osmanischen Reiches bezeichnet, und zwar an erster Stelle: die Funktionäre der Spahi-Organisationen in den Provinzen (zaim), die Befehlshaber der Hilfstruppen (Subaschen, Voynuk-beg, Martolos-başa u.a.), die Kommandanten der Janitscharen-Organisationen (Janitscharenaga und Serdar), die Organe der lokalen Verwaltung und die Mitglieder des Divans der Provinzstatthalter (Vojvoda, Subascha, Muteselim, Kethoda, Timar-defterdar u.a.), die Vertreter der höheren Geistlichkeit (Mufti, Kadi, Muderis u.a.), und die reichen Kaufleute. Dem Kreis der Ayanen im Vilâyet gehörten, kurz gesagt, alle hervorragenden Funktionäre der militärischen Organisationen und der Verwaltungsbehörden in den Provinzen an, während dem weiteren Kreis der Ayanen im Vilâyet alle vornehmen Vertreter der privilegierten Schichten der osmanischen Gesellschaft in den Provinzen zugehörten.

Zum Begriff *âyân-i vilâyet* gehörte eine heterogene Gruppe von angesehenen Menschen, die in dem osmanischen gesellschaftspolitischen System eine privilegierte Stellung innehatten. Das waren Menschen, die zu Beginn unabhängig voneinander tätig waren, indem sie in den Organisationen, denen sie angehörten, und in einem System, das seine eigene Organisation hatte und durch einen eigenen Mechanismus beweglich war, entsprechenden Tätigkeiten nachgingen und bestimmte Funktionen bekleideten. Zu bedeutenderen gemeinsamen Aktionen der Ayanen in den Vilâyets kam es solange nicht, solange die klassischen osmanischen Institutionen noch in vollem Umfange wirksam waren. Als sich hier Störungen zeigten, kam es zu wesentlicheren gemeinsamen Aktionen der Ayanen in den Vilâyets, die zuerst spontan und dann allmählich organisierter waren. Diese Aktionen wurden in einem bestimmten Augenblick zu einer Notwendigkeit, aus der sich ein ganzer Kreis von dauernden, mit Hilfe der Ayanen in den Vilâyets durchgeführten Amtsgeschäften entwickeln sollte. Auf dieser Grundlage entfaltete sich die örtliche Verwaltungsinstitution *Ayânlik*; aus dem Kreis der Ayanen

im Vilâyet aber wurde ein bestimmter Träger dieser Funktion, gewöhnlich ein Ayane im Kadiluk, gewählt.

2. Bevor die Vilâyet-Ayanen in der lokalen Administration des XVII. Jahrhunderts in Erscheinung traten, war das System der türkischen örtlichen Verwaltung andersartig. Trotzdem man in der Wissenschaft bisher gewöhnlich die Ansicht vertreten hat, das Osmanische Reich sei in seiner klassischen Periode ein bis ins Letzte zentralisierter Staat gewesen, d. h. alle Organe angefangen vom höchsten bis zum niedersten — seien dem obersten Willen des Sultans unterstellt gewesen, zeigen die im zweiten Kapitel dargelegten Untersuchungen des Verfassers über die örtliche Gewalt im Osmanischen Reich, dass dieses nicht bis ins Letzte zentralisiert war, und zwar gerade wegen der Besonderheit der Organisation der örtlichen Gewalt.

Die örtliche Gewalt im Osmanischen Reich war in der klassischen Periode hierarchisch nicht an das Zentrum gebunden, weshalb die lokalen Verwaltungsorgane gegenüber den zentralen in keinem untergeordneten Verhältnis standen, wie das später in den absoluten Monarchien des Westens der Fall war. Diese Organisation war durch die osmanische Feudalstruktur auf zwar sehr spezifische, doch ähnliche Weise wie in den Ständemonarchien des Westens bedingt.

Den Angelpunkt der türkischen örtlichen Verwaltung bildete in der klassischen Periode das Timar-System als spezifische Form des Feudalsystems. Ähnlich wie im Westen beruhte die lokale Gewalt auf den feudalen Immunitäten einzelner Kategorien von Feudalherren. Aber zum Unterschied vom Feudalismus des Westens genossen im Timar-System nur einige Kategorien von Feudalherren ausser der wirtschaftlichen auch die administrativ-polizeiliche Immunität. Die gerichtliche Immunität war allen Feudalherren entzogen.

Das sind die Hauptbesonderheiten des klassischen türkischen Feudalismus vom Standpunkt der lokalen Gewalt aus.

Die administrativ-polizeiliche Immunität wird in den türkischen Quellen durch den Terminus *serbest* (frei von der Einmischung von Organen einer anderen Gewalt in die administrativ-polizeilichen Angelegenheiten auf dem Feudalbesitz) ausgedrückt. Deshalb machen die türkischen Quellen einen Unterschied zwischen *serbest*- und *serbestsiz*-(unfreien) Feudalbesitzungen. Die grösste Zahl der Feudalbesitze waren *serbestsiz*-Lehen. Das waren alle Timare der gewöhnlichen Spahis.

Zur Kategorie der *serbest*-Besitzungen gehörten die Feudalbesitze aller jener Personen, die im türkischen Heer oder der Administration irgendeine Funktion ausübten. Das waren die Timare der niederen Militärfunktionäre und anderer Beauftragter, die *Zi'amet*- und *Häs*-Lehen.

Die Nutzniesser der kleineren *serbest*-Lehen übten die administrativ-polizeiliche Gewalt auf ihren Besitzungen selbst aus. Die Nutzniesser der *Häs*-Lehen verwirklichten diese Gewalt auf ihren Besitzungen über ihre Funktionäre, die *Vojvoden* und *Subaschen*. Ausser diesen *Vojvoden* gab es noch solche als Verwaltungsorgane in den Kadiluks. Sie waren Beamte des Sandžak-begs, mit Hilfe derer er die administrativ-polizeiliche Gewalt gegenüber der *serbestsiz*-Grundbesitzern ansässigen Raja realisierte.

In der Funktion eines Vojevoden eines Kadiluks oder einer Nahit tritt später mancherorts ein Funktionär unter der Bezeichnung *mute-selim* (muselim) in Erscheinung.

Die Hilfstruppen und Janitscharen-Organisationen waren autonom. Die Kommandanten dieser Organisationen übten ausser der militärischen auch die administrativ-polizeiliche Gewalt gegenüber den Angehörigen dieser Organisationen aus. In den militärischen Juruk-, Musellem- und Džambas- Hilfskadern, waren das die *Subaschen*, bei den Voynuk der *Voynuk-beg* sowie *Voynuk çeribaşı* und bei den Martolosen der *Martolos-başı*. Einige militärisch-administrative und polizeiliche Tätigkeiten dersog. Vlachenvölkerung übten im Rahmen der Vlachenaautonomie, oder jenem der Knezenselbstverwaltung, die *Knezen* aus.

Alle Geschäfte für die Angehörigen der Janitscharen-Organisationen erledigten die Befehlshaber der Janitscharen, der *Janitscharenaga* oder der *Serdar*.

Die Zentralgewalt realisierte die Angelegenheiten der örtlichen Gewalt aus ihrem Zuständigkeitsbereich mit Hilfe ihrer „ad hoc“ — oder ihrer ständigen Funktionäre, die *Emine* genannt wurden.

Eine besondere Rolle im osmanischen gesellschaftspolitischen System spielte das richterliche Organ, der *Kadi*. Ausser der ausschliesslich ihm vorbehaltenen Gerichtsbarkeit war der Kadi auch Kontrollorgan der Zentralgewalt in seinem Gerichtsbezirk, dem Kadiluk, so dass seine Zuständigkeit in Angelegenheiten der Rechtssprechung und der Kontrolle in grossem Masse eine für alle gemeingültige war.

Während die Zentralgewalt stark war, war die Autorität des Kadi ungeheuer. Mit der Degenerationserscheinung des klassischen osmanischen Systems und der Schwächung der Zentralgewalt begann die Autorität des Kadi rasch abzunehmen, seine Aktionen werden schwach und können die Amtsmissbräuche seitens verschiedener Organe der provinziellen und lokalen Verwaltung, die in der Tätigkeit aller Organe der türkischen Administration vom Ende des XVI. Jahrhunderts an zur Regel werden, nicht verhindern.

3. Die klassische türkische lokale Verwaltung konnte nur unter den Bedingungen des Bestehens und der fruchtbaren Tätigkeit des klassischen osmanischen System in der Gesamtheit, durch welches es bedingt war und innerhalb dessen es eine bestimmte Funktion erfüllen sollte, erfolgreich wirken. Als das klassische osmanische System merklicher zu verfallen begann und als die Zentralgewalt deshalb zahlreiche Staatsaufgaben in den Provinzen mit anderen Mitteln und auf andere Weise lösen musste, konnte die klassische lokale Verwaltung nicht mehr in der alten Weise durchgeführt werden. Die neue Lage gebot ein Zusammenschliessen der selbstbewusstesten und angesehensten Provinzmagnaten (*âyân-i vilâyet*) und deren organisiertere Beteiligung an der Durchführung verschiedenartiger Staatsgeschäfte in den Provinzen. Wie es dazu kam, zeigt das dritte Kapitel des Buches, in dem folgende Fragen behandelt werden: Schwächerwerden und Verfall des Spahi-Timar-Systems und der Janitscharen-Organisation; Verschwinden der alten Hilfstruppen und anderer Kader, sowie Notwendigkeit, die Ordnung im Inneren mit anderen Mitteln zu schützen; Abnahme der Staatsfinanzen und Auftreten einer ständigen Finanzkrise im Osmanischen Reiche; Veränderungen im System der Besteuerung der Untertanen durch die

Abgaben *tekâlif-i örfiye*, Erhöhung dieser Abgaben unter des Einfluss des staatlichen Bedarfs an Geld und Einführung neuer Steuern; Absinken der Autorität der Zentralgewalt in den Provinzen etc.

Bei der Behandlung der genannten Fragen stellte der Verfasser auf Grund der aus dem XVII. Jahrhundert erhalten gebliebenen türkischen Quellen fest, dass während der Krise der klassischen osmanischen Institutionen die Rolle der Ayanen in den Vilâyets im politischen Leben der Provinzen jäh zu wachsen beginnt. Als die bewusstesten Vertreter der privilegierten Schichten der osmanischen Gesellschaft in den Provinzen beginnen die Vilâyet-Ayanen im XVII. Jahrhundert, sich aus eigener Initiative mit der Erledigung etlicher wichtiger Staatsangelegenheiten in den Kadiluks zu befassen. Das waren z. B. Organisation der Miliz (*Seymen*) zur Bekämpfung der Unruhen und des Haidukentums, Bemessung und Eintreibung verschiedener Abgaben zugunsten der Zentralgewalt und später der Organe der provinziellen Gewalt, Organisierung des Postwesens, Mobilisierung der mohammedanischen Bevölkerung zu Verteidigungszwecken (*nefir-i âm*) usw. Diese Selbstinitiative der Ayanen in den Vilâyets zeigte sich für die Zentralgewalt als nützlich, weshalb diese in der zweiten Hälfte des XVII. Jahrhunderts den Ayanen in den Provinzen das Recht zuerkannte, sich an der Erledigung der erwähnten Angelegenheiten zu beteiligen. Von jener Zeit an richtete die Zentralgewalt ihre Verfügungen auch an die Ayanen in den Vilâyets.

Die beschriebene Aktivität und Selbstinitiative der Vilâyet-Ayanen scheinen nicht in allen Provinzen gleichzeitig zum Ausdruck gekommen zu sein. Davon zeugen die Beispiele Mazedoniens und Bosniens. Die Quellen zeigen, dass die Ayanen in den Vilâyets in Mazedonien schon Mitte des XVII. Jahrhunderts eine starke Aktivität zu entfalten begannen, während eine solche Aktivität der Ayanen in Bosnien erst nach der Niederlage der Türken bei Wien 1683 stärker fühlbar wurde.

4. Die Ayanen in den Vilâyets wirkten fast ein ganzes Jahrhundert lang (Mitte des XVII. und die ersten Jahrzehnte des XVIII. Jahrhunderts) gemeinsam an der Realisierung verschiedener Staatsgeschäfte in den Kadiluks, indem sie das zu Beginn spontan, später aber etwas organisierter taten. Ihre Rolle in den Provinzen wuchs im Verhältnis zum Grad des Verfalls der klassischen osmanischen Institutionen. Der Umfang der von ihnen durchgeführten Angelegenheiten erweiterte sich ständig und festigte sich. So waren auf der Basis der neuen staatlichen, zur Zeit der Krise des klassischen osmanischen Feudalismus entstandenen Erfordernisse allmählich ganz neue Staatsgeschäfte erwachsen und es hatte sich ein Bedürfnis nach neuen Organen der lokalen Gewalt gezeigt. Diese neuen Angelegenheiten bildeten sich nach und nach zu einer besonderen lokalen Verwaltungsfunktion in den Kadiluks, zum *âyânlik*, aus, und die Art und Weise der Abwicklung der Amtsgeschäfte erforderte zugleich, dass diese von einer Person, dem Ayanen des kadiluks, manchmal auch dem Ayanen der Nahi, erledigt wurden. Wie sich das zutrug, wird im vierten Kapitel des Buches in folgenden Themen behandelt: Rolle der Ayanen in den Vilâyets im politischen Leben der Provinzen bis zum Ende des XVII. Jahrhunderts und Hinauswachsen der Funktion des Ayanluks (*âyânlik*).

Nachdem der Verfasser aufgezeigt hat, dass die Vilâyet-Ayanen im politischen Leben der Provinzen des Osmanischen Reiches im XVII.

Jahrhundert eine entscheidende Rolle spielten und die Last der Verteidigung des Reiches deshalb auf sich nahmen, weil sie schon von früher her zu den Einflussreichsten in den Provinzen gehörten, deren Autorität von allen Organen der türkischen Gewalt — insbesondere aber vom Kadi-*anerkannt* wurde, stellt er fest, dass die Funktion des Ayanen (*âyânlik*) in den ersten Jahrzehnten des XVIII. Jahrhunderts entstand, und zwar höchstwahrscheinlich nach Inkrafttreten einer ausserordentlichen Abgabe unter der Bezeichnung *imdâd-i hazariye* zugunsten der Provinzstatthalter. Diese Abgabe wurde in Mazedonien z. B. durch einen kaiserlichen Erlass aus dem Jahre 1719 eingeführt. Zur selben werden dem Autor zufolge Ayanen als Verwaltungsfunktionäre in den Kadiluks erwähnt.

5. Im Kapitel „Über den Inhalt des Ayanluks“ wird die örtliche und wirkliche Zuständigkeit der Ayanen aufgezeigt.

Im Zusammenhang mit der örtlichen Zuständigkeit der Ayanen wurde auf Grund der Quellen festgestellt, dass in der Entstehungsperiode der Ayanen diese die Macht am häufigsten auf dem Territorium eines Kadiluks ausübten. Es gab damals auch Ayanen in den Nahis, doch nur in jenen, die Bestandteil eines grösseren, Mulaluk (Munlaluk) genannten Kadiluks waren. Das Amt eines Ayanen bekleideten in einigen grösseren Kadiluks in seltenen Fällen mehrere Personen.

Obleich sich die Geschäfte des Ayanluks in allen Teilen des Reiches, in denen früher das Timar-System eingerichtet war, entwickelten, wurden sie in einigen Provinzen nicht von Ayanen erledigt. Mancherorts übten diese Geschäfte die früheren Organe der lokalen Verwaltung (die *Vojvoden*) in Zusammenarbeit mit Vertretern der örtlichen christlichen Bevölkerung aus (in einigen Orten in Griechenland, besonders auf den Inseln z. B.). In grösseren Städten erledigte die Amtsgeschäfte des Ayanluks ein Beauftragter unter dem Namen *Muteselim* in Zusammenarbeit mit Vertretern der lokalen, gewöhnlich zu Janitscharen gewordenen Bevölkerung, und bei uns im Belgrader Paschaluk verrichteten einen Teil solcher Geschäfte die Organe der heimischen Selbstverwaltung, die *Knezen*.

Zu den Geschäften, die die Ayanen im XVIII. Jahrhundert als Verwaltungsfunktionäre ausübten, gehörten Bemessung und Eintreibung verschiedener Abgaben zugunsten der Zentralgewalt und der provinziellen Verwaltungsorgane; Erhaltung und Sicherung des öffentlichen Friedens und der Ordnung; Bekämpfung des Schmuggels beim Export von Lebensmitteln, Vieh und anderem aus dem Gebiet des türkischen Reiches (*yasak*); Maximierung der Lebensmittelpreise (*narh*); Hilfe bei der Errichtung von Poststationen (*menzilhana*) und Versorgung der Postboten; Mobilisierung der allgemeinen mohammedanischen Bevölkerung zur Landesverteidigung (*nefir-i âm*), deren Versorgung und Anführung im Kriegsfall; Hilfe beim Bau von Festungen und Wachttürmen sowie Versorgung der Besatzung der Befestigungen mit Nahrung usw.

6. Mit Rücksicht auf ihre Entstehung wie auch die Art, auf die die Ayanen ihre Stellung erwarben, war das ursprüngliche Ayanluk durch gewisse Selbstverwaltungsmerkmale gekennzeichnet. Damals wurden die Ayanen gewählt. Später jedoch, als sich die Ayanen in den Vilâyets der ungeheuren Möglichkeiten bewusst wurden, die ihnen das Ayanluk zur

Erlangung von Vermögen und Gewalt in den Kadiluks bieten konnte, begannen sie sich um das Ayanluk zu reissen. Diese Probleme behandelt der Autor im Kapitel: Formen der Erwerbung des Ayanluk. Hier werden folgende Fragen erörtert: Wahl der Ayanen; Amtsmissbräuche von seiten der Ayanen und ihre Wirkung auf die weitere Entwicklung des Ayanluku; Kampf der Magnaten um das Ayanluk und Versuche der Zentralgewalt, die Frage des Ayanluk in der zweiten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts zu regulieren; Anordnungen (buyruldu) und Erlässe (ferman) über Ayanen.

Auf Grund der Angaben aus einigen Erlässen über die Ayanen aus der zweiten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts sowie auf Grund zweier Anmerkungen in den Protokollbüchern des Kadimtes (sicil) zu Bitola, und Sarajevo stellte der Verfasser fest, dass die Ayanen zu Beginn, manchmal auch in der zweiten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts, gewählt wurden. An der Wahl der Ayanen beteiligten sich gewöhnlich Vertreter (Bevollmächtigte) der Steuerpflichtigen (viriciyan), und zwar für die Mohammedaner gewöhnlich die angesehensten Vertreter der besitzenden Klasse (ashâbi alaka) und für die Nichtmohammedaner üblicherweise die Dorfvorsteher (kodžobaša), Popen und Knezen. Zum Ayanen wurde gewöhnlich der angesehenste Vertreter der adeligen Grossgrundbesitzersklasse, einer aus den Reihen der Provinzgrössen auf dem Territorium eines bestimmten Kadiluks, gewählt.

Der Brauch, einen bestimmten Ayanen zu wählen, scheint sehr früh durch das Prinzip der faktischen Möglichkeit und der persönlichen Kraft der Einzelnen verdrängt worden zu sein. Nach diesen Grundsätzen erwarben in der zweiten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts das Ayanluk am häufigsten jene, die im jeweiligen Kräfteverhältnis der Kadiluks Vorrang genossen. Das waren die mächtigsten Feudalherren, und ab und zu die stärksten Janitscharen-Kommandanten.

Die anarchischen Zustände in den Provinzen des Osmanischen Reiches bedingten in der zweiten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts, dass sich die Funktion des Ayanen als ausgezeichnetes Mittel zur Stärkung der wirtschaftlichen und gesellschaftspolitischen Position der Ayanen erwies. Indem die Ayanen ihre Macht missbrauchten, bereicherten sie sich besonders dadurch, dass sie zu ihrem eigenen Gunsten der Raja mehrfach erhöhte Steuern auferlegten. Die Einträglichkeit der Funktion des Ayanen rief bei den Magnaten offene und sehr harte Zusammenstösse hervor, und man war in der Wahl der Mittel, sich des Ayanluku zu bemächtigen, nicht wählerisch.

Die Rivalität unter den Ayanen zog in dieses Spiel alsbald auch die Provinzstatthalter, die die Ayanen durch ihre Anordnungen (âyânlik buyruldu, âyânlik için buyruldu) einzusetzen begannen. Die Statthalter verkauften solche Verfügungen am häufigsten jenen Provinzgrössen, die dafür die grösste Summe aufbringen konnten, also den vermögendsten Feudalherren. Diese wiederum versuchten bei der Ausübung ihrer Obliegenheiten als Ayanen, sich durch Besteuerung und Eintreibung der Steuern von der Bevölkerung zu eigenem Gunsten schadlos zu halten.

Solch eine Entwicklung bei der Erwerbung der Stellung eines Ayanen trug zur weiteren Vergrösserung der Anarchie in den Provinzen bei, durch welche die Ayanen verschiedene Gewalttätigkeiten und Amtsmissbräuche verübten und bestrebt waren, die Funktion eines Ayanen auf Lebenszeiten zu bekleiden und sie erblich zu machen. Damit

zeigten sie klar ihr Bestreben, die Funktion des Ayanen sozusagen zu feudalisieren und sich von der Zentralgewalt weitgehendst unabhängig zu machen, was die Anarchie in den Provinzen nur noch weiter verstärkte. Da das türkische Reich von einer derartigen Entwicklungsrichtung des Ayanluks mehr Schaden als Nutzen hatte, versuchte die Zentralgewalt durch ihre Verfügungen (Ferman), die Frage des Ayanluks in der zweiten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts zu lösen. Angefangen vom Jahre 1765 gab sie mehrere solcher Erlässe heraus, in denen sie verlangte, bei der Erwerbung der Stellung eines Ayanen jene Praxis zu befolgen, die zur Zeit der Entstehung des Ayanluks gegolten hatte. Konkret wurde in diesen Fermanen gefordert, die alte Praxis, den Ayanen zu wählen, wieder aufzugreifen; modifiziert werden sollte sie dadurch, dass die gewählten Personen von Organen der Zentralgewalt zu bestätigen gewesen wären oder dadurch, dass die Kadis die Organe der Zentralgewalt von solch einer Wahl in Kenntnis gesetzt und diese so wiederum Einblick gehabt hätten. In diesen Verordnungen wurde den Provinzstatthaltern verboten, sich in die Angelegenheiten des Ayanluks einzumengen. Da diese Verfügungen weder die Provinzgrössen noch die Statthalter in den Provinzen beachteten, versuchte die Zentralgewalt durch einen Ferman im Jahre 1785, das Ayanluk durch die Institution eines Stadtçehaja (*şehir kethodasi*) zu ersetzen.

Der Versuch, die Ayanen durch Stadtçehajas abzulösen, schlug in Kürze fehl, weil die neuen Funktionäre nicht fähig waren, die schwierigen Aufgaben des Ayanluks auf sich zu nehmen. Die Angelegenheiten des Ayanluks konnten in den Provinzen nur jene adeligen Grossgrundbesitzer durchführen, die am reichsten und in ihrer Gegend am einflussreichsten waren; das aber waren nur die angesehensten Ayanen. Das bekam auch die Zentralgewalt alsbald selbst zu spüren, weil sich einige Ayanen im Russisch-türkischen und Österreichisch-türkischen Krieg 1787—1791 passiv verhielten, was auf die Kampfmacht der türkischen Truppen Einfluss hatte. Darum schaffte Sultan Selim III. die Stadtçehajas im Jahre 1791 ab, führte das Ayanluk gesetzlich wieder ein und ordnete an, dass die Ayanen auf die zu Beginn üblich gewesene Art zu wählen seien.

Die Verfügung des Sultans Selim hatte keinerlei reale Wirkung, weil die Ayanen zum Grossteil die Funktion eines Ayanen in den meisten Kadiluks schon usurpiert hatten und darum kämpften, sie erblich zu machen, sofern sie es — wie in einigen Orten in Anatolien und in Bosnien und der Herzegowina — nicht schon war. Gleichzeitig versuchten die mächtigsten Magnaten in Anatolien und Rumelien, die ihre Positionen im erwähnten Krieg gestärkt hatten, die Macht in weitaus grösseren Gebieten als den Kadiluks zu ergreifen. Dabei taten sich in Anatolien die Çapanogullar und Karaosmanogullar, in Rumelien Pasvan oğlu, Ismail Tersenikli oğlu, Ismail beg von Serez, Alipascha von Janjina (Tepedelenli) die Buşatlija in Scutari u.a. hervor.

So zeigte sich in der Entwicklung des Ayanluks gegen Ende des XVIII. Jahrhunderts das Bestreben der einzelnen Magnaten, durch das Ayanluk ganze Provinzen unter ihre Gewalt zu bringen. Auf dieser Grundlage entfalteten sich sozusagen einige Kategorien von Ayanen, und zwar grosse, mittlere und kleine Ayanen. Da die Grossayanen ihre Bestrebungen am häufigsten durch Zusammenarbeit mit den kleineren Ayanen und durch Kampf gegen die Zentralgewalt sowie die benachbar-

ten Ayanen (Magnaten) verwirklichten, kam es gleichzeitig zu einem stillschweigenden Bündnis innerhalb einer bestimmten Gruppe von Ayanen, das im Grunde feudalistische Merkmale aufwies. Mit einem Wort: die Entwicklung des Ayanluks gegen Ende des XVIII. Jahrhunderts vollzog sich in Richtung einer vollkommenen Feudalisierung der Ayanen-Funktion und der Transformation des Osmanischen Reiches zu einem neuen Aspekt eines feudalistischen Staates, den Entwicklungstendenzen nach zum Typ einer Ständemonarchie.

7. Als Sultan Selim III. durch seine Reformen auch mit den Ayanen abzurechnen und ihre Tätigkeit seinem Willen zu unterwerfen, d.h. sie ihm gegenüber gehorsam zu machen versuchte, verhalfen die Ayanen zuerst durch aktives und später passives Verhalten im Konflikt Selims mit den Konstantinopeler Janitscharen im Jahre 1807 zu seinem Untergang, Sultan Mahmud II. aber erhoben sie auf den Thron und zwangen ihn, ihnen die in der Gewalt der Kadiluks erlangten Positionen — einigen auch jene in ganzen Provinzen anzuerkennen. Damit erreichten die Ayanen den weitesten Punkt in der Erlangung von Machtpositionen und spielten im politischen Leben der Provinzen eine Zeitlang eine entscheidende Rolle.

Der endgültige Aufstieg der Ayanen, der zugleich auch den Beginn des Endes ihrer Herrschaft in den Provinzen bedeutete, wird im Kapitel „Politische Überlegenheit der Ayanen sowie Ende der Ayanen und des Ayanluks“ dargestellt. In diesem Kapitel werden folgende Fragen behandelt: Überlegenheit der Ayanen in den Kadiluks und Nahis; Urkunde über Bündnis und Einigkeit (sened-i ittifak); Abrechnung Mahmuds II. mit den Ayanen und Folgen der Vernichtung der Ayanen für die lokale Verwaltung -Einsetzung des Muteselimluks.

Der endgültige Aufstieg der Ayanen im politischen Leben des Osmanischen Reiches spiegelte sich am stärksten in der genannten Urkunde über Bündnis und Einigkeit (sened-i ittifak) wieder, die im Jahre 1808 in Konstantinopel auf Anregung eines der bekanntesten Ayanen in der Geschichte des Osmanischen Reiches überhaupt, Mustafa Pascha Bajraktar, ausgefertigt wurde. Die Urkunde unterzeichneten viele Grossayanen, Mustafa Pascha Bajraktar als Grosswesir, der Seyhul islam und der Sultan, Mahmud II, selbst. In dieser Urkunde garantierte der Sultan den Ayanen erbliche Herrschaft in den Kadiluks, einigen in ganzen Provinzen, und die Ayanen verpflichteten sich, ihrem Souverän, dem Sultan, ergeben zu dienen, seine Befehle zu achten und sich gegenseitiger Konflikte zu enthalten. Ausserdem verpflichteten sie sich ein reguläres Heer zu organisieren, das dem Oberbefehl des Sultan unterstellt werden sollte, sowie sich der Raja und den mohamedanischen Armen gegenüber keine Gewaltsamkeiten bei der Eintreibung der Steuern zu leisten.

Der Inhalt der Urkunde zeigt, dass die Ayanen mit der Sicherstellung der erblichen Herrschaft das Endziel ihres Kampfes um die Macht erreichten. Gleichzeitig offenbart der Inhalt der Urkunde, dass diese Macht auf unsicheren Füßen stand, weil die Ayanen den Anordnungen des Sultans gehorchen mussten und ein Heer zu organisieren hatten, das zwar von ihnen ausgebildet werden, doch unter dem Oberbefehl des Sultans stehen sollte. Auf diese Weise wurde eigentlich das

Betätigungsfeld der Ayanen als zur Hälfte unabhängige Feudalherren — ein Status, den sie sich zum Grossteil de facto sicherten — eingeengt.

Wegen ihres widerspruchsvollen Inhalts, der, obwohl eher für die Ayanen als die Zentralgewalt, im Grunde genommen für beide Teile sehr ungünstig war, befriedigte die Urkunde weder die Ayanen noch die Zentralgewalt. Deshalb standen sich beide Seiten alsbald wieder feindschaftlich gegenüber, ein Umstand, der einzig und allein durch gegenseitige entschlossene Handlungsweise weggeschafft werden konnte. In dieser Auseinandersetzung, die im zweiten Jahrzehnt des XIX. Jahrhunderts schärfere Formen annimmt und im vierten Jahrzehnt des XIX. Jahrhunderts endet, gelingt es Sultan Mahmud II., viele Ayanen in der Wurzel zu treffen und sie von Geschäften der lokalen Verwaltung zu entfernen.

Die Abrechnung mit den Ayanen dauerte lang und war sehr schwer. Auf ihren Verlauf übte auch ein aussenpolitischer Faktor grossen Einfluss aus, am meisten jedoch wurden Ausgang und Tempo von den innenpolitischen Umständen bedingt, die rasche und radikale Massnahmen nicht gestatteten. Bei der Auseinandersetzung mit den Ayanen als den stärksten Trägern des Feudalismus hatte der Sultan an der wirtschaftlichen und gesellschaftspolitischen Basis seines Reiches keinen Rückhalt. Diese Basis war rückständig, indem sie auf Schritt und Tritt Feudalbeziehungen reproduzierte und dem Fortschritt der osmanischen Gesellschaft im Wege stand. In dieser Basis bestand keine Bourgeoisie, auf die sich der Sultan in seinen Bestrebungen um den Ausbau einer absoluten Monarchie hätte stützen können. Sich an die Bauern anzulehnen, war aus mehreren Gründen unmöglich. Erstens deshalb, weil die Bauernschaft in der Gesamtheit einem Stand angehörte, dem gegenüber sich auch der Sultan als grösster Ausdruck der Klassenherrschaft in antagonistischer Lage befand, und zweitens darum, weil der Grossteil der Bauernschaft glaubens- und volksmässig einer ganz anderen Welt angehörte, einer Welt, die für die revolutionäre Abschaffung des türkischen Feudalismus und der türkischen Macht überhaupt kämpfte.

Da dem Sultan ein Rückhalt bei den progressiven gesellschaftlichen Kräften fehlte, rechnete er mit den Ayanen mit Hilfe dieser selbst wie auch mit Hilfe der regulären Truppen, die er seit Beginn seiner Herrschaft allmählich auszubauen begonnen hatte, ab. In erster Linie ging er mit den gefährlichsten Ayanen ins Gericht. Indem er sich der anderen Ayanen dazu bediente, versprach er ihnen Gnade und Belohnung in Form einer Garantie ihrer Stellung. Sobald er jedoch der gefährlichsten Ayanen Herr geworden war, ging er daran, auch die übrigen Ayanen — seine vorübergehenden „Verbündeten“ — zu vernichten.

Zu Beginn der Auseinandersetzung mit den Ayanen — angefangen von 1812 — vernichtete der Sultan zuerst die Ayanen in den Provinzen, die näher an Konstantinopel lagen, allem voran in Anatolien, Bulgarien, Mazedonien etc. Die Abrechnung mit den Ayanen in den übrigen Provinzen hob er sich für den Schluss auf. So rechnete er z.B. erst am Ende des vierten Jahrzehnt des XIX. Jahrhunderts mit einigen Ayanen in Albanien (den Bušatlija) ab, und mit den Ayanen in Bosnien, die

versuchten, dieses Unterfangen des Sultans mit Gewalt zu verhindern. in der bekannten Bewegung der bosnischen Ayanen unter der Führung von Husein Kapetan Gradašević.

Durch die Vernichtung der Ayanen bahnte Sultan Mahmud II. einen Weg zur Einführung von Reformen in die staatliche Administration. Diese Reformen sollten nicht nur eine Umgestaltung der Zentralgewalt umfassen, sondern weit mehr die Schaffung einer stabileren Verwaltungsorganisation in den Provinzen und lokalen territorialen Einheiten. Hinsichtlich der letzteren wünschte Sultan Mahmud II., auf den Trümmern des alten Verwaltungssystems, in erster Linie des Ayanluks, ein System von lokalen Verwaltungsorganen sog. allgemeiner Zuständigkeit zu schaffen, dessen Funktionäre als Staatsbeamte den wiederum an das Zentrum gebundenen Organen der provinziellen staatlichen Verwaltung streng unterstellt werden sollten. Solche Funktionäre waren die *Muteselime*. Anstelle der Ayanen setzte Mahmud II. in den Kadiluks Muteselime als echte Staatsbeamte ein, deren Bestallung und Ablösung vom Willen des Sultans bzw. seiner Statthalter in den Provinzen abhingen.

Da nicht alle Ayanen auf einmal vernichtet wurden, wurde der neue Apparat der Lokalverwaltung allmählich ausgebaut. Die Muteselime setzte man nur dort ein, wo Ayanen beseitigt worden waren. In jenen Orten, in denen die Ayanen ungefährlich waren und sich dem Sultan gegenüber loyal verhielten, liess sie der Sultan noch eine gewisse Zeit im Amt. Sie waren aber nicht mehr richtige Ayanen, sondern den Muteselimen ähnliche Staatsbeamte. Dieses Übergangsregime wurde definitiv von den Bestimmungen des Hattıserif von Gülhane (1839) übertroffen; nach ihrer Erscheinung treten in der Lokalverwaltung nur Muteselime auf, die später durch andere Organe ersetzt werden.

Trotzdem das Ayanluk durch das Muteselimluk abgelöst wurde, verschwand das erstere nicht spurlos. Die wichtigsten Teile des Ayanluks waren in das Muteselimluk verwoben worden, denn das Ayanluk stellte eine wesentliche Grundlage dar, auf der sich eine modernere Lokalverwaltung im Osmanischen Reich als Muteselimluk mit einem, diese Funktion ausübenden staatlichen Funktionär (muteselim) auszubauen begann. Mahmud II. ersann keine besonderen Geschäfte der Lokalverwaltung, die nicht schon früher vom Ayanluk erfasst gewesen wären, sondern passte das Ayanluk nur den neuen Bedingungen an, indem er daraus das machte, was der unausgesprochene Wunsch jener Sultane war, die sich bei der Erledigung der lokalen Verwaltungsgeschäfte der Ayannen bedient hatten.

Das bedeutet, dass sich der Inhalt des Ayanluks zur Zeit der Einführung des Muteselimluks nicht wesentlich veränderte. Ursprünglich scheint nur die kompromittierte Form des Ayanluks ersetzt worden zu sein, um wiederum gegen eine, ihrer Form nach alte Institution, die in einigen Fällen schon früher vom Ayanluk erfüllt war, ausgetauscht zu werden. Die wesentliche Änderung bestand in der Stellung der neuen Funktionäre, der Muteselime, die anstelle der Ayanen als zur Hälfte unabhängigen Feudalherren Staatsbeamte wurden.

Das Ayanluk bestand irgendwie gewisse Zeit noch dadurch fort, dass das Muteselimluk am häufigsten irgendwelchen ehemaligen

Ayanen oder noch öfter ihren Verwandten usw. Nachkommen anvertraut wurde. Diese Erscheinung ist auf dem ganzen Territorium des damaligen Osmanischen Reiches bemerkbar.

II. BESONDERHEITEN DES AYANLUKS IN BOSNIEN UND DER HERZEGOVINA

Der gesellschaftspolitische Inhalt des Ayanluks war überall derselbe, doch bestanden in den einzelnen Provinzen hinsichtlich seines konkreten Ausdrucks und besonders hinsichtlich der Art und Weise der Erlangung und Aufrechterhaltung der Stellung eines Ayanen bedeutende Besonderheiten. In dieser Hinsicht ist der Bosnische Paschaluk bezeichnend.

Die spezifischen Eigenschaften des Ayanluks in Bosnien werden in einem aus zwei Kapiteln bestehenden Sonderteil dargestellt: 1. Besonderheiten in der Geschichte Bosniens, die zur Zeit der Errichtung und Festigung der türkischen Macht entstanden, und 2. Reflex der früheren Besonderheiten in der Entwicklung Bosniens unter den Türken auf die Entwicklung des Ayanluks.

1. Im ersten Kapitel werden folgende Fragen erörtert: Charakter des Bosnischen Sandžak und später des Bosnischen Paschaluk als Grenzgebiet; Besonderheiten in der Entwicklung der Spahi-Organisation in Bosnien; Bedeutung der Islamisierung der bosnischen Bevölkerung für die Festigung der türkischen Macht in Bosnien und Ausnützung dieses Zustands im späteren Ausbau der Militärorganisation in Bosnien; Rolle der Kapetanate im Verteidigungssystem des Bosnischen Paschaluk und Stellung der Kapetane im politischen Leben des Landes.

Im Rahmen der erwähnten Fragen zeigte der Verfasser, dass in Bosnien schon von Anfang der türkischen Macht an gewisse Besonderheiten in Erscheinung treten. Trotzdem die Osmanen auch in Bosnien ihre klassischen Institutionen (Spahi- und Janitscharen-Organisation u.a.) einführten, entwickeln sich diese Institutionen hier unter spezifischen Gegebenheiten.

Durch die Eroberung Bosniens, das die ganze Periode der Türkenherrschaft hindurch das Grenzgebiet des Osmanischen Reiches (serhat) bildete und am Anfang offensiven, später defensiven Charakter hatte, waren die Türken bestrebt, die heimische Bevölkerung auf ihre Seite zu ziehen und in dieser einen Stützpunkt für ihre Macht und ihre Regime zu finden. Sie zogen nicht nur die bosnischen Feudalherren auf ihre Seite, vielmehr auch die übrigen Bevölkerungsschichten, allem voran die bosnischen Bauern. Mit dieser Taktik gelang es ihnen, in Bosnien eine starke Schicht eines Spahi-Standes heimischen Ursprungs zu schaffen und diese Spahis wie auch die grösste Zahl der Bauern zu islamisieren.

Der heimische mohammedanische Adel in Bosnien geht grösstenteils auf den niederen Adel, den die Türken in Bosnien antrafen, und noch mehr auf die Nachfahren der grossen und kleinen bosnischen Feudalherren zurück. Diese Adeligen nahmen die Stellung türkischer Spahis in Bosnien ein und Waren Nutzniesser von Timar-Lehen und

Zaimets. Diese Besitzungen unterschieden sich zu Beginn nicht sehr von ähnlichen Besitzungen in anderen Provinzen. Der Unterschied bestand anscheinend darin, dass die bosnischen Spahis sehr oft ihre ehemaligen freien Güter (baština) als Timar bekamen und noch mehr darin, dass Timare und Ziamets in Bosnien nur Heimische bekommen konnten. Dieser Unterschied vergrösserte sich später, als die Rechte der bosnischen Spahi-Familien, die Timare innerhalb der Familie zu erben (odžakluk timari), rechtskräftig wurden, noch mehr.

Diese Umstände beeinflussten die Festigung der Positionen des mohammedanischen Spahi-Standes in Bosnien, die Stärkung der Feudalklasse, die in dem politischen Leben Bosniens im Laufe einiger Jahrhunderte eine entscheidende Rolle spielen sollte. Später gesellte sich noch ein Umstand dazu, und zwar die Stärkung der wirtschaftlichen Positionen des Spahi-Standes durch das Čifluk-System. In Bosnien entwickelte sich dieser Prozess im Zeichen einer spezifischen Einverleibung von Raja-Grundstücken in Čifluku durch die Spahis selbst, die auf diese Weise auch zu einer neuen Art von feudalen Grundbesitzern (čifluk — sahibije) wurden und sich so die feudalen Positionen bis zum Ende der türkischen Macht in Bosnien, aber auch später, erhielten.

Die bosnischen Bauern wurden von den Türken durch Versprechen gewisser Privilegien und durch Versprechen, ihre bis dahin erbärmliche Lage zu verbessern, auf ihre Seite gezogen. Indem die Türken diese Versprechungen erfüllten, gelang es ihnen, die bosnischen Bauern vom Vorteil ihrer Gesellschaftsordnung, von den bedeutenden Möglichkeiten, die ihnen diese Gesellschaftsordnung bot, zu überzeugen, weshalb sie zum Islam überzutreten begannen. Die Islamisierung wurde auch durch die Tatsache erleichtert, dass diese Bauern schlechte Christen waren, weil sie lange Zeit der vom Bogumilengeist durchsetzten sog. „Bosnischen Kirche“ angehört hatten. Nach dem Übertritt zum Islam behielt die Mehrzahl der bosnischen Bauern den Status der Raja bei, doch war es eine Raja, der sich die Möglichkeit bot, den Status der privilegierten Schichten der osmanischen Gesellschaft entweder dadurch zu erlangen, dass sie ihre Kinder in sog. adžemi oglane (Janitscharen-Nachwuchs) gab, oder, dadurch, dass sie sich durch Ausübung von Militärdienst zugunsten des türkischen Reiches Verdienste erwarb.

Da die bosnischen mohammedanischen Bauern sehr oft Militärdienst ausübten, waren sie zumeist von den ausserordentlichen Abgaben zugunsten des türkischen Staates (tekalif-i örfiye) befreit oder leisteten auf den Namen dieser Steuern bedeutend verringerte Beträge. Der Militärdienst aller bosnischen Mohammendaner stieg im XVII. Jahrhundert erheblich an. Das hatte auf die Emanzipierung der Lage der bosnischen mohammedanischen Bauern noch grösseren Einfluss. Dieser Umstand wie auch der, dass mancherorts die Zahl der Spahis, die die früheren Grundherren dieser Bauern waren, abnahm, wirkte sich auf das Übergehen der bosnischen mohammedanischen Bauern vom Status der Raja zum Status freier Bauern entscheidend aus. Allem nach zu urteilen machte die Mehrzahl der bosnischen mohammedanischen Bauern in XVII., und besonders in XVIII. Jahrhundert freie Bauern aus.

Die Stellung einer gewissen Zahl von mohammedanischen Bauern wurde noch dadurch gestärkt, dass man vom Ende des XVI. Jahrhunderts angefangen aus ihren Reihen die türkischen Grenzer, die für ihren Dienst nach dem System des *Odžakluk* entlohnt wurden, rekrutierte. Das war mit den mohammedanischen Bauern in der *Krajina* der Fall.

All diese Umstände wirkten sich auf ein Stärkwerden des Selbstbewusstseins sowohl bei den mittleren als auch niederen Schichten der mohammedanischen Bevölkerung Bosniens aus, die als solche auf die Milderung des Druckes der privilegierten Schichten einwirken konnte, die, besonders vom XVII. Jahrhundert ab, in dieser Bauernschaft ihre Verbündeten in der Verteidigung der Grenzen des Bosnischen Paschaluk und damit des türkischen Reiches überhaupt suchen mussten. Diesem Selbstbewusstsein verstanden die Bauern in offenen Revolten gegen Gewalt und Amtsmissbräuche seitens der staatlichen Organe oder noch öfter durch an den Sultan und den bosnischen Wesir gerichtete Petitionen (*arzuhal*) gegen ihnen schadende Erscheinungen Ausdruck zu geben. Das taten sie als Mohammedaner und Angehörige des islamitischen Staates, die sich in Fragen des Glaubens und der Anwendung islamischer Gesetze allen Mohammedanern ohne Rücksicht auf deren gesellschaftliche Stellung gleichberechtigt fühlten.

Schliesslich äusserte sich eine bedeutende Besonderheit in der Geschichte Bosniens unter den Türken in der spezifischen Einrichtung der Bosnischen *Krajina*. Diese Einrichtung ist durch das Bestehen einer militärischen Organisation, *Kapetanat* genannt, gekennzeichnet. Solch eine Organisation begannen die Türken als Verteidigungswall in Bosnien schon in der zweiten Hälfte des XVI. Jahrhunderts an den Grenzen des Bosnischen Paschaluk, und später auch an den wichtigen Kommunikationen im Inneren des Landes, einzuführen. An der Spitze der Kapetanate standen die *Kapetane*. Sie waren die Kommandanten des in den Kapetanaten vorhandenen Militärs. Ihrer gesellschaftlichen Stellung nach gehörten sie zu den angeseheneren Feudalherren, wie es die *Zaimi* waren. Sie wurden zu Beginn für ihren Dienst mit *Ziamet* — oder grösseren *Timar-Lehen* belohnt. Später bekamen sie Gehälter in der Höhe des Ertrags, den das *Ziamet-Lehen* abwarf. Diese Einkünfte waren erblich, weil auch die Verwaltung des Kapetanats ein erbliches Recht (*odžakluk*) war. Bezüglich ihres Ansehens gehörten die Kapetane der Kategorie der Provinzgrössen (*âyân-i vilayet*) an.

2. Alle aufgezählten Umstände wirkten sich auch auf die Erscheinung und Entwicklung des Ayanluku in Bosnien wie auch seinen spezifischen Ausdruck aus. Diese Besonderheiten sind im zweiten Kapitel dargestellt, in dem folgende Fragen behandelt werden: Erscheinung und Hauptmerkmale des Ayanluku in Bosnien; Kapetane als Träger des Ayanluku; Ständegleichgewicht unter den bosnischen Ayanen und deren Reflex auf den Stand des Ayanluku im Bosnischen Paschaluk gegen Ende des XVIII. und Anfang des XIX. Jahrhunderts; Frage des Ayanenrates und Ende der bosnisch-herzegowinischen Ayanen.

Die erste Besonderheit kommt darin zum Ausdruck, dass sich das Bedürfnis nach einer organisierten Tätigkeit der Ayanen in Bosnien etwas später zeigte als ein ähnliches Erfordernis in den anderen Provinzen. Diese Tatsache lässt sich mit zwei Ursachen erklären. Erstens

nahm in Bosnien der Prozess des Verfalls der klassischen osmanischen Institutionen einen etwas langsameren Verlauf und war nie so stark ausgeprägt wie in anderen Provinzen (die bosnischen Spahis spielen in der Verteidigung der Grenzen des türkischen Reiches schon Ende des XVIII. und auch Anfang des XIX. Jahrhunderts eine bedeutende Rolle), und zweitens waren in Bosnien der innere Frieden und die Ordnung beträchtlich stabiler als es die Gegebenheiten in den anderen, insbesondere europäischen Provinzen waren, und zwar aus Gründen, die sich aus den vorhin dargestellten Besonderheiten erhellen liessen.

Deshalb formte und festigte sich das Ayanluk in Bosnien auch langsamer. Da sich aber auch in Bosnien im XVIII. Jahrhundert ähnliche Gegebenheiten herausbildeten, und zwar vor allem die Einführung ausserordentlicher Steuern für den bosnischen Wesir und die übrige Administration, musste auch in Bosnien das Ayanluk entstehen. Sein Vorhandensein bezeugen schon im vierten Jahrzehnt des XVIII. Jahrhunderts Angaben in den erhalten gebliebenen Quellen.

Eine zweite, weitaus bedeutendere Besonderheit in der Entwicklung des Ayanluku in Bosnien stellt die Tatsache dar, dass seine Träger in einer beträchtlichen Zahl von Kadiluks erbliche Kapetane waren, während sich das Ayanluk in den übrigen Provinzen im Besitze der angesehensten Beg-Familien befand.

Durch die Erlangung des Ayanluku, das die Kapetane wie das Kapetanat weitervererbten, wurde es diesen möglich, von gewöhnlichen Militärkommandanten in die Schicht der mächtigsten Feudalherren in Bosnien und der Herzegowina aufzusteigen und sozusagen halb unabhängig in ganzen Kadiluks zu herrschen. Auf ähnliche Weise wuchsen durch das Ayanluk Ansehen und Macht der stärksten Feudalherren in den anderen Kadiluks, die selbst darum kämpften, das Ayanluk in ihren Familien erblich zu machen. Viele hatten, insbesondere Ende des XVIII. Jahrhunderts, dabei Erfolg.

Eine dritte Besonderheit des Ayanluku in Bosnien kam darin zum Ausdruck, dass es nicht in dem Masse zersetzend war wie in den übrigen Provinzen. Obgleich auch in Bosnien der Kampf der Magnaten um das Ayanluk insbesondere in den ersten Jahrzehnten der zweiten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts augenscheinlich war, so nahm dieser Kampf nie solche Ausmasse an wie in den anderen Provinzen. Er war auch deshalb weniger scharf, weil er sich in einigen Kadiluks, in denen die mohammedanische Bevölkerung durch ausserordentliche Abgaben weniger belastet war, nicht lohnte. Zweitens bewirkte die Existenz einer beträchtlichen Zahl von Spahis in einzelnen Kadiluks, dass derjenige Ayan wurde, der unter seinen Standesgenossen das grösste Ansehen hatte. Diese beiden Umstände verringerten die Möglichkeit schärferer Missbräuche seitens der Ayanen, sowie deren Streben nach übertriebener Macht und Willkür, die den Interessen der Untertanen und des Staates hätten fühlbarer schaden können.

Aus den erwähnten spezifischen Eigenschaften, insbesondere aus der Tatsache, dass in einem bedeutenden Teil Bosniens Kapetane als Träger des Ayanluku bestanden, bildete sich in Bosnien im Laufe der Zeit ein eigenes ständisches Gleichgewicht unter den bosnischen Ayanen heraus. Diese Erscheinung stellt eine weitere Besonderheit in der

Entwicklung des Ayanluks in Bosnien dar. Das Gleichgewicht kam darin zum Ausdruck, dass fast alle bosnischen Ayanen trotz des Bestrebens, ihre Macht in den Kadiluks autoritativ zu machen, sich in der Aufrechterhaltung des Standes der Dinge, in der Erhaltung der Stellung jedes Einzelnen stillschweigend einig waren. Darin zeigten sie eine grosse Solidarität, die darauf zielte, durch Zusammenarbeit und Solidarität die Grenzen des Bosnischen Paschaluk organisierter zu verteidigen und die abhängige Bevölkerung, die Raja, aber auch die armen Mohammedaner, in Unterwürfigkeit zu halten. Die bosnischen Ayanen brachten ihre Solidarität mehrere Male besonders in der Verteidigung der Grenzen Bosniens und auch anderer Grenzen des Osmanischen Reiches zum Ausdruck. Ebenso zeigten sie in ihren gegenseitigen Beziehungen Solidarität, weil sie jene Ayanen bzw. Kapetane schützten, deren Positionen einer ihrer Standesgenossen zu bedrohen versuchte.

Bei der Verteidigung des Paschaluks fanden die bosnischen Ayanen auch bei den übrigen Schichten der mohammedanischen Bevölkerung Bosniens, die die Grenzen ihres Landes in den Kriegen mit Österreich tapfer und aufopfernd verteidigte, Unterstützung. Wegen dieses Beistands mussten die Ayanen auch der Stimmung dieser Bevölkerung Rechnung tragen, was ihre Willkür auch bremste.

Aus all den genannten Gründen war die Autorität der Zentralgewalt in Bosnien weitaus stärker als in den übrigen Provinzen. Die bosnischen Ayanen erfüllten die Anordnungen der Zentralen und jene der Organe der provinziellen Gewalt — besonders solche in bezug auf Militärdinge — mit viel grösserer Sorgfalt, als es die Ayanen in den anderen Provinzen taten.

Bei der wirksamen Realisierung solcher Verfügungen arbeiteten die bosnischen Ayanen eng mit dem bosnischen Wesir zusammen, der sie in der zweiten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts mehrmals zu Beratungen nach Travnik berief. Trotzdem es derartige Beratungen auch in den anderen Provinzen gab, wurde ihnen in Bosnien grössere Bedeutung beigemessen, weil die Grenzen Bosniens ausschliesslich von Kräften aus Bosnien verteidigt wurden. Diese Beratungen sind in unserer Literatur unter dem Namen *Ayanenrat* (ajansko vijeće) bekannt. Im politischen Leben Bosniens mass man ihnen grosse Bedeutung zu. Der Autor vertritt die Ansicht, dass eine solche Auffassung der Rolle des Ayanenrates übertrieben ist, weil das nicht irgendein Machtorgan der bosnischen Ayanen war, sondern es sich um „ad hoc“ — Zusammenkünfte der angesehensten Einzelnen Bosniens (Ayanen, Kapetane, Kadis, Muftis, Spahi- und Janitscharenbefehlshaber und der übrigen angesehenen Personen) handelte, die der Wesir nur zu Kriegszeiten einberief, um mit den Ayanen Verteidigungsmassnahmen und Mobilisierung zu besprechen und ihnen Befehle in diesem Sinne zu erteilen. Diese Beratungen hatten dadurch eine gewisse politische Bedeutung, dass es den bosnischen Ayanen möglich war, durch sie einen besseren Einblick in die Gesetzlichkeit der Handlungen des bosnischen Wesirs zu gewinnen und durch diese die Möglichkeit hatten, gemeinsam ein Einschreiten der Zentralgewalt gegen eventuelle Eigenmächtigkeiten der bosnischen Wesire zu verlangen.

Trotzdem das Ayanluk in Bosnien verhältnismässig weniger zerstörende Wirkung hatte, war es für das Endziel der Interessen der Zentralmacht gefährlich. Auch in Bosnien strebten die Ayanen danach, in den Kadiluks volle Gewalt zu erlangen, wogegen die Zentralgewalt ankämpfen musste. Mahmud II. musste deshalb auch mit den bosnischen Ayanen abrechnen. Wegen der geringeren zerstörerischen Wirkung der bosnischen Ayanen hob er sich diese Angelegenheit für zuletzt auf, was eine weitere Besonderheit des Ayanluks in Bosnien darstellt.

Die Zentralgewalt begann gegen die bosnischen Ayanen erst in den zwanziger Jahren des XIX. Jahrhunderts (Dželaluddin paša) mehr zu unternehmen, mit voller Entschlossenheit erst Anfang des vierten Jahrzehnts dieses Jahrhunderts. Damals erst tun sich die bosnischen Ayanen zusammen und versuchen, den Sultan von der Durchführung der Reformen in Bosnien mit Gewalt abzuhalten. An der Spitze dieser Bewegung stand Husein Kapetan Gradašćević.

Die Bewegung von Husein Kapetan Gradašćević war von dem Wunsche der bosnischen Ayanen inspiriert, den Versuch Muhmuds II., ihre Privilegien zunichtezumachen, mit Waffengewalt zu verhindern. Da diese Bewegung zu Beginn die Unterstützung des überwiegenden Teiles der bosnischen Ayanen genoss, hatte sie damals auch einen gewissen Erfolg. Weil sie aber auf den Kampf zur Erhaltung des alten, überlebten Zustandes ausgerichtet war, zeigte sie alsbald ihre schwachen Seiten und wurde von den Kräften des Sultans relativ leicht bezwungen.

Der Zusammenbruch der Bewegung von Husein Kapetan Gradašćević machte die Bahn zu einer allmählichen Ausrottung des Ayanluks auch in Bosnien durch die Errichtung des Muteselimluks frei, das man in einer grossen Zahl der Fälle ehemaligen Ayanen oder deren Nachkommen, die Muteselime wurden, anvertraute. Deshalb kann gesagt werden, dass der Geist des Ayanluks in Bosnien bis zum endgültigen Sturz der bosnischen Magnaten durch Omer Pascha Latas in den fünfziger Jahren des XIX. Jahrhunderts lebendig blieb.

Einen anderen Weg schlug in seiner letzten Phase das Ayanluk in der Herzegowina ein. Die herzegowinischen Ayanen mit Ali Aga Stočević an der Spitze lösten sich von den bosnischen Ayanen und stellten sich auf die Seite der Zentralgewalt. Für diesen Dienst wurde Ali Aga vom Sultan mit der Stellung eines Wesirs ausgezeichnet und Statthalter in der Herzegowina, die damals von Bosnien losgetrennt wurde.

Nachdem Ali Aga Pascha und Wesir geworden war, begann er in der Herzegowina absolutistisch zu regieren. Von seinem Absolutismus waren in erster die ehemaligen Verbündeten — die herzegowinischen Ayanen — betroffen; unter ihnen befand sich auch der Ayane von Gacko und Piva, Smailaga Čengić. Einige von ihnen setzte er als Muteselime in anderen Orten ein, während er auf eine bestimmte Weise dahingehend wirkte, das die anderen, die stärkeren, ganz ausser Gefechtegesetzt wurden. Dieses Vorgehen Ali Paschas stand formell im Einklang mit den Reformbestrebungen des Sultans, zeigte aber

ebenso sein unverhohlenes Bestreben, sich zu einem möglichst selbständigen Vasall des Sultans zu machen. Deshalb war er im Feldzug des Omer Pascha Latas gegen die bosnisch-herzegowinischen Magnaten unter den ersten, die Latas vernichten liess. Durch die Beseitigung des Ali Pascha Stočević und einiger anderer Magnaten bereitete Latas dem Ayanluk in Bosnien und der Herzegowina ein Ende, schloss die Herzegowina neureich an den Bosnischen Paschaluk an und führte in diesem eine neue administrative Einteilung ein.

IZVORI I LITERATURA

I. IZVORI

A. NEIZDATA ARHIVSKA GRAĐA

1. *Sidžili*

Sidžili sarajevskog kadiluka 1—86, Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu. Prva dva potiču iz XVI stoljeća (1556—58, 1565—67). Ostali se odnose na period druge polovine XVIII do druge polovine XIX stoljeća.

Sidžili iz raznih kadiluka Bosanskog pašaluka od 1—61, Orijentalni institut u Sarajevu. Od ovih sidžila dva potiču iz XVII stoljeća (mostarski 1669—70, jajački 1692—3). Svi ostali su iz XVIII i prve polovine XIX stoljeća.

Sidžili bitoljskog kadije iz XVII i XVIII stoljeća (Državni arhiv SR Makedonije — Skoplje).

2. *Ostala arhivska građa*

Nekoliko fermana iz druge polovice XVIII stoljeća, Carigradski arhiv — Başvekâlet Arsivi (Mühimme no. 128 varak 34 B, Abdülhamid I devri numara 3272, Dahiliye vesikalari M. Cevdet tasnifi numara 1409 ve 2265).

Turski dokumenti Državnog arhiva u Dubrovniku, (Acta Turcarum).

Turski dokumenti Državnog arhiva u Zadru.

Acta turcica Orijentalnog instituta u Sarajevu.

Turski dokumenti Gazi Hurserv-begove biblioteke u Sarajevu.

Turski dokumenti (među njima nekoliko sidžila) Orijentalne zbirke Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu.

Turski dokumenti iz Kaptolskog arhiva — Split.

Turski dokumenti u arhivu Franjevačkog samostana Makarska.

Acta turcica u arhivima franjevačkih samostana Fojnica, Kreševo i Sutjeska.

Haus-Hof und Staatsarchiv Wien, Staatskanzlei, Konsulat Travnik.

Haus-Hof und Staatsarchiv Wien, Acta turcica.

B. IZDATI DOKUMENTI

Barkan O. Lutfi XV ve XVI inci asirlarda Osmanli imparatorlugunda zirai ekonominin hukuki ve mali esaslari. Birinci cit: KANUNLAR; Istanbul, 1935.

Панчо Доревъ, Документи за Българската история София, 1940.

Đurđev Branislav, Sremska kanun-nama iz 1588/9 godine, GZM, nova serija IV, V; Sarajevo, 1950.

Đurđev Branislav, Požeška kanun-nama iz 1545. g., GZM, n.s., 1946.

Đurđev Branislav, Kanun-nama Bosanskog sandžaka iz godine 1530, GZM, III; 1948.

Elezović Gliša, Turski spomenici I; Beograd, 1940.

- Fekete Ludvig, Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatie der türkischen Botmässigkeit in Ungarn; Budapest, 1926.
- Filipović Nedim, Jedna kanun-nama Zvorničkog sandžaka, GZM III; 1948.
- Filipović Nedim, Carska zapovijed Bešaretu, GZM, n.s. IV—V; 1950.
- Galabov-Duda G., Osmanoturski izvori za Blgarskata istorija, Sofija, 1943.
- Г. Гълъбов, Османотурски извори за блг. истор., София, 1948.
- Hadžibegić Hamid, Bosanska kanun-nama 1565. g., GZM, n.s., sv. III; 1948.
- Hadžibegić Hamid, Kanunnama sultana Sulejmana Zakonodavca iz prvih godina njegove vladavine, GZM IV—V; 1950.
- Kanuni i kanun-name, za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak. Izdanje Orijentalnog instituta u Sarajevu; Sarajevo, 1957.
- Kapidžić Hamdija, Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine u XIX vijeku; Sarajevo, 1956.
- Kemura Sejfudin, Bilješke iz prošlosti bosanskih katolika i njihovih bogomolja po turskim dokumentima; Sarajevo, 1916.
- Kemura Sejfudin, Prvi srpski ustanak pod Karađorđem, po turskim vrelima; Sarajevo, 1914.
- Korkut M. Derviš, Nešto o turskim dokumentima arhiva Dubrovačkog, GZM XL; 1928.
- Kraelitz Fridrich, Kanun-name sultan Mehmeds der Eroberers, MOG, I; Wien, 1921.
- Kreševljaković-Kapidžić, Vojno-geografski opis Bosne pred Dubički rat od 1785. godine; Sarajevo, 1957.
- Skarić Vladislav, Popis bosanskih spahija iz 1123/1711 godine, GZM XLII; 1930.
- Skarić Vladislav, Turski agrarni zakoni za sandžake Bosnu i Hercegovinu od godine 1074, GZM XLVI; 1934.
- Šabanović Hazim, Turski dokumenti u Bosni iz druge polovice XV stoljeća, Istorijsko-pravni zbornik sv. 2; Sarajevo, 1949.
- Šabanović Hazim, Turski izvori o srpskoj revoluciji 1804, I; Beograd, 1956.
- Truhelka Ćiro, Tursko-slovjanski spomenici dubrovačke arhive, GZM XXIII; Sarajevo, 1911.
- Turski dokumenti za Makedonskata istorija, od 1800—1839, Izdanje Naučnog instituta za nacionalnu istoriju makedonskog naroda, I—V; Skoplje, 1951—1958.
- Pored pobrojanih, veliki broj dokumenata u skraćenom ili potpunom obimu objavili su u svojim radovima, koji će kasnije biti navedeni: Hadžibegić, Handžić, Mujić, Mušić, a od stranih autora — naročito Uzunčaršili u svojim djelima.

II. ISTORIOGRAFSKI IZVORI

A. NEIZDATI (rukopisi)

Târih-i Enveri, Zbornik istorijske i književne građe koju je sakupio Muhamed Enveri Kadić u 28 svezaka folio-formata sa bogatom građom za istoriju Bosne od XV do XIX stoljeća. Čuva se u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu, a poznata je pod nazivom KADIĆEVA HRONIKA.

Târih-i Diyâri Bosna, Istorija Bosne od XV do XIX vijeka od Salihâ Hadžihusejnovića (Muvekit). Autograf u Orijentalnom institutu u Sarajevu i Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu.

Tevârih-i Al-osman (Târihi Ali), Nacionalna biblioteka u Beču.

B. IZDATI PISCI

- Ajni Ali, Kavānin-i āl-i Osman der hulāsa-i mezāmin-i defteri divan. Izdanje Ahmed Vefik paše; Istanbul, 1280 (1864). Pogledati još Tschendorf. Das Lehnswesen.
- Ali Čauš, Rasprava Ali Čauša iz Sofije o timarskoj organizaciji u XVII stoljeću. Izdao i preveo H. Hadžibegić, GZM; 1947, 134—205.
- Evlija Čelebi, Seyahatname, sv. I—VI, Istanbul 1314—1318. Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama, preveo Hazim Šabanović; Sarajevo, 1954.
- Koçi Bey Risalesi, izdao Ali Kemali Askut; Istanbul, 1939.
- Muderizović Riza, Kronika Mula Mustafe Bašeskije, GZM, XXX; 1918.
- Nikola Lašvanin, Ljetopis, GZM; Sarajevo, 1889.
- Ljetopis Franjevačkog samostana u Kr. Sutjesci, Za štampu uredio dr fra Julijan Jelenić, GZM, XXXVIII/1925 i XXXIX/1927.

LITERATURA

A. DOMAĆA

- Bastajić Konstantin, Prilog pitanju o odnosu vanekonomske prinude i dominikalne vlasti u timarsko-spahiskom sistemu, Historijski zbornik, god. VII, br. 1—4; Zagreb, 1954.
- Bastajić Konstantin, Timarsko vlasništvo; Zagreb, 1958.
- Bašagić Redžepašić Safvetbeg, Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine; Sarajevo, 1900.
- Bašagić S., Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj Carevini; Zagreb, 1931.
- Bašagić S., Kako se za turske uprave Jugoslavija dijelila na kadiluke, Novi behar IV, br. 19; Sarajevo, 1930.
- Begović Mehmed, O izvorima šeriatskog prava, Arhiv za pravne i društvene nauke; Beograd, 1933 (januar).
- Begović Mehmed, Tragovi našeg srednjovjekovnog prava u turskim pravnim spomenicima, Istor. časopis Istor. instituta SAN, knj. III; Beograd, 1952.
- Bejtić Alija, Priboj na Limu pod osmanskom vlašću 1418—1912; Sarajevo, 1945.
- Bejtić Alija, Bosanski namjesnik Mehmed paša Kukavica i njegove zadužbine u Bosni (1752—56 i 1757—1760). Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom VI—VII; Sarajevo, 1958.
- Bejtić Alija, Uloga vakufa u izgradnji i razvitku naših gradova, Kalendar Narodna uzdanica za 1944; Sarajevo, 1943.
- Božić Ivan, Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku; Beograd, 1952.
- Burina Safet, Trgovački odnosi BiH sa Dubrovnikom i Venecijom u XVIII v., Gajret-kalendar za 1937; Sarajevo, 1936.
- Bušatlić Hafiz Abdulah, Porodično i nasljedno pravo muslimana; Sarajevo, 1926.
- Buturović Derviš, Jedan interesantan slučaj iz prošlosti sudovanja kadija, Gajret, god. XX; Sarajevo, 1939.
- Buturović Derviš, Isprave spahiskih porodica iz nahije Neretve, POŠ VI—VII; Sarajevo, 1958.
- Čorović Vladimir, Bosna i Hercegovina, Izd. Srp. književne zadruge; Beograd, 1925.
- Čorović Vladimir, Iz sarajevske prošlosti, Prilozi sa književnost, jezik i folklor knj. XVI, sv. II; Beograd, 1936.
- Čurić Hajrudin, Alipaša Rizvanbegović Stočević, Godišnjica Nikole Čupića, knjiga XLVI; Beograd, 1937.

- Čubrilović Vaso, Poreklo muslimanskog plemstva u Bosni i Hercegovini, JIČ I, sv. 1—4; Beograd, 1935.
- Čulinović Ferdo, Državno-pravna historija jugoslovenskih zemalja XIX i XX vijeka, I; Zagreb, 1953.
- Dinić J. Mihajlo, Državni sabor Srednjevjekovne Bosne; Beograd, 1955.
- Đurđev Branislav, O vojnicima, GZM; Sarajevo, 1947 (n.s., br. II).
- Đurđev Branislav, O knezovima pod turskom upravom, Istorijski časopis Istoriskog instituta SAN I; Beograd, 1948.
- Đurđev Branislav, Prilog pitanju razvitka i karaktera tursko-osmanjskog feudalizma — timarsko-spahiskog uređenja, Godišnjak Istor. društva BiH I; Sarajevo, 1949.
- Đurđev Branislav, O uticaju turske vladavine na razvitak naših naroda, Godišnjak Istor. društva BiH II; Sarajevo, 1950.
- Đurđev Branislav, Hrišćani spahije u severnoj Srbiji u XV veku, Godišnjak Istor. ruštva Bosne i Hercegovine IV; Sarajevo, 1952.
- Đurđev Branislav, Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII veku; Sarajevo, 1953.
- Elezović Gliša, Turski izvori za istoriju Jugoslovena, Bratstvo XXVI; Beograd, 1932.
- Filipović S. Milenko, Eminaga i Ćor Alibeg, Južni pregled br. 2; Skoplje, 1935.
- Filipović S. Milenko, Kargalija i njegovi potomci, Južni pregled br. 1 i 2; Skoplje, 1938.
- Filipović Nedim, Pogled na osmanski feudalizam (s posebnim obzirom na agrarne odnose), Godišnjak Istorijskog društva BiH IV; Sarajevo, 1952.
- Filipović Nedim, Odžakluk timari u Bosni i Hercegovini, POF V; Sarajevo, 1955.
- Filipović Nedim, Sarajevo, Pregled br. 7—8; Sarajevo, 1953.
- Gavrilović Mih., Miloš Obrenović; Beograd, 1909.
- Guzina Ružica, Knežina i postanak srpske buržoaske države; Beograd, 1955.
- Hadžibegić Hamid, Prilog proučavanju nadležnosti sudova u turskom periodu, Istorijsko-pravni zbornik sv. 3—4; Sarajevo, 1950.
- Hadžibegić Hamid, Džizija ili harač, Prilozi za orijentalnu filologiju III—IV i V; Sarajevo, 1953. i 1955.
- Hadžijahić Muhamed, O klasnom konfesionalnom razlikovanju u BiH, Pregled za mjesec mart 1953; Sarajevo, 1953.
- Handžić Adem, Bosanski namjesnik Hekim-oglu Alipaša, POF V; Sarajevo, 1955.
- Handžić Adem, Bosanske solane u XVI i XVII v., Članci i građa za kulturnu istoriju Istočne Bosne; Tuzla, 1959.
- Handžić Mehmed, Pogled na sudstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme turske vlasti; Sarajevo, 1941.
- Janković Dragoslav, Istorija države i prava Srbije od XII—XV v.; Beograd, 1953.
- Kapidžić Hamdija, Omer Latas u Bosni — Pacifikacija Bosne, Kalendar Gajret za 1939; Sarajevo, 1938.
- Kapidžić Hamdija, Veze Dubrovnika i Hercegovine u XVIII vijeku, Kalendar Gajret za 1939; Sarajevo, 1940.
- Kapidžić Hamdija, Stolac u XVIII vijeku, Kalendar Gajret za 1940. godinu; Sarajevo, 1941.
- Kapidžić Hamdija, Iskorišćavanje šuma u doba Alipaše Rizvanbegovića u Hercegovini, Gajret kalendar za 1935.
- Knežević Antun, Carsko-turski namjesnici u Bosni i Hercegovini; Senj, 1887.

- Kreševljaković Hamdija, Odakle i šta su bili bosansko-hercegovački muslimani, „Danica“, kalendar, za 1916. godinu; Zagreb, 1915.
- Kreševljaković Hamdija, Početak ukidanja janičara u Bosni, kalendar Pravda za 1925. godinu; Sarajevo, 1924.
- Kreševljaković Hamdija, Husein kapetan Gradašćević Zmaj od Bosne; Sarajevo, 1931.
- Kreševljaković Hamdija, Bitka pod Banjalukom 4. VIII 1737, kalendar Narodne uzdanice god. V; Sarajevo, 1936.
- Kreševljaković Hamdija, Morići — prilog povijesti Sarajeva; Sarajevo, 1938.
- Kreševljaković Hamdija, Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini (1463—1878); Zagreb, 1935.
- Kreševljaković Hamdija, Vodovodi i gradnje na vodi u starom Sarajevu.
- Kreševljaković Hamdija, Vareš kao središte gvođenog obrta u Bosni i Hercegovini do 1891, GZM, LIV; Sarajevo, 1942.
- Kreševljaković Hamdija, Gradska privreda i esnafi u Bosni i Hercegovini (1463—1851), Godišnjak Istorijskog društva BiH I; Sarajevo, 1949.
- Kreševljaković Hamdija, Čefilema sarajevskih kršćana 1788 godine, POF III—IV; Sarajevo, 1953.
- Kreševljaković Hamdija, Kapetanije u Bosni i Hercegovini; Sarajevo 1954.
- Kreševljaković Hamdija, Dženetići, Radovi Naučnog društva BiH, knjiga II; Sarajevo, 1954.
- Kreševljaković Hamdija, Muteselimi i njihov djelokrug, Radovi, knjiga VII; Sarajevo, 1957.
- Kreševljaković Hamdija, Hanovi i Karavansaraji; Sarajevo, 1957.
- Kreševljaković-Kapidžić, Sudsko-administrativna podjela Bosne i Hercegovine početkom XIX v., Istorijsko-pravni zbornik 3—4; Sarajevo, 1950.
- Kreševljaković Hamdija, Esnafi i obrti u starom Sarajevu; Sarajevo, 1958.
- Makanec Alfred, Bune i ustanci u Bosni za Mehmed Vedžihi paše prije 100 godina, Hrvatski dnevnik, Uskrs; Zagreb, 1938.
- Momirović Petar, Prilog proučavanju sarajevskih kujundžija, POF V; Sarajevo, 1955.
- Muderizović Riza, Jedan popis sarajevskih janičara poč. XIX v. GZM; 1917.
- Muderizović Riza, Popis sarajevskih zanatlija iz godine 1848, GZM; Sarajevo, 1929.
- Muderizović Riza, Nekoliko muhurova bosanskih valija, GZM XXVIII; Sarajevo, 1916.
- Muderizović Riza, Biografija Mule Mestvice i korespondencija Murat kapetana iz 1818 i 1819, GZM, XLIV; 1932.
- Mujić Muhamed, Jedna bujrukdija Husein bega Gradašćevića, POF II; Sarajevo, 1951.
- Mujić Muhamed, Položaj Cigana u jugoslovenskim zemljama pod osmanskom vlašću, POF, III—IV; Sarajevo, 1953.
- Mušić Omer, Mināhgun-n-nizam fi dini-l-islām od Muhameda Prozorca, POF V; Sarajevo, 1955.
- Nedeljković Branislav, Istorija baštinske svojine u novoj Srbiji od kraja 18 veka do 1931; Beograd, 1936.
- Ninčić Momčilo, Pitanje svojine zemlje u Srba pod Turcima; Beograd, 1913.
- Ninčić Momčilo, Istorija agrarno-pravnih odnosa srpskih težaka, I deo; Beograd, 1920.

- Novaković Stojan, Srbi i Turci XIV i XV veka, istoriske studije o prvim borbama s najezdom turskom pre i posle boja na Kosovu; Beograd, 1893.
- Novaković Stojan, Pronijari i baštinici (spahije i čifluk sahibije) Glas srp. akademije; Beograd, 1887.
- Novaković Stojan, Tursko carstvo pred srpski ustanak; Beograd, 1906.
- Novaković Stojan, Hadži Kalfa, Spomenik XVIII; Beograd, 1892.
- Olesnicki A. Aleksije, Bosanska vojska pod zapovjedništvom Bećir paše Čengića u Rusko-Turskom ratu god. 1737; Zagreb, 1940.
- Pavlović Dragoljub, Pokreti u Bosni i Albaniji protivu reforama Mahmuta II; Beograd, 1913.
- Pantelić Dušan, Beogradski pašaluk posle Svištovskog mira 1791—1794; Beograd, 1927.
- Pivčević I., Poljica, Srd; Dubrovnik, 1907.
- Pop Georgijev Dmitar, Sopstvenata vrz čiflicite i čifligarskite agrarno-pravni odnosi na Makedonija; Skopje, 1956.
- Popović Vasilj, Istočno pitanje; Beograd, 1928.
- Popović Vasilj, Trgovina i promet Bosne u Napoleono doba, Spomenik LXIX, II razred; Beograd, 1929.
- Popović Vasilj, Borba bosanske muslimanske čaršije protiv nereda i korupcije 1818. godine, Zbornik u čast Bogdana Popovića; Beograd, 1929.
- Perojević Marko, Klis u turskoj vlasti; Sarajevo, 1936.
- Prelog Milan, Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade, I—II; Sarajevo 1910.
- Rašid-Beja, Istorija čudnovatih događaja u Beogradu i Srbiji, knjiga prva, s turskog preveo A. S. Čohadžić, Spomenik XXIII; Beograd, 1894.
- Samardžić Radovan, Jedan prijem kod bosanskog paše u Sarajevu 1657, „Oslobođenje”; Sarajevo 22. II 1953.
- Skarić Vladislav, Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije; Sarajevo, 1937.
- Skarić Vladislav, Postanak i razvitak kmetstva u BiH, Selo i seljaštvo; Sarajevo, 1937.
- Skarić Vladislav, Srpski pravoslavni narod i crkva u Sarajevu u 17 i 18 vijeku; Sarajevo, 1928.
- Skarić Vladislav, Odnos Sarajlija prema Osmanskoj carevini, „Politika”; 13. I 1941, 31. I 1941.
- Skarić Vladislav, Podaci za historiju Hercegovine od 1566 do sredine XVII v., GZM, XLIII; 1931; 2.
- Skarić Vladislav, Širenje islama u Bosni i Hercegovini, Kalendar Gajreta za 1940; Sarajevo, 1939.
- Skarić Vladislav, Trebinje u 18 vijeku, Gajret, XLV; Sarajevo, 1933.
- Sokolović Osman, Tešanj prije tri stoljeća; Sarajevo, 1942.
- Sokolović Osman, Prilike u Bosni potkraj XVII stoljeća; Sarajevo, 1943.
- Sokolović Osman, Djelimičan popis trgovaca muslimana iz BiH pod Turskom, Novi behar god. XV, br. 2—6; Sarajevo, 1943.
- Sokolović Osman, Muslimansko pučanstvo u okolini Sarajeva, El-Hidaje, br. 11—12, god. VIII; Sarajevo, 1944.
- Solovjev Aleksandar, Nestanak bogumilstva i islamizacija Bosne, Godišnjak Istorijaskog društva BiH, I; Sarajevo, 1949.
- Spaho Fehim, Prve kafane su otvorene u našim krajevima, Novi behar V; Sarajevo, 1931.
- Salih Sidki Mahmutkadić, Ustanak srpske raje, njegovo ugušenje i izbjavljanje grada Beograda, s turskog preveo Fehim Spaho, Novi behar XVI, br. 2—15 Sarajevo, 1944.
- Spaho Fehim, Još jedan neobjavljeni dokumenat iz pokreta Husein kapetana Gradašćevića, Kalendar Napredak za 1934; Sarajevo, 1933.

- Spaho Fehim, Pobuna u tuzlanskom srezu polovinom osamnaestog vijeka, GZM, XL; Sarajevo, 1933.
- Spaić Vojislav, Zemljišno-knjižni sistem u Bosni i Hercegovini za vrijeme Turaka, Istorijsko-pravni zbornik, sv. 3—4; Sarajevo, 1950.
- Sućeska Avdo, Vakufski krediti u Sarajevu u svijetlu sidžila sarajevskog kadije iz 1565/6, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, II; Sarajevo, 1954.
- Sućeska Avdo, Mjesto muteselima u lokalnoj upravi do tanzimata, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, 1959.
- Sućeska Avdo, Malikâna, POF VIII—IX/1960.
- Sućeska Avdo, Taksit (prilog izučavanju dažbinskog sistema u našim zemljama pod turskom vlašću), Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu VIII, 1960.
- Sućeska Avdo, Promjene u sistemu izvanrednog oporezivanja u Turskoj u XVII vijeku i pojava nameta tekâlif-şâkka, POF X—XI; 1960—1961.
- Stojančević V., Tursko stanovništvo u Srbiji pred I ustanak, Zbornik za društvene nauke Matice srpske; Novi Sad, 1956; br. 13—14.
- Šabanović Hazim, Popis kadiluka u Evropskoj Turskoj od Mostarca Abdulaha Huremovića, GZM LIV; Sarajevo, 1943.
- Šabanović Hazim, Upravna podjela jugoslovenskih zemalja pod turskom vladavinom do Karlovačkog mira 1699; Godišnjak Istorijskog društva BiH, IV; Sarajevo, 1952.
- Šabanović Hazim, Organizacija turske uprave u Srbiji u XV i XVI vijeku, Istorijski Glasnik, br. 3—4 za 1955; Beograd, 1955.
- Šabanović Hazim, Bosanski pašaluk; Sarajevo, 1959.
- Šabanović Hazim, Vojna istorija Bosne pod Turcima (Vojna enciklopedija Jugoslavije).
- Šabanović Hazim, Vojno uređenje Bosne od 1463 do kraja XVI stoljeća, Godišnjak Istorijskog društva BiH, XI; Sarajevo, 1960.
- Taranovski Teodor, Istorija srpskog prava u nemanjičkoj državi, I; Beograd, 1931.
- Tošković Jovo, Odnosi Bosne i Srbije 1805—6; Subotica, 1927.
- Truhelka Ćiro, Pravni položaj hrišćana u Turskoj carevini, „Obzor”, 4. srpnja 1931; Zagreb.
- Truhelka Ćiro, Popis bosanskih sandžakbega od g. 1463—1878, Časopis za hrvatsku povijest; Zagreb, 1943; knjiga I, sv. 1—2.
- Truhelka Ćiro, Gazi Husrevbeg, njegov život i njegovo doba, GZM XXIV; 1912.
- Truhelka Ćiro, Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni, GZM XXVII.
- Truhelka Ćiro, Pabirci iz jednog jajačkog sidžila, GZM XXX; 1918.
- Vasić Milan, O knežinama Bakića pod turskom vlašću, Godišnjak Istorijskog društva BiH; Sarajevo, 1958.
- Vasić Milan, Knežine i knezovi timarlije u zvorničkom sandžaku u XVI vijeku, Godišnjak Istorijskog društva BiH; Sarajevo, 1959.
- Vinaver Vuk, Sarajevski trgovci u Dubrovniku sredinom XVIII v., Godišnjak Istorijskog društva BiH, VI; Sarajevo, 1954.
- Vukičević Milenko, Znameniti Srbi Muhamedanci, I; Beograd, 1901.

B. STRANA

- Abdurahman Vekif, Tekâlif kavâid, I; Istanbul, 1329.
- Ahmed Rasim, Osmanli târihi, I—IV; Istanbul, 1327—1329.
- Akçura Yusuf, Osmanli devletinin dagilma devri (XVIII ve XIX asirlarda); Istanbul, 1940.
- Ami Boue, Die Europäische Türkei: Wien, 1889 (La Turquie d'Europe, Paris 1840).

- Andreossy, Constantinople et le Bosphore de Thrace pendant les années 1812, 1813 et 1814 et pendant l'année 1826; Paris, 1828.
- Arsal Sadri Maksudi, Türk Tarih ve Hukuk I; Istanbul, 1947.
- Arsal Sadri Maksudi, Teokratik devlet ve layik devlet, Tanzimat, I; 1940.
- Babinger Franz, Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke; Leipzig, 1927.
- Barkan Ömer Lütfi, Malikâne divanı sistemi; Türk Hukuk ve İktisad Tarihi mecmuası, 3, Istanbul, 1939.
- Barkan Ömer Lütfi, İslam — Türk mülkiyet hukuku tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda aldığı şekiller, Istanbul Üniversitesi Hukuk fakültesi mecmuası, VII.
- Barkan Ömer Lütfi, Çifitlik, Çanak u İslam Ansiklopedisi, Istanbul 1945 (preveo Hadžibegić H. u Godišnjaku Istorijskog društva BiH, II, 1950.)
- Barkan Ö. Lütfi, Osmanlı İmparatorluğu „Bütçe” lerine Dair Notlar Istanbul Üniversitesi İktisad fakültesi mecmuası; Istanbul, 1953—4.
- Beaujour Félix Tableau du commerce de la Grèce, formé d'après une année moyenne, depuis 1787 jusqu'en 1797, I—II; Paris, an VIII (1800).
- Belin M., Essais sur l'histoire économique de la Turquie, Paris, 1865 (Turski prevod — Ziya Karamürsel, Türkiye iktisadi tarihi hakkında tetkikler; Istanbul, 1931).
- Bernard Lewis, The Emergence of Modern Turkey; London, 1961.
- Chaumette Des Faussés, Voyage en Bosnie dans les années 1807 et 1808; Paris, 1822.
- Çoşkun Uçok, Türk hukuk tarihi dersleri; Istanbul, 1946.
- Cyprien Robert, Die Slawen der Türkei, nämlich Serbien, Montenegro, Bosniaken, Albanesen und Bulgaren; Stuttgart, 1851.
- Efdaluddin, Alemdar Mustafa paşa, Tarih-i Osmanî ecünemi mecmuası, No. 16 i 17, Istanbul, 1330
- Eichler Eduard, Das Justizwesen Bosniens und der Herzegowina; Wien, 1889.
- Enver Ziya Karal, Osmanlı tarihi, V—VI; Ankara, 1947.
- Grünberg K., Die Agrarverfassung und das Grundentlastungsproblem in Bosnien und der Herzegowina; Wien, 1912.
- Hammer Joseph von, Des osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung; Wien, 1815.
- Hammer Joseph von, Geschichte des Osmanischen Reiches, I—IX; Pest, 1827—1835.
- İbrahim Alaettin, Meşhur Adamlar, I—IV; Istanbul, 1933—1936.
- Jonquiere, Histoire de l'Empire Ottoman; Paris, 1914.
- Jouannin J. M. et Jules van Gaver, Turquie; Paris, 1840.
- Juchereau de Saint-Denys, Révolutions de Constantinople en 1807 et 1808. précédées d'observations générales sur l'état actuel de l'Empire Ottoman, I—II; Paris, 1819.
- Juchereau de Saint-Denys, Histoire de l'Empire Ottoman depuis 1792 jusqu'en 1844, I—II; Paris, 1844.
- Kissling H. J., Beiträge zur Kenntnis Thrakiens im 17. Jahrhundert; Wiesbaden, 1956.
- Köprülü Mehmed Fuad, Les origines de l'Empire Ottoman; Paris, 1935. (na naš jezik preveo Nedim Filipović, Porijeklo Osmanske Carvine; Sarajevo, 1955).
- Köprülü M. Fuad, Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerinin tesir hakkında bazı mülahazalar, Türk Hukuk ve İktisad Tarihi Mecmuası, I; Istanbul, 1931.
- Kremer Alfred von, Kulturgeschichte des Orients unter den Chalifen, I—II; Wien, 1875.
- Lamartine A. de, Histoire de la Turquie, I—VIII; Paris, 1855.

- Lamouche L., Histoire de la Turquie; Paris, 1934.
- Mahmud ibn Muhammed Ibn Arnus, Tarihu-l-kadāi fil-islam; Kairo, 1934.
- Marks Karl, Kapital, izdanje „Kulture”; 1948, I.
- Миллер А. Ф. Мустафа-паша Вайрактар (Отоманская империя в начале XIX века); Москва-Ленинград, 1947.
- Ohsson Muradgea D., Tableau général de l'Empire Ottoman, I—VII; Paris, 1788—1824 (njemački prevod Allgemeine Schilderung des Osmanischen Reiches; Leipzig, 1793).
- Olivier G. A., Voyage dans l'Empire Ottoman, I—II; Paris, 1801.
- Pertusier Charles, La Bosnie considérée dans ses rapports avec l'Empire Ottoman; Paris, 1822.
- Ranke Leopold, Serbien und di Türkei im neunzehnten Jahrhundert; Leipzig, 1879 (preveo Stojan Novaković, Srbija i Turska u devetnaestom veku; Beograd, 1892).
- Rašid, Tarih; Istanbul, 1282.
- Ricaut, Histoire de l'état present de l'Empire Ottoman; Amsterdam, 1671.
- Rosen Dr. G., Geschichte der Türkei von dem Siege der Reform in Jahre 1826 bis zum Parieser Tractat vom Jahre 1856; Leipzig, 1856.
- Sax Carl Ritter von, Geschichte des Machtverfalls der Türkei bis Ende des XIX Jahrhunderts und die Phase der „orientalischen Frage” bis auf die Gegenwart; Wien, 1908.
- Sax Carl Ritter von, Skizzen über Bewohner Bosniens; Wien, 1864.
- Schacht, Joseph. G., Bergsträssers Grundzüge des islamischen Rechts; Berlin—Leipzig, 1935.
- Schlechta - Wssehrd Ottokar Freiherr von, Revolutionen in Constantinopel in den Jahren 1807 und 1808; Wien, 1882.
- Thalozy, Geschichte Bosniens (Österr-ungarische Monarchie in Wort und Bild).
- Thommel, Beschreibung des Vilayet Bosnien; Wien, 1867.
- Tischendorf P. A., Das Lehnswesen in der moslemischen Staaten insbesondere in Osmanischen Reiche; Leipzig, 1872.
- Tornauw N., Das Moslemische Recht aus den Quellen dargestellt; Leipzig, 1855.
- Tyan Emil, Histoire de l'Organisation Judiciaire en Pays d'Islam; Paris 1938—1944.
- Uzunçarşili İsmail Hakkı, Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal; Istanbul, 1941.
- Uzunçarşili I. H., Osmanlı Devletinin saray teşkilâtı; Ankara, 1945.
- Uzunçarşili I. H., Osmanlı tarihi, I—IV; Ankara, 1948—1956.
- Uzunçarşili I. H., Osmanlı Devleti teşkilâtından Kapukulu ocakları, I—II; Ankara, 1943—4.
- Uzunçarşili I. H., Osmanlı Devletinin Merkez ve bahriye teşkilâtı; Ankara, 1948.
- Uzunçarşili I. H., Meşhur Rumeli ayanlarından Tirsinikli İsmail, Yıllık oğlu Süleyman ağalar ve Alemdar Mustafa paşa; Istanbul, 1942.
- Uzunçarşili I. H., „Âyân”, elanek u Islam Ansiklopedisi, I.
- Zenker-Jules Theodore Zenker, Dictionaire Turc-Arabe-Persan; Leipzig, 1866—1876.
- Zinkeisen J. W., Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa, I—VII; Hamburg, 1859—1863.

SKRAĆENICE

češće citiranih izvora i literature

Barkan, Kanunlar	Barkan, Omer Lufti, XV ve XVI inci asirlarda Osmanli Imparatorlugunda zirai ekonominin hukuki ve mali esaslari. Birinci cilt: Kanunlar; Istanbul; 1943.
Bašagić, Kratka uputa	Bagašić, Safetbeg, Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine; Sarajevo, 1900. godine.
Bašeskija, Hronika	Muderizović Riza, Kronika Mula-Mustafe Bešeskije, GZM; Sarajevo, 1918.
DAL	Državni arhiv u Dubrovniku.
DAM	Državni arhiv Socijalističke republike Makedonije u Skopju.
DAZ	Državni arhiv u Zadru.
Dinić, Državni sabor	Dinić J. Mihajlo, Državni sabor srednjevekovne Bosne; Beograd, 1955.
Đurđev, O knezovima	Đurđev Branislav, O knezovima pod turskom upravom, Istorijski časopis Istor. instituta Srpske akademije nauka (SAN) I; Beograd, 1948.
Đurđev, O vojnucima	Đurđev Branislav, O vojnucima, GZM; Sarajevo, 1947 (n. s. br. II)
Đurđev, Prilog pitanju razvitka	Đurđev Branislav, Prilog pitanju razvitka i karaktera tursko-osmanskog feudalizma, Godišnjak Istor. dr. Bosne i Hercegovine I; Sarajevo, 1949.
Đurđev, Turska vlast	Đurđev Branislav, Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII veku; Sarajevo, 1953.
Fekete, Einführung	Fekete Ludwig, Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatie der türkischen Botmässigkeit in Ungarn, 1. Lieferung; Budapest, 1926.
Filipović, Odžakluk timari	Filipović Nedim, Odžakluk timari u Bosni i Hercegovini, POF V; Sarajevo, 1954—55.
Filipović, Pogled	Filipović Nedim, Pogled na osmanski feudalizam, Godišnjak Istor. dr. Bosne i Hercegovine IV; Sarajevo, 1952.
Fojnica, Acta turcica	Arhiv franjevačkog samostana u Fojnici, Acta turcica.
GHBb	Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu.

- GZM Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu.
- Hadžibegić, Džizija ili harač Hadžibegić Hamid, Džizija ili harač, POF III—IV, V; Sarajevo, 1953, 1955.
- Hadžibegić, Kanunama Sulejmana Zakonodavca Hadžibegić Hamid, Kanunama sultana Sulejmana Zakonodavca, GZM; 1950.
- Hammer, Staatsverfassung Hammer Joseph von, Des osmansischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung; Wien, 1815.
- Handžić, Hekim oğlu Handžić Adem, Bosanski namjesnik Hekim oğlu Ali-paša, POF V; Sarajevo, 1950.
- Istorija naroda Jugoslavije, I Istorija naroda Jugoslavije I knjiga; Beograd, 1953. (izdanje ćirilicom).
- Istorija naroda Jugoslavije, II Istorija naroda Jugoslavije II knjiga; Beograd, 1960. (izdanje ćirilicom).
- Kadić, Arhiv GHBb, Kadić, M. E. Arhiv.
- Kadić, Hronika GHBb, Kadić, M. E. Hronika.
- Kanuni i kanunname Kanuni i kanunname, za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak; Izdanje Orijentalnog instituta u Sarajevu; Sarajevo, 1957.
- KAS Kaptolski arhiv u Splitu.
- Kemura, Prvi srpski ustanak Kemura Šejh Sejfudin, Prvi srpski ustanak pod Karadordem, po turskim vrelima; Sarajevo, 1914.
- Kreševljaković, Gradska privreda Kreševljaković Hamdija, Gradska privreda i esnafi u Bosni i Hercegovini (1463—1851), Godišnjak Istor. dr. BiH I; Sarajevo, 1949.
- Kreševljaković, Husein kapetan Kreševljaković Hamdija, Husein kapetan Gradašćević Zmaj od Bosne (uz 100-godišnjicu njegova pokreta), Kalendar Napredak za god. 1932.
- Kreševljaković, Kapetanije Kreševljaković Hamdija, Kapetanije u Bosni i Hercegovini; Sarajevo, 1954.
- Kreševljaković, Muteselimi Kreševljaković Hamdija, Muteselimi i njihov djelokrug, Radovi Naučnog društva Bosne i Hercegovine VII; Sarajevo, 1957.
- Lašvanin, Ljetopis Ljetopis Fra Nikole Lašvanina, GZM; Sarajevo, 1916.
- Makedonija, Turski dokumenti Turski dokumenti za Makedonskata istorija (Izdao Istorijski institut NR Makedonije) I—V; Skopje, 1951—1958.
- Makarska, Acta turcica, I Arhiv Franjevačkog samostana u Makarskoj, Acta turcica.
- Makarska, Acta turcica, II Arhiv Franjevačkog samostana u Makarskoj, Acta turcica (Dokumentir manastira Zaostrog).
- Миллер, Мустафа паша, Миллер А. Ф. Мустафа паша Вайрактар — отоманская империя в начале XIX века, Москва-Ленинград, 1947.

- Mujić, Položaj Cigana Mujić Muhamed, Položaj cigana u jugoslovenskim zemljama pod osman-skom vlašću, POF III—IV; Sarajevo, 1953.
- Novaković, Tursko carstvo Novaković Stojan, Tursko carstvo pred prvi srpski ustanak; Beograd, 1906.
- Ohsson, Tableau général Ohsson, Mouradgèa d'. Tableau général de l'Empire Ottoman I—VII; Paris 1788—1824.
- OIS Orijentalni institut u Sarajevu.
- OZJAZU Orijentalna zbirka Jugoslovenske Akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu.
- POF Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom. Izdaje Orijentalni institut u Sarajevu.
- Prelog, Povijest Bosne Prelog Milan, Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade I—II; Sarajevo, 1910.
- Sax, Machtverfalls Sax Carl Ritter von, Geschichte des Machtverfalls der Türkei (Bis Ende des 19 Jahrhunderts und die Phasen der „orientalischen Frage“ bis auf die Gegenwart); Wien, 1908.
- Schlechta, Die Revolutionen Schlechta Wsehrd Ottokar Freiherr von, Die Revolutionen in Constantinepel in den Jahren 1807 und 1808; Wien, 1882.
- Selaniki, Târih Mustafa Selaniki, Târih
- Skarić, Popis Skarić Vladislav, Popis bosanskih spahijsa iz 1711. godine, GZM XLII; 1930. sv. za istoriju i etnologiju, 1—99.
- Sućeska, Malikâna Sućeska Avdo, Malikâna (doživotni zakup državnih dobara u Osmanskoj državi), POF VIII—IX; 1958—9.
- Sućeska, Mjesto muteselima Sućeska Avdo, Mjesto muteselima u lokalnoj upravi do tanzimata, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu; VII, 1959.
- Sućeska, Promjene Sućeska Avdo, Promjene u sistemu izvanrednog oporezivanja u Turskoj u XVIII stoljeću i pojava nameta tekâlif-i şakka, POF X—XI; 1960—61.
- Sućeska, Taksit Sućeska Avdo, Taksit (prilog izučavanju dažbinskog sistema u našim zemljama pod turskom vlašću), Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu VIII; Sarajevo, 1960.
- Šabanović, Bosanski pašaluk Šabanović Hazim, Bosanski pašaluk, postanak i upravna podjela; Sarajevo, 1959.
- Šabanović, Organizacija turske uprave Šabanović Hazim, Organizacija turske uprave u Srbiji u XV i XVI vijeku, Istorijski glasnik 3—4; Beograd, 1955.
- Šabanović, Popis kadiluka Šabanović Hazim, Popis kadiluka u Evropskoj Turskoj od Mostarca Abdula-ha Huremovića, GZM LIV; Sarajevo, 1943.

- Šabanović, Upravna podjela . . . Šabanović Hazim, Upravna podjela jugoslovenskih zemalja pod turskom vladavinom do Karlovačkog mira 1699. Godišnjak Istor. dr. BiH IV; Sarajevo, 1952.
- Šabanović, Vojna istorija . . . Šabanović Hazim, Vojna istorija Bosne pod Turcima, Vojna enciklopedija II; Beograd, 1959.
- Šabanović, Vojno uređenje . . . Šabanović Hazim, Vojno uređenje Bosne od 1463 do kraja XVI stoljeća, Godišnjak Istor. dr. BiH XI; Sarajevo, 1960.
- Uzunçarşili, Kapukulu ocaklari . . . Uzunçarşili İsmail Hakkı, Osmanlı Devleti teşkilâtından Kapukulu ocaklari I—II; Ankara, 1943—4.
- Uzunçarşili, Merkez . . . Uzunçarşili İ. H., Osmanlı Devletinin Merkez ve bahriye teşkilâtı; Ankara, 1948.
- Uzunçarşili, Rumeli ayanlarından . . . Uzunçarşili İ. H., Mushu Rumeli ayanlarından Tirsinikli İsmail, Yılık oğlu Süleyman ağalar ve Alemdar Mustafa paşa; İstanbul, 1942.
- Uzunçarşili, Saray teşkilâtı . . . Uzunçarşili İ. H., Osmanlı Devletinin Saray teşkilâtı; Ankara, 1945.
- Vefik, Tekâlif . . . Vefik Abdurrahman, Tekâlif kavâid; İstanbul, 1329 (1911).
- Ziya, Türkiye iktisadi tarihi . . . Ziya M. Karamürsel, Türkiye iktisadi tarihi; İstanbul, 1931.

REGISTAR

LICNIH IMENA, GEOGRAFSKIH NAZIVA I ISTORIJSKO-PRAVNIH TERMINA

- Abdulah-paša 184.
 Abdulhamid I 93, 120, 129.
 Abdulmedžid 158, 161, 231.
 Abdurahman-paša 212.
 Adakale 100.
 adet 48.
 adžemi ogan (acem-i ogan) 171, 175, 249.
 aga serdengečdija 188, 204.
 Ahmed I 169, 170.
 Ahmed efendija sin Huseinov 123.
 Ahmed-paša Cuprilić 187.
 ajan 6 etc.
 ajanluk (âyânîrk) 8, 16, 17, 22, 23, 79, 89, 92, 93, 94, 95, 96, 98, 99, 101, 102, 103, 108, 117, 121, 122, 123, 125, 126, 132, 133, 134, 135, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 145, 147, 149, 151, 152, 154, 160, 161, 163, 170, 181, 183, 184, 185, 187, 189, 190, 192, 193, 194, 195, 198, 199, 210, 211, 212, 213, 220, 227, 228, 229, 231, 232, 233, 234, 235, 238, 241, 242, 243, 244.
 Ajanovići 190.
 ajansko vijeće 96, 200, 201, 202, 208, 209, 210, 234, 252. v. medžlisi ajan.
 Ajni Ali 57, 257.
 Ajintap 62.
 akča 19, 25.
 Akçura Yusuf 147, 261.
 akindžije 58, 59, 174, 176.
 alajbeg 19, 23, 29, 172, 201, 204, 205.
 Alajbeg Petrovac 211.
 Albanija 98, 115, 157, 158, 170, 246.
 Aleksinac 100.
 Ali-aga Rizvanbegović v. Stočević
 Ali-paša.
 Ali Namik-paša 214.
 Ali Čauš 257.
 amaldar 42.
 Ami Boue 160, 261.
 âmil 42.
 Anadolija, Mala Azija 16, 18, 19, 32, 53, 54, 56, 59, 63, 75, 95, 96, 98, 108, 114, 115, 127, 129, 130, 131, 142, 143, 145, 148, 150, 156, 157, 158, 161, 165, 189, 210, 220, 228, 230, 231, 244, 246.
 Andreossy 7, 262.
 Anto (knez iz Gračanice kod Gacka) 124.
 arpaluk (arpalik) 56, 69.
 Arabija 114, 147, 148, 232.
 arâz-i harâciye 25.
 arâz-i mîri 25, 27, 37, 53, 223.
 arâz-i ôsriye 25.
 Arhipelaška ostrva (u Egejskom moru) 98.
 Arsal Sadri Maksûdi 262.
 Arslanbegović Ibrahim 204.
 arz (arzuhal) 10, 19, 22, 195, 224, 250. v. mahzar.
 asaba 169.
 asesan 42.
 ases baša 42.
 ashâb-i alaka 54, 55, 243.
 asker arâzisi 173.
 asil zâde 21.
 atli bülûkler 38.
 Austrija, Austrijanci 89, 91, 113, 114, 115, 119, 137, 149, 167, 168, 174, 179, 181, 172, 197, 198, 199, 201, 202, 203, 228, 234, 252.
 avâriz 45, 63, 64, 66, 85, 86, 87. v. bede-li avâriz.
 avâriz-idivniye ve tekâlîf-i ôrîfiye 26, 32, 45, 50. v. tekâlîf.
 avariski defter 46.
 avâriz hane (avriska kuća) 46, 64, 68, 85.
 ayanan 97.
 âyân câizesi 128.
 âyâniye 128.
 âyân-i memlekot 23. v. âyân-i vilâyet.
 âyânlik v. ajanluk
 âyânlik buyruldu 7, 92, 93, 102, 104, 132, 135, 138, 142, 228, 243.
 âyânlik câizesi 128.
 âyân-i vilâyet (vilajetski ajani) 16, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 32, 40, 55, 59,

- 66, 67, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 94, 95, 96, 97, 102, 104, 114, 116, 122, 123, 126, 128, 129, 145, 173, 180, 183, 184, 185, 193, 225, 226, 227, 238, 239, 241, 250. azapi 59.
- Babinger Franz* 262.
- baduhava 26, 30, 31, 34, 68, 224.
- bakşış 63.
- Bajazid I 60.
- Bajazid II 60.
- Balkan 54, 147.
- Banja Luka 176, 178.
- Bar 96
- Barkan Ömer Lrtfi* 18, 19, 20, 26, 28, 30, 33, 34, 46, 48, 80, 82, 255, 262, 265.
- Bastajić Konstantin* 25, 34, 257.
- Bašagić Safvetbeg* 17, 55, 81, 156, 161, 167, 173, 174, 175, 181, 183, 199, 201, 203, 204, 205, 207, 208, 211, 213, 215, 216, 219, 221, 222, 257, 265.
- Bašeskija Mula Mustafa* 91, 132, 132, 185, 188, 189, 190, 191, 192, 201, 265.
- baština 25, 30, 32, 35, 53, 64, 68, 137, 172, 173, 174, 223, 249.
- bazar baša 44, 81.
- bazar emin 44.
- bayrak akçe 70.
- Beaujour Félix* 7, 103, 262.
- Bećir-beg (zapovjednik tvrđave Rum Kala) 156.
- Bećir-paša (muselim Pljevalja) 210.
- Bećir-paša Čengić 182.
- Beć 52, 56, 58, 61, 77, 88, 168, 181, 183, 226, 241, 255.
- bedel-i avâriz 46, 66, 68. v. avâriz.
- bedel-i ištira 66. v. ištira.
- bedel-i kürekçi 85, 86, 87. v. kürekçi.
- bedel-i mekâri 63, 85, 86. v. mekâri.
- bedel-i nezl 46, 63, 66, 87. v. nüzül.
- bedel-i sürsat 46, 66, 86, 87. v. sürsat.
- bedel-i timar 56.
- beglerbeg 20, 30, 31, 35, 49, 62, 68, 70, 71, 72, 82, 135, 168.
- Begović Mehmed* 48, 257.
- begluk 54, 172, 173.
- Behmen hadži Mahmut 204.
- Bejtić Alija* 183, 187, 257.
- Bektašije 157.
- Belgradčik 194.
- Belin M.* 262.
- Beograd* 100, 113.
- Beogradski pašaluk, Srbija 37, 99, 100, 161, 232, 242.
- berat 69.
- Bernard Lewis* 262.
- bešlije 59.
- Bihac 115, 211.
- Bihlište 120, 121, 127.
- Bijeljina 182, 194.
- Bileđik 156.
- Birač 95, 104.
- Bitolj, bitoljski kadija 30, 39, 63, 65, 66, 68, 69, 70, 72, 81, 84, 85, 92, 107, 108, 123, 126, 128.
- Blagaj 96, 194, 204.
- Bosanska crkva (Bosnische Kirche) 249.
- Bosanska kanunnama 169.
- Bosanska Krajina 59, 83, 114, 196, 250.
- Bosanski Brod 182.
- Bosanski pašaluk, Bosna, Bosna i Hercegovina 6, 10, 24, 30, 31, 35, 44, 50, 52, 55, 59, 69, 71, 83, 88, 96, 97, 98, 99, 101, 103, 108, 109, 113, 114, 115, 116, 124, 126, 127, 128, 129, 131, 132, 137, 142, 158, 161, 163, 165, 166, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 181, 182, 183, 184, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 214, 215, 216, 217, 220, 223, 224, 226, 228, 231, 233, 234, 236, 241, 242, 248, 249, 250, 252, 253, 254.
- bosansko plemstvo 165.
- Božić Ivan* 257.
- Božić Todor 124.
- Brčko 182.
- Brković Husein 204.
- Brusa 39, 58.
- Bugarska 32, 33, 96, 115, 127, 137, 157, 161, 194, 231, 232, 246.
- bujruldija 10, 32, 50, 87, 102, 107, 116, 121, 187, 193, 204, 209, 243.
- buljukbaša 109.
- Burina Safet* 257.
- Busovača 185.
- Bušatlija 98, 149, 158.
- Bušatlija Mahmut-paša 191, 192, 221, 246.
- Bušatlić Hafiz Abdulah* 49, 257.
- Bušatlija Skender-paša 191.
- Butmir 54.
- Buturović Derviš* 257.
- Buturovići 190.
- Carigrad, Istanbul 16, 33, 38, 39, 111, 120, 129, 130, 150, 156, 157, 158, 188, 213, 214.
- carine 44.
- carske spahije 38, 39, 43, 45, 55, 57, 64, 84, 94.
- Ceb-i Hümayun hazinesi 43.
- cep harcligi 43.
- cerime 70, 71.
- Cernica (Gacko) 189, 190, 194, 195.

- Chaumette Des Faussés* 102, 262.
 Crna Gora 35, 167, 172, 181, 199.
 cürümü cinâyet 26, 31, 70.
Cyprien Robert 169, 170, 262.
- Čajniče 194, 204.
 Čapanovići (Čapanogullar) 8, 19, 115, 148, 156, 244.
 čardak 115, 178.
 čauš 28, 29, 41, 84.
 čauš-baša 21.
 čauš der Ali 19.
Čaušević Džemaludin 202.
 Čavčina 182.
 Čelebi Pazar (Rogatica) 194.
 Čengić (Zulfikarpašić) 189, 190.
 Čengić Ahmed-beg 190, 195.
 Čengići 190, 194, 196.
 Čengić Smailaga 190, 217, 219, 221, 236, 253.
 čeribaša 19, 23, 28, 29, 34, 172.
 čibuk (vrsta poreza) 189.
 čifčije 66.
 čiflučenje 29, 53, 54, 55, 56, 64, 67, 85, 89, 145, 147, 172, 173, 180, 196, 231, 249.
 čifluk 25, 30, 53, 55, 64, 83, 136, 137, 169, 172, 173, 198, 223.
 91, 106, 112, 130, 145, 173, 228, 233.
 čifluk sahibije 54, 55, 62, 64, 65, 66, 249. v. ashâbi alaka.
 čiftlik tapusu 26.
Čohadžić D. S. 115.
Čoškun Uçok 262.
Čubrilović Vaso 81, 169, 172, 258.
Čubrilović Ferdo 201, 208, 258.
 čuvari brodova 45.
 čuvari klanaca 45.
 čuvari mostova 45.
- čehaja 20, 41, 225. v. kethoda, kethoda yeri, şehir kethodasi.
Čorović Vladimir 237.
 Čuprilići 75, 76, 77.
 Čuprilić Mustafa 90.
Čurić Hajrudin 219, 220, 221, 257.
- Dadić Ali-aga 190.
 dâgli eşkiyasi 143. v. krdžali.
 dahije 100.
 Dalmacija 167, 172, 200.
Dâmad 89.
 Davud-beg 21.
 defter 10, 67, 72, 73, 76, 84, 105, 121, 122, 125, 169. v. tevzi defter.
 defter akçesi 128.
 defterdar 49, 85.
 defter emin 130.
 delije 59, 176.
 derebeg 147, 155.
 deruhde 124.
 deruhdedži (deruhdeci) 124.
 Derventa kapetan 211.
- Despotovina 43.
 devir 70, 71, 90.
 devlet askeri 151, 152.
 devlet-i âyân 15.
 devşirma 38.
 Dijarbekir 62.
 dimnina 26.
Dinić Mihajlo 258, 265.
 divan 20, 21, 23, 49, 82, 109, 187, 202, 204, 205.
 divan efendija 20, 28.
 dizdar 28, 29.
 dominium eminens 25.
 Drnda Alajbeg 211.
 Drobnjak 204.
 Druzi 147.
 Dubica 182.
 Dubrovnik 43, 81, 82, 110, 237.
Duda 49, 296.
 Dunav 119.
 Dusina 21.
- dumruk emin 44.
 Dumruk Mehmed-paša 185.
Đurđev Branislav 18, 24, 27, 33, 34, 35, 36, 58, 237, 255, 258, 265.
- džaiza (caize) 69, 74, 188.
 džambaz (cambaz) 33, 58, 224, 240.
 džebelija 39, 68.
 Dželal-paša 156, 210, 211, 235, 253.
 dželepčija 110.
 dželepkešen 86, 110.
 džema'at 41.
 Dženetići 55.
 džerahor (cerahor) 45.
Dževdet-paša 119, 156.
 Džezzar Ahmed-paša 148.
 džihad 113.
 džizija, harač 18, 26, 27, 36, 43, 44, 84, 85, 86, 99, 116, 123, 175, 192, 196, 221.
- Efdalüddin* 262.
 Egejski Arhipelag 99. v. Arhipelaška ostrva.
 ehâli 118, 120.
 ehâli vilayet 120.
 ehibaba 80.
 ehl-i vukûf 80.
- Eichler Eduard* 262.
 ekonomski imunitet 26, 27, 30, 31, 44, 223.
Elezović Glša 255, 258.
 elkâb 20.
 emîn 22, 23, 42, 44, 109, 224, 240.
 Enderun Hazinesi 43.
 erkân-i ayâlet (erçan) 205.
 erkân-i devlet 15.
 esame 136.
 esnaf 41, 42, 58, 80, 81, 94, 101.
 eşraf 16, 55, 81, 84.

- Evlija Čelebija* 16, 42, 55, 71, 94, 119, 184, 257.
 ev yer-i tapusu 26.
 farisi 59.
 farz 113.
Fekete Ludwig 20, 256, 265.
 ferman, fermani 10, 19, 20, 65, 71, 72, 83, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 103, 104, 107, 112, 114, 116, 117, 118, 119, 120, 127, 129, 130, 134, 135, 137, 138, 139, 140, 142, 169, 170, 171, 174, 176, 179, 184, 188, 193, 202, 208, 229, 243, 244.
 feth-i hakânidenberi 171.
 fetva 16.
 Fidahić Ali-beg 212.
 Fidahići 196.
 Filipović Mahmut Alajbeg 217.
 Filipović Milenko 55, 258.
 Filipović Nedim 18, 47, 53, 58, 69, 168, 170, 172, 256, 258, 265.
 Foča 96, 178, 189, 190, 194, 196.
 Fojnica 11, 22, 56, 71, 82, 104, 188, 194, 237, 255, 265.
 Francuzi 200.
 Galabov 49, 256.
 Гѣлѣб-ов 33, 34, 256.
 Gabela 22, 82, 89, 114, 182.
 Gacko 124, 189, 190, 194, 195, 196, 253. v. Gernica.
 garrâmat 121.
 Gavran-kapetan 180, 219.
 Gavrilović Mihajlo 100, 161, 258.
 gayri muâf 106.
 Gergök 80.
 Gire (Egri dere) 54.
 girihte 67, 85.
 gonulije 59, 176.
 Goražde 204.
 Gradašćević Ahmed-beg 217.
 Gradašćević Husein-kapetan. v. Husein-kapetan Gradašćević.
 Gradašćevići 196.
 Gradašćević Osman-paša 217.
 Gradiška kapetnija 179.
 gradozidanije 35.
 Grčka, Grci 94, 98, 101, 114, 115, 146, 157, 195, 211, 231, 232.
 Grgurević Vuk 166.
 Grünberg K. 262.
 gullâm şah-i 19.
 Gümlüçüne 149.
 Guzina Ružica 258.
 Hadži Abdi-paša (muhassil Trapezunta i Erzeruma) 148.
 hadâmiye 106.
 Hadži Ali-beg 121, 124.
 Hadžibegić Hamid 18, 26, 27, 28, 29, 33, 34, 44, 48, 49, 50, 53, 68, 116, 169, 275, 256, 258, 266.
 Hadžibegovići 190.
 Hadžijahić Muhamed 258.
 Hadži Mehmed-paša (Dâmâd) 15. v. Dâmâd.
 Hadži Salih-beg Srebrenica 211.
 hajdučija 84, 88, 108, 167.
 Hajrić Muhamed Seid-efendija 204.
 halk 68, 74.
 Halebi Ibrahim 49.
 Halep 62.
 halifa 113, 178.
 Halil Gušanac 100.
 han 111.
 Hammer Joseph von 5, 26, 43, 60, 61, 68, 176, 262, 266.
 Handžić Adem 35, 70, 109, 183, 184, 185, 258, 266.
 Handžić Mehmed 48, 49, 258.
 hânedân 21, 25.
 harač v. džizija.
 harač ermin 44.
 harc-i mahkeme 106.
 harâc-i mukâseme 18.
 harâc-i muvezzaf 18.
 Harem-i Hümayun 43.
 has 27, 28, 30, 31, 32, 35, 37, 43, 44, 61, 64, 68, 69, 91, 141, 228, 232, 239.
 hassa 53, 54, 172, 173.
 Hazine-i Amire 43.
 Hazine-i birun 43.
 hazine defterdar 20, 28.
 Hazine-i Hümayun 43.
 havâs-i hümayun 30. v. hâs.
 hatib 84, 88, 105, 185.
 Hatîşerif od Gühlane 11, 158, 160, 219, 231, 247.
 Hekim-oglu Ali-paša 182, 184, 185, 186, 202, 203, 205.
 Herceg Novi 82, 167.
 Hercegovina 69, 79, 82, 96, 98, 101, 113, 114, 115, 121, 124, 131, 142, 157, 165, 166, 167, 172, 175, 186, 189, 190, 192, 196, 204, 215, 219, 220, 221, 222, 229, 231, 236, 244, 253.
 Herceg Stjepan 167.
 Hodžić Šaban 116, 129.
 Horpište 129.
 Hot Hasan 191.
 Hrvati 167.
 Hrvatska 167.
 hûdžet 16, 21.
 Husenin-kapetan Gradašćević 9, 158, 198, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 235, 236, 247, 253.
 iânet 130.
 Ibrahim I 74, 76, 170.
 Ibrahim Alaettin 262.
 Ibrahim-aga (derebeg i ajan Kara-hisara) 156.
 Ibrahim-beg (mamelučki beg) 148.
 Ibrahim efendija (Jezero) 217.
 Ibrahim-beg (Prijeplje) 211.

- Ibrahim Rašid-aga 204.
 İç Hazine 43.
 idžare 123.
 Ихчнев 33
 ikrâm 127.
 ilâm 19, 120, 138, 139.
 iltizam 44, 124.
 imam 29, 85, 86, 106, 107, 184, 185.
 imdâd-i hazariye 73, 85, 91, 105, 106,
 107, 108, 121, 122, 184, 187, 227,
 242.
 imdâd-i seferiye 73, 107, 188.
 Imotski 182.
 imunitet (feudalni) 26, 29. v. eko-
 nomski i upravno-policijski imu-
 nitet.
 Irak 148.
 islamizacija 165, 175, 248.
 Istanbul. v. Carigrad.
 iş erler 6, 88, 106.
 iştirâ 45, 46, 66, 67, 85, 86, 87, 90.
 v. medel-i iştirâ.
 Ivan (knez) 124.
 Izet-aga (Travnik) 217.
 izvanredni nameti 27, 35, 37, 44, 45,
 46, 54, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67,
 70, 71, 72, 78, 83, 84, 85, 90, 93,
 105, 112, 121, 124, 128, 130, 137,
 175, 176, 183, 187, 188, 196, 225,
 226, 232. v. avâriz-i divâniye ve

 jajabaša (yayabašr) 40.
 Jajce 108, 115, 166, 181.
 janjičari, janjičareska organizacija
 Janja 194.
 20, 22, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 45, 53,
 54, 57, 58, 65, 68, 69, 73, 74, 76, 77,
 84, 88, 101, 102, 136, 137, 141, 150,
 153, 155, 157, 159, 167, 176, 178,
 181, 186, 187, 188, 190, 194, 196,
 200, 201, 205, 212, 219, 224, 225,
 226, 229, 232, 233, 245, 248.
 janjičarski aga 23, 38, 39, 40, 58, 101,
 102, 188, 194, 204, 205, 224, 225,
 238, 240.
 janjičarski odžak 57, 136, 159.
 Janjina 98.
 Janjinski Ali-paša 98, 99, 101, 149,
 157, 244.
 Janković Dragoslav 258.
 jasad 110.
 jasaktije 38, 178.
 Jasenovac 182.
 Jedrene 39.
 Jedrenski ugovor o miru 158.
 Jelenić Fra Julijan 93, 142.
 jemekluk (yemeklik) 70.
 jenišeherski kadija 120.
 Jermeni 146.
 Jevreji 80, 84, 146.
 Jezero 194, 217.
 jigit (yigit) 41.

 Jonquiere 262.
 Jouannin J. M. 7, 262.
 Juchereau de Sant-Denys A. 7, 103,
 262.
 juruk 33, 34, 45, 58, 224, 240.
 Jusuf-aga (trebinjski kapetan) 133.

 kabadahije 100.
 Kabarda 50.
 Kadić Muhamed (Enveri) 20, 21, 29,
 55, 71, 80, 81, 83, 88, 89, 90, 93, 104,
 106, 116, 142, 176, 180, 183, 184,
 187, 195, 266.
 kadija 8, 10, 16, 19, 20, 21, 39, 40, 41,
 42, 47, 48, 49, 50, 51, 55, 64, 67, 70,
 71, 79, 81, 83, 84, 85, 87, 108, 110,
 113, 114, 116, 117, 128, 129, 130,
 132, 134, 141, 172, 183, 191, 195,
 201, 204, 205, 217, 223, 224, 233,
 240
 kadiluk 22, 30, 32, 46, 50, 51, 54, 65,
 68, 75, 85, 89, 95, 96, 98, 100, 102,
 103, 104, 106, 107, 110, 111, 112,
 114, 118, 121, 122, 123, 124, 127,
 149, 151, 176, 180, 183, 184, 186,
 130, 134, 135, 137, 142, 143, 146,
 187, 188, 189, 190, 193, 194, 195,
 196, 198, 199, 205, 206, 209, 210,
 212, 213, 214, 224, 227, 228, 229,
 230, 233, 239, 240, 241, 251, 252.
 kaftan baha 70, 71, 90.
 kaima 134.
 kajmakam 21, 30, 100.
 kalemiye 106.
 kalfabaša 41.
 Kaljundži Ali-aga (ajan Biledjika)
 156.
 Kamengrad 166.
 kandijski rat 61, 66, 85.
 kanun 10, 169.
 kanunnama sultana Mehmeda II
 169, 172.
 kanunnama sultana Sulejmana 169,
 172.
 kapetan, kapetani 98, 101, 103, 133,
 171, 175, 178, 179, 180, 182, 186,
 190, 193, 194, 195, 198, 201, 204,
 205, 208, 211, 212, 213, 228, 233,
 234, 250, 251, 252.
 Kapić Bešir-aga 204.
 Kapidžić Hamdija 24, 103, 104, 194,
 221, 256, 258.
 kapudan-baša 99.
 kapudžija (kapudžibaša) 189.
 kapu harc-i 70.
 kapukulu 38, 39.
 Karađorđe 205.
 Karal Enver Ziya 5, 141, 154, 157,
 158, 159, 160, 199, 262.
 Karaosmanovići (Karaosmenogullar)
 8, 19, 115, 148, 156, 244.
 kavaz 113.
 Kavkaz 115.

- kazalar âyân 94, 103, 105, 106, 108, 115, 144, 193.
 kedik timar 29.
 kefalija 45.
 kefil bi-l mal 67.
 kefilema (čefilema) 108, 109.
 kefilema defter 108.
Kemura Šejh Sejjudin 20, 102, 104, 200, 201, 205, 256, 266.
 kethoda 41. v. čehaja.
 kthoda yeri 39.
 kiši zâde 21, 55, 95, 99, 119, 124.
Kissling H. J. 42, 44, 262.
 Kladanj 194.
 Klis 167.
 Ključ 166, 194.
 knez, knezovi 18, 35, 36, 37, 99, 100, 106, 124, 125, 126, 190, 208, 224, 232, 243.
 Knez Miloš Obrenović 222.
Knežević Antun 258.
 knežina 37, 126.
 Knežina 95, 104.
 Kodža Abdi-paša 148.
 kodžobaša 243.
Kočibej 56, 257.
 konak ače 70.
 Konavla 81.
 Konjic 104, 190, 194.
Köprülü Mehmed Fuad 262.
Korkut Derviš 256.
 Kosovo polje 214, 235.
 Kostajnica 182.
Krealitz Fridrich 256.
Kremer Alfred von 262.
 krdžali 143. v. dagli eşkijasi.
 Krbavsko polje 167.
Kreševljaković Hamdija 9, 18, 20, 24, 41, 44, 49, 55, 59, 80, 93, 98, 103, 104, 108, 110, 111, 116, 133, 176, 178, 179, 186, 187, 190, 193, 194, 195, 197, 198, 201, 207, 211, 213, 215, 216, 217, 219, 229, 232, 252, 256, 259, 266.
 Kreševo 11, 82, 237, 255.
 Kreta 56, 88.
 Krupa-kapetan 211.
 Kruševac 100.
 Kučuk Alija 100.
 Kučukovići (Küçükogullar) 248.
 kula 178.
 Kučuk-Kajnardžijski mir 136.
 Kulenovići 196.
 Kulin-kapetan 211.
 Ladislav od Egervara 166.
Lamartine A. de. 155, 162.
Lamouche L. 63, 263.
Lašvanin Nikola 96, 97, 129, 177, 184, 185, 186, 187, 203, 257, 266.
 Latas Omer-paša 219, 222, 235, 236, 253, 254
 levend 74, 113. v. miri levend.
 Lepant 52.
 Liban 148.
 Logo Abdulkadir-baša 124.
 londža 41.
 Londonski protokol 158.
 lugari 45.
 Ljubinje, ljubinjski kadiluk 108, 133, 181, 189, 190, 194, 195, 204.
 Ljubovići 81.
 Maglaj 194.
 Maglaj-kapetan 211.
 Madari 166, 167.
 mahkeme 41, 104.
Mahmud ibn Muhamed ibn Arnus 48, 263.
 Mahmut II 150, 151, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 161, 198, 210, 212, 215, 218, 219, 229, 230, 231, 235, 245, 246, 247, 253.
 Mahmut (sarajevski kadija) 21.
Mahmutkadić Salih Sidki 260.
 mahzar 22, 82, 93, 138, 197, 209. v. arz, arzuhal.
Makanec Alfred 259.
 Makarska 11, 20, 71, 237, 255, 266.
 Makedonija 39, 59, 63, 64, 67, 70, 73, 83, 84, 85, 87, 98, 107, 108, 110, 113, 115, 127, 128, 130, 131, 137, 160, 183, 194, 195, 207, 226, 231, 232, 241, 242, 246, 266.
 Malatja 62.
 malikâna 18, 32, 56, 61, 62, 73, 98, 148, 160, 176, 195, 196.
 malikâne divani 18.
 mali miri 36.
 Mameluci 147.
 Marašli Mustafa-paša 121.
 Mardin 62.
Marks Karl 263.
 martolos, martolosi 33, 34, 58, 174, 175, 176, 224.
 martolos-baša 35, 45, 54, 67, 68.
 masârifat 121.
 matuh 49.
 medžlisi ajan (meclis-i âyân) 9, 201, 202, 208. v. ajansko vijeće.
 medžnun 49.
 Mehmed (sarajevski kadija) 20.
 Mehmed Alija 157, 220.
 Mehmed-beg Bajbut 211.
 Mehmed-beg (bosanski sandžakbeg) 21.
 Mehmed-kapetan 203.
 Mehmed II 20, 44, 53, 60, 166, 175, 176.
 Mehmed III 170.
 Mehmed IV 76, 77.
 Mehmed-paša Kukavica 186.
 Mehmed Rešid-paša 214.
 mekâri 63. v. bedel-i mekâri.
 menzil 851.
 menzildžija 86, 112.
 menzilhana 111, 128, 131, 225, 242.

- meropsi 45.
 Mešhed 80.
 Metohija 124.
 Metternich 215.
 meūnet 127.
 mevkūfat defter 46, 85.
 Mihāt (knez Nadinića) 124.
Mijatović Čedomir 76.
 Miller, 8, 19, 55, 56, 58, 73, 74, 115, 136, 137, 141, 142, 146, 147, 148, 150, 152, 153, 199, 263, 266.
 millet 48.
 mjesne sluge 29.
 Miri Hazine 43.
 mirimiran 119, 134, 141, 204.
 miri-i levend 59, 113, 114. v. levend.
 mirili 113, 114.
 Mitteser 194.
 mjesni čehaja 39. v. kethoda yeri.
 Mlečani 43, 82, 114, 115, 168.
 Morača 204.
Momirović Petar 259.
 Mostar 80, 102, 130, 178, 180, 184, 189, 190, 192, 194, 204, 221.
 muāf 33, 45, 54, 67, 68, 72, 106.
 mauāfiyet 45.
 mubašir 87, 106, 107, 121.
 mubaširiye 121.
 muderis 16, 84, 225, 238.
Muderizović Riza 257, 259.
 muftija 16, 20, 55, 67, 191, 204, 205, 217, 225, 238, 252.
 muhzir 49, 80.
 muhafiz 100.
 Muhamed ibn Saud 148.
 muhasil 99.
 muhtesib (muhtasib) 42.
 mujezin 84.
Mujić Muhamed 21, 29, 109, 259, 266.
 mükāleme 201, 202.
 mukat 'a 18, 32, 44, 61, 62, 76, 160, 176, 195.
 mukta 'ati mīriye 56.
 mula 89, 185.
Mula Mustafa Bašeskija. v. Bašeskija Mula Mustafa.
 mulaluk 104, 172, 242.
 mulk 18, 25, 65.
 murasela 110, 133.
 Murat-beg (mamelučki beg) 148.
 Murat I 26.
 Murat III 19, 52, 60, 170.
 Murat IV 74, 76, 77, 170.
 muselem 33, 34, 45, 58, 224, 240.
 Mustafa Čelebija 123.
 Mustafa III 93.
 Mustafaoglu (ajan Horpište). 129.
 Mustafa-paša Bajraktar 8, 115, 137, 150, 151, 153, 157, 232, 245.
 mustahfiz 59.
Mušić Omer 188, 190, 259.
 mušavere 201, 202.
 Mušović Mujaga 221.
 mu'tad 121, 130.
 muteferika 84.
 mutesarif 8, 101.
 muteselim, muselim 8, 20, 23, 24, 30, 68, 69, 70, 71, 82, 89, 90, 98, 99, 100, 101, 103, 104, 108, 109, 121, 142, 159, 160, 161, 184, 190, 194, 204, 205, 213, 220, 224, 225, 230, 231, 232, 235, 236, 238, 240, 242, 247, 253.
 muteselimluk 99, 159, 160, 161, 218, 221, 245, 247, 253.
mutevelija 30, 67, 232.
 Mutevelić Mustafa efendija 204.
Muvekit (Salih Hadžinhusejnović) 202, 203, 256.
 müzakere 201, 202.
 Nadinići 124.
 nahija 21, 28, 36, 100, 104, 116, 119, 137, 172, 190, 193, 195, 198, 224, 225, 227, 240, 241.
 naib 8, 71, 104, 129, 186.
 nakiye 127.
 nāl baha 70, 90.
 Namik Ali-paša. v. Ali Namik-paša.
 Napoleon Bonaparta 155.
 narh 49, 110, 242.
 nazir 20, 92.
Nedeljković Branislav 259.
 Nedkooff 27.
 Nedžd 148.
 nefir-i ām 59, 66, 85, 88, 89, 90, 91, 113, 181, 183, 201, 225, 241, 242.
 Neretva 104, 178, 190, 194.
 Nevačka 95.
 Nevesinje 81, 194.
 nijabet 104.
 Nikopolj 28.
Ninčić Momčilo 259.
 nizam-i cedit 141, 189.
Novaković Stojan 53, 98, 99, 102, 174, 176, 200, 207.
 Novi 185.
 Novi Pazar 102, 103, 111.
 Nova Varoš 194.
 nüzül (nezl) 45, 66, 86. v. bedel-i nezl.
 nüzül (nezl) emin 45, 85.
 odžakluk (ocaklik) 54, 62, 98, 148, 171, 176, 179, 196, 250.
 ocaklik arāzisi 54.
 odžakluk (ocaklik) timar 169, 170, 171, 172, 174, 179, 249.
 Ohrid 69, 87.
Ohsson Muradgea D. 5, 6, 103, 263, 267.
Olesnicki Aleksije 174, 260.
Olivier G. A. 6, 7, 103, 263.
 Olovo 82.
 Omer-aga sin Ibrahimov (ajan Gacka) 124, 125, 126, 141.

- Omer-beg 123.
 Omer-beg (trapezuntski sandžak-beg) 18.
 Omer-paša Latas 17.
 orta kol 88.
 Osman I 20.
 Osman II 170.
 Osmanpašić Hasanbeg (ajan ljubinjskog kadiluka) 133.
 Ostrožac 211.
 öşr-ü diyet 70, 71, 90.
 Ozija 182.

 palanka 115, 178.
 Панчо Дорев 256.
 pandur 85, 109.
Pandža Hafiz Muhamed 202.
 Paraćin 100.
 Pantelić Dušan 161, 260.
 pasban (pasvan) 42.
 Pasvanoglu Omer-aga 143.
 Pasvanoglu Osman 143, 149, 157, 232, 244.
 paša sandžak 31, 68, 83, 87, 129.
 pašmakluk (pašmaklik) 56.
Pavlović M. Drag. 9, 158, 215, 216, 260.
Perojević Marko 260.
Pertusier Charles 9, 263.
 Perzija 146.
 peškeš (peškeš) 70.
 Petar Docije 166.
 Petar Petrović II Njegoš 221.
 Piva 253.
 pismo noše 45.
Pivčević I. 70, 260.
 Pljevlja 174, 191.
 Počitelj 114.
 Podgorica 114.
 poklon 70.
 Poljani 121.
 Poljica 35, 70, 72.
 Polog 123.
Pop Georgijev Dmitar 260.
 Pop Maksim Višnjević 124.
 Pop Novak Vrašović 124.
Popović Vasilj 136, 141, 157, 158, 260.
 Poričeli Husein Bajraktar 100.
 Posavina 196.
 Povelja o savezu i slozi (sened-i ittifāk) 149, 150, 151, 152, 153, 154, 210.
 Požega 19.
 Prača 188.
Prelog Milan 115, 137, 167, 181, 183, 199, 260, 261.
 Prijepolje 194.
 Primati 22.
 primićur 35, 36.
 Principali del Paeze 22.
 Prota Matija Nenadović 106, 208.
 Prozor 104, 194.

 Prusac 217.
 putari 45.

 raja 5, 25, 26, 27, 33, 37, 38, 45, 48, 53, 54, 55, 58, 59, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 70, 75, 81, 82, 85, 91, 112, 117, 119, 120, 121, 130, 161, 176, 221, 222, 223, 233, 239, 245, 249, 251, 252.
Ranke Leopold 157, 203.
Rasim Ahmed 8, 63, 261.
Rašid 89, 203.
Rašid-bej 260.
 ratni obrok 45.
 ratni plijen 61, 68, 75.
 Ražanj 100.
 rekaba 18.
 resmi arūs 26.
 resmi çift 176.
 resmi otlak 19.
 Resulbegovići 196.
 Rešid-paša 156.
 ridžali devlet (rical-i devlet) 15.
Ricaut 5, 263.
 Ripče 124.
 Rize 156.
 Rizvanbegovići 190, 196.
 Rogatica 174, 190, 194, 204. v. Čelebi Pazar.
Rosen G. 154, 156, 157, 158, 263.
 roznamedžija 20.
 rudari 45.
 Rudina 124.
 Rufim (cetinjski vladika) 81.
 Rum kal'a 156.
 Rumelija 18, 56, 63, 64, 69, 80, 83, 87, 88, 91, 98, 107, 108, 113, 115, 120, 121, 129, 130, 131, 132, 142, 149, 150, 157, 158, 165, 189, 191, 207, 210, 220, 230, 246.
 rusag 22.
 Rusija, Rusi 91, 114, 115, 119, 135, 149, 150, 154, 155, 156, 157, 158, 168, 174, 181, 203, 204, 212, 228.
 Ruščuk 16, 149, 150.
 Ruščukski drugovi 150.

 sag kol 88.
 saliyâne 71, 123.
Samardžić Radovan 260.
 Sana 166, 178.
 Sanski Most 211.
 sandžakbeg 21, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 49, 62, 68, 69, 70, 71, 82, 135, 141, 168, 205, 234.
 sandžakbegovi ljudi 31, 34.
 Sarajevo 10, 71, 80, 98, 101, 102, 103, 104, 115, 124, 125, 166, 172, 176, 178, 184, 185, 186, 188, 189, 192, 194, 195, 204, 232, 233, 237, 155.
 Sarhoš Mehmed-paša 185.
 saridži 74, 113.
 sarrafi 56.

- Sava (rijeka) 119, 178, 182, 217.
 Sava (knez Rudina) 124.
 Savojski Eugen 115.
Sax Carl Ritter von 52, 57, 76, 115, 119, 136, 147, 156, 157, 158, 159, 161, 263, 267.
Schacht J. G. 263.
Schlechts Wssehrd Ottokar Freiher von. 7, 8, 118, 138, 152, 156, 263.
 Schimbschen 190, 194.
Schor Martin 215.
 segban 59.
 Segedin 19.
 sefih 49.
 sejmeni 59, 74, 84, 85, 108, 109, 113, 241. v. segban.
 selamiye 70, 71.
Selaniki Mustafa 15, 267.
 Selim I 167.
 Selim II 52, 57, 130, 170.
 Selim III 93, 118, 119, 140, 141, 150, 154, 157, 189, 229, 244, 245.
 sened 138.
 senedi ittifak v. Povelja o savezu i slozi.
 serbest 26, 27, 28, 29, 30, 34, 49, 92, 195, 223, 239.
 serbestiyet 33.
 serbestsiz 27, 30, 31, 32, 33, 34, 68, 223, 239.
 serdar 23, 39, 40, 41, 84, 101, 110, 224, 225, 238, 240.
 Serdarević Mustafa-beg 104, 135, 204.
 serdengečdija 188. v. aga serdengečdija.
 serhat 166, 167, 168, 171, 248.
 serhat kulu 174.
 seri asesân 42.
 sidžil 10, 16, 18, 20, 21, 22, 29, 30, 31, 32, 39, 46, 49, 50, 59, 60, 63, 64, 65, 66, 67, 69, 70, 71, 72, 80, 81, 84, 85, 86, 87, 91, 92, 94, 96, 97, 104, 106, 107, 121, 123, 126, 127, 129, 132, 133, 134, 138, 140, 141, 142, 160, 161, 171, 172, 173, 174, 180, 184, 187, 189, 190, 193, 194, 195, 204, 212, 243, 255.
 Silahdar Abdulah-paša 203.
 Silistrija 149.
 Sinj 182.
 Sijavus-paša 80.
 Sirija 147, 148.
 Sisak 52, 167.
 siyaset 49.
 siyaset me'mur 31.
 Skadar 149, 221.
 skadarski sandžak 98.
Skarić Vladislav 28, 80, 174, 179, 195, 256, 260, 267.
 Skoplje 237.
 Slavonija 167.
 Smail-aga Čengić. v. Čengić Smail-aga.
 Smail-paša 186.
 Smailpašić Mustafa 203.
 Sofija 49, 50.
 sokolari 45.
Sokolović Osman 88, 167, 177, 260.
 sol kol 88.
 Solovjev Aleksandar 175, 177, 260.
 Solun 64, 66, 69, 87, 101, 102.
 spahija, spahijska organizacija 20, 22, 25, 26, 27, 28, 45, 49, 53, 54, 55, 56, 58, 62, 64, 65, 67, 74, 75, 77, 88, 112, 136, 141, 167, 169, 170, 172, 173, 177, 181, 183, 189, 196, 200, 201, 205, 218, 223, 225, 251.
 spahije hrišćani 58.
 spahijske subaše 20, 23, 28, 29, 38.
 spahijski vilajet (nahija) 28.
Spaić Vojislav 76, 261.
Spaho Fehim, 109, 16, 129, 186, 260, 261.
 Split 11, 35, 71, 237, 255.
 Srbija 37, 58, 71, 94, 100, 199, 208, 216. v. Beogradski pašaluk.
 Srebrenica 190, 194.
 srebrenička banovina 166.
 Srebrenik 166.
 subaša 19, 22, 23, 27, 28, 30, 33, 41, 44, 68, 70, 82, 84, 85, 160, 172, 223, 224, 225, 239, 240. v. spahijski subaša.
Sućeska Avdo 18, 20, 30, 35, 49, 61, 63, 67, 68, 69, 73, 91, 176, 177, 180, 183, 194, 196, 197, 261, 267.
 Sulejman-paša 204.
 sultan 25, 31, 35, 38, 46, 56, 61, 70, 73, 74, 82, 83, 99, 111, 112, 116, 120, 129, 133, 137, 147, 151, 152, 153, 155, 156, 157, 158, 160, 161, 181, 200, 206, 209, 210, 211, 213, 217, 218, 246, 247, 253, 254.
 sürsat 45, 46, 66, 67, 85, 86, 90. v. bedel-i sürsat.
 Sutjeska 11, 71, 82, 237, 255.
Stanlej Len Pul 76.
 Stočević (Rizvanbegović) Ali-paša 101, 142, 216, 217, 219, 220, 221, 222, 236, 253, 254.
 Stojančević V. 100.
Šabanović Hazim 5, 6, 9, 24, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 38, 42, 44, 50, 58, 94, 100, 166, 237, 256, 261, 267, 268.
 Šam 62, 191.
 šakka 90. v. tekâlif-i šakka.
 šarab ve ispirotolu 90.
 Šarić Hasan-beg 204.
 Šatir Mustafa-beg 123.
 Šavizade Sulejman 148.
 šayka bedel-i 7.
 šeherski vojvoda 30.

- šehir emin 42.
 šehir kethodalik 125, 138, 140, 141.
 v. šehir kethodasi.
 sehir kethodasi 7, 16, 42, 93, 94, 124,
 138, 140, 141, 145, 229, 244.
 Šejh Sami 202.
 šerijat 16, 46, 48, 49, 71.
 šuhud-ul hâl 21, 81.
 Šuvalija (ajan u Foči) 189.

 tahsildariye 127.
 taksit 87, 106, 107, 141, 173, 182, 186,
 187, 195, 196, 208. v. imdâd-i
 hazariye.
 tapija 26, 27, 30, 31.
 Tanovići 194, 195.
 Tanzimat 62, 94.
 Tarcnovski Teodor 261.
 Taşra Hazinesi 43.
 tatari 58, 111, 112.
 Tataroglu Alija (ajan u Horpištu)
 129.
 tayyarat 63.
 Thalozy 263.
 Thommel 263.
 teahhudnama 220.
 teftiş 127.
 tekâlif 26, 45, 54, 63, 65, 67, 68, 121,
 127, 172, 173, 175. v. tekâlif-i
 örfiye.
 tekâlif-i âdiye 46.
 tekâlifkeş 112.
 tekalif-i örfiye 45, 46, 63, 68, 85, 101,
 123, 141, 249. v. avâriz-i divâniye,
 kao i izvanredni nameti.
 tekâlif-i şakka 72, 73, 85, 87, 91, 95,
 105, 123. v. şakka.
 Tepedelen 98. v. Janjina.
 Tepedelenli Ali-paşa 98, 99, 143, 157.
 v. Ali-paşa Janjinski.
 Tersenikli Ismail 115, 143, 149, 157,
 232, 234.
 teskera 192.
 Tešanj 131, 186, 190, 194, 217.
 tezv 'i defter 67, 72, 85, 86, 87, 106,
 107, 122, 123, 127, 128, 129, 130,
 133, 187.
 timar 19, 25, 26, 27, 30, 33, 37, 56,
 68, 69, 75. v. timarski sistem.
 timar defterdar 20, 21, 28, 225, 238.
 timarski sistem, timarska organi-
 zacija 24, 25, 26, 37, 43, 52, 53, 56,
 61, 63, 64, 68, 69, 73, 76, 77, 98,
 145, 160, 169, 172, 173, 201, 223,
 225, 226, 231, 239, 240, 242, 248.
 Tokat 62.
 Tischendorf 58.
 Tokadžikli Sulejman 149.
 Tokat 62.
 Tmašić 215, 216.
 toopčije 39.
 Tornauw, Nikoolaus 68, 263.
 Tošković Jovo 216.

 Trapezunt 43.
 travarina 19.
 Travnik 103, 111, 184, 201, 202, 203,
 204, 205, 207, 216, 217, 234, 252,
 255.
 Trebinje 195.
 trgovci 55, 57.
 Truhelka Ćiro 113, 256, 261.
 Turnhof 58.
 Turska 52, 58.
 Tuzdžioğlu Memiş-aga (ajan od Riza)
 156.
 tutun resmi 26.
 Tuzla 131, 186, 216, 233.
 tvrđavske posade 45.
 Tyan Emile 48, 263.

 Ugarska 167. v. Mađarska.
 Ulcinj 96.
 Ulak 88, 111, 121.
 ulema 16, 21, 22, 45, 55, 67, 73, 79,
 82, 102, 185, 201, 105, 238.
 Una 178.
 upravo-policijski imunitet 26, 27, 29,
 30, 31, 44, 223.
 ustabaša 41.
 uzgajivači pirinča 45.
 Uzunçarşılı I. Hakkı 5, 8, 9, 15, 17,
 19, 29, 38, 39, 40, 43, 44, 50, 54,
 56, 57, 58, 59, 63, 68, 69, 74, 75,
 90, 94, 95, 96, 98, 103, 113, 115, 116,
 119, 129, 131, 132, 137, 138, 142,
 143, 148, 149, 171, 175, 181, 199,
 201, 263, 268.
 Užičani 203.

 valiija 8, 101, 107, 114. v. vezir.
 vakuf 27,, 29, 30, 49, 66, 68, 80.
 Valjevo 100.
 Vasić Milan 35, 36, 261.
 vazalni danak 43.
 Vedžihija Mehmed-paša 219.
 Vefik Abdurahman 43, 46, 57, 60, 61,
 130, 131, 171, 261, 268.
 Vehabiti 147, 148, 157.
 vekil-i mutlak 39, 152.
 Venecija 89, 91, 119, 137, 181, 187,
 199.
 veslari 45, v. kürekçi.
 vezir. bosanski vezir, veliki vezir 30,
 31, 38, 39, 50, 63, 64, 74, 75, 82,
 98, 100, 108, 111, 113, 118, 125,
 129, 133, 134, 138, 141, 150, 158,
 180, 181, 184, 185, 186, 187, 189,
 193, 195, 199, 201, 203, 205, 206,
 207, 208, 209, 210, 212, 219, 221,
 234, 252.
 Vidin 50, 149.
 vilajet 28, 59, 79.
 vilajet Rum 18.
 Vinaver Vuk 261.

- virici arâzisi 54.
 viriciyan 112, 124, 190, 243.
 Visoko 82, o104. 184, 186, 188, 189, 190, 194, 233.
 Višegrad 194.
 Vlasenica 188, 194.
 vlasi 33, 35, 36, 37, 175.
 vlastela 168.
 vojnička zemlja 173.
 vojnik 33, 34, 45, 58, 59, 68, 174, 175, 176, 224.
 vojnučki beg 34, 224, 238, 240.
 vojnučki čeribaša 34, 224, 240.
 vojvoda 8, 22, 23, 27, 30, 31, 32, 36, 37, 41, 48, 70, 90, 98, 99, 100, 101, 109, 110, 156, 159, 160, 161, 223, 224, 225, 232, 239, 240.
 vojvodin čehaja 30.
 vojvodaluk (vojvodalik) 30, 159.
 vucûh ehâli 205.
 Vukićević Milenko 261.
 zabit 31, 85.
 Zadar 11, 237, 255.
 Zagreb 11, 71, 237, 255.
 zahire baha 70, 71, 87, 90, 105
 zanatlije 55, 57.
 zaim (ze'im) 18, 19, 27, 28, 29, 30, 34, 37, 55, 169, 179, 223, 239, 249, 250.
 Zaoštrog 11.
 zelenasi 54, 56, 66, 67.
 Zemun 65.
 Zenica 188, 190, 194.
 Zenker J. T. 119, 263.
 zevillerham 169.
 zidari 45.
 zijamet (ze'amet) 17, 18, 19, 27, 28, 29, 30, 34, 37, 55, 169, 179, 223, 239, 249, 250.
 zi kudret 55, 64, 65.
 Zinkeisen J. W. 5, 263.
 Ziya E. Karamürsel 18 32, 43 60. 61, 71, 93, 256.
 Zulfikar-kapetan 190.
 Zulfikarpašići 196. v. Čengiç.
 Zvornik 196.
 zvornički sandžak 175, 204.
 Žepče 194
 yerl-i kulu 29, 174, 188. v. mjesne sluge.
 Yilikoglu Süleyman 143, 149.

